
3 1761 04014 5211

LIBRARY
SEP 18 1964
UNIVERSITY OF TORONTO

L. NIEDERLE:

SLOVANSKÉ STAROŽITNOSTI.

ODDÍL KULTURNÍ.

ŽIVOT STARÝCH SLOVANŮ.

DÍLU I. SVAZEK 1.

V PRAZE.

NÁKLADEM BURSÍKA & KOHOUTA,

KNIHKUPCŮ ČESKÉ UNIVERSITY A ČESKÉ AKADEMIE CÍSAŘE FRANTIŠKA JOSEFA PRO VĚDY, SLOVESNOST A UMĚNÍ.

1911.

ŽIVOT STARÝCH SLOVANŮ.

ZÁKLADY KULTURNÍCH STAROŽITNOSTÍ SLOVANSKÝCH.

DÍLU I. SVAZEK 1.

NAPSAL

L. NIEDERLE,

PROFESSOR ČESKÉ UNIVERSITY.

V PRAZE.

NÁKLADEM BURSÍKA & KOHOUTA,

KNIHKUPCŮ ČESKÉ UNIVERSITY A ČESKÉ AKADEMIE CÍSAŘE FRANTIŠKA JOSEFA PRO VĚDY, SLOVESNOST A UMĚNÍ.

1911.

TISKEM ALOISA WIESNERA V PRAZE,
KNIHTISKAŘE ČESKÉ AKADEMIE CÍSAŘE FRANTIŠKA JOSEFA PRO VĚDY, SLOVESNOST
A UMĚNÍ A C. K. ČESKÉ VYSOKÉ ŠKOLY TECHNICKÉ V PRAZE.

VĚNUJI TOTO DÍLO

UČITELI A PŘÍTELI SVÉMU

prof. JAROSLAVU GOLLOVI

L. NIEDERLE.

ÚVOD.

Vymezení obsahu a rozsahu těchto Kulturních starožitností. — Ráz a cena pramenů (historie, filologie, folkloru a archaeologie). — Rozvrh celé látky. — Přílohy: Otisk prvních tří nejdůležitějších historických zpráv.

Po přípravě více než dvacetileté přikročuji k vydání prvního svazku Kulturních starožitností slovanských. V původním mém plánu bylo vydati nejdříve všechny díly Starožitností historických. Ale když mi poslední dobu častěji na mysl přicházela obava, že mi snad nebude dopřáno celé dílo dokončiti a že by snad nedošlo na oddíl Starožitností kulturních, toto novum v literatuře slavistické, o něž se dosud v celku a ve větších rozměrech nikdo nepokusil, odhodlal jsem se počíti s ním dříve a střídati na dále svazek Starožitností historických se svazkem kulturních.

Tak se dostává na světlo tento pokus o celkové a podrobné vylíčení staré slovanské kultury, pokus první, jak bylo řečeno, neboť, co před lety vydal Anton nebo později Kotljarevskij, Archangelskij, Smirnov, Krek a jiní, byly jen úryvky velkého celku, probrané více méně jednostraně a leckdy zcela povrchně[1]).

---

[1]) Je tomu dnes 128 let, co *Karel G. Anton* vydal malou knížku: ,,Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse (Lipsko 1783—1789). Od té doby nic podobného většího nevyšlo. *Šafařík* k tomu nedospěl, aby vydal kulturní oddíl svých Starožitností a zanechal k němu jen podrobný plán (viz jej v Jirečkově vydání Starožitností z r. 1653 v II. díle na str. V—X. úvodu); po něm zůstaly pokusy v tomto směru omezeny jen na hlubší zpracování jednotlivých částí (zejména mythologie a právních starožitností) nebo na menší celkové přehledy, sloužící obyčejně za úvody k jiným oborům slavistiky. Sem patří *Ř. Krek* statí v knize Einleitung in die slaw. Literaturgeschichte (Graz 1887[2]) II. vyd.), sem *A. Archangelskij* spiskem »Изъ лекцій по исторіи русской литературы« (Varšava 1901. Otisk z Р. Фил. Вѣстн.), sem *W. Bogusławského* nekritická stať v díle ,,Dzieje Słowiańszczyzny

Je to přednost mého díla, ale zároveň i jeho vada a bude na jiných, aby majíce nyní první podrobný a celkový obraz před očima, — ovšem bude-li mi přáno jej dokončiti — pracovali na něm dále, zejména po stránce archaeologické, filologické a sociologické, kteréžto nauky v budoucnosti ještě mnoho mohou přinésti a leccos, co zůstalo dosud temným, vysvětlí.

Aby bylo hned od počátku jasno, co v tomto díle chci, oznamuji, že se pokouším nakresliti obraz slovanské kultury z druhé poloviny I. tisíciletí po Kr., kdy Slované vstupují do plné historie, — jinými slovy: obraz slovanské kultury a slovanského života z poslední doby pohanské. Není tedy předmětem našeho líčení stará kultura praslovanská.

Pojem pohanské kultury slovanské obsahuje ovšem všechno to, co ji tvořilo od pravěku Slovanstva až do přijetí křesťanství na počátku doby historické. V kultuře té je vývoj, jsou jednotlivé stupně pokroku, a bylo by zajisté možno hledati a líčiti na př. fond, který si Praslované přinesli z jednoty všearijské, nebo zase stav kulturní, který měli ve své jednotě před tím, než se rozešli, obé na základě jazykozpytném; nebo by bylo možno líčiti slovanskou kulturu na základě archaeologickém, jak vypadala 500 let před Kristem, jak v době Kristově, jak v prvních stoletích po Kr., kdybychom se opřeli o domnělou slovanskost žárových hrobů typu lužickoslezského a dobřichovského. Ale nestanovil jsem si úkolem, líčiti tyto starší etapy a vývoj je spojující, neboť by spočívalo líčení buď na půdě jazykové a já, nejsa filologem, nemohl bych se pouštěti do konstrukcí kultury z konce doby jazykové jednoty slovanské, nebo docela do konstrukce těch základů, které se jeví v jazykovém fondu praslovanském a praarijském. Nebo zase, kdybych chtěl sledovati starší stav a další vývoj archaeologickým materiálem, mohl bych se opírati jen

---

północnozachodniej II. 272—950 (Poznaň 1889) a pod. Na celkové vylíčení staré kultury slovanské, pomýšleli, jak se zdá, i A. Kotljarevskij a J. L. Píč, ale dospěli jen k obrazům jednotlivých její stránek. Nekritický, ač dosti podrobný, je věcný slovník *A. S. Budiloviče* Первобытные Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ. Kijev I. 1878—9, II. 1882), a totéž platí o knize *Václ. Křížka* Z dějin starých Slovanů (Tábor 1883). Také kniha *J. N. Smirnova* Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Kazaň 1900) je jen neveliká a jednostranná.

o hypothesu pravděpodobnou sice, ale nedokázanou a našli by se mnozí Němci, kteří by řekli, že to, co líčím, není život slovanský, nýbrž germanský, poněvadž není nezvratně prokázáno, že zmíněné hroby žárové jsou slovanské. Proto mně, historiku a archaeologovi nezbylo, než vyhnouti se těmto úskalím. Učinil jsem to tím, že místo domnělé, vykonstruované a hypothesované kultury praslovanské, chci podati reálnější obraz toho duševního a hmotného stavu, v jakém žili Slované na počátku své historie, když přejímali křesťanství, s nímž přišlo na ráz do slovanské kultury tolik cizího, — tedy, zkrátka, obraz toho pohanského života, k němuž dospěli na konci I. tisíciletí po Kr., místy ještě na počátku II. a jestli někdy přecházím i do prvých století doby křesťanské, činím tak jen tam, kde běží o vyznívání pohanství nebo o srovnání pohanského stavu se změnou vzniklou zavedením křesťanství. Že při tom přihlédneme také, kde se dá a kde bude zapotřebí, k stupňům starším, je přirozeno už z toho, že budeme vždy pátrati, jak jednotlivé kulturní elementy u Slovanů vznikly, nebo jak se vyvinuly k tomu stupni, na němž je vidíme na konci I. tisíciletí. Principu vývojového neztratíme z očí, ale úkolem, cílem je nám nakresliti reální obraz z konce doby pohanské.

Ale nebude jen to naším úkolem. Druhým cílem bude při tom stopovati, co v tomto obrazu bylo skutečně slovanské, co bylo v něm vlastní Slovanům a co bylo v něm cizí, neboť by bylo omylem, kdybychom se domnívali, že tento do jisté míry konečný stupeň jejich staré kultury představuje nám ve svém celku něco čistě a v pravdě slovanského. V té době, jak ukazuje zejména archaeologie, podléhali Slované už velice jiným vlivům: římsko-byzantskému, nordickému a orientálnímu, a není pochyby, že totéž musíme uznati i pro ostatek slovanské kultury, o němž mlčí archaeologie a hovoří jiné prameny, hlavně filologie a folklore. Vynasnažím se předvésti a probrati vše, co možná podrobně a systematicky, postupně na všech jednotlivých stránkách slovanského bytu, ale ovšem teprve na konci, v závěru, budeme moci v celku posouditi jeho výši a jeho svérázností.

Pramenem k poznání slovanské kultury jsou nám vedle historie ještě jiné nauky: filologie, lidopis a archaeologie.

Historie zachovává si zde význam týž, jaký má pro historický oddíl Starožitností: poskytuje především pevnou základní

půdu, ukazujíc, kde byli Slované. Z ní čerpáme totiž jedině přesné rozeznávání, kde a pokud byla země slovanská a kde ne, tedy toho, co náleželo Slovanům a co bylo cizí. Této určitosti v rozlišení toho, co bylo slovanské a co ne, nemají jiné prameny. Mimo to je i kulturních historických zpráv dosti, ba jsou mezi nimi některé popisy celkovější, které jsou v mnohém ohledu směrodatné a základní, třebas by se nemohly rovnati skvělému obrazu, jaký nám o kultuře germanské nakreslil Tacitus v Germanii, nebo grammatik Saxo ve své historii dánské. Sem patří jedna zpráva z Prokopiových válek gotských (III. 14), líčení t. zv. Maurikiova Strategika (XI. 5), a v Leonových Taktikách kap. XVIII. §§ 99—108, — vše ze VI.—VIII. (IX.) stol.[1]), — dále některé zprávy arabské z IX.—X. stol. a počátek letopisů Kijevských, vzniklý v stol. XI. Ale jinak nelze zapírati, že i v historických pramenech jsou zprávy nedosti věrohodné anebo sporné. Srv. na př. jak často zůstáváme na rozpacích, máme-li blíže určiti hranice slovanského území, nebo máme-li některé, a to velmi důležité zprávy arabské z IX. až X. století o Rusech vztahovati na Slovany či na skandinavské Germany. V dalším líčení nevyhýbám se těmto sporným věcem a spornému materiálu, ale ovšem užívám ho s náležitou reservou, nemohuli se určitěji rozhodnouti. Pokud se týče otázky, co byli Rusové Fadlánovi, Istachrího, Chordádbíha, Al Bekrího, Rosteha, Kardízího a j. arabských pramenů, podotýkám již předem směrodatně pro celé další líčení, že zprávy ty původně a v prvé řadě vztahují se na Rusy původu skandinavského. Ale poněvadž zase nesporně některé z těchto zpráv v době té už pojem Rusů rozšiřují i na Slovany[2]), a poněvadž dále nesporně kultura nordických Rusů v IX.—X. stol. tak vnikla mezi Slovany, že namnoze věci ruské nosili i Slované, že Slované věřili v božstva nordická, že přijímali zvyky nordické atd., jak dále častěji shledáme, — není možno tyto arabské zprávy o Rusech žijících mezi Slovany vyloučiti z líčení kultury, v níž se kijevští, smolenští, černigovští a novgorodští Slované nalézali v VIII.—X. stol. Ale ovšem je nutno, abychom si byli vědomi, že původní ruský byt nebyl byt slovanský.

---

[1]) První tyto tři obsažnější a souvislé zprávy (Prokopiovu, Maurikiovu a Leonovu) uvádím před dalším líčením hned po tomto úvodě in extenso, už také proto, abych se jich nemusil později v textu pomocí opětovných, roztrhaných citátů stále dovolávati.

[2]) Tak jednou i Konstantin Porfyrogennetos v pol. X. století (De adm. imp. 2).

Druhým pramenem je **f i l o l o g i e** a s tou bylo pro mne hůře. Využiti všeho, co srovnávací jazykozpyt poskytuje k poznání staroslovanské kultury, nemůže se čekati ode mne, neodborníka. Také jsem zde úplnosti nehledal, a zůstavuji jiným, aby to, co jsem zatím sebral z jiných pramenů, doplnili veškerým materiálem filologickým. Sám jsem výsledků filologických užil většinou jen z druhé ruky, za pomoci a rad svých universitních kollegů filologů prof. J. Polívky a J. Zubatého a nemohu nevytknouti, že mi zejména nový etymologický slovník prof. Bernekera — bohužel ještě kusý — konal neocenitelné služby. Bude to, až vyjde úplný, pravá a hluboká studnice, z níž bude lze na leta čerpati látku pro poznání kulturní slovanské historie. Dnes ovšem dlužno srovnávacího jazykozpytu používati jen s velkou opatrností, neboť přečasto zůstává nejisto, je-li slovo původem vskutku slovanské a i když se později objevuje v řečích všech slovanských národů, nemusí to býti ještě dokladem, že slovo a věc nebo pojem s ním spojený byl vlastní už staré kultuře slovanské. A tu bývá často trudno zjistiti, je-li původní, či bylo-li přejato, kdy se to stalo a odkud, z jakého prostředí. V těchto věcech se naši filologové ještě velmi rozcházejí, zejména v otázce, co je přejetí, co ne, co náleží fondu praarijskému, co je pozdější a kdy přejetí nastalo. Právem kladou na to sami v poslední době velký důraz[1]). Ba prof. Brückner, sám filolog, neváhal nedávno napsati, že často jedna zpráva historická platí více než sto filologických srovnání[2]), — výrok, který se ovšem nesmí generalisovati, jak sám, jako historik doznávám.

Z jiné zase příčiny bylo pro mne ještě těžším úkolem upotřebiti pro poznání staré pohanské kultury dnešního slovanského **f o l k l o r u**, dnešních zvyků a obyčejů lidových, jeho zaměstnání, jeho domácího a sociálního zřízení.

Nemůže býti pochyby, že v současném životě slovanském, zejména tam, kde zůstaly starobylejší formy okolnostmi zachovány, uchovalo se leccos z dávných dob a že by se tedy mohlo leccos přenésti i do obrazu života, jaký byl před tisícem let na

---

[1]) Srvn. na př. jak o nejistotě výsledků bádání etymologického a srovnávacího vyslovili se v poslední době *J. Janko* (Věstník České Akademie 1908. 105 sl.), *C. Uhlenbeck* (Paul-Braune Beiträge 1901, XXVII. 136), *M. Murko* (Mitth. anthr. Wien XXXVI. 107 sl.).

[2]) *Brückner* Archiv f. sl. Phil. 1901. XXIII. 623. Srv. *Peisker*, Beziehungen 77, *Janko* l. c. 103.

konci doby pohanské. K tomu je však nutno věděti přesně, co je v dnešním folkloru starého. A tu máme dosud velmi málo prací, které by byly toto rozlišení podnikly a ukázaly, co náleží pravěku a co době pozdější. A nejen to: novější práce vyjadřují častěji čím dále tím větší skepsi k předpokládaným pohanským survivalům[1]). Mně samému nebylo více možno, abych práci, která tu schází, doplnil. Poznal jsem brzy, že síly moje nestačí, abych se systematicky probral celým ohromným folkloristickým materiálem, neřku-li, abych analysoval kriticky, co je v něm starého, co je survival a co teprve později v době křesťanské vzniklo, nebo přineseno bylo odjinud. Je tu, slovem, potřebí ještě práce ohromné, kterou musí udělati jiná, svěží síla, nebo, lépe řečeno, více sil v budoucích letech. Mně zatím nezbývá, než se omeziti jen na skutečný, starý materiál a současný slovanský folklor přibírati jen při těch hlavních zjevech slovanské kultury, jež přirozenou svojí povahou ukazují ještě mnoho parallel se zvyky starými, na př. při svatbách, pohřbech, při mythologii a potom tam, kde několika málo srovnávacími pracemi umožněno je přehlédnouti v celku látku, roztroušenou jinak po přebohaté literatuře.

Tím se stalo, že v mém líčení staré slovanského života zůstaly leckteré stránky netknuty nebo relativně prázdny, ač moderní folklor živě o nich vypráví. Nejsou ověřeny pro pohanský věk. Ale aspoň o tom, co určitě podáno, víme, že to v kultuře a v bytu pohanských Slovanů bylo, poněvadž je to doloženo.

---

[1]) Byla na př. doba (a ještě nedávno), kdy v pohádkách, pověstech a v některých písních národních šmahem se hledaly tradice života pohanského, zejména prvky mythologické. Dnes studiemi prof. J. Polívky a V. Tilla rozplývá se to v niveč; všude vidíme samé látky pozdější nebo docela nově uměle vytvořené fantasie (srv. na př. *Tille*, České pohádky do roku 1848, Praha 1909, 98, 107). Podobně zamítá existenci mythologických motivů v staré srbské epice prof. T. *Maretić* (Naša narodna epika Zagreb 1909, str. II). To vše nás přirozeně vede a nutí nejen k opatrnosti, nýbrž přímo ke skepsi i na jiných stranách folkloru, kde podobných rozborů ještě není. Je však zajímavo konstatovati už zde, že se pod ochranou církve orthodoxní uchovalo mnohem více starých pohanských tradic a zvyků, než u katolické, tedy u Rusů a na Balkáně více než u Čechů nebo Poláků, kde mimo to ničivě působila pokročilejší kultura západní (srv. na př. dále uvedené zvyky pohřební a tradice o ctění předků). Východní církev byla mnohem snášenlivější a více se přizpůsobovala nežli katolická. Proto roztržení církví znamenalo mnoho i v tomto ohledu pro zachování resp. další vývoj slovanské kultury a svéráznosti.

Dnes mnohem více a vedle historie jistě nejvíce poučení poskytuje pro kulturní starožitnosti archaeologie. Tato nauka rozkládá před námi materiál velmi bohatý, detailní a rozmanitý, který mívá jen tu vadu, že nebývá vždy náležitě doložen jeho slovanský původ. Ale nebezpečí z toho vyplývajícímu lze se vyhnouti, když z nálezů opíráme se jen o takové, kde těchto obav vůbec není nebo jen v míře nepatrné, totiž když užijeme za archaeologický podklad dalšího líčení materiál z ověřených hrobů slovanských, z oblasti, která v dané době byla najisto slovanská[1]). Jiné kultury archaeologické, třebas by se namnoze přičítaly Slovanům, nemohou býti pevným podkladem, na př. kultura lužickoslezských hrobů žárových. Neboť, ač sám jejich slovanskost uznávám, nepokládám jí přece za tak evidentní, abych mohl dokladů z nich používati tak, jako dokladů z hrobů VII.—XI. stol. z končin, o nichž víme z historie, že byly tehdy jen Slovany osídleny, — tudíž z hrobů najisto slovanských. Nicméně nezůstane ani onen materiál ležeti ladem. Poukazuji naň aspoň dodatečně nebo parallelně, ovšem vždy s výhradou, která platí pro celou knihu: kdekoliv uvádím doklady z našich starších hrobů t. zv. lužickoslezského a dobřichovského, dahlhausenského, čerňachovského atd., typu, vztahuje se to na Slovany jenom podmínečně[2]). Totéž platí i pro archaeologický materiál čerpaný z kultur v pohraničním pásmu slovanského území na východě, zejména z oblasti novgorodské a krivičské na severu Rusi a sěverjanskopolanské na jihu v době před XI. stoletím. Nepochybuji sám na př., že část hrobů s t. zv. skythosarmatským inventářem z prvních století po Kr.

---

[1]) Ale i zde jsem se mohl a musil přidržeti jen methodicky provedených a vědecky odborných popisů hrobů, které buď autory správně byly položeny do konce slov. doby pohanské nebo mnou samým tam zajištěně přiřaděny. Vedle toho je však v literatuře ohromné množství drobnějších zápisů, oznamujících nález krátce, bez náležitých kriterií jeho stáří a příslušnosti, — ty přirozeně z největší části musil jsem zůstaviti stranou, nemoha se opírati o materiál tak nejistý. A vůbec možno říci, že v celku materiál uveřejněný před posledními dvěma desetiletími nemá buď žádné ceny anebo je jen ceny problematické. Co platna na př. spousta nálezů učiněných před lety na př. v gub. rjazaňské a vladiměrské, kde jich před lety hr. Uvarov rozkopal na tisíce, když nevíme, co k sobě patří a do které doby co náleží?

[2]) K výkladu těchto terminů viz příslušné stránky I. a II. dílu mých Slov. Starožitností zejména I. 476, 481, 485, 486, II. 498 sl. nebo *Buchtela-Niederle*, Rukojeť č. archaeologie (Praha 1910) 60—87.

nenáležela Skythům nebo Sarmatům (zejména hroby žárové), — nýbrž lidu slovanskému podlehlému ovšem vlivu kultury skytho-sarmatské a řecké, ale hroby takové nemohou býti pevným východiskem k líčení kultury slovanské.

Celou látku, pokud mi byla přístupná, sestavil jsem do 12 kapitol, jež vyjdou tiskem asi ve 3 dílech tvořících dohromady oddíl Kulturních Starožitností slovanských a pendant k mým Starožitnostem Historickým. Rozvrh celého obsahu bude tento:

Úvod. Vymezení práce, ráz a cena pramenů a rozvrh látky s přílohou tří prvních nejdůležitějších pramenů historických (Prokopia, Maurikia a Leona).

Kap. I. Území. Ráz, flora, fauna a klima slovanské vlasti. Poloha a vlivy kulturní. Vzdálenost kulturních center. Celková chudoba kultury slovanské.

Kap. II. Život tělesný. Vzezření. Od narození do dospění. Sňatek a život pohlavní. Péče o tělo a zdraví. Potrava. Nemoci a smrt.

Kap. III. Pohřeb. Spojené s ním obřady a představy. Forma i konstrukce hrobů a hřbitovů.

Kap. IV. Kroj a výzdoba těla. Materiál (látky). Kroj. Úprava hlavy. Šperky a jejich vývoj od doby římské do počátku II. tisíciletí po Kr.

Kap. V. Obydlí a domácnost. Slovanský dům a jeho vývoj. Zařízení vnitřní i vnější. Budovy hospodářské. Stavby veřejné (mosty, vodovody, lázně). Poloha a uspořádání dědiny. Vznik jmen osadních.

Kap. VI Nejstarší právní a sociální řády. Počátky práva soukromého, (svobodní a otroci, rodina a zřízení rodové, vlastnictví, smlouvy). Právo státní (prvé státy, třídy lidu, vznik obcí). Právo trestní. Soudní řízení.

Kap. VII Víra a náboženství. Animism. Ctění předků. Vznik bohů a systémy bohů. Kult a hierarchie. Chrámy a idóly. Jiné rituální obřady.

Kap. VIII. D o m á c í z a m ě s t n á n í. I. Zaměstnání alimentární: Lov. Chov dobytka a pastýřství. Zemědělství. Mlýny a pece. II. Zaměstnání řemeslná: Řemesla k potřebě domácí. Dobývání a zpracování kovů. Zlatnictví a emaileurství. III. Zábavy a hry.

Kap. IX. O b c h o d. Vznik a předměty obchodu. Platidla. Míry a váhy. Obchodní cesty. Způsob dopravy. Saně a vozy. Výstroj koňský. Lodi a plavectví.

Kap. X. V o j e n s t v í. Povinnost vojenská a třídy vojska. Vůdcové. Výzbroj. Pevnosti (hradiště).

Kap. XI. U m ě n í, p í s m o a p o č á t k y n a u k. Počátky umění a vzdělanosti. Umění výtvarná. Hudba, tanec a zpěv. Poesie. Písmo a otázka run. Lidová astronomie, lékařství, magie a pod.

Kap. XII. Ú v a h a z á v ě r e č n á. Celkový ráz slovanské kultury. Theorie o vzniku a vývoji slovanské povahy a individuality. Peiskerova theorie odvěké poroby a odvislosti na kultuře germanské a turkotatarské.

G e n e r á l n í i n d e x[1]).

Jak viděti, látky je mnoho a vyjmeme-li kap. IV. a V., jest všechno buď vůbec nezpracováno nebo jen z části. Kdežto historický oddíl Starožitností slovanských má látku pramennou tak vyčerpanou a probranou, že je těžko přinésti co nového, zde je jinak. Zde není — opakuji — v mnohých částech vůbec vážnějších prací přípravných, zde leckde není ani sebrán materiál a musil jsem skutečně často vycházeti ab ovo. Proto také není a nemůže býti tento druhý, kulturní oddíl Starožitností nějakým dílem dokonalým, vyčerpávajícím, a nesnese po této stránce srovnání s oddílem historickým. Prosím výslovně, aby bylo toto

[1]) Pro usnadnění potřeby budu připojovati indexy i ke každému dílu ale mimo, to budeli mi dopřáno dokončiti celé Kulturní starožitnosti, připojím na konec index generální, poněvadž hledání terminů po jednotlivých svazcích bylo by pak obtížné.

dílo pokládáno jen za základy, jak jsem to také výslovně na titulu označil, — základy, na nichž teprve druzí a ještě mnozí pracovníci zvednou jednou za vzájemné pomoci historie, filologie, archaeologie a folkloristiky velkou a hotovou, do detailů provedenou budovu kulturních starožitností slovanských. Provésti to hned v tomto díle bylo nad mé síly a je vůbec, myslím, dnes nad síly jedincovy.

Kapitolu VI. měl jsem původně v úmyslu zpracovati také sám. Ale poněvadž jsem viděl, že mi nebude možno samotnému probrati se obrovským materiálem právních starožitností slovanských, který je dnes propracován tak, že je pro něj třeba speciálního studia a poněvadž vedle mne na universitě české působí výborný znalec tohoto oboru, prof. K. Kadlec, požádal jsem jej, aby mi tuto kapitolu pro Starožitnosti napsal. Kollega Kadlec s ochotou slíbil a bude tedy tato kapitola z péra jeho. Ostatek doufám všechen zpracovati sám.

Jako při oddílu historickém, pomáhali mi i při tomto díle radou někteří universitní kollegové, zejména v různých filologických otázkách pp. R. Dvořák, Josef Zubatý a Jiří Polívka, který se s ochotou podjal při některých arších i čtení korrektury. Vzdávám jim za to upřímný dík.

L. Niederle.

ZKRATKY

děl v textu častěji uváděných.*)

Afanasjev A. Поэт. воззр.	Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу I.—III. Moskva 1866—69.
Ahlquist A. Kulturwörter	Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen, Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen. Deutsche umgearbeitete Ausgabe. Helfingfors 1875.
Aksakov K. Древн. бытъ	О древнемъ бытѣ у Славянъ вообще а русскихъ въ особенности (Moskva 1852).
Aničkov J. V. Обр. пѣсня	Весенная обрядовая пѣсня на западѣ и у славянъ. Petrohrad I. 1903, II. 1905.
Anton K. G. Versuch	Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse (Leipzig 1783—89).
Antonovič Vl. Раск. Древлян.	Древности югозападнаго края. Раскопки въ странѣ Древлянъ. (Матер. арх. ком. Nr. 11.) Petrohrad 1893.

*) Srov. i zkratky v historickém oddílu Starožitností I. str. IX. a II. str. 11.

Azbukin M. Очеркъ — Очеркъ литературной борбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ XI.—XIV. вѣка. Р. Фил. Вѣстникъ. XXVIII., 133; XXXVI., 222; XXXVII., 229; XXXVIII., 322; XXXIX., 246.

Beltz R. Altertümer — Die vorgeschichtlichen Altertümer des Großherzogtums Meklenburg-Schwerin. Textband und Tafelband. Schwerin 1910.

Blümner H. Privataltertümer — Die römischen Privataltertümer. Iv. Müllers Handbücher IV. 2, 2. München 1911.

Bobrinskij A. Курганы бл. Смѣлы — Курганы и случайнныя археол. находки близъ мѣстечка Смѣлы. Т. I.—II. Древники раскопокъ 1887—1889 гг. О курганахъ Звенигородскаго и Роменскаго уѣздовъ. Petrohrad 1894, XXIII + 232 stran.

Bogdanov A. Матеріалы — Матеріалы для антроп. курганнаго періода въ Московской губ. (Moskva 1867).

Bogišič B. Zbornik — Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Zagreb 1874.

Bogusławski W. Dzieje — Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do polowy XIII. w. I.—III. Poznań 1887—1892. Kulturní oddíl nachází se v II. díle str. 272—950 (r. 1889.)

Brandenburg N. Курганы Приладожья — Курганы южнаго Приладожья. (Матер. арх. ком. Nr. 18.) Petrohrad 1895.

Brückner A. Kazania — Kazania średniowieczne I.—II. Rozprawy Akad. Umiej. Wydział filolog. Ser. II. T. IX. 38, 317,

	III. Tamže T. X. 115. Srv. též články v Bibl. Warsz. 1891. I. 241, 1892. I. 445.
Brückner A. Litwa	Starożytna Litwa. Ludy i Bogi. Warszawa 1904. (Vyšlo původně v Bibliotéce Warsz. r. 1897 a 1898).
Budilovič A. Славяне	Первобытные Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ. Kijev I. 1878. II. 1. 1882.
Buchtela K. a *Niederle L.* Rukověť	Rukověť české archaeologie. Praha 1910.
Dąbkowski Pr. Prawo	Prawo prywatne polskie I. Lvov 1910.
Древности Моск.	Древности. Труды Императ. Москов. арх. обшества. Т. I. a násl.
Fischer H. Grundzüge	Grundzüge der deutschen Altertumskunde (Leipzig 1908).
Funduklej Обозрѣніе	*Funduklej* Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губ. Кіевъ. 1848.
фурсовъ-Чоловскій Дневникъ	Древникъ курганныхъ раскопокъ, произведенныхъ по порученію г. начальника Могилевской губерній, Александра Станиславовича Дембовецкаго, въ теченіе лѣта 1892 года, въ уѣздахъ Рогаческомъ, Быховскомъ, Климовичскомъ, Чериковскомъ и Мстиславскомъ, д. ст. сов. Фурсовымъ и старшимъ чиновникомъ особыхъ порученій при губернаторѣ Сем. Юл. Чоловскимъ.
Grabowski Ukraina	Ukraina dawna i teraźniejsza. I. Kijev. 1850.
Hahn E. Haustiere	Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen. Leipzig 1896.

Hanuš J. Kalendář	Bájeslovný kalendář slovanský. Praha 1860.
Hanuš J. Wissenschaft	Die Wissenschaft des slavischen Mythus. Wien 1842.
Hehn V. Kulturpflanzen	Die Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. 6. Auflage. Berlin 1894.
Heyne M. D. Hausaltertümer	Fünf Bücher deutscher Hausalterthümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum XVI. Jahrh. Leipzig. Bd. I. (Wohnungswesen) 1899, II. (Nahrungswesen) 1901. III. (Körperpflege und Kleidung) 1903.
Hildebrand R. Recht	Recht und Sitte auf den primitiven wirtschaftlichen Kulturstufen. II. Auflage. Jena 1907.
Hirt H. Indogermanen	Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur. Strassburg I.—II. 1905—1907.
Hoops J. Waldbäume	Die Waldbäume und Kulturpflanzen im german. Altertum. Strassburg 1905.
Chaněnko B. Древности	Древности Приднѣпровья Т. II—V. Кіевъ 1899—1902.
Charmoy Relation	Relation de Mas'oudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens Slaves (Mém. del' Acad. Petr. Sér. VI. Tome II. 1834).
Jakuškin J. Об. право	Обычное праго. Матеріалы для библіографіи обычнаго права I—II., Jaroslav 1896.
Jastrebov V. N. Лядин. мог.	Лядинскій и томниковскій могильники Тамбовской губ. (Матер. арх. ком. Nr. 10.) Petrohrad 1893.

Krek Ř. Einleitung	Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. II. Ausg. Graz 1887.
Lindenschmit L. Altertümer	Die Altertümer unserer heidn. Vorzeit. I—IV. Mainz. Od r. 1864.
Lindenschmit Handbuch	Handbuch des deutschen Altertumskunde. Die Altertümer des merovingischen. Zeit Braunschweig 1880—1889.
Lissauer Denkmäler	Die praehist. Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete Lipsko 1887.
Люцин. могильникъ	Люцинскій могильникъ. (Матер. арх. ком. Nr. 14. Древности сѣверозап. края I. 2.) Petrohrad 1893.
Maciejowski W. A. Historya	Historya prawodawstw słowiańskich. Vyd. I. Varšava 1832—1835 (v 4 dílech), vyd. II. Varšava 1856—1868 (v 6 dílech).
Marquardt J. Privatleben	Das Privatleben der Römer I—II. Leipzig 1879—1882. 2. Aufl. 1886 von A. Mau (Handbuch der röm. Alterthümer von J. Marquardt und Th. Mommsen VII).
Menetius J. De sacrificiis	De sacrificiis et ydololatria veterum Borussorum, Livonum etc. (Scr. rer. Livon. II. 1848).
Mertins O. Wegweiser	Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens. Breslau 1906.
Miličević M. Живот Срба	Живот Срба сељака. Этногр. Зборник Срп. Акад. Bělehrad 1894.
Peisker J. Beziehungen	Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung. (Berlin, Stuttgart, Leipzig) 1905.
Ploss H. Weib	Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. Anthropologische Studien. III. umgearb. und stark

	vermehrte Auflage von Max Bartels. Leipzig 1891.
Rakowiecki Ign. Prawda	Prawda ruska. Warszawa I. 1820, II. 1822.
Rehman A. Ziemie	Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów sławiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym. I—II. Lwow 1895—1904.
Rhamm K. Ethn. Beitr.	Ethnographische Beiträge zur germanisch slawischen Altertumskunde. I—III. Braunschweig 1905—1908.
Roscher Lexicon	Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig. 1884. Dosud vychází.
Samokvasov Dm. Могилы	Могилы русской земли. Описаніе археол. раскопокъ и собранія древностей проф. Д. Самоквасова. Moskva 1908.
Samokvasov Dm. Памятники	Памятники древняго русскаго права. I. Moskva 1908.
Samter E. Geburt	Geburt, Hochzeit und Tod. Beiträge zur vergl. Volkskunde. Leipzig-Berlin 1911.
Sartori P. Sitte	Sitte und Brauch I. Leipzig 1910.
Schrader O. Reallexikon	Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Strassburg 1901.
Schrader O. Sprachvergleichung	Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch - historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums. II. Auflage. Jena 1890.
Schumann H. Kultur Pommerns	Die Kultur Pommerns in vorgesch. Zeit. Berlin 1897.
Schurtz H. Urgeschichte	Urgeschichte der Kultur. Leipzig-Wien 1900.
Sizov Vl. Кург. Смолен.	Курганы смоленской губерніи. I. Гнѣздовскій могильникъ (Матер. арх. ком. Nr. 28. Petrohrad 1902).

Smirnov I. Очеркъ культ.	Огеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I—II. Kazan 1900.
Snegirev J. Праздники	Русскіе простонародные праздники I—IV. (Moskva 1837—39).
Spicyn A. Разселеніе	Разселеніе дневне - русскихъ племенъ по арх. даннымъ. Оттискъ изъ ЖМНП. 1899. VIII.
Spicyn A. Кург. Петербург.	Курганы С. Петербургской губерніи въ раскопкахъ Л. К. Ивановскаго (Матер. арх. ком. Nr. 20. Petrohrad 1896).
Sumcov N. F. Культ. пер.	Культурныя переживанія. Kijev 1890.
Tereščenko Бытъ	Бытъ русскаго народа. I—VII. (Petrohrad 1848).
Thomsen W. Einfluss	Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung aus dem Dänischen übersetzt von E. Sievers. Halle 1870.
Tichonravov N. Лѣтописи	Лѣтописи русской литературы и древности. 1859—1860. I—VI. Moskva.
Tolstoj I. a *Kondakov N.* Древности	Русскія древности въ памятникахъ искусства. Petrohrad I. 1889—V. 1897.
Труды I. (—XIV.) арх. с.	Труды I (—XIV) русскаго археологическаго съѣзда.
Vasmer M. R. Этюды	Грекославянскіе этюды. I. Извѣстія отд. р. яз. XI. 2. 386—413; II. Извѣстія XII. 2. 197—289; III. Сборникъ отд. р. яз. И. Акад. Н. Т. LXXXVI. Nr. 1 (1909).
Weinhold C. Leben	Altnordisches Leben. Berlin 1856.
Weinhold C. Frauen	Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. I—II. 2. Aufl. Wien 1882.

Vladimirov P. V. Поученія	Поученія противъ древнерусскаго язичества и народнихъ суевѣрій. Памятники древнерусской церковно-учительной литератури. III. (Petr. 1897) 195 sl. Примѣчанія проф А. И. Пономарева, tamže 251 sl.
Vocel J. Pravěk	Pravěk země české. I—II. Praha 1866—1868.
Wundt W. Völkerpsychologie	Völkerpsychologie. Leipzig. I—IV. 1910.
Zabělin N. Ист. р. жизни	Исторія русской жизни съ древн. временъ. I. Доистор. время. II. vyd. Moskva 1908.
Зап. арх.	Записки отдѣленія русской и слав. археологіи И. Р. Арх. Общества. Petrohrad.
Zíbrt Č. Obyčeje	Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy. Praha 1889.
Zíbrt Č. Seznam	Seznam pěr a zvyklostí pohanských z VIII. věku (Rozpravy č. akad. Tř. I. č. 2). Praha 1894.
Zíbrt Č. Listy	Listy z českých dějin kulturních. Praha 1891.

PŘÍLOHY.

I.

P r o k o p i o s III. 14 (ed. *Comparetti* II. str. 292 sl.):

Tito národové, Slované a Antové nejsou jedním mužem ovládáni, nýbrž ode dávna žijí demokraticky, a proto záležitosti i příjemné i obtížné vždy společně se projednávají. Stejně i jiné věci všechny u obou těchto barbarů podobným způsobem odedávna bývají spravovány. Uznávajíť, že je jediný bůh tvůrce blesku a všeho pán i obětují mu skot a všeliká obětní zvířata. O osudu nic nevědí, a vůbec neuznávají, že by měl nějakou moc nad člověkem. A když jim smrt hrozí buď nemocí ztíženým nebo do války se chystajícím, slibují, vyváznou-li, že ihned bohu oběť přinesou za své zachránění. Vyváznuvše, obětují, co přislíbili a domnívají se, že si zjednali záchranu touto obětí. Ctí však i řeky a nymfy a některá jiná božstva; všem obětují a při obětech věštby konají. Bydlí

Τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοί τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. Ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἰπεῖν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστί τε καὶ νενόμισται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις. Θεὸν μὲν γὰρ ἕνα, τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἁπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα. Εἱμαρμένην δὲ οὔτε ἴσασιν, οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἔν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ' ἐπειδὰν αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἴη, ἢ νόσῳ ἁλοῦσιν, ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μέν, ἢν διαφύγωσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσειν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἴονται τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι. Σέ-

v bídných chýších roztroušeni daleko od sebe, obyčejně proměňujíce všichni místo svého bydliště. Když se pouštějí do boje, postupují nejvíce na nepřítele pěšky, držíce v rukou malé štíty a oštěpy. Pancéřů na sebe nikdy neberou. Někteří z nich ani chitonů ani plášťů nenosí, nýbrž jenom nohavice, sahající až na ledví, a tak i do bitvy proti nepříteli se staví. Oba (kmenové) mají jeden jazyk drsně barbarský. Také podobou těla neliší se navzájem. Neboť jsou všichni vzrostlí i křepcí a pokud se pleti i vlasů týče, nejsou ani příliš bílí nebo plaví, aniž naopak zase zcela černí, nýbrž všichni jsou rusí. Vedou život drsný a zanedbaný[1]), jako Massageti, a nečistoty, jako tito, jsou stále plni. Zlí nikterak nejsou aniž zlomyslní, nýbrž upřímní, podobně jako národ hunnský. Dříve měli Slované i Antové jedno jméno: oba zváni byli druhdy Sporové proto, že σποράδην (t. j. roztroušeni)

βουσι μέντοι καὶ ποταμούς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλ' ἄττα δαιμόνια· καὶ θύουσιν αὐτοῖς ἅπασι· τάς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται· οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων· ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον. Ἐς μάχην δὲ καθιστάμενοι πεζῇ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴασιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες· θώρακα δὲ οὐδαμῇ ἐνδιδύσκονται· τινὲς δὲ οὐδὲ χιτῶνα οὐδὲ τριβώνιον ἔχουσιν, ἀλλὰ μόνας τὰς ἀναξυρίδας ἐναρμοσάμενοι μέχρι ἐς τὰ αἰδοῖα, οὕτω δὴ ἐς ξυμβολὴν τοῖς ἐναντίοις καθίστανται. Ἔστι δὲ καὶ μία ἑκατέροις φωνὴ ἀτεχνῶς βάρβαρος· Οὐ μὴν οὐδὲ τὸ εἶδος ἐς ἀλλήλους τι διαλλάσσουσιν. Εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐσ ἄγαν, ἢ ξανθοί εἰσιν, οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἅπαντες. Δίαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ῥύπου, ἧπερ ἐκεῖνοι, πλήρεις ἐνδελεχέστατα γέμουσι. Πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἥκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κἀν τῷ ἀφελεῖ διασῴζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος. Καὶ μὴν καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἓν τὸ ἀνέκαθεν ἦν. Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνη-

[1]) Toto místo překládal Šafařík (SS. II. 747): „Jídlo požívají hrubé a špatně připravené". Comparetti sám překládá: „vivono anch' essi duramente e trascuratamente." (II. p. 294.)

po zemi bydlí. Následkem toho také rozsáhlý kraj zaujímají a největší část země na druhé straně Istru je jimi obydlena. Tak asi se to má s tímto národem.

μένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι. Διὸ δὴ καὶ γῆν πολλήν τινα ἔχουσι, τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἑτέρας τοῦ Ἴστρου ὄχθης αὐτοὶ νέμονται. Τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν λεὼν τοῦτον ταύτῃ πῃ ἔχει.

II.

Maurikios Strategikon XI. 5 (z J. Scheffera Arriani Tactica et Mauricii art. milit. l. XII. Upsaliae 1664 otiskl *Šafařík* SS. II. 694):

Πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιούτοις ἁρμόζεσθαι.

Τὰ ἔθνη τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν ὁμοδίαιτά τε καὶ ὁμότροπά εἰσι καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ πολύανδρά τε καὶ τληπαθῆ, φέροντα ῥᾳδίως καὶ καύσωνα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σώματος γυμνότητα καὶ τὴν τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν. Εἰσὶ δὲ τοῖς ἐπιξενουμένοις αὐτοῖς ἤπιοι, καὶ φιλοφρονούμενοι αὐτοὺς διασώζουσιν ἐκ τόπου εἰς τόπον οἷ ἂν δέωνται, ὡς εἴ γε δι' ἀμέλειαν τοῦ ὑποδεχομένου συμβῇ τὸν ξένον βλαβῆναι, πόλεμον κινεῖ κατ' αὐτὸν ὁ τοῦτον παραθέμενος, σέβας ἡγούμενος τὴν τοῦ ξένου ἐκδίκησιν. Τοὺς δὲ ὄντας ἐν ταῖς αἰχμαλωσίαις παρ' αὐτοῖς οὐκ ἀορίστῳ χρόνῳ, ὡς τὰ λοιπὰ ἔθνη, ἐν δουλείᾳ κατέχουσιν, ἀλλὰ ῥητὸν ὁρίζοντες αὐτοῖς χρόνον, ἐν τῇ γνώμῃ αὐτῶν ποιοῦνται, εἴτε θέλουσιν ἐν τοῖς ἰδίοις ἀναχωρῆσαι μετά τινος μισθοῦ, ἢ με-

Jak třeba válčiti se Slovany, Anty a podobnými národy.

Národové slovanští a antští mají stejný způsob života a stejné mravy; jsou svobodni, nikterak nedají se přemluviti, aby otročili nebo byli poddáni; zvláště ve své vlastní zemi jsou četní a vytrvalí, snášejíce snadno horko i zimu i dešť i nahotu i nedostatek potravin. K cizincům jsou laskavi a přátelsky je dopravují z místa na místo, kamkoli si přejí, takže stane-li se, že nedbalostí hostitele cizinec škodu utrpí, zvedá válku proti němu ten, kdo mu ho svěřil, pokládaje za posvátnou povinnost pomstiti cizince. Ty, kteří jsou u nich v zajetí, nedrží v něm neobmezený čas jako ostatní národové, nýbrž stanovíce jim určitou dobu, dávají jim na vůli, chtějí-li se vrátiti domů za nějakou náhradu, či zůstanou-li tam jako lidé

νοῦσιν ἐκεῖσε ἐλεύθεροι καὶ φίλοι. Ὑπέστη δὲ αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων παντοίων καὶ γεννημάτων ἐν θημωνίαις ἀποκειμένων, καὶ μάλιστα κέγχρου καὶ ἐλύμου. Σωφρονοῦσι δὲ καὶ θήλεα αὐτῶν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν ἀνθρώπου, ὥστε τὰ πολλὰ αὐτῶν τὴν τῶν ἰδίων ἀνδρῶν τελευτὴν ἴδιον ἡγεῖσθαι θάνατον καὶ ἀποπνίγειν ἑαυτὰ ἑκουσίως, οὐχ' ἡγούμενα ζωὴν τὴν ἐν χηρείᾳ διαγωγήν. Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα καὶ πολυσχεδεῖς τὰς ἐξόδους τῶν οἰκήσεων ποιούμενα, διὰ τὰς ὡς εἰκὸς συμβαινούσας αὐτοῖς περιστάσεις. Τὰ ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐν ἀποκρύφῳ χωννύουσιν, οὐδὲν περιττὸν ἐν φανερῷ κεκτημένα, καὶ βίον ζῶντα ληστρικὸν φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνώδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐργάζεσθαι. Κέχρηνται δὲ ἐπιτηδείως ταῖς ἐνέδραις καὶ τοῖς αἰφνιδιάσμασι καὶ κλοπαῖς ἔν τε νυξὶ καὶ ἡμέραις πολλὰς μεθόδους σχηματιζόμενα. Ἐν πείρᾳ δὲ εἰσὶ καὶ τῆς ποταμῶν διαβάσεως ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους, καὶ γενναίως ἐγκαρτεροῦσι τοῖς ὕδασιν, ὡς πολλάκις τινὰς αὐτῶν ἐν τοῖς οἰκείοις διάγοντας αἰφνιδιαζομένους ἐκ περιστάσεως καταδύναντας ἐν τῷ βάθει τοῦ ὕδατος καλάμους ἐπὶ τούτῳ πεποιημένους μακρούς, δι' ὅλου κεκενωμένους, κρατεῖν ἐν τοῖς στόμασιν αὐτῶν, διήκοντας μέχρι τῆς τοῦ ὕδατος ἐπιφανείας

svobodní a přátelé. Mají hojnost rozmanitého dobytka a plodin na hromady složených, hlavně prosa (dvou druhů). A ženy jejich jsou cudné nade všechnu přirozenost lidskou, ba většinou pokládají úmrtí svých mužů za svou vlastní smrt a oběsí se dobrovolně, nepokládajíce za život stav vdovský. Bydlí v lesích, u řek, močálů a jezer nepřístupných a dělají si četné východy u svých příbytků pro nebezpečenství, kteréž je, jak přirozeno, obklopují. Věci potřebné zahrabávají na místě tajném, nemajíce na veřejnosti nic zbytečného; a poněvadž žijí život loupežnický, rádi činí útok na své nepřátele na místech hustých, těsných a skalnatých.

Užívají obratně úkladů, přepadení a lstí, vytvořujíce si mnohé methody v noci i ve dne. Nade všechny lidi jsou znalí v přeplavání řek a drží se statečně pod vodou, tak že mnohdy někteří z nich, zdržujíce se ve svých sídlech a jsouce překvapeni nebezpečenstvím, ponoří se ve vodě do hloubky a drží ve svých ústech dlouhé třtiny, které jsou k tomu účelu upravené, naveskrz provrtané, a sáhají až k povrchu vody; ležíce na znak v hloubce dýchají jimi a vydrží to mnoho

καὶ κειμένους ὑπτίους ἐν τῷ βάθει, δι' αὐτῶν ἀναπνέειν, καὶ ἐπὶ πολλὰς ὥρας ἐξαρκεῖν, ὥστε μηδεμίαν ὑπόνοιαν περὶ αὐτῶν γίνεσθαι, ἀλλὰ εἰ καὶ συμβῇ τοὺς καλάμους ἔξωθεν ὁρᾶσθαι, συμφυεῖς τῷ ὕδατι νομίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀπείρων. Διὸ οἱ πρὸς τοῦτο ἐμπείρως ἔχοντες, τὸν κάλαμον διὰ τῆς τομῆς καὶ θέσεως ἐπιγινώσκοντες, ἢ κατανύττουσιν αοῦῶν τὰ στόματα δι' αὐτῶν, ἢ ἀποσπῶντες τούτους ἀναφέρουσιν ἐκ τοῦ ὕδατος, οὐ δυναμένων αὐτῶν τοῦ λοιποῦ ἐπιμένειν τῷ ὕδατι. Ὁπλίζονται δὲ ἀκοντίοις μικροῖς δυσὶν ἕκαστος ἀνήρ, τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ σκουταρίοις γενναίοις μὲν δυσμετακομίστοις δέ. Κέχρηνται δὲ καὶ τόξοις ξυλίνοις καὶ σαγίτταις μικραῖς κεχριμέναις τοξικῷ φαρμάκων, ὅπερ ἐστίν ἐνεργετικόν, εἰ μὴ πόματι τῆς θηριακῆς προκαταληφθῇ ὁ τιτρωσκόμενος παρ' αὐτοῦ, ἢ ἑτέροις βοηθήμασιν ἐγνωσμένοις τοῖς ἐπιστήμασιν ἰατρῶν, ἢ παρ' εὐθὺ περιτμηθῆναι τὴν πληγὴν εἰς τὸ μὴ κατανεμηθῆναι αὐτὸ καὶ τὸ λοιπὸν τοῦ σώματος. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν, οὐδὲ κατὰ τὴν συστάδην μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι· οὐδὲ ἐν γυμνοῖς καὶ ὁμαλοῖς τόποις φαίνεσθαι. Εἰ δὲ καὶ συμβῇ αὐτοὺς κατατολμῆσαι ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμβολῆς, κράζοντες ἅμα ὀλίγον ἐπὶ τὸ πρόσω κινοῦσι, καὶ εἰ μὲν ἐνδώσουσι τῇ φωνῇ αὐτῶν οἱ ἀντιτασσόμενοι, ἐπέρχονται

hodin, tak že na ně není pražádné podezření, nýbrž je-li snad třtiny z venku viděti, myslí neznalí toho, že vyrostly ve vodě. Proto ti, kteří jsou znalí toho obyčeje, poznávajíce třtinu podle řezu a polohy, buď prorážejí jejich ústa těmi třtinami nebo vytrhujíce je donucují je vyjíti z vody, poněvadž nemohou dále vydržeti ve vodě.

Ozbrojen bývá každý muž dvěma malými oštěpy, někteří z nich také štíty pěknými, ale těžko přenosnými. Užívají také dřevěných luků a krátkých šípů, napuštěných jedem, jenž ihned účinkuje, nezachrání-li se poraněný pitím theriaky (protijedu) nebo jinými prostředky, které zná věda lékařská, nebo okamžitým vyříznutím rány, aby se jed nerozšířil i do ostatního těla. Poněvadž vlády nad sebou nestrpí a navzájem na sebe nevraží, neznají ani vojenského šiku ani neusilují bojovati v hustém boji nebo ukazovati se na místech holých a rovných. A stane-li se, že se v příhodné době odhodlají k bitvě, výskají a zároveň trochu do předu se hýbají; a jestliže ustoupí před křikem jejich ti,

σφοδρῶς· εἰ δὲ μήγε, τὴν αὐτὴν τρέπονται, μὴ σπεύδοντες χειρὶ ἀποπειρασθῆναι τῆς τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν δυνάμεως· προστρέχουσι δὲ ταῖς ὕλαις, πολλὴν ἐκεῖθεν βοήθειαν ἔχοντες, ὡς γινώσκοντες ἁρμοδίως ἐν τοῖς στενώμασι μάχεσθαι. Καὶ γὰρ πολλάκις πραίδαν ἐπιφερόμενα, ὑπὸ μετρίας ταραχῆς ταύτης περιφρονοῦντα ἐν ταῖς ὕλαις προτρέχουσι, καὶ τῶν ἐπερχομένων περὶ τὴν πραίδαν ῥεμβομένων, εὐκόλως ἐπανιστάμενα βλάπτουσι τούτους. Τοῦτο δὲ διαφόρως καὶ ἑκουσίως ποιεῖν ἐπιτηδεύουσι πρὸς δέλεαρ τῶν ἐναντίων αὐτῶν. Ἄπιστοι δὲ εἰσὶ παντοίως καὶ ἀσύμφωνοι περὶ τὰς συνθήκας, φόβῳ μᾶλλον ἢ δώροις εἴκοντες. Διαφόρου γὰρ γνώμης κρατούσης ἐν αὐτοῖς ἢ οὐ συμβαίνουσιν, ἢ καὶ συμβαινόντων αὐτῶν τὰ δοκοῦντα συντόμως ἕτεροι παραβαίνουσι, πάντων ἐναντίον ἀλλήλοις φρονούντων, καὶ μηδενὸς τῷ ἑτέρῳ παραχωρεῖν βουλομένου. .....

Χρὴ δὲ τὰς κατ' αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐν χειμερίοις μᾶλλον καιροῖς γίνεσθαι, ὅταν τῶν δένδρων γυμνουμένων λανθάνειν εὐκόλως οὐ δύνανται, ἀλλὰ καὶ τῆς χιόνος τὰ ἴχνη τῶν φευγόντων διελεγχούσης, καὶ τῆς φαμιλίας αὐτῶν ταπεινῆς οὔσης οἷα γυμνῶς, λοιπὸν δὲ καὶ

kteří stojí proti nim, ženou se prudce na ně, pakli však ne, týmž způsobem se obracejí, netoužíce zkusiti bojem z blízka moc svých nepřátel, ale utíkají do lesů, kdež mají velikou záštitu, poněvadž dovedou obratně v těsných místech bojovati. Neboť často kořist s sebou vezouce, pro malý poplach jí opovrhnou a do lesů utekou, a když ti, kteří přicházejí, pobíhají kolem kořisti, pohodlně povstanou a jim uškodí. A to činívají rozmanitým způsobem a schválně k přilákání svých odpůrců. Jsou věrolomni v každé příčině a ve smlouvách nestálí, spíše pro strach než pro dary povolujíce. Neboť když zavládne mezi nimi různost mínění, buď se neshodnou, anebo jestliže se shodnou, druzí usnesení zkrátka přestupují, poněvadž všichni na sebe navzájem nevraží a nikdo nechce druhému ustoupiti . . .

Výpravy proti nim třeba konati spíše v dobách zimních, když nemohou tak snadno zůstati nepozorováni, poněvadž stromy jsou holé a sníh dokonce prozrazuje stopy utíkajících a jejich majetek se scvrkl takřka v niveč, a když mimo to řeky

τῷ κρούει οἱ ποταμοὶ εὐδιάβατοι γίνονται . . . . .

Παραφυλάττεσθαι δέ, ὅσον ἐστὶ δυνατόν, εἰς τὸ διὰ δυσβάτων ἤτοι δασέων τόπων ἐν καιρῷ θέρους τὴν πάροδον ὡς ἔτυχεν ἀπολυπραγμόνως μὴ ποιεῖσθαι, ἐχθρῶν μάλιστα συνισταμένων, πρὶν ἢ τούτους διὰ πεζῶν ἢ καβαλλαρίων ἐκδιωχθῆναι . . . .

Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφώνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους, οὐκ ἄτοπον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγοις ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρῳ τῶν μεθορίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἕνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ. Τοὺς δὲ λεγομένους ῥεφούγους ἤτοι προσφύγους ἐπαγγελλομένους καὶ στράτας δεικνύειν καὶ μηνύειν τινὰ δεῖ ἀσφαλῶς φυλάττειν. Καὶ γὰρ Ῥωμαῖοί εἰσι τῷ χρόνῳ ποιωθέντες καὶ τῶν ἰδίων ἐπιλαθόμενοι τὴν πρὸς τοὺς ἐχθροὺς εὔνοιαν ἐν προτιμήσει ποιοῦνται· οὓς εὐγνωμονοῦντας μὲν εὐεργετεῖν, κακουργοῦντας δὲ τιμωρεῖσθαι προσήκει. Τὰς δὲ εὑρισκομένας δαπάνας ἐν τῇ χώρᾳ ἐκ τοῦ πλησίον μὴ ἀκαίρως ἀναλίσκειν, ἀλλὰ σπουδάζειν ἐν τῇ ἰδίᾳ μετακομίζειν, διά τε ζώων καὶ πλοίων. Τῶν γὰρ ποταμῶν αὐτῶν ἐπιμιγνυμένων τῷ Δανουβίῳ, εὐκόλως ἡ μετακομιδ διὰή πλοίων γίνεται. . . . .

Τῶν γὰρ χωρίων τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν κατὰ τοὺς ποταμοὺς

snadno lze přejíti pro mráz . . .

Avšak pokud možno třeba se vystříci toho, aby se výprava nekonala krajinami neschůdnými nebo hustě porostlými v době letní, a to neopatrně, jak se nahodí, zvláště jsou-li nepřátelé shromážděni; dříve nutno jest je vypuditi pěchotou nebo jízdou . . .

A poněvadž jest u nich mnoho králů a jsou nesvorni mezi sebou, doporučuje se získávati si některé z nich buď přemlouváním nebo dary, a to hlavně ty, kteří jsou blízko hranic, a na ostatní dotírati, aby všeobecné nepřátelství nezpůsobilo sjednocení nebo jedinovládu. Tak řečené uprchlíky nebo přeběhlíky, kteří se nabízejí, že cestu ukáží a něco vyzradí, třeba bedlivě hlídati. Neboť stavají se z nich časem Romaeové a zapomenuvše na své, více si cení lásku k nepřátelům; budou-li zachovávati věrnost, třeba jim činiti dobře, pakli však budou si vésti špatně, třeba je trestati. Spíži, která se nalezne v zemi, ať nejbližší bez potřeby nespotřebuje, nýbrž budiž usilováno o to, aby do vlastní země byla dopravována na soumarech i na lodích. Neboť poněvadž řeky samy se vlévají do Dunaje, jest doprava po lodích snadná . . .

Poněvadž krajiny Slovanů a Antů leží napořád podle řek a

ἐφεξῆς διακειμένων καὶ συνημμένων ἀλλήλοις, ὥστε μὴ διάλειμμα εἶναι μεταξὺ αὐτῶν ἄξιον λόγου, ὕλης τε ἢ παλουδίων ἢ καλαμεώνων ἐγγιζόντων αὐτοῖς ὡς ἐπίπαν συμβαίνει ἐν ταῖς κατ' αὐτῶν γινομέναις ἐφόδοις, ἅμα τοῦ τῷ πρώτῳ αὐτῶν χωρίῳ ἐπιστῆναι, κἀκεῖσε ἐνασχολεῖσθαι τὸν πάντα στρατὸν, τὰ λοιπὰ ὡς γειτονοῦντα καὶ ἐγγὺς τὰς ὕλας ἔχοντα, αἰσθανόμενα τῆς αὐτῶν κινήσεως ἐκ τοῦ πλησίον μὲν εὐκόλως φυγαδεύουσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῖς. Ἔκπληκτοι δὲ οἱ νεώτεροι αὐτῶν γινόμενοι ὡς εὐκαιροῦντες λεληθότως τοῖς στρατιώταις ἐπέρχονται, ὡς ἐντεῦθεν μηδὲν μέγα δύνασθαι πρὸς βλάβην τῶν ἐχθρῶν ἐργάζεσθαι τοὺς τὴν ἔφοδον κατ' αὐτῶν ποιουμένους.

Ἐν δὲ τοιαύταις ἐφόδοις οὐ δεῖ τοὺς δυναμένους ἀντικαθίστασθαι τῶν ἐχθφῶν ζωγρεύειν, ἀλλὰ πάντας τοὺς παρατυγχάνοντας φονεύειν καὶ παρέρχεσθαι καὶ μὴ εἰς αὐτοὺς ἐμβραδύνειν τοὺς τὴν πάροδον μάλιστα ποιουμένους, καὶ τὸν καιρὸν γριπίζεσθαι.

spolu tak souvisí, že není mezi nimi prázdného místa, které by za řeč stálo, a poněvadž les a bažiny a rákosiny jsou blízko nich, stává se zpravidla na výpravách proti nim, že u první jejich krajiny nastane zastávka a tam že jest zaměstnáno celé vojsko, avšak ostatní kmeny, poněvadž sousedí a lesy mají na blízku, pozorujíce jejich pohyb, z blízka pohodlně uniknou tomu, co je čeká. A jejich mladí muži, jsouce neohrožení, jakmile uzří příhodnou chvíli, nepozorovaně dorážejí na naše vojáky, takže proto nemohou činiti nic velkého na škodu nepřátel ti, kteří podnikají výpravu proti nim . . .

A na takových výpravách nesmějí se ponechávati na živu nepřátelé, kteří se mohou stavěti na odpor, nýbrž musí se pobíjeti všichni, kteří se nahodí, i jest třeba, aby postupovali a nezdržovali se s nimi hlavně ti, kteří razí průchod a aby příhodné chvíle vyhledávali.

Přel. Fr. Groh.

Leonova Taktika C. XVIII.

79. Καὶ γὰρ καὶ Σκλάβοι ἦν ποτε ὅτε πέραν κατῴκουν τοῦ Ἴστρου, ὃν καὶ Δανούβιον καλοῦμεν. Οἷς καὶ προσεπολέμουν Ῥωμαῖοι ἐπιτιθέμενοι, νομαδικῶς καὶ αὐτῶν τότε διαζώντων πρὶν ἢ περαιωθῆναι τὸν Ἴστρον καὶ

Také Slované obývali kdysi za Istrem, kterému říkáme též Dunaj. S nimi válčili Římané, podnikajíce vpády do jejich území, když Slované žili ještě ve stavu kočovném, prve než překročili Istros a pod jho

ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐξουσίας τὸν αὐτῶν αὐχένα ὑποκλῖναι.

vlády římské sklonili svou šíji.

99. Καὶ τὰ Σκλαβικὰ δὲ ἔθνη ὁμοδίαιτά τε ἦσαν καὶ ὁμότροπα ἀλλήλοις, καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα ὅτε πέραν τοῦ Δανουβίου κατῴκουν ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ. Ὅθεν καὶ ἐνταῦθα περαιωθέντα, καὶ οἱονεὶ βιασθέντα δέξασθαι τὴν δουλείαν, οὐχ ἑτέρῳ ἡδέως πείθεσθαι ἤθελον, ἀλλὰ τρόπον τινὰ ἑαυτοῖς· κρεῖττον γὰρ ἡγοῦντο ἀπὸ τοῦ ἄρχοντος τῆς αὐτῶν φυλῆς φθείρεσθαι, ἢ τοῖς Ῥωμαϊκοῖς δουλεύειν καὶ ὑποκλίνεσθαι νόμοις. Οἱ δὲ τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος τὸν ἁγιασμὸν καταδεξάμενοι ἄχρι τῶν ἡμετέρων χρόνων τοῦτο, ὅσον κατὰ αὐτούς, εἰς ἀρχαίας ἐλευθερίας συνήθειαν διατηροῦνται.

Národové slovanští jak životem, tak mravy svými byli sobě velice podobni a svobodni, neposlouchajíce tou měrou, aby se mohlo o nich říci, že byli otroky nebo poddanými, zvláště pokud bydleli ještě ve své domovině za Dunajem. Přestěhovavše se pak odtud sem a při tom byvše přinuceni přijmouti jho poddanství, nejevili ochoty poslouchati cizinců, nýbrž jaksi jen sebe; neboť měli za lepší trpěti útisky od vladyky vlastního kmene než býti poddánu a podrobovati se římským zákonům. Ti pak mezi nimi, kdož přijali svátost spasitelného křtu, až po naši dobu, pokud jsou s to, trvají ve způsobu dávné svobody.

100. Πολύανδρά τε ἦσαν καὶ κακοπαθείας ὑπομένοντα, εὐκόλως δὲ πρὸς καύσωνα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σώματος γυμνότητα καὶ τὴν τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν καρτεροῦντα.

Byli pak národové ti četní a v útrapách vytrvalí, snášejíce snadno horko, zimu, dešť, nahotu a nedostatek potravy.

101. Ταῦτα δὲ ὁ ἡμέτερος ἐν θείᾳ τῇ λήξει γενόμενος πατὴρ καὶ Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθῶν ἔπεισε μεταστῆναι, καὶ γραικώσας, καὶ ἄρχουσι κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τύπον ὑποτάξας, καὶ βαπτίσματι τιμήσας, τῆς τε δουλείας ἠλευθέρωσε τῶν ἑαυτῶν ἀρχόντων, καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ῥωμαίοις πολεμούντων ἐθνῶν ἐξεπαίδευσεν, οὕτω

Tyto národy pohnul Basileios, z boží milosti náš otec a římský císař, aby upustili od starých svých zvykův, a pořečtiv je podřídil vladařům podle vzoru římského; a obmysliv je dobrodiním křtu sprostil je poddanství vlastním jich vladařům a naučil je bojovati proti kmenům s Římany válčícím, věnuje věci té péči všemožnou,

πως ἐπιμελῶς περὶ τὰ τοιαῦτα διακείμενος, διὸ καὶ ἀμερίμνους Ῥωμαίους ἐκ τῆς πολλάκις ἀπὸ Σκλάβων γενομένης ἀνταρσίας ἐποίησε, πολλὰς ὑπ' ἐκείνων ὀχλήσεις καὶ πολέμους τοῖς πάλαι χρόνοις ὑπομείναντας.

tím také zabezpečil před častějším odbojem Slovanů Římany, kteří za starých časů od nich musili snášeti časté útisky a války.

102. Ἦσαν δέ, οὐκ οἶδ' ὅπως εἰπεῖν, τῇ φιλοξενίᾳ κατακόρως χρώμενα τὰ Σκλάβων φῦλα, ἣν οὐδὲ νῦν καταλιπεῖν ἐδικαίωσαν, ἀλλ' ἔχουσιν ὁμοίως.

Byli pak národové slovanští až přehnaně dbalí pohostinství, kterého vzdáti se ani podnes za dobré neuznali, nýbrž stejně ho šetří.

103. Τοῖς γὰρ ἐπιξενουμένοις ἐν αὐτοῖς ἤπιοι καὶ πρᾶοι ἐγίνοντο, φιλοφρονούμενοί τε αὐτὰ καὶ δεξιούμενοι, διασῴζοντες καὶ κατὰ διαδοχὴν ἐκ τόπου εἰς τόπον παραπέμποντες, καὶ ἀβλαβεῖς διατηρεῖσθαι, καὶ ἀδιαλείπτους δαπάνας ἀλλήλοις παρεγγυώμενοι. Ὡς εἴγε δι' ἀμέλειαν τοῦ ὑποδεχομένου συμβαίη τὸν ξένον βλαβῆναι, πόλεμον ἐκίνει κατὰ ἐκείνου ὁ τοῦτον παραθέμενος ἐκείνῳ, ἀντὶ πίστεως σεβασμίας ἡγούμενος τοῦ ξένου τὴν ἐκδίκησιν.

Neboť k přespolním byli vlídní a laskaví, chovajíce se k nim přátelsky a rádi je vidíce a ochraňujíce jich; a posílajíce je jeden druhému z místa k místu, zaručovali si navzájem, že hostům jejich nic se nestane, a že budou vždycky dobře opatřeni. Pročež kdykoli nedbalivostí hostitelovou hosta škoda potkala, půtkou stíhal souseda svého ten, který mu jej svěřil, pokládaje za svatou svou povinnost hosta pomstiti.

104. Ἐδόκει δὲ αὐτοῖς καὶ ἕτερον συμπαθέστερόν ποτε εἶναι. Τοὺς γὰρ ἐν αἰχμαλωσίᾳ παρ' αὐτῶν λαμβανομένους οὐκ ἀορίστως, ἕως ἂν βούλωνται, πρὸς δουλείαν κατεῖχον, ἀλλὰ μᾶλλον ἐν τῇ γνώμῃ τῶν αἰχμαλώτων ἐποίουν, ὁρίζοντες αὐτοῖς ῥητόν τινα τῆς δουλείας χρόνον, ἵνα μετὰ τοῦτον τὸν ὁρισθέντα χρόνον, ἐὰν θέλωσιν, ἐν τοῖς ἰδίοις ἀναχωρῆσαι μετά τινος ὡρισμένου μισθοῦ, ἢ ἐὰν βούλωνται παρ'

Kdysi měli ještě něco jiného ve větší oblibě. Neboť zajatců svých nedrželi ve věčném otroctví, ale spíše zůstavovali tu věc na vůli zajatcům, stanovíce jim určitou jakousi lhůtu otročení, aby potom, chtějí-li, za určitou náhradu ke svým se vrátili, anebo, chtějí-li býti u nich, aby zůstali jako lidé svobodní a jich přátelé.

αὐτοῖς εἶναι, μένειν ἐλευθέρους καὶ φίλους.

105. Ἐσωφρόνουν δὲ καὶ αἱ θήλειαι αὐτῶν μάλιστα κραταιῶς, ὥστε τὰς πολλὰς αὐτῶν τὴν τῶν ἰδίων ἀνδρῶν τελευτὴν ἰδίαν ἡγεῖσθαι, καὶ ἀποπνίγειν ἑαυτάς, μὴ δυναμένας φέρειν τὴν ἐν χηρίᾳ ζωήν.

Také ženy jejich dbaly svrchovaně počestnosti, takže mnohé z nich smrt choťů svých za svou pokládaly a se usmrcovaly, nemohouce snášeti života vdovského.

106. Ἐχρῶντο δὲ δαπάνῃ κέγχρῳ, μάλιστα ἐφίλουν δὲ καὶ ὀλιγάρκειαν, δυσχερῶς φέροντες τοὺς ἄλλους τῆς γεωργίας πόνους, διὰ τὸ ἐλευθεριωτέραν μᾶλλον φιλεῖν αὐτὰ τὴν διαγωγὴν ποιεῖσθαι καὶ ἄπονον, ἢ σὺν πολλῷ κόπῳ πολυτέλειαν βρωμάτων ἢ χρημάτων ἐπικτήσεσθαι.

Za potravu měli proso, převelmi libujíce si ve střídmosti. Ostatními pracemi rolnickými neradi se zanášeli, oblibujíce si spíše volnější způsob života a bez práce, než život labužnický a v přepychu, vykupovaný velikou námahou.

107. Ὡπλίζοντο δέ ποτε μικροῖς ἀκοντίοις, ἤγουν ῥικταρίοις δυσὶν ἕκαστος ἀνήρ, τινὲς δὲ καὶ σκουταρίοις μεγάλοις ἐπιμήκεσιν, οἷον θυρεοῖς, ἐκέχρηντο δὲ καὶ τόξοις ξυλίνοις, καὶ σαγίττας εἶχον κεχρισμένας φαρμάκῳ, ὅπερ ἐστὶν ἐνεργητικόν, ἐὰν μὴ ὁ λαβὼν τὴν πληγὴν ἢ θηριακὴν ποιῇ, ἢ καὶ ἕτερον βοήθημα ἀντιφάρμακον, ἢ καὶ παρευθὺ περικόψῃ τὴν πληγὴν πρὸς τὸ μὴ διαδραμεῖν. Πάντως γὰρ ἂν καὶ τὸ ὅλον σῶμα ἀπόλλυται. Καὶ δάσεσι δὲ καὶ δυσβάτοις οἰκεῖν καὶ καταφυγεῖν φιλοῦσιν.

Zbroj u každého muže sestávala druhdy ze dvou malých kopí neboli sudlic, u některých pak i z velikých štítů podélných na způsob pavéz; užívali také dřevěných luků a střely měli napuštěny jedem, který účinkuje prudce, jestliže raněný neužije buď protijedu (theriaky) nebo jiného prostředku léčivého anebo ihned rány nevyřízne, aby jed do těla se nevstřebal. Neboť jinak celé tělo propadá neodvratné smrti. Rádi obývají na místech lesnatých a nepřístupných a tam také se utíkají.

108. Ὅπως δὲ κατὰ αὐτῶν ἐποιοῦντο τὰς ἐπιδρομὰς καὶ ἐφόδους Ῥωμαῖοι τότε, διηγησάμην ἔμπροσθεν ἐν τῇ περὶ ἀδοκήτων ἐφόδων διατάξει, ἵνα καὶ αὐτός, ὦ στρατηγέ, εἰ καὶ μὴ κατὰ

Jak do krajin jejich Římané činili druhdy nájezdy a vpády, pověděl jsem ve výkladě o nenadálých vpádech, abys i sám, císaři, při nenadálém vpádu, třebas nyní ne na ně, ale na

αὐτῶν νῦν, ἀλλ' ἢ κατὰ τῶν ὁμοίων αὐτῶν, ἢ κατὰ ἑτέρων βαρβάρων ποιούμενος ἀδοκήτους ἐφόδους, εἴγε ἄρα χρήσιμόν τι ἐκ τῆς διατυπώσεως ἐκείνης εὑρεθῇ, ἔχῃς καὶ τοῦτο ἐξ ἑτοίμου πρὸς τὴν δέουσαν χρείαν ὡς προσγεγυμνασμένον.

barbary jim podobné nebo jiné, jestliže totiž něco užitečného najde se v onom líčení, měl po ruce pro pilnou potřebu i toto jako návod již vyzkoušený.

Přel. V. Niederle.

KAPITOLA I.

TERRITORIUM.

Přírodní ráz slovanské vlasti. — Flora, fauna a klima. — Různý ráz territoria. — Dvojí vliv kulturní. — Vzdálenost kulturních středisk. — Chudoba a její příčiny.

V době, kdy stará slovanská kultura dospěla na konci doby pohanské svého prvního vrcholu, změnily se z části poměry territoria a prostředí, v němž vyrostla. Byliť se zatím Slované několik století před tím rozešli do končin více méně vzdálených původní kolébce, se značně různým přírodním rázem. Nicméně territorium a prostředí, které na ně po dlouhé věky před tím působilo, jejich starou kulturu podmiňovalo a tvořilo, bylo ještě zde, ba zůstalo i nadále půdou pro život největší části Slovanů. Ono proto založilo přece jen největší kus jejich kultury, ono působilo nejsilněji na vývoj charakteru, cítění, vědění a bytu slovanského a bude proto vždy účelné, jestliže si je v hlavních rysech představíme a uvědomíme, jaké bylo a kde.

Nedávno Jan Peisker vyslovil domněnku, že ruskopolské Polesí (bassin Pripeti, od Brestu na východ, bassin horního Němnu a dolní Bereziny), jež má za kolébku Slovanů, svým lesnatým a bařinatým rázem stalo se i základem povahy slovanské. V něm prý vznikla slovanská roztříštěnost, ztráta vědomí národní jednoty a s tím i historická neschopnost pro jakoukoli koncentraci, zejména pro soustředěné umění válečné, v něm se prý dále lovectví a rybářství stalo hlavním zaměstnáním Slovanů, v něm se vyvinul typický ráz slovanské poesie, slovanské hudby i pohanské víry lidové vyznačený kultem předků[1]).

Tento Peiskerův soud je však unáhlený a nedostatečně založený. Nevímeť s bezpečností, kde byla prvotní kolébka, v níž, abych tak řekl, rodili se první Slované. Sám soudím, že byla kdesi v Zakarpatí, za Vislou, ale k bližšímu určení tohoto prvotního místa nemáme dostateč-

[1]) *J. Peisker*, Neue Grundlagen zur slawischen Altertumskunde. Stuttgart 1910. 4.

ných vodítek. Souditi pouze na vodnaté Polesí jako činí nově Peisker, veden botanickými vývody Rostafińského[1]), je už předem nepravděpodobné, neboť Polesí bylo před věky téměř jezerem[2]), a jestliže ještě dnes přes tak mnohou melioraci půdy oplývá vodami a je při tom stále relativně málo obydleno,[3]) bylo tomu tak jistě u větší míře v III. a II. tisíciletí před Kr., do nichž spadá asi vznik a dětství Slovanstva. Na takovém místě nebylo vůbec možno, aby vznikl a vyrostl národ, jakým se později objevují Slované. Proto Rostafiński sám správněji, než Peisker, klade sice také kolébku slovanskou do Polesí, ale připojuje k němu už v pravěku i celou širokou, úrodnou a přístupnou krajinu okolní, tak že Polesí samo nepůsobilo na ráz slovanského bytu. Jemu Praslované rostli nejen v bařinatých krajích polesských, nýbrž i v úrodném stepním pásu, jenž se rozkládá na jihu a v ohromných jehličnatých a listnatých lesích, které se rozkládají na východě až po horní tok Desny a Sejmu. Rostafiński vylučuje jen lesnatý kraj na západě čáry táhnoucí se z Královce k ústí Dněstru (srv. připojenou mapu), a to proto, že Slovanům chybí domácí jméno pro buk, neboť toto slovo přejali od Němců. V tomto bodu soud Rostafińského nepokládám za správný[1]), ale jinak v celku Rostafiński dobře

---

[1]) *Rostafiński*, O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach (Sprawozd. Akad. Um. Krakow 1908. Wydz. hist. filoz.).

[2]) Srv. *Dr. A. Rebhann*, Die Sümpfe der Polesie (Hettners Geogr. Zs. 1900, 122). Dnes je vysušeno v úrodnou půdu přes 7,830.000 hektarů, v lučiny 330.000 hektarů tak, že zbývá bařin pouze 2,640.000 hektarů. Ale i tak a jaře, když na Volyni začne táti, proměňuje se ještě celý kraj mezi Turovem a Pinskem v jedno velké jezero. Před r. 1873, kdy generálem Žilinským bylo započato odvodnění pomocí systému nových kanálů, bylo z celkové plochy Polesí v objemu 8,720.000 hektarů ještě 6,540.000 hektarů bažin, tak že nákladnou meliorací v letech 1874—1899 vysušeno bylo 60% půdy. Starší neutěšené poměry názorně jsou vylíčeny v článku *F. Immanuela*, Die Trockenlegung der Poljesje (Globus LXVI. 293) na základě publikace gen. Žilinského (Petrohrad 1892). Že Polesí bývalo jezerem, dí také *Rehman*, Ziemie II. 270, 298.

[3]) R. 1882 bylo v Polesí vypočteno 5·8 lidí na 1 km^2, ale tento poměr nebyl všude stejný. Od doby, v níž provedeno odvodnění, se poměry ovšem zlepšily, ale přece zůstává k okolní zemi nepoměr veliký. V sousedních polských guberniích jde hustota až na 74 obyvatel a také Podolí a Kijevská gub. je stejně silně obydlena. V celé Bělorusi udává se 26 obyv. Srv. mapu hustoty osídlení ruského v encykl. slovníku Brockhause a Jefrona při stati Россія.

[1]) Předně z toho důvodu, že pouhé argumentace ze slov přejatých a domněle chybících jsou vždy velmi nejisté a dále proto, že jiné nauky,

charakterisuje slovanskou kolébku, neboť na východě i na západě vlastního Polesí byl celkový ráz kraje týž. Soudím také, že Slované žili především kolem vlastního, bařinatého Polesí (bassinu Pripeti), ne pouze v něm a vzhledem k tomu, že se už v I.—II. stol. po Kr. objevují při Visle a za Vislou jako jeden z největších národů — μέγιστον ἔθνος, a z jiných ještě důvodů domnívám se, že už dlouho před tím, pravdě podobně ještě za trvání jednoty jazykové a národní seděli i daleko na západě před čarou Královec—Oděssa až po Odru a Labe, i daleko na východ za Dněprem po horní Sulu, Sejm, Desnu a Sož, i zajisté na jihu bassinu pripetského v úrodné půdě přechodného pásu stepního[1]).

Tedy přírodní ráz celého tohoto rozsáhlého území, nejen vlastního Polesí, podmiňoval vývoj starého slovanského života a jeho kultury. Kraj byl v celku týž, jako je dnes, jenom že byl drsnější, maje více vod, více lesů a mnohem méně půdy vzdělané.

Území slovanské vlasti od Labe na východ až po Desnu a horní Dněpr patří především do lesnaté nížiny t. zv. sarmatské, totiž do oblasti listnatých a jehličnatých stromů, jejichž jižní hranice táhne se podle Tanfiljeva a Kuzněcova od Lvova na Žitomir, Kijev, Kursk, Kalugu, Rjazaň a Tambov.[2]) Rozsáhlé lesy byly jeho charakteristikem. V centrálním Polesí neboli nížině pripetské ohraničené na západě velmi nízkým hřbetem mezi úvodím Visly a Pripeti (pustou Białoveskou), na východě Dněprem, na severu hřebetem pojezeří baltického a na jihu výšinou černomořskou (Dubno—Kremenec) skládá

zejména rozbor topografické nomenklatury, úvaha a tradice historické o kolébce Germanů a jiných severoevropských Arijů a konečně i archaeologie naznačují, že Slované aspoň v průběhu I. tisíciletí př. Kr. a tedy ještě za vnitřní jednoty jazykové a patrně i za jednoty vnější — dokud totiž žili pohromadě, nerozděleni — byli na Visle i před Vislou (Srv. SS. I. 27 sl). Novější theorie A. Šachmatova posunující je ještě v gotské době daleko na sever za Litevce a Finny mám za nemožné. Do oblasti buku klade se vůbec kolébka všech Arijů (tak Schrader, Penka, Streitberg, Geiger, Hirt, Much, Kossinna i Hoops) a jméno buk pokládá se za slovo všearijské, které teprve později ztratili Indoirani a Slované (srv. *Bartholomae* a *Osthoff*, Idg. Forsch. IX. 271, *Hoops*, Waldbäume 125).

[1]) Severní hranice vlastní stepi travnaté táhne se jižněji: od Kišiněva přes Alexandrii, Charkov, Borisoglěbsk, Saratov; nad ní se táhne až po oblasti lesní úrodný jen místy stromovím porostlý pás přechodní.

[2]) *T. Tanfiljev*, Предѣлы лѣсовъ на югѣ Россій. Труды экспед. лѣсн. деп. Petr. 1894. Srv. výtah *E. Krause*, Die Waldungen in Russland (Globus 1894. II. 320) a mapu Kuzněcovovu v Botan. Jahrbuch XXVIII. 1901) Tab. 3.

se půda buď z písku nebo z blat a rašeliny; před tisíci lety bylo zde ještě tolik vod, že tvořily časem jedno jezero, z něhož jen místy vynikaly písečné výspy. Proto se Polesí hodilo jen velmi málo k obývání. Také trávy zde rostoucí nejsou dobré, dobytek jich nepožívá rád; jakost mění se teprve meliorací. Jinak byla půda kryta lesem hustým, skládajícím se jednak z listnatých stromů: velmi hojné vrby (několik druhů), olše, břízy, osyky, dubu, místy i lípy, jeřábu, javoru, břestu, jasanu, — jednak z jehličnatých, mezi nimiž nejvíce ovládalo boří (*Pinus silvestris*), tvoříc samo celé rozsáhlé lesy[1]). Rostafiński se vůbec domnívá, že Polesí slulo Slovanům prostě *bor* na rozdíl od okolí[2]), ale o tom dlužno pochybovati, neboť i ve východním Německu byla sosna stromem, který převládal[3]). Celkem je v Polesí flora chudá na druhy, a zejména chybí formy endemické, jako na Litvě a germanské nížině. Podolí a Ukrajina je už jiná.[4])

Příznivější podmínky pro pobyt člověka byly na západě v dnešní Polsce přes Odru až po Labe, kde bylo lze, třebas těžkou prací (rubáním a pálením lesů), půdu u mnohem větší míře upraviti v půdu užitečnou.

I zde byl původně celý kraj pokryt hustými lesy a ještě na počátku II. tisíciletí po Kr. byly tu rozsáhlé kraje pokryty pralesem téměř neprostupným, na př. stará hranice Polska a Pomořanska, o jejíž neschůdnosti víme z několika starých pramenů[5]). Přispívalo k tomu ovšem i to, že se tudy zároveň táhl, počínajíc od Braniborska a Meklenburska až po Litvu, široký pás blat, jezer a rybníků, jež vesměs děkují původ svůj skandinavským ledovcům, neboť zbyly z dávných koryt ledovcových proudů[6]). Tato drobná, nízká jezera, tvarů tenkých, dlouhých, jsou dosud mimo Gopło málo známa a málo prozkoumána[7]). Jak kdysi vypadaly zdejší lesy, ukazuje dosud jedině t. zv. pusta

---

[1]) Bližší charakteristiku Polesí viz u *A. Rehmana*, Ziemie dawnej Polski i sąsednich krajów sławiańskich. II. Niżowa Polska (Lwow 1904) 264, 269, 285, 287, 293 sl., 300, Srv. též *Pczowski J.*, O formacyach roślinych i pochodzeniu flory poleskiej. Odb. z Pamięt. fyziol. (Rehman II. 264).

[2]) *Rostafiński*, O siedzibach 19.

[3]) *Hoops J.*, Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum (Strassburg 1905) 219 sl., 235 sl.

[4]) *Rehman* II. 302.

[5]) Ibráhím ibn Ja'kúb ed. *Rosen* 33, *Westberg* 92. Adam brem. II. 18.. Herbord II. 11 (horror solitudinis, loca insolita, nemoris nigra densitas).

[6]) *Rehman* II. 336, 342, 343, 348 sl., 364, 369, 381. O bahnitosti starého Polska srv. i *Sadowski* Drogi handlowe 3 sl. (Pam. Akad. Krak. W. Fil. hist. III).

[7]) *Rehman* 336, o Gopłu 338.

Rozšíření stromové vegetace v Rusku (podle Kuzněcova).

białoveská, největší to les zachovaný na půdě slovanské; v něm jsou dosud končiny, kam člověk nepřišel a slunce neproniklo[1]). Ale v XI. až XIII. stol. nastalo ve východním Německu tak silné kácení lesů, že jich počalo valem ubývati a z Meklenburska nebo Braniborska máme už ze XVI. stol. listinné doklady o nařízeních na jich ochranu[2]).

Flora lesní, která kdysi pokrývala Polsku až po Braniborsko a Meklenburk, skládala se podle Rehmana ze sosny, smrku, jedle, modřínu, tisu, břízy, osyky, olše, habru, buku, dubu, břestu, jilmu, jasanu, javoru, lípy, střemchy a jeřábu. Ovšem nebyly všude všechny stromy stejně zastoupeny. Záviselo to od půdy, od vlhkosti, od výšky nad mořem a od klimatu[3]). Nejvíce a všude byla opět rozšířena sosna, seskupená v celé lesy v nížinách i na nízkých výšinách, a to buď sama (t. zv. bory) nebo pomísena s dubem a břízou. Zanikala teprve v pásu stepním na Podole a Ukrajině, neboť jí předem svědčí půda písčitá[4]); na západě hranicí vlády sosnové je čára od Havoly na Sálu[5]). Vedle sosny vystupuje stále bříza a na půdě hlinité dub i smrk; ostatní stromy jsou řídčí, smíchané po lesích a odvislé hlavně od vlhkosti a jakosti půdy. Sosna, bříza a dub jsou v nižinách, dub a habr zacházejí na úpatí Karpat, sosna jde na horské stráně a bříza ještě výš[6]). Dále k severu při pobřeží baltickém a na slezskopolské výšině vystupuje vedle předešlých i jedle, jilm, břest, modřín, tis a hlavně buk (*Fagus silvatica*), který se zde stává stromem nad jiné důležitým a výrazným[7]). Jedle roste na slezskopolské výšině i v Karpatech, ale dále na východ nejde (srv. připojenou mapu). O modřínu a tisu nelze mnoho říci, poněvadž v době historické zanikaly, zejména pokud byly kdysi stromy rozšířenými a samorostlými[8]). Smrku nebylo v Meklenbursku v starověku,

---

1) *Rehman* 320. Jiným zbytkem zmíněného ohromného hvozdu polsko-pomořanského je t. zv. pusta Jańsborská — Johannisburger Haide (*Rehman* 381).

2) *Hoops*, Waldbäume 136, 218. Systematické kácení a pálení lesů počalo zde od doby Karolingů, ale za vlastní dobu velikého mýcení pokládá Hoops stol. XI.—XIII., načež nastoupila relativní pausa (l. c. 135 sl.).

3) *Rehman* II. 493.

4) *Rehman* 494. Mezi bořím rostly hlavně keře jalovce, vítečníku (Spartium scoparium) a vřes, řídčeji brusnice, červec (Scleranthus).

5) *Hoops* 238.

6) *Rehman* 497.

7) Původně i na západě Visly nebylo buku, neboť zde v pravěku ovládal dub, ale na počátku středověku je už zde buk vedle dubu hojný (*Hoops* 31 sl., 58, 75, 229).

8) *Rehman* II. 499 sl., *Hoops* 239.

jak se zdá, ani v středověku, také o Braniborsku to není jisto, za to vždy byl typickým stromem pro Vých. Prusy[1]), vedle sosny, břízy a olše. Jako podrost vidíme všude hojně jalovec.[2])

Vzhled do značné míry jiný mělo stromoví na východě Polesí. Ve zdejších lesích proti západním chyběla řada význačných stromů, především buk, potom tis, jedle a modřín.

Východní hranice buku (*Fagus silvatica*) běží, jak jsme už slyšeli, od Královce přes Sědlce, Kamenec Podolský, Kišiněv k Oděsse, hranice tisu (*Taxus baccata*) od zálivu Rižského na jih ke Lvovu; jedle (*Abies pectinata*) jde od západu jen po střední Vislu (potom se vyskytuje zase až za Volhou) a modřín (*Larix europaea*) jen po ústí Goryně do Pripeti a po horní Něman. Také habr nejde na horní Berezinu, na Smolensk a horní Desnu[3]). Jinak je flora lesní tatáž jako na západě a lesů plno. Přestávají teprve v stepním pásmu přechodním pod čárou Žitomir — Kijev — Karačev, kde nastupuje kraj mírně porostlý a velice úrodný, poněvadž půdu tvoří černozem. Zde byl život poměrně nejsnadnější z celé slovanské oblasti.

Celá právě vylíčená vegetace slovanské pravlasti doložena je i jazykem. Majíť všechny uvedené stromy názvy společné buď ve všech nebo téměř ve všech slovanských jazycích a při tom názvy staré, jak ukazuje připojený přehled, sestavený z etymologického slovníku Bernekerova a Miklosichova[4]):

Dub: stsl. dąbъ r. č. ch. sr. luž. dub; b. дъбъ; slovin. dôb; polab. dõb; p. dąb (B. 216).

Habr: stsl. grabrъ, grabъ; r. грабъ, грабина; b. габъръ; chr. sr. grab; slovin. graber, grab; č. habr, hrabr; p. grab; luž. grab, hrab; polab. gróbe (B. 343).

Vrba: *verba; stsl. vrъba; r. верба; b. връба; slovin. sr. č. vrba; luž. vjeřba, vjerba; p. wierzba; polab. vârba. (M. 383).

Lípa: Všeslov. lipa.

Jilm: r. илемъ, ильма; ильмъ; slovin. lim; č. jilm, jilma; p. ilm, ilem; slovin. balt. hęlem; luž. lom; polab. jelm (B. 424).

Olše: stsl. jelьcha; r. ольха, ёлха, елоха, ольша, вольха, mr. jil'cha vil'cha; b. елга; ch. sr. joha, jova, jelša; sl. jełša, ołša, jołša;

---

[1]) *Hoops* 221, 223, 226.

[2]) *Hoops* 241. Další detailní popisy flory v jednotlivých zemích východního Německa a Polsky viz u Hoopse 217 sl. a Rehmana II. 498 sl.

[3]) *Rostafiński*, O siedzibach 12. Dále srv. mapu Kuzněcovovu (Botan. Jahrb. 1901 tab. 3) a mapu zde připojenou.

[4]) Příslušné strany slovníků připojeny jsou na konci v závorkách.

č. olše, sloven. jelša; p. olcha, olsza; luž. wolša; polab. vüölsa (B. 453).

Břest: stsl. berstъ; r. берестъ; b. брѣстъ; chr. sr. brijest; sl. brěst; č. břest; p. brzost (B. 52).

Bříza: stsl. berza; r. берёза, береза; b. брѣза, брѣзъ; chr. sr. breza, briza; sl. brěza, brez; č. bříza; p. brzoza; luž. brěza, brjaza; polab. breza (B. 52).

Líska: stsl. lěska; r. лѣща (mr. лиска, br. ласка); b. лѣска sr. лиjеска; sl. lěska, lěšča; č. líska; p. laska, luž. lěska, leščina.

Topol: topolja, topolь; všeslovanské slovo, jež Miklosich srovnává s lat. populus (M. 358).

Osika: stsl. asika, *osika; r. осина, осика; b. ясика; ch. sr. sl. jasika jesika; č. osiká; p. osika, osica, osa, osina; luž. wosa, wosyna wosyca; polab. vüöse, vüöseine (B. 31).

Jasan: stsl. asenь, asenъ; r. ясень; b. ясенъ, осенъ; ch. sr. sl. jasen. jesen; č. jasan, jesen, jasen; p. jasień, jasion, jesion; luž, jaseń, jasen; polab. josen (B. 31).

Javor: stsl. avorъ; dnes ve všech sl. jazycích javorъ; polab. jovuore (B. 34).

Klen: stsl. klenъ, dnes všeslovanské (M. 118).

Jalovec: stsl. ělovъćь; r. яловец; č. jalovec; p. jałowiec, jadłowiec; luž. jałorc, jałowjeńc, jalońc (B. 272).

Jíva: stsl. iva; r. ива; b. ива; ch. sr. sl. iva; č. jíva, jiva, p. iwa; luž. jiwa, wiwa; polab. jeivo (B. 438).

Buk: bukъ je všeslovanské slovo, ale podle obecného mínění filologů přejato z germ. *bok, *bōka.... (B. 99. Srv. výše str.)

Tis: stsl. tisъ; r. b. sr. slovin. č. tis; p. cis, kaš. cisine (M. 357).

Jedle: *jedlь, edla; stsl. jela; r. ель, ёлка; b. ела; ch. sr. jela, jelva, jalva; slov. jêl, jêla; č. jedle; p. jodła; luž. jědla, jëdła; polab, jadla (B. 261).

Modřín: stsl. modrěnъ; č. modřín; p. modrzeń, modrzew (M. 199).

Smrk: stsl. smerkъ, smrěčь, smrъčь, smrěča; r. смерчіе, смерекъ; b. смирча; ch. sr. smraka, smreka; sl. smrěka; č. smrk, smrčí, smrečina; p. smrek, smerek, świerk; luž. šmřek, šmřok, šmřeka (M. 310).

Sosna: r. p. a č. sosna (M. 317).

Bor: borъ jest všeslovanský tvar původní a nepřejatý z germ. (B. 76).

Dlužno ovšem míti na mysli, že jedno a totéž jméno neoznačovalo vždy stejný strom, že tedy výraz kolísal[1]). Další staré všeslovanské názvy rostlinné jsou na př. ještě tyto: jahoda (stsl. agoda B. 25), brslen (brъšlanъ B. 95), bez (bъzъ B. 111), střemcha (čermъcha B. 145), dřín (dernъ B. 184), chvoj (chvojъ B. 408), bluščь (B. 64), locika (loštika M. 173), rokyta (*orkyta M. 226), slez (slězъ M. 307) atd.[2]). Vedle této flory připomínají se však, aspoň na západě, i hojné stromy ovocné. Ibráhím ibn Ja'kúb dí v X. stol., že u Slovanů největší část stromoví tvoří jabloně, hrušky a slívy[3]), což se patrně vztahuje na Slovany západní, kteří v té době v Polabí bydleli v krajinách kultivovanějších a v městech, kudy Ibráhím šel. Dí-li v I. stol. po Kr. Tacitus o Germanii, že nerodí stromů plododárných,[4]) dlužno to vztahovati jen na ovocné stromy zušlechtěné po způsobu italském.

Podobně jako s florou má se to i s faunou. V slovanské pravlast žila odedávna tatáž zvířata, jež ji dosud oživují, pokud nevyhynula a jazyk slovanský, sestavíme-li si všeslovanské a staré názvy zvířecí, ukazuje nám zase obraz týž[5]).

Z divoké zvířeny žil tu především tur (Miklosich EW. 365[6]) a zubr stsl. ząbrъ, ząbrь, M. 404), los (losь asi z olsь, M. 174), jelen (elenь, jelenь, Berneker EW. 263), srna (srъna, srъnъ, M. 293), vlk (vlъkъ, M. 380), rys (rysь, M. 286), kočka (kotъ, kotelь, kotъka, M. 135), liška (lisъ, M. 170), dále vidíme množství menších dravců a hlodavců, kteří byli v dobách starých loveni velmi hojně pro kožešiny[7]): jezevce (ězvъ, ězvьcь, jazvъ, jazvьcь, B. 277), ježka (ježь, B. 266), veverku (věvera, věverica M. 389), vydru (vydra z udra, M. 397), kunu (M. 174),

---

[1]) *Rostafiński*, O siedzibach 13.

[2]) K tomuto přehledu srv. i starší práci *B. Šulka*, Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah (Rad XXXIX. 1877), a *Budiloviče*, Перв. Славяне I. 1. 61—146.

[3]) *Ed. Westberg* 59. Westberg překládá: „Apfel-, Birn-, und Pfirsichbäume", ale dí v poznámce, že posledním slovem označil Ibráhím neznámé jemu slívy (Pflaumen). Jinak o ovoci pěstovaném a známém u starých Slovanů srv. více dále v kap. II.

[4]) (Terra) satis ferax, frugiferarum arborum impatiens (Germ. 5).

[5]) Srv. podrobný přehled sestavený *A. Budilovičem* Перв. Славяне I. 146—198.

[6]) Všesl. bůvol, быволъ povstalo z ř. *βούβαλος* (*Vasmer* Эт. III. 40).

[7]) Dlugosz (ed. *Przezdziecki*) I. 56: silvestrium quoque animalium mardurum, castorum, ermellinorum et vulpium quibus Polonorum regio pro ea tempestate ferax fuit.

hranostaje (gornostaj, B. 232), bobra (bebrъ, bobrъ, bъbrъ, B. 47)[1]), myš (myšь, M. 208), netopýra (netopyrъ, M. 214), zajíce (zajęсь, M. 399). Vedle divoké nastoupila u Slovanů ovšem už v pravlasti i zvířata chovu domácího: dobytek hovězí, vepřový a brav. Ale o tom dále více vyložím[2]).

Z ptáků sem patří: jestřáb (astrębъ, astrębь B. 32), čejka (čajьka B. 134), čavka (čavъka B. 138), čečetka (čečetъ B. 138), čížek (čižь B. 158), datel (dętelъ, dętelь, dętьlъ B. 190), drozd (drozdъ, drozgъ, prasl. *trozdъ B. 227), jeřáb (ěrębъ, erębь B. 274), havran (gavornъ B. 298), holub (goląbъ B. 322), kos (kosъ M. 134), kukačka (kukavica M. 146), laštovka (lastovica M. 161), labuť (lebedь, *labądь M. 162), lelek (lelekъ M. 164), orel (orьlъ M. 227), ostříž (ostrižь M. 228), tetřev (*tetervь, tetrěvь M. 356), žerav (žeravь, žeravlь M. 410), strnad (*sternadъ M. 322), vrána (vranъ, vrana M. 395), vrabec (vrabij, vrabьcь M. 394), špaček (špakъ M. 341), žežulka (žegъzulja M. 407). Z jižního stepního pásu poznali Slované i supa (sąpъ M. 315) a dropa (B. 226). Tetřev a špaček doloženi jsou i historicky pro X. století[4]).

Ze sladkovodních ryb sem patří pstruh (pьstrągъ M. 271), jeseter (esetrъ B. 265) jelec (elьсъ B. 264), jes (jazь B. 450), líň (linь M. 170[5]), losos (lososь M. 174), sumec (somъ M. 315), štika (štuka M. 343), lipen (lipanъ M. 170), piskoř (piskorь M. 247). Z ostatních zvířat na př.

---

[1]) Bobry v zemi slovanské připomíná Kazvíní („kočky vodní" s velmi jemnou kožešinou, srv. *Charmoy* 343), Długosz (srv. pozn. před.) Do nedávna zůstaly poslední divoké zbytky pouze v Polesí na ř. Lvě (*Rehman*, Ziemie II. 294).

[2]) O rozšíření a existenci domácích zvířat u Slovanů, jakož i o tom, pokud jednotlivá zvířata nebo jména jejich byla přejata od cizích sousedů, vyložíme v kap. II. (v stati o potravě masité) a v kap. VII. (v stati o chovu dobytka).

[3]) *Rostafiński* l. c. 13.

[4]) Tyto dva jako dva význačné ptáky země slovanské uvádí totiž Ibráhím (ed. *Westberg* 59) slovy: „U nich (u Slovanů) je podivný pták, který je svrchu tmavozelený. Napodobuje všechny zvuky člověčí a zvířecí, které slyší a někdy se mu podaří je zachytiti. Oni (Slované) chytají jej a sluje slovansky *sbá*. Potom je u nich divoký kur, který slovansky sluje *tetrá*. Má chutné maso a jeho křik ozývá se s vrcholku stromů do vzdálenosti jednoho farsachu (t. j. parasang, něco přes 5 kilom.) a ještě dále. Jsou dva druhy černý a strakatý, krásnější než páv." Srv. komentář Westbergův 43 sl. První druh je patrně tetřev hlušec (Tetrao urogallus), druhý tetřívek (Tetrao tetrix).

[5]) Dle *Vasmera* (Эт. III. 43, 48) *глинъ — linъ vzniklo z ř. *γλίνος βλίνος*, a rovněž визъ (Accipenser) z *βυζί(ον)*.

ještěrka (ašterъ B. 33, 363), želva (želъvь M. 408), včela (bьčela, bъčela B. 116), vosa (osa M. 227), rak (rakъ M. 272), žába (M. 405), zmije (zъmij, zmьj, zmija M. 403) atd. atd.

Jestliže ráz kraje germanského a zakarpatského, už svými hustými a tmavými lesy působil na cizince z jihu přicházející neveselým, ponurým dojmem, zhoršovalo jej ještě více chladné klima, které se rozkládalo nad těmito kraji u porovnání s kulturními zeměmi jižními. Zima, která i dnes je značná[1]), byla jistě krutější dříve, kdy mělo obyvatelstvo méně prostředků před ní se chrániti a s ní zápasiti, než-li dnes. Proto není divu, že tuto drsnou stránku staří zpravodajové častěji vytýkají zemi slovanské. Připomínají to už Tacitus, Plinius a Mela ve svých popisech Germanie[2]) a později Mas'údí takto popisuje zimu u Slovanů: ,,Země slovanské jsou velmi chladné a mráz bývá nejsilnější za měsíčných nocí a jasných dnů. Tehdy chlad a mráz se sesiluje, země tvrdne jako kámen a všechny tekutiny zamrzají. I pokrývají se studny kanály sádrou tak, že jsou jako z kamene. A když lidé vypouštějí vodu z nosu, vousy jejich pokrývají se vrstvou ledu jako skleněnou, tak že nutno ji ulamovati dokud se nerozhřeje a nezkapalní. Za tmavých nocí a mlhavých dnů mráz slábne, chladu ubývá a v tu dobu lámou se koráby a hynou, kdož na nich jsou, neboť v řekách narážejí na lodi ledové kry jako tvrdé skály. Jen někdy udá se jinochu nebo křepkému muži chytit se podobné kry a na ní se zachránit[3])."

Jinak se současné a něco pozdější zprávy zmiňují hlavně o lesnatém rázu kraje, na př. Gallus (regio multum nemorosa), nebo perský geograf,

---

[1]) Podle *Rehmana* (Ziemie II. 475) je střední teplota roku v Bydgošci 7·5, v Poznani 7·9, Varšavě 7·2, Krakově 7·8, Lvově 7·8, v Kursku 5·2, Vilně 6·6, Kijevě 6·8 stupňů. Led trvá v stř. Rusku na př. v Kovnu, v Kijevě 100 dní, na Dněstru a stř. Visle 70 dní (*Kirchhoff A.*, Länderkunde von Europa III. 143). Končiny západní jsou mírnějšího klimatu, než východní. Připomněl bych ještě, že pro zdejší kraj jsou význačné hojné deště v letě. Dešťoměrná mapa ukazuje nejvíce srážek v záp. Rusi a v Polsku (*Kirchhoff* 140, 148). Podle Hahna spadne ročně vody na záp. baltickém pobřeží 56 *cm*, mezi Vislou a Labem 55 *cm*, v Prusku 50 *cm*, v stř. Rusi 51 *cm*, v černomořském pásu už jen 38 *cm* (*Rehman* 480).

[2]) Celou Germanii charakterisuje Tacitus takto: ,,Terra etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut silvis horrida aut paludibus foeda, umidior qua Gallias, ventosior qua Noricum ac Pannoniam aspicit" (Germ. 5); Pomponius Mela dí (III. 29): ,,Terra ipsa multis impedita fluminibus, multis montibus aspera et magna ex parte silvis aut paludibus invia," a Plinius (NH. XVI. 5, 6) popisuje rovněž chladný a lesnatý ráz končin germanských.

[3]) Al Bekrí ed. *Rozen* 56.

který charakterisuje zemi Slovanů takto: „Je to velká oblast a v ní je mnoho kompaktních lesů. Obyvatelé žijí v lesích a nemají obilí kromě prosa.“ Podobně Rosteh i Kardízí[1]). A píše-li Długosz ve XV. stol.: „regio latissima, silvis, nemoribus et borris vasta, solitudinibus et desertis et quibusdam perpetuis pene indaginibus septa, pluribus fluminibus, torrentibus et aquis irrigua, glebam quidem bonam habens sed cuius foecunditas nisi stercore aleretur, diuturna consistere non posset, gelubus tamen et frigore rigens . . .[2])“ — hodí se jistě jeho charakteristika i na dobu o několik století před tím.

Pro různé formy lesa vzniklo přirozeně u Slovanů několik terminů: les (stsl. lěsъ M. 167), luh (lągъ M. 173), hvozd (gvozdъ B. 365), gora (B. 328), lazъ (Bud. 104) a háj (gajь M. 59, B. 291) což značí patrně les ohraničený, na př. za účelem kultovním.

Z toho, co jsem dosud pověděl, je patrno, že do jisté míry už v samé přírodní povaze země, na níž žili ode dávna Slované, jsou jisté nepatrné rozdíly, které mohly a zajisté měly vliv na různý vývoj slovanské kultury. Jinak se žilo kmenům, kteří seděli v písčité Polabštině a v pozdějším Velkopolsku, jinak kmenům ve vlastním, zcela neúrodném a vody plném Polesí, jinak zase kmenům na živné, polostepní půdě Podolí, Volyně a Kijevštiny. Rozdíly byly nutně veliké nejen v poměrném bohatství, ale hlavně v rázu zaměstnání.

Ale na tom nezůstalo. Territorium slovanské vlasti mělo ještě v jiném směru značný vliv na vývoj kulturní. Do slovanských zemí přicházely totiž z okolí cizí kulturní proudy, přinášejíce množství různorodých prvků kulturních, které se také nesloučily a nevyrovnaly v celé oblasti. Bylať země slovanská příliš rozsáhlá, jednotlivé části národa žily od sebe příliš vzdáleny a co hlavní — territorium bylo tak utvořeno, že toto vyrovnání různých domácích i cizích elementů v jednu stejnorodou kulturu nepodporovalo. Naopak spíše podporovalo vývoj směrem různým. Hlavní úloha připadla tu pásmu hor Karpatských

---

[1]) Gallus (*Bielowski* MPH. I. proem.). Perský geograf ed. *Tumanskij* (Зап. Вост. Отд. Русск. Арх. Общ. X. 134). Tam se dí ještě: »область эта благодатная и безопасная.« Podobně se vyslovuje Rosteh („země Slovanů jest rovná a lesnatá. Slované tam bydlí a nemají ani rév ani osení“) a Kardízí („země Slovanů jest rozsáhlý kraj plný stromů a oni bydlí většinou mezi stromy. Nemají rév ani osetých polí“), kteří spolu s anonymem perským čerpali z jednoho pramene (*Marquart*, Streifzüge 466, Kardízí ed. *Bartold* 99).

[2]) Długosz Hist. I. ed. *Przezdziecki* I. 8.

a jezernímu pásu baltickému a blatům pripetským. Tyto odlučovaly svojí nepřístupností a neschůdností východní oblast dněprovskou od západní vislanské; pásmo ohromných lesů a jezer baltického pojezeří přerušovalo spojení kulturní baltických Slovanů s vnitrozemskými[1]); neschůdné hory Karpatské odlučovaly zase střed slovanské vlasti od kulturní oblasti jihoevropské. Západní a východní část byla s ní ovšem spojována a to pomocí řek splavných, které je jednak na západě vlévaly do středního Dunaje (hlavně Morava a Váh), na východě do Černého moře (Prut, Dněstr, Bug, Dněpr), kde už byla sféra kultur antických. Ale toto připoutání Slovanstva jednak na střední Dunaj jednak na Černé moře přivedlo samo do něho další kulturní dualismus. Kdežto střed pro hradbu hor karpatských zůstával relativně bez vlivu, nedotčen, vidíme, jak západní část a východní část už od dávných dob se odlišují kulturně tím, že jedna přijímala různé prvky z Uher, od Adriatického moře a z Italie, kdežto druhá hlavně řecké vlivy černomořské a spoustu vlivů orientálních (íránských, turkotatarských a finských). Stepi asijské i jihoruské tvoří geograficky jeden celek a z toho zde vyplynula nutně i velká příbuznost kulturní, která po řekách tlačila se i do vnitra Rusi. Každý archaeolog ví, jak jest prastará obchodní dráha adriaticko-baltická archaeologicky odlišná od neméně důležité dráhy černomořskodněprovské. Kulturní význam těchto dvou obchodních cest byl ohromný a přirozeně nezůstal bez vlivu na Slovany. Už od doby pradávné nesly se jiné prvky kulturní, ba celé kultury po této východní a jiné po západní dráze na sever. Tam i zde vznikaly a vyrůstaly na př. zcela jiné kultury neolithické, zcela jiné v době bronzové, a později zase tam od Dunaje a Rýna Řím a Frankové, zde více Řecko, Skandinavie a Orient působily. A tyto dvě veliké dráhy kulturní procházely pravlastí Slovanů, jedna na západě po Odře a Visle, druhá na východě po Buhu a Dněpru; ale my nevidíme, že by se byly kultury, které přinášely, na vzájem v Slovanstvu pronikaly a vyrovnávaly. Vnitro slovanské pravlasti zůstávalo, jak jsem řekl, relativně vůbec nedotčeno a mimo to obě sféry od sebe oddělovalo neschůdnými pralesy na severu i na jihu a mezi nimi ohromnou kotlinou pripetských močálů.

Slovem, ani relief, ani ráz různotvárného a při tom dosti rozsáhlého territoria, ani vnější vlivy nebyly příznivy vývinu ně-

[1]) Rovněž překazilo politické spojení Pomořan s Poláky, jakož i sjednocení Obodritů, Luticů a Srbů (*W. Bogusławski*, Dzieje II. 275.)

jaké stejnoměrné kultury slovanské a také se nikdy nevyvinulo nic jednotného. Uvidíme na mnohých stránkách staroslovanského bytu na př. v mythologii, v kroji, ve výzdobě těla, v obřadech, v sociálním zařízení, ve vojenství atd., jak se hojně Slované východní odedávna lišili od západních i jižních. Co se dokonalo v pozdější době historické, totiž velké rozpoltění slovanské kultury na západní a východní, — bylo zde už v dobách předhistorických, dávno před tím, než Slované přijali křesťanství, a bylo založeno předem už samým territoriem. Tedy jednotné kultury slovanské nebylo na konci doby pohanské. Ba nebylo jí v IX. století ani na západě, jak patrno na př. ze slov Einhardových: „nationes (Sclavorum) paene similes lingua, moribus vero atque habitu valde dissimiles Germaniam incolunt“ [1]).

Ale territorium kolébky je původem ještě jedné význačné stránky slovanského bytu. Celá poloha a přírodní povaha jeho nesla s sebou dále, že kultura slovanská v celku zůstala za jinými pozadu, nejen za římskou a řeckou, nýbrž i za germanskou, iránskou a turkotatarskou.

V dalším líčení nabudeme dosti dokladů, že kultura slovanská v pravěku nebyla skvělá, neimponujíc ani bohatstvím, ani uměleckými kvalitami, ani pokrokem. Nežli Slované přijali křesťanství a s ním mnoho z kultury římské, západní a východní, byl vlastní jejich domácí byt nadmíru prostý. Nebyl to sice žádný primitivní stav, na jaký se občas soudívalo ze slov letopisce Kosmy nebo letopisce Kijevského, kteří hovoří o životě po způsobu zvěře, ale také nebyl pokročilý. O tom nám podává neklamný důkaz archaeologie, na př. hrobními nálezy, které zprávy o výkopech šmahem označují jako „chudé“ nebo „velmi chudé.“ Tím se chce říci, že toho, co jinak tvořívá „bohatý“ inventář archaeologický: hojnosti milodarů, zejména z bronzu, stříbra a zlata — v slovanských hrobech bývá jen pomálu a jen v jednotlivých případech. Průměrně slovanský lid neměl a nenosil drahých šatů a šperků, lepších nástrojů a zbraní, vůbec neznal nádhery. Co na některých místech přece vzniklo bohatšího a znamenitějšího, vzniklo vlivem cizím, ať to bylo u Slovanů západních, ať východních. Byly to buď vlivy římské nebo nordické, nebo, a to nejvíce vlivy kultury byzantské a orientální, jimž místy děkuje byt slovanský za lokální rozkvět, bohatství a lepší umělecké kvality, na př. v Kijevsku[2]).

---

[1]) Vita Caroli 15.

[2]) Připomněl bych však hned, že archaeologicky bohatěji rozvíjí se kultura severních Slovanů teprve od konce IX. stol., kterýžto rozkvět způsoben byl jednak přijetím křesťanství a tím i sesíleným stykem s By-

Jinak Slované nedospěli k ničemu zvláštnímu v materiální a zevní stránce své kultury. Stálým příznakem vlastního jejich bytu je prostota, střízlivost, ba chudoba.

Příčinu této chudosti dlužno hledati opět a jedině v povaze kraje, na němž Slované spolem byli živi a ne snad v nedostatečné schopnosti národa tvořiti věci dokonalejší. To, co pravil kdysi Gallus v úvodu své kroniky o Polsce: „Regio Polonorum ab itineribus peregrinorum est remota et nisi transeuntibus in Rusiam pro mercimonio paucis nota,“[1]) platilo téměř o celém slovanském kraji a o celém Slovanstvu před tím, než se dostalo po svém rozchodu do jiných a lepších životních podmínek. Převeliká část Slovanů seděla ode dávna až do VII. a VIII. st. po Kr. vně, ba můžeme říci, daleko od oblastí kulturních a pokročilejších, zejména daleko od oblasti řecké a římské. Styky s těmito kulturami byly v době před Kr. minimální a v zemi slovanské nebylo kulturního, nebo aspoň obchodního střediska, které by bylo sprostředkovalo výměnu. Šly sice podél země slovanské a z části i přes ni dráhy obchodní, ale z těch důležité, prvořadné byly jenom tři: adriaticko-oderská, dunajská a dněprovská, a ty dotýkaly ve pouze jejího pokraje na západě, na jihu a na východě. Ohromný prostor nitra slovanského, kraj mezi Vislou, Karpaty a Dněprem, kraj, v němž se právě zrodila a vyrostla bytosť slovanská, zůstával relativně nedotčen, srovnáme-li na př. s tím, jak Gallie nebo Germanie odedávna plně podléhala vlivům italským, nebo jižní Rus a Podunají vlivům řeckořímským. V neschůdné lesy a bařiny polesské přicházeli nositelé obchodu a vyspělejší kultury jenom zřídka a přišli-li, spěchali rychle dále. Už na př. Litevci nebo Prusové byli v poměrech lepších a nepotřebujeme se pranic diviti, že pohřebiště z II.—VIII. stol. ve Východním Prusku nebo ljucinské (Vitebsk) z IX.—X. stol. jsou poměrně bohatší než soudobá vnitroslovanská. Také musíme v úvahu vzíti i těžký život v Zakarpatí kde snaha vydobýti z půdy živobytí příliš vyčerpávala síly, než aby se při tom mohlo vyvíjeti bohatství a luxus.

---

zancí, jednak zvýšenými styky se Skandinavií následkem usazení se Normanů v Rusi, a konečně rozkvetlým obchodem s Orientem, doloženým tak krásně řadou pokladů obchodních z X. a XI. stol. Tento rozkvět udržel se v celku do XIII. stol., kdy namnoze zničen byl vpádem tatarským, a vedle toho už před tím pádem baltických středisk kulturních. Na jihu Slovanstva počal vlivem Byzance a Italie rozkvět dříve a déle se udržel.

[1]) V proemiu své kroniky (*Bielowski* MPH. I. 394). Podobně se vyjádřil i Idrisí (u *Jauberta*, Geogr. Paris 1840. II. 380, 389).

Jen tak pochopíme, proč slovanská kultura tak dlouho zůstávala pozadu a chudou a také jen tak pochopíme, proč Slované snadno a u veliké míře přijímali později vyšší kultury sousední, zejména římskou, byzantskou a severogermanskou. Když se s nimi dostávali do bližšího styku, překvapoval, porážel je tak poměrně velký rozdíl, že zvábeni místy podléhali šmahem. Jak si byli chudoby a prostoty své vědomi u porovnání s kulturami jižními, vidíme ještě v IX. stol. ze slov, kterými provázel kníže moravský Rostislav prosbu k císaři Michaelovi, aby mu posláni byli učitelé víry křesťanské. Označil sebe a lid svůj slovy: „**Мы Словѣне — проста чадь**“![1])

Přes tuto chudobu nebyl však slovanský byt nízký a pokud se mravní stránky a duševní intelligence týče, nezůstali Slované nikterak pozadu za svými sousedy, zejména za germanskými. Seznáme na př., že měli dosti vyšších představ, dosti dobrých mravních, společenských a právních zákonů, seznáme u nich počátky víry v jediného boha, dále horoucí lásku k svobodě, dobývání výživy prací, snášení práce a strádání, lásku k rodičům, k manželům i k bližnímu a zejména snahu po sociální rovnosti. Nežili jako zvířata a nízko, jak by bylo lze souditi ze slov Kosmy nebo letopisce Kijevského[2]), a jestliže některé i věrohodné prameny mluví později o krutosti a bestialitě Slovanů[3]), nesmíme zapomínati, že tak píšou zpravodajové jim nepřátelští a že jsou to dále zprávy z doby, kdy tito nepřátelé — hlavně Germáni — Slovany sami zotročovali a zabíjeli, křižovali nebo koňmi vláčeli a čtvrtili, kdy zajatým vylupovali oči a vyřezovali jazyky, kdy házeli děti slovanské psům a zjevně jimi jako s psy opovrhovali[4]). Tu pochopíme,

---

[1]) V legendě o životě Konstantinově z konce IX. stol. (*Pastrnek*, Dějiny slov. apoštolů 225). Podobně nazval Slovany prostými lidmi Jan Efesský r. 584 (svr. SS. II. 207) a není divu, že občas pojem a výraz této „prostoty“ přecházel v představu hrubosti Slovanů na př. u Mas'údího (*Harkavi* Сказанія 140), je-li výraz překladu zde správný.

[2]) Kosmas I. 3, Letopis Lavr. 12³. O názoru starších ruských historiků srv. *Samokvasov*, Сѣв. земля 19—23.

[3]) Srv. na př. epitheta „crudelissimi, nefandissimi“ (Vita Sti Marini, Vita Sti Ruperti, Breves notitiae 3, u *Kosa*, Gradivo I. 233, 239, 250) nebo „populus ferocissimus rapinis et caedibus assuetus“ (Raimund Hist. Franc. *Rački*, Doc. 462), Herbord III. 11, II. 3, 4“ „gens effer et crudelis“ Ebbo Vita Ottonis (ferocitas Pomeranorum) atd. O ukrutnostech Slovanů srv. dále Helmold I. 35, 52, 83, Tietmar III. 10, Widukind III. 52 atd. Více, o tom, jak praveno, v kapitole poslední.

[4]) Adam II. 43, Helmold I. 16, Vita Caroli II. 12.

proč Slované časem spláceli stejně; ale to nebylo přece jen rysem jejich vlastní povahy a kultury, a kultura jich nebyla proto nižší jiné, zejména ne germanské.

Ale o tom všem se více dovíme v poslední kapitole, kde úhrnem a výsledkem všeho předchozího zkoumání vrátíme se znovu k závěru o celkové výši kultury a k úsudku o povaze slovanské.

KAPITOLA II.

FYSICKÝ ŽIVOT SLOVANŮ.

Vzezření. — Narození a doba dětství. — Postřižiny. — Dospění. — Život pohlavní v sňatku i mimo sňatek. — Svatební obřady. — Péče o tělo. — Lázně, toilettní prostředky. — Potrava: Jídla a nápoje. — Nemoci a smrt.

Vzezření Slovanů.

V starých pramenech Slované líčeni jsou jako lid zdravý, silného a křepkého těla, otužilý snášeti nedostatek, horko i mráz. Ale není potřebí klásti zvláštní váhu na tuto pochvalu jejich tělesné stránky, neboť to jsou všechno vlastnosti, jež shledávaly změkčilé a choulostivé vrstvy obyvatelstva římského a řeckého u všech barbarů, kteří přicházeli ze severu na jih Evropy. Přicházelit sem vesměs synové přírody, ať to byli Gallové, ať Germani, ať Slované s tělem přirozeně otužilým proti nepohodě a zimě, — a to patrně nejvíce imponovalo jižním lidem kulturním.

Proto ani Slované nečinili výjimky, jak v očích Řeků a Římanů, tak i v očích cestovatelů orientálních, pocházejících ponejvíce z teplé Mesopotamie a z Persie. Máme toho řadu dokladů.

Statečnost jejich vůbec chválí v VI. stol. Prokopios, později Ibráhím ibn Ja'kúb, Adam bremský a jiní[1]), otužilost v snášení nepohody, horka, mrazu, bolestí, ba i smrti potvrzují opět Maurikios

---

[1]) Prokopios BG. III. 22 (*ἀγαθοὶ γὰρ οἱ βάρβαροι οὗτοι μάχεσθαι ἐν δυσχωρίαις πάντων μάλιστα*), Ibráhím (ed. *Westberg* 58: ,,vůbec jsou Slované stateční a útoční lidé"), Adam II. 18 (schol. 17), III. 21 (itaque cum multi sint Winulorum populi fortitudine celebres), IV. 18 (Wilzi gens fortissima Sclavorum), Herbord Vita Ottonis II. 1 (o Pomořanech; gens naturali feritate indomita terra marique bellare perita). Srv. též kapitolu o vojenství.

s Leonem, Theofylaktos, Widukind, Kardízí, Rosteh a Dimeškí[1]). První praví o Slovanech: „ve vlasti jsou udatní a vytrvalí, snášející přesnadno zimu, horko, nahotu těla i nouzi," což opětuje Leon a Widukind vykládá: „genus hominum durum et laboris patiens, victu levissimo assuetum et, quod nostris gravi oneri esse solet, Slavi pro quadam voluptate ducunt . . ." O radosti, s jakou snášeli bolest ba i smrt, zmiňuje se Theofylaktos, Rosteh a Kardízí[2]). Kazvíní je zove zároveň lidem velké síly[3]). S tím souvisí i pochvala těla štíhlého, vysokého, křepkého, a opětovně při popisu Slovanů čteme výrazy: εὐμήκεις, ἄλκιμοι, μέγεθος τῶν σωμάτων, μεγαλοφύεις[4]), což potvrzují kostry[5])

---

[1]) Maurikios l. c.: (*τὰ ἔθνη τῶν Σκλάβων*) *φέροντα ῥαδίως καὶ καύσωνα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σώτατος γυμνότητα καὶ τὸ τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν* Srv. celý text výše na str. 27 a dále Leonův (str. 33); Widukind II. 20.

[2]) Simokattes (VI. 8): *οἱ δὲ βάρβαροι ἐς ἀπόνοιαν καταπεπτωκότες θανάτου χαίρειν ἔφραζον ταῖς κολάσεσιν, ὡς περὶ ἀλλοτρίου τοῦ σώματος τὰς ἐκ τῶν μαστίγων ἀλγηδόνας διατιθέμενοι* (ed. *Boor* 236). Kardízí ed. *Bartold* 123, Dimeškí (*Charmoy* 353).

[3]) Srv. též konec této kapitoly.

[4]) Prokopios BG. III. 14 (*εὐμήκεις τε γὰρ ἄλκιμοι . . . εἰσιν ἅπαντες*). Když r. 591 císař Maurikios setkal se se zajatými Slovany: „*θαυμάσας τε τούτων τῶν σωμάτων τὸ μέγεθος τό τε μεγαλοφυὲς τῶν μελῶν, ἐς τὴν Ἡράκλειαν τούτους παρεπέμπετο*" (Theofyl. Simokattes VI. 2, ed. *Boor* 243, Theofanes ed. *Boor* 268, Anastasius ed. *Boor* 165, Historia miscella XVII. *Migne* P. G. XCV. 1009). Výrok Kazvíního viz dále na str. 56. Také o ruských kupcích na Volze dí Fadlán, že neviděl vzrostlejších lidí nad ně, že všichni byli štíhlí jako palmy, měli rusé vlasy a ruměnné líce (*Harkavi* Сказанія 93). Srv. pod. výrok u Rosteha (*Harkavi* 269).

[5]) Tak měřili in situ kostry drevljanské, volyňské a radimičské Hamčenko, Antonovič, Talko-Hryncewicz a Melnikova a našli u mužských koster výšku 165—171 cm. (Materyały IV.7. Труды XI. арх. съѣзда I. 136, 490, II. Protokolly 128, Матер. по арх. Россіи XI. Древности югозап. края 11). Baron Steinheil našel ve volyňských mohylách kraje luckého, rovenského a ovručského u 21 koster (obého pohlaví) stř. délku 162 *cm*. (Арх. Лѣтопись 1904. 174). V. Gezay na hřbitově očakovského hradiště u Kaneva (z XII.—XIII. stol.) střední délku 158 *cm* (tamže 1904, 92), Szukiewicz u mužských koster krivičských 165 *cm*, u ženských 155 *cm* (Materyały IV. 7). V Polsku L. Rutowski v pohřebištích gub. plocké konstatoval jednou při 22 kostrách 175 *cm*, podruhé při 6 mužských 173·3 *cm* (Światowit III. 50, VII. 10), v Kurzebě byli prý muži docela 192 a v Turowě 184·8 *cm* dlouzí (tamže VII. 31). V Slaboszewu byla délka 166 u mužů, 160 u žen, v Żarnówce a Popowě u prvých 176, u druhých 164 (Światowit III. 50). V Čechách prof. J. Matiegka našel přesnější methodou Manouvrierovou vzrůst mužů na 165·8 a žen na 155·5 (*Buchtela-Niederle*, Rukověť 106). Celkové překlady viz u *Talka-Hryncewicze*, Опытъ физической характеристики древн. Славянъ. Petrohrad 1909. 43.

v hrobech in situ, ovšem jen nedokonale měřené. Občas shledáváme se i s obdivem slovanského těla. Srv. právě citovaný obdiv Maurikia císaře, když se už Fadlána a Rosteha nechceme dovolávati. Na konec bych připomněl, že krásu otrokyň z Bulharska — patrně slovanských[1]) — opěvuje v XI. stol. perský básník Násir-i-Chusrau[2]).

Vzhledem k tomu všemu překvapuje ovšem do značné míry výrok Mas'údího, že nejkrásnějším kmenem „slovanským" jsou Turci (*Turk*), totiž Maďaři podle označování současného[3]). Vztahuje-li se to na Maďary, či na nějaký kmen slovanský v Uhrách, nelze rozhodnouti. Ale zcela chybně M. Heyne, opíraje se o Petersena, připisuje Slovanům nízké vzezření řady postav z reliefů sloupu Marka Aurelia v Římě a staví proti nim klidné, uzavřené a vznešené držení těla u Germanů.[4]) Figury, o něž tu běží, nejsou Slované, nýbrž podunajští Sarmaté.[5])

Pokud se pak týče jednotlivých anthropologických rysů, bila Jihoevropanům u Slovanů jako u Germanů, Gallů a jiných seveřanů[1]) především do očí světlá barva pleti, očí a vlasů, odchylná od normálu jihoevropského.

O této tělesné stránce slovanské existuje spor — problém, o němž jsem se zmínil obšírně už v I. díle Starožitností na str. 88—110. Tam jsem vyložil zároveň různé theorie, které se dosud snažily vysvětliti genetický původ a anthropologické spojení Slovanů s určitými plemennými typy nebo národy, a vyložil zároveň proměnu, kterou část Slovanů prodělala ve svém vzezření v průběhu minulých 1000 let. Dnes bychom nemohli více říci, že jsou Slované vyznačeni modrýma očima a rusým vlasem, zejména ne ti, kteří sedí na západě a jihu slovanského území. Jestliže je oproti tomuto stavu staré zprávy líčí jinak, a to i Slovany

---

[1]) Neboť podle Al-Bekrího Bulhaři dodávali Řekům místo poplatku dívky a jinochy z lidu slovanského (ed. *Kunik* a *Rozen* 64).

[2]) *Jacob*, Handelsartikel 11.

[3]) *Marquart*, Streifzüge 102, 144, *Harkavi*, Сказанія 137, 163. Rovněž to opakuje Jakút v úvodě k zprávě Fadlánově (*Charmoy* 331). Ovšem naproti tomu neschází ani narážky nelichotivé. Srv. výrok *„γαρασθοειδὴς ὄφις ἐσθλαβωμένη"* grammatika Euthymia u Konst. Porf. de them. II. 6 (SS. II. 436) nebo „crudelis aspectus" pomořanských Slovanů, jehož se zalekli němečtí věrozvěstové (Herbord Vita Ottonis II. 11), — ale tyto narážky vztahují se asi více na nepěstěný vzhled venkovského obyvatelstva proti uhlazenosti řecké, nebo přece jen lépe pěstěnému tělu západoevropských kulturně pokročilejších kněží germanských.

[4]) *Heyne* Hausaltert. III. 1. 2.

[5]) Viz moji stať „Domnělí Slované na sloupu Marka Aurelia v Římě." (Listy filologické. 1899, 401; 1900, 505).

jižní, je zřejmo, že Slované vypadali v celku svém jinak a že teprve během historické doby, patrně dalším vývojem, pomísením a křížením s jinými plemennými typy střední a jižní Evropy, které byly tmavé komplexe, staří Slované ztratili svůj světlý typ, který byl shodný s původním typem sousedních Germanů a Litevců a patrně souvisel se společným původem všech a s životem v příbuzném severním prostředí.

Nechtěje znovu obšírně opětovati to, co jsem vyložil v I. díle Slov. Starožitností[1]), uvádím zde jen stručně, že především tento světlý typ vytýká Prokopios, stavě proti plavosti na jedné a tmavosti na druhé straně jako obecný znak všech Slovanů pojem „ὑπέρυθροι", což jsem se snažil vyložiti všeslov. pojmem — rusý[2]). Neznámý autor výtahu z nějakého Strategika, pocházejícího rovněž ze VI. století (z konce), čítá Anty a Slovany mezi ἔθνη ξάνθα[3]). Z pozdější doby máme řadu významných zpráv v literatuře orientální. V arabském slovníku Kámús zvaném čteme u jména „Sikláb", že tento název dává se vůbec člověku pleti bílé nebo ruměnné[4]). Totéž čteme u jména „Sakláb" podle citátu Jakútova i podle zprávy Abú Amra, — a význam obou slov povstal zřejmě z podobnosti obou se jménem Sakáliba, běžné to arabské formy jména Slovanů. Vskutku také u Arabů pojem Slovana a pojem člověka růměnné pleti a modrých očí vystupuje stále parallelně. V dívánu básníka Achtála (ze VII. stol.) slují Slované „rusí" (ashab). Jakút podle udání Abú Masúra nazval Slovany národem pleti ruměnné a rusých vlasů"; Mas'údí zove je výslovně dvakráte rusými s ruměncem na tváři a Kazvíní označuje je slovy: „Slované — rusých vlasů, růměnné pleti a veliké síly". Jeden současník Abd-er-Rahmána I. Abd-er-Rahmán ibn Habíb zván byl pro svůj štíhlý vzrůst, světlé vlasy a modré oči „Slovanem".[5]) A typ ten srostl v očích Arabů a Peršanů tak se Slovany, že u nově objeveného Kardízího (XI. stol.) našel jsem docela tradici o slovanském původu Kirgizů, vzniklou z toho důvodu, že se mezi

---

[1]) Srv. výčet dokladů v Sl. Star. I. 97, k čemuž lze připojiti ještě Galena *περὶ κρασέων* II, 5. 6.

[2]) Prokopios III, 14: *τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξανθοί εἰσιν, οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροι εἰσιν ἅπαντες.*

[3]) *Ed. Müller.* Citátu toho jsem v S. Star. I. 97 ještě neuvedl.

[4]) *Charmoy*, Rélation de Mas'oudy (Mém. Acad. Petersb. Sér. VI. T. II. 307, 370.

[5]) *Harkavi*, Сказанія 5, 138, 170, 278, *Jacob*, Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters. Berlin 1891. 14, 15, Ein arab. Berichterstatter aus dem X. oder XI. Jahrh. Berlin 1890, 17. Srv. podrobněji v SS. I. 98.

nimi objevovala dříve hojněji[1]) bílá pleť a rusé vlasy. Kardízí na konci své stati praví: „a příznaky slovanského původu lze dosud viděti ve vzezření Kirgizů, a to hlavně v rusých vlasech a bílé jejich kůži[2])."

Výjimku učinil pouze Ibráhím ibn Ja'kúb (ale jen pro Čechy), pravě, že Čechové na rozdíl od jiných Slovanů jsou bruneti a tmavých vlasů[3]). Příčinu této výjimky nesmíme však hledati, jak nově Peisker mínil, v silném smíšení Čechů s Avary, kteří v VI.—VII. stol. české ženy znásilňovali[4]), nýbrž v dávném již míšení živlu českého, sedícího patrně už od let na jihu Sudet a v Podunají, — je to zároveň sekundární doklad pro dávnou existenci Slovanů v Čechách — se středoevropskými praobyvateli t. zv. rassy alpské a středozemní. Jimi byla před Slovany a vedle Slovanů země česká i Morava naplněna, jak soudíme z archaeologie, už od II. tisíciletí před Kr., nehledíc ani k tomu, že Slované už sami od počátku měli v sobě část této tmavé, velkou vitalitou nadané rassy.

Proto také nacházíme dosti hojně v starých hrobech i černé nebo tmavé vlasy, jak jsem sám konstatoval po musejích mezi zbytky inventáře z hrobů, rázu jinak slovanského a sice v Rusku, z gub. kalužské, kurské, jaroslavské, moskevské, tverské, černigovské, smolenské, kijevské a o nich také denníky a zprávy o výkopech užívají přívlastku „temné, temnorusé, kaštanové, černé"; ovšem dlužno hned podotknouti, že se zase jinde našly častěji i zbytky vlasů rusých, rezavých, ba i vlasy barvy oranžové, na př. v drevljanských kurhanech[5]).

Ale i tyto doklady, náležely-li vlasy ty vůbec Slovanům a ne na př. otrokům nebo ženám sousedních neslovanských kmenů, ukazují jen, že na východním okraji Slovanstva jako na západě bylo buď silnější pomísení, nebo že tam složku Slovanstva tvořil v silnější míře jiný typ, než byl ten, jenž vládl v centru, na př. typ finnský nebo snad přímo

---

[1]) Srv. *Radloff*, Alttürk. Inschriften 425.

[2]) *Kardízí* ed. Bartold v Зап. Акад. Наукъ. Sér. VIII. T. 1. 109 (1897)

[3]) *Ed. Westberg* 54, ed. *Kunik-Rozen*, Извѣстія Ал-Бекри 49 (Прилож. къ XXXII. T. Записокъ Ак. 1878). Ibráhím dí: „zajímavo (!) je, že obyvatelé Čech jsou bruneti a černých vlasů a že rusost mezi nimi je vzácná". Srv. *Píč*, Starož. III. 1, 79 sl.

[4]) *Peisker*, Beziehungen 132.

[5]) Srv. výčet mé kollekce z histor. musea v Moskvě z r. 1893 a ze zpráv literárních té doby v spisu „Původ Slovanů" 87. Nová data o hojnosti temných vlasů v ruských kurhanech sestavil *P. A. Minakov*, Новыя данныя по изслѣдованію волосъ изъ древнихъ могилъ и отъ мумій. (Труды антр. отд. общ. люб. ест. антр. этн. Moskva 1899. T. XIX. 29). О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ древней Россіи (tamže 223).

turkotatarský. Neboť proti všem těmto dokladům stojí jen nezvratně výš, uvedené zprávy historické, zejména pozorování Prokopia, jenž o všech Slovanech přicházejících v VI. století na Balkán dí: „ὑπέρυθροί εἰσιν ἅπαντες“ [1]).

Tolik o vzezření tělesném. O tom, jak si Slované upravovali vousy a vlasy, vyložíme více dále v odstavci o péči tělu věnované a v kap. IV.

---

[1]) Také dlužno vzpomenouti, že i tradice starých ruských a srbských epů tam, kde dnes brunátnost převládá, velmi hojně vzpomínají „rusých“ vlasů u mužů i žen (SS. I. 98 pozn. 3, *Županić*, Систем ист. антр. балкан. народа (Bělehrad 1909) 16.

Narození a dětství.

Narození dítěte — porod sám i první chvíle opatření děcka — bylo zajisté u Slovanů, jako u všech jiných národů stojících na stejném stupni kulturním, provázeno řadou aktů, které byly buď rázu čistě hygienického (profylaxe, dieta), nebo pověrečného; ale akty tyto zůstaly nám cele neznámy. Je sice možno, ba pravděpodobno, že v leckterém bodu ceremonielu, který se v dnešním slovanském folkloru poutá k narození [1]), počínajíc od vybírání zvláštních místností pro porod, upravování poloh porodních a prostředků abortivních, zvláštní stravy a vůbec od porodní pomoci pomocí kouzel a pomocí rozvazování uzlů až po první opatření děcka, chránění šestinedělky před zlými pohledy a vůbec před zlými daemony, očišťování její, obětování děcka atd. — zachovány jsou mnohdy přežitky z obřadů staré doby pohanské. Ale neodvažuji se, když není dostatečných srovnávacích studií [2]) a když staré prameny úplně mlčí, jednotlivé z těchto zvyků promítnouti určitě do dob předhistorických, a zkonstruovati z nich ceremoniel pohanský.

---

[1]) Už od početí celou dobou těhotenství a ovšem i v šestinedělí existuje v lidu slovanském (jakož vůbec u primitivních národů) množství různých prostředků sympatických, profylaktických a dietetických a netřeba pochybovati, právě vzhledem k mnohým analogiím u primitivních národů, že to vše jsou zvyky prastaré. Srv. je sebrané ve výborné studii *St. Ciszewského*, Kuwada (Krakov 1905. Z Rozprav Akad.) 6, 32 sl. K tomu srv. i *Sartori*, Sitte 22 sl., *Samter*, Geburt 1, *Bartels*, Zs. f. Volksk. XVII. 160. Literaturu k porodu v ethnologii viz u *Sartoriho* 163.

[2]) Něco viz u *Sumcova*, Культ. пер. 171—3, 183, dále v ЖМНП 1880, č. 212, 68, z čehož výtah, Das neugeborene Kind in den Anschauungen des slawischen Volkes. Globus 42. 348, 360. Také zbytky kuvady (ale jen slabé), zvyku to, při němž po porodu otec zastává funkce šestinedělky, nalezeny byly u Malorusů a Velkorusů (*Sumcov*, l. c. 171, *Jagić*, Archiv f. sl. Phil. 1887, IX. 701, *Ciszewski*, l. c. 30, *Ploss*, Weib II. 44, 47. 52 sl.

Ze všech zvyků, jež se poutaly k narození dítěte, jediný jen akt krutý a při celkových kulturních a hospodářských poměrech Slovanů dosti těžko pochopitelný, vystupuje zřejmě u nich na konci doby pohanské; je to zabíjení přebytečných dětí.

Tento zvyk je předně doložen u Slovanů baltických, u Pomořanů a Luticů, kde matky zadušovaly nemluvňata ženského pohlaví, když se jich více rodilo, aby prý se mohly lépe starati o ostatní. „Hoc nefas maxime inter eos vigebat" — připomíná k tomu Ebbo.[1]) Rovněž známý passus Pseudo-Caesariův ze VI. stol. při vší své fantastičnosti ukrývá snad zprávu, že také Slované, kteří se tehdy hrnuli ze severu na Balkán, praktikovali podobné vraždění.[2]) Za to pobíjení nemluvňat od ruských vojínů Svjatoslavových před Durostolem r. 972, o němž nám zprávu podal Leo Diakon, sem nepatří, neboť při této scéně běželo patrně o homicidní obřady pohřební, o nichž srv. dále v kap. III. Byly to zřejmé oběti lidské.[3])

Příčinu a pohnutky, jež Slovany vedly k zabíjení nemluvňat, lze dosti nesnadno vysvětliti, poněvadž u nich větší počet dcer ztěží mohl znamenati ochuzení a starost o výživu v době, kdy příbytek ženského pohlaví do rodiny způsobil příbytek pracovních sil a kdy se platilo za provdanou dceru otci výkupné. Vždyť docela jiný současný pramen o západních Slovanech výslovně podotýká, že mnoho dcer značilo pro otce bohatství.[4]) Je proto nesnadno rozhodnouti o pravé příčině, pro niž byly po narození zabíjeny. Ohlédneme-li se pak po analogiích u jiných starých nebo dnešních primitivních národů, vidíme, že zabíjení dětí bylo vždy dříve i dnes praktikováno velmi hojně, ba možno říci, že je sice na jistém stupni — typické, jenom že příčina jeho není vždy a všude jediná. Jednou je to oběť bohům věnovaná, jednou tím hledí rodiče zachrániti dítě před bídou života, jindy chtějí býti sami zbaveni dalších starostí, zabíjejíce z chudoby anebo ze snahy udržeti jmění, jindy utrácejí děti domněle illegitimní, jindy zase děvčata z pověry, že se tím v budoucnosti spíše narodí chlapci,

[1]) Otto bamberský r. 1124 velmi proti tomuto pohanskému obyčeji vystupoval (Herbord II. 18, 33; Ebbo I. 3. Srv. *Bielowski*, MPH. II. 45). Herbord II. 33 uvádí za příčinu zvyku: „si plures filias aliqua genuisset, ut ceteris facilius providerent, aliquas ex eis iugulabant."

[2]) Pseudo-Caesarius Dialogi 110. Srv. citát a výklad k tomuto místu Caesariovu dále v stati o požívání mléka. Autor ptá se mezi jiným: „Proč Slované a Fysonité . . . kojence zabíjejí o skály jako krysy . . .?" (Viz též Archiv. sl. Phil. XXXI., str. 579).

[3]) Leo Diakon IX. 6 (srv. citát úplný dále v kap. III.).

[4]) Ibráhím ed. *Westberg* 55.

jindy konečně zabíjejí se nejen znetvořené, ale vůbec děti slabé, aby se udržel rod silný a zdravý. V Polynesii je to docela stálým organisovaným prostředkem proti přelidnění.[1]) Nejčastěji však vidíme, že to bývá přece jen nouze a obava před obtížnou výživou děcka, která zatlačuje i přirozenou mateřskou a otcovskou lásku a vede otce nebo matku k utracení plodu. Primitivnímu člověku často znamená mnoho dětí ztížení vlastního života a vlastní existence, zejména pro dobu nouze a při tom mu chybí naprosto vědomí immorality tohoto činu; ba ani přirozený instinkt se nehlásí.[2]) Necítí v tom do té míry nic zlého, že se zabíjení dětí vyvinulo přečasto ve zvyk a obyčej, který veřejně a bez ostychu byl prováděn. A tak, zdá se, bylo i u Slovanů, jenže nám zůstává neznámo, co bylo u nich hlavní pohnutkou, byla-li vůbec jediná. Nouze se jí však nezdá býti, vzhledem k tomu, že zvyk byl praktikován právě v bohatých městech severních a že tam zabíjeli pouze dcery. Snad existovala stará tradice, která mnoho dcer a málo chlapců pokládala za něco méně cenného, snad, a to bych pokládal za hlavní příčinu: přebytek dcer stal se na severu v městech, kde muži stále hynuli v pirátských výpravách a v bojích se sousedy, obtížným proto, že nebylo lze dcery odbyti. Sluší dodati, že tentýž zvyk známe i u Germanů a i tu se týkal především dcer, když se jich mnoho rodilo.[3]) Ale vzhledem k rozšíření tohoto zlozvyku po celé staré Evropě [4]) netřeba vykládati zjev jeho u Slovanů vlivem germanským. Také na druhé straně u Litevců je doložen.[5])

Při této příležitosti možno se nejlépe zmíniti o zprávě zachované lékařem Soranem z doby Hadrianovy, kterou i Galenus potvrzuje, že totiž většina barbarů po porodu ponořuje děcko do chladné vody, aby při tom slabí pohynuli a zůstalo jen potomstvo zdravé a silné, ku prospěchu celému rodu.[6]) Zpráva při tom výslovně praví, že tak

---

[1]) *H. Ploss*, Das Kind II. 243 sl., *K. Haberland*, Der Kindermord als Volkssitte (Globus 1880, Nr. 2), *W. Platz*, Gesch. des Verbrechens der Aussetzung (Stuttgart 1876).

[2]) *Ploss* l. c. 244, 250.

[3]) *Weinhold K.*, Altn. Leben 260, Frauen 90.

[4]) *Ploss*, l. c. 247 sl. a *Hirt*, Idg. 718 (doklady u Řeků, Římanů, Keltů, Sarmatů a Germanů).

[5]) Existoval u litevského kmene Galindů podle svědectví Petra z Dusburgu (Cron. terre Prussie III. Srv. *Brückner*, Archiv f. sl. Phil. XXI. 23, Staroż. Litwa 31, 139) a v záhadném městě žen při Baltickém moři podle Ibráhíma ibn Ja'kúba (ed. *Westberg* 32, 56, ed. *Rozen* 51).

[6]) Soranus. *Περὶ γυναικείων παθῶν* ed. *Rose* § 81, Galenus *'Υγιεινά* I. 10 (*Latyšev*, Scythica I. 511, 585).

činí Germani a Skythové, tedy dva sousedé Slovanů, — Slovanů samých nejmenuje. Ale poněvadž uvádí, zároveň že tak činí většina barbarů (severoevropských) a poněvadž Germani a Skythové jsou bezprostřední sousedé Slovanů a mimo to podle všeho pojem Skythů v době Hadrianově neomezoval se na zbytky vlastních starých Iranců, nýbrž zahrnoval vůbec národy v širší Skythii bydlící, je velice pravděpodobno, že tuto zprávu můžeme vztahovati i na Slovany. A snad do jisté míry je tento zvyk i vysvětlením pozdějších výše citovaných zpráv, že Slované po porodu část svých dětí zabíjejí, neběží-li tu prostě o nějaký, řeckým zpravodajem nepochopený obyčej omývání a očišťování děcka po porodu, jaké se stále udržují ve zvycích Slovanů, Litevců, Germanů a jiných.[1])

Jinak o první době dětského života nevíme nic.[2]) Dítě rostlo, patrně živeno matkou a svěřeno její péči, po několik let, až jednou v době, která se měnila podle zvyků jednotlivých rodů a kmenů, obyčejně však, kolem 3. neb 7. roku, dítě mužského pohlaví odňato bylo, opět za zvláštního obřadu matčině péči a svěřeno bylo vedení otcovu, slovem: počalo býti chlapcem a výchova jeho nesla se nadále k těm zaměstnáním, která mu později, jako mužovi, náležela. Tímto obřadem byly u starých Slovanů, podobně, jako u jiných národů, t. zv. p o-

---

[1]) Děcko i šestinedělka pokládají se po jistou dobu za nečisté. Srv. *Potkański*, Postrzyżyny (viz dále str. násl.) 405, kde uvedena i literatura z ruského a lit. folkloru. Srv. i *Samter*, Geburt 21 sl.

[2]) Na nejvýš bych připomněl, že podle domnění některých ruských anthropologů, existovala u ruských Slovanů jakási umělá poporodní deformace hlavy, ovšem neúmyslná, působící zploštění týlu patrně nějakým obvazem, nebo čepcem, jež děcko v prvé době prudkého vývoje hlavy delší dobu nosilo. Soudil tak na př. *Pokrovskij* z toho, že mezi lebkami z ruských kurhanů z VIII.—XII. stol. nalezl 17—18% s pozměněným týlem (Изв. общ. любит. ест. T. 49. III. 213). Takováto deformace, a sice ve značném stupni, praktikována byla v starověku u některých kmenů v jihovýchodním koutě Evropy (srv. hlavně práci *Dm. Anučina* О деформированыхъ черепахъ наиденныхъ въ Россіи. Изв. общ. люб. ест. T. 49. IV. 367—414) a rovněž je dokázána u Germanů v době stěhování národů (srv. *L. Niederle*, Die neuentdeckten Gräber von Podbaba. Mitth. Anthr. Ges. Wien 1892, 10 sl., a *A. Schlitz*, Künstlich deform. Schädel. Archiv für Anthr. 1905, 191). Jak známo, v jižní Francii setkáváme se dosud s podobným zvykem, při němž deformace povstává neuvědoměle nosením zvláštního čepce (bandeau serre-tête). Viz *Delisle*, Sur les déformations artificielles du crâne dans les deux Sèvres et la Haute-Garonne (Bull. d'anthr. Paris 1889. 649. Srv. Globus 1891. 118).

střižiny[1]) a obřad jejich pozůstával v tom, že buď otec, nebo příbuzný, nebo vzácný host za rodinné slavnosti, spojené s hostinou, ustřihl chlapcovi trochu kadeří. Bylo to asi první stříhání vlasů, před tím nůžkami nedotknutých, při čemž, jak se podobá, ten kdo stříhal, stal se tímto aktem příbuzným mladého chlapce.

Tento zvyk není u starých Slovanů doložen nějakou přímou věrohodnou zprávou z doby pohanské, ale máme o něm několik dokladů z první doby křesťanské, z XII.—XIII. stol. u Rusů,[2]) z X. stol. u Čechů[3]) a víme, že polská tradice ve XII. stol. pokládala jej za zvyk z doby před křesťanské.[4]) Konečně vidíme, že se udržel (spojen

---

[1]) Český termin *postřižiny* není doložen starým pramenem, neboť jej zavedl V. Hanka, zfalšovav jednu glossu v Mater Verborum (glossa 348[a] 36: postrisini — tonsure). Srv. ČČM. 1877, 504. Polsky zní postrzyźyny, rus. v letopisech постригы, dnes застрижки, srbsky стрижба, стриг nebo шишање.

O těchto starých postřižinách máme především obsáhlou studii *K. Potkańského*, „Postrzyźyny u Słowian i Germanów. (Rozprawy Akad. Krak. Ser. II. T. VII. 1895. 330; ref. *Karłowiczův*, Wisla 1896 154, a *Frankův* Lud II. 81), k níž však srv. ještě výklady *Fr. Pastrnka*, Slov. legenda o sv. Václavu (Věstník král. uč. spol. 1903. VI. 42—46), a *Fr. S. Krausse* Die Haarschurgodschaft bei den Südslaven (Int. Archiv f. Ethn. 1894. VII. 163).

[2]) Letopisy k r. 1192: быша постригы у великаго князя Всеволода сыну его Георгеви въ градѣ Суждали; того же дни и на конь его всади и бысть радость велика въ градѣ Суждали (syn narodil se r. 1189). K r. 1194 připomínají se postřihy u syna Vsevolodova Jaroslava narozeného r. 1190, r. 1212 u synů Konstantinových Vasilka atd. Vždy je vazba tatáž: „byly postřihy u knížete (otce) synu jeho." Zajímavé je při tom spojení postřižin s posazením chlapce na koně. Srv. *Zelenin*, Жив. Стар. 1911. 235.

[3]) V legendě o sv. Václavu praví se (*Pastrnek*, l. c. 42): I vrostlo pachole (sv. Václav), že mu bylo ujmouti vlasů. I pozval Vratislav kníže jakéhosi biskupa se vším duchovenstvem; a když odzpívali liturgii v chrámě sv. Marie, vzav pachole, postavil je na stupních před oltářem a žehnal je, takto pravě: Pane Ježíši Kriste, požehnej toto pachole požehnáním, jímž jsi požehnal všechny spravedlivé své; i postřihla jej knížata jiná (и постригоша кнѧзи ини). *Potkański* tohoto dokladu neznal. Legenda Kristianova (*Pekař*, Nejstarší kronika česká, Praha 1903, 145, 177) dí jen, že sv. Václav „překročiv leta chlapectví, zaskvěl se květem jinošství". O postřižinách sv. Václava srv. *Jireček*, Slov. právo I. 126, *H. Krch*, O postřižinách sv. Václava (Komenský 1883 391, Východ 1888 II. 17). Srv. i *Zíbrt*, Dějiny kroje v zemích českých I. 46, kde ještě jiné odkazy literární.

[4]) Tak vykládá předně Gallus o Popelu a Pasztovi I. 1. (*Bielowski*, MPH. I. 395): Popel dux duos filios habens, qui more gentilitatis ad eorum tonsuram grande convivium praeparavit, ubi plurimos suorum procerum

jsa s obřady církevními) až po dnešní den i u j i n ý c h Slovanů.[1]) A tak nemůže býti pochyby, že máme před sebou zvyk velmi starobylý a že jej Slované praktikovali už za doby pohanské, zejména uvážíme-li ještě, že analogické zvyky jsou a byly rozšířeny u primitivních národů vůbec a také u jiných Indoevropanů.[2]) Jenže termin, kdy se postřižiny konaly, různí se značně u primitivních národů dnes a patrně se různil už v dobách starých i u samých Slovanů.[3]) U Rusů v době letopisné slavily se postřihy při 2—3 letech, v Polsku při 7 letech.[4]) U Srbů konají se podnes obyčejně po roce nebo dříve (ve východních krajích u Srbů mohamedanských a v záp. srbských zemích), místy ale i v třetím, pátém, ba i v sedmém roce.[5])

Následkem tohoto kolísání terminu není však původní význam postřižin plně a náležitě jasný. Kdyby postřižiny nastávaly ve věku pozdějším, při hranici dospělosti, mohli bychom je s bezpečností míti za obřad, označující vstup chlapce nebo dívky mezi dospělé, schopné

---

et amicorum invitavit. O synu Pasztově Semovithu dí dále: hospites illi puerum totonderunt eique Semovith vocabulum indiderunt. Srv. dále zprávu Gallovu o Mieszkovi (*Biełowski*, l. c. 398) a Kadłubkovu (tamže II. 272).

[1]) U Jihoslovanů udržely se postřižiny až po dnešní den (Srv. *Potkański* 338 a *Krauss*, l. c.). V oblasti Vojska Donského docela podle Kulischera dávají dosud chlapci šavli do rukou, posadí jej na koně, načež mu ustřihnou vlasy a pozdraví jej jako kozáka (*Dovnar-Zapolskij* srv. dále l. c. 38). V orlovské gubernii jsou ,,застрижки" po roce, a pod. ještě v Ščigrách v gub. kurské, v šujském újezdě vladimirské gub. a u Bělorusů grodněnské a Malorusů poltavské gub. Srv. doklady sebrané *Dm. Zeleninem*, Жив. Стар. 1911. 235—236.

[2]) Srv. přehled u *Potkańského* 407 sl., *Dovnara-Zapolského*, Этн. Обозр. 1894. IV. 39 sl., *H. Plossa*, Das Kind I. 289 sl., nebo *Wilkena*, Über das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens (Amsterdam 1886). O postřižinách u Indoevropanů srv. *Kirste*, Analecta Graez. Festschrift zur 42. Vers. d. Phil. Wien 1893. V staré Indii byly postřihy trojí: v 3. roce, v době od 8—12 let, a v 15 letech. (*D. Kudrjavskij*, Изслѣд. въ области древнеиндійскихъ домашнихъ обрядовъ Jurjev 1904. 83. Srv. *Zelenin*, l. c. 234).

[3]) Také *A. Brückner* v stati ,,O Piaście". (Rozprawy Akad. T. XXXV. 341 sl.) soudí, že nebyl rok postřižin pevně stanoven, ale konány, když bylo možno vzíti vlasy děcka do ruky.

[4]) *Potkański* 334, 335, 340. Proto také litevský statut polského práva dělil věk nezletilý na dobu před 7. rokem a po něm, při čemž rok měl ten význam, že přešlo z péče matky do péče muže opatrovatele (*Dąbkowski*, Prawo I. 225).

[5]) Podle laskavého sdělení zaslaného mi prof. Jov. Erdeljanovićem z Bělehradu.

jednak k boji, jakožto zaměstnání, které specificky přináleží mužům, jednak schopné k ženění a vdaní. Takový význam mají dnes postřižiny při běloruské svatbě [1]) a jemu se blíží zajisté i postřihy germánské, abych aspoň nejbližší parallelu uvedl.[2])

Ale nejstarší zprávy slovanské poutají naopak postřižiny k věku mnohem mladšímu, jak jsme viděli, a z části se i při tom věku udržely. Mimo to máme mnoho analogií neslovanských pro postřižiny ve věku dětském. Z těchto příčin nemohu, jako Dovnar Zapolskij, uznání dospělosti míti za prvotní podklad slovanských postřižin, ačkoliv říci, co jiného za nimi původně vězí, zůstává nesnadné. Domníval bych se však, jak už bylo výše naznačeno, že byl původ čistě hygienický. Po jistou dobu z pověry, která ještě hojně existuje, nesměly se dítěti stříhati vlasy, poněvadž by mu předčasné stříhání přineslo škodu na zdraví.[3]) Z tohoto důvodu první stříhání po jisté delší době značilo vskutku vstup do jiné, volnější fase života a spadalo pak snadno v jedno s přechodem z péče výhradně matce náležející ve volnější vedení otcovo. Že se při tom ustřižené kadeře staly zároveň jakousi

---

[1]) *Dovnar Zapolskij* má proto tento význam postřižin za původní, domnívaje se, že teprve během doby sestupovaly místy k letům mladším a mladším. (Этн. Обозр. 1893 IV. 43 sl., 51). Postřižiny v Bělorusi spojeny jsou při svatbě se starobylým obřadem t. zv. posadu (посадъ) ženicha i nevěsty (*Dovnar*, l. c. 37 sl.).

[2]) U Germánů byly postřihy dvojí, ve 12. a v 15—18. roku, při čemž jinoch dostával do ruky zbraň, jakožto odznak muže (*Potkański* 344, 352 sl., 358). U nordických Rusů v Rusku samém vidíme však ceremonii s mečem hned po narození, jak vykládá Rosteh (*Harkavi*, Сказ. 267): Když se (jim) narodí syn, tu (otec) vezme obnažený meč, položí jej před novorozence a dí: „Nezůstavuji tobě v dědictví žádného jmění, a budeš míti jen to, čeho si dobudeš tímto mečem." Tutéž zprávu má Kardízí a po nich ji opakuje Aufí, Šabangarej a Mirchond ve XIII.—XV. stol. (*Westberg*, Къ анализу II. 27, 31 sl.). Že podobné zvyky vznikly snadno i u Slovanů ruských, lze věřiti předem, i kdyby nebylo zprávy Kazvíniho (cituje Andalusího), že u Slovanů otec stará se o syna, než dospěje; pak že mu dá luk a šípy a pošle ho, aby se živil sám, jako cizí (*Charmoy*, Relation 343). Totéž má malá perská geografie (tamže 347).

[3]) Podobně pověry, že děcko se nesmí stříhati v prvé době mládí (po 1 až několik let), ba ani mýti na hlavě, shledáváme dosud v některých krajích Polska (*Potkański* 336), na vých. Moravě (*Bartoš*, Naše děti, Brno 1888, 7), na Slovensku (*Socháň*, Národ. Sborník XI. 10), v Bělorusi (*Šejn*, Бѣлор. Сборникъ 17). Srv. i *Cziszewski*. Kuwada 39. V charkovské gub. nestříhají vlasů před rokem (*Sumcov* Жмнп. 1880 XI. č. 212, 86), v Bulharsku v okolí Sofie, Caribrodu, Tirnova do tří let (*Krauss* Int. Arch. f. Ethn. VII. 195). Srv. i pozn. 3. na násl. straně.

obětí věnovanou duším předků, daemonům a bohům,[1]) je přirozené a přirozeně též časem a místy tento význam vynikl a zatlačil představy jiné, původní. Ale měl bych to přece jen za význam sekundární a ne jako Samter za primární.[2]) Rovněž je pochopitelné, že se později stalo toto postřihování častější, posunovalo se na různé doby zejména, bylo asi hojné a typické při přechodu ze stavu chlapeckého a dívčího v stav pohlavní dospělosti, odkudž to přešlo místy při ženichu a nevěstě i do ceremonielu svatebního, o němž srv. dále.

O postřižinách dívčích u starých Slovanů nemáme dokladů.[3])

---

[1]) Na př. Roženicím, *Sumcov* l. c. 86, Архивъ Калачева II. 104.

[2]) *Samter*, Geburt 182 sl., 184 (podle Wilkena). Tak i *Sumcov*, О свад. обрядахъ 152 a *Krauss* Archiv l. c. 198.

[3]) Jsou jen stopy ve folkloru jižních Slovanů (*Krauss*, l. c., *Potkański* 341) a dále v Bělorusi (*Dovnar Zapolskij*, l. c. 54 sl.). Podle sdělení Erdejanovićova postřihují se po roce mužské i ženské děti u Srbů mohamedánů i u některých pravoslavných. Jinak se však u těchto pravidlem stříhají jen chlapci. Postřižiny dívčí byly také v staré Germanii (*Potkański*, l. c. 356). Při tisku předešlého archu neměl jsem po ruce výborného sborníku *Z. Kuzelji* Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа (Машер. до укр. р. етн. VIII—IX.). Zde jsem nyní (Мат. IX. 106) našel dodatečně zprávu, že postřižiny u Ukrajinců (постриги) praktikovaly se s jakousi slavností u chlapců i děvčat. V Bulharsku podle Krausse místy jsou ve třetím, místy v pátém až šestém roce. (Int. Archiv l. c. 195). Dále jsem našel dodatečně v Срп. Етн. Зборн. VII. 182, XIV. 136, že na Kosovu poli synu i dceři stříhají vlasy buď hned po křtu nebo za rok nebo v 3. 5. i 7. roce v bolevackém kraji v 1., řidčeji v 3. roce do kteréž chvíle vlasů vůbec nestříhají. V Slavonii jsou krátce po křtu „*velike babinje*" u chlapců i děvčat (*Ilić* Nar. obič. 23).

Život pohlavní.

Pohlavní život počínal se dospěním. [1])

Podobně jako se u jiných primitivních národů určuje dospělost zvláštními ceremoniemi, kterými se dívky a chlapci uvádějí v stadium ženy a muže, vdaní a ženění schopného, bylo tak jistě i u Slovanů. Nemáme sice o tom zachovaných zpráv, ale můžeme to souditi z různých zvyků, které se objevují ještě v pozdějším bytu slovanském. Zajisté na př. upotřebení dívčí party do vlasů nebo jiného speciálního ústroje dospělé dívky je prastaré,[2]) rovněž jako obřadné

---

[1]) U Čechů se říkávalo o mužském pohlaví: „když se brada spe aneb když lóno chlupatí.... A na ženském pohlaví, když se prsy pučie a nadýmají." (*Všehrd* V. 45, 2). Srv. *Kapras*, Poručenství nad sirotky v právu českém (Praha 1904) 14, *Jireček*, Slov. právo II. 266. V nejstarším právu moravském dospíval hoch vyšších stavů v 16, děvče v 14 letech, mezi poddanými v 18 a 16. Ostatek ohledání dospělosti zůstal na Moravě do r. 1486 (*Kapras*, l. c. 13, 16). V Polsku se prvotně čítal rok 12. rokem dospělosti u obojího pohlaví, jak nasvědčuje soudní praxe XIV. a XV. století. V XV.—XVII. stol. se hranice posunula u chlapců výše, do 14—15. roku a později ještě dále (*Dąbkowski*, Prawo I. 216). V Bulharsku byl dříve uznáván u chlapců rok 15., u děvčat 13., místy i 14. a 12. (*Bobčev* Ист. на ст. бълг. право 520), v Rusi rok 15.(14) a 13.(12). *Sergějevič* Лекціи 377, *Vladimirskij Budanov* Обзоръ 3. vyd. 368, 414. V Stoglavu ustanoven rok 15. a 12.

[2]) Na Slovensku dívky, dospěvše (v 13—16 letech), počínají nositi zvláštní úbor hlavy, věneček nebo ozdobný pásek, t. zv. *partu*, na Moravě zvaný též *tkanica*, *pentle* (*P. Socháň*, Národopisná Výstava Českoslovanská. Praha 1895, 195, Národop. Sborník XI. 12, *B. Němcová*, Sebr. Spisy (ed. Kober 1897) IV. 178, *J. Klvaňa*, O pentlení nevěst a družiček na Moravě Č Lid. IV. 417). Také na Valašsku jsou pentle ve vlasech odznakem dospělé a poctivé dívky (*Václavek*, Valaš. svatba 13). Dívčí parta „*corona puellarum*" doložena je už Kosmou u Čechů (Fontes II. 40). Tak i u jiných Slovanů. Ve vladiměřské gub. nosí dospělá, dokud se nevdá, lentu v copu, jinde jako v gub. tulské, kalužské (bylo i v pskovské a voroněžské) děvče při dospění za zvláštního obřadu odívá se v *paněvu* (druh kabátce),

přijímání chlapců v organisaci dospělých, s nímž se setkáváme u Malorusů.[1]) Jinak však o podobných ceremoniích ze starověku nevíme nic.

V nejstarších dobách byla podle všeho i u Slovanů do jisté míry promiskuita mužů a žen pohlavně dospělých, — polyandrie s polygamií spojená.[2]) Nechci se pro to dovolávati známého svědectví Kosmova o pravěku českém,[3]) neboť tento výrok, ač ho nemám přes antikisující formu za prázdný ozvuk z antických spisů Kosmovi známých, opírá se bezpochyby o heterism při některých současných slavnostech lidových, o nichž dále obšírněji vykládám,[4]) a nemůže býti přímým dokladem pro původní stav všeobecného heterismu u Čechů ve smyslu moderní ethnologie. O něm Kosmas věděti nemohl, ani z vypravování nejstarších lidí. Ale že původně také u Slovanů podobné poměry byly, svědčí nejen obecně platné zákony v sociálním vývoji lidstva, nýbrž i zmíněné právě zbytky heterismu při starých, z pohanské doby zděděných slavnostech lidových, dále zbytky polyandrie a heterismu

---

jinde v pás nebo v jižní Rusi, na př. na Podolu, chodí děvče jen v rubášce, a když dospěje, dostane jupku (*Zelenin Dm.* Обрядовое празднество совершенолѣтія дѣвици у русскихъ. Жив. Стар. 1911. 238 sl., 243). A tak je i na jiných místech Slovanstva. Na Skopské Černé hoře počne dívka, dospěvši, nositi košili „прекоребрњајку" (Срп. Етн. Зб. VII. 383).

[1]) *Sumcov*, Культ. пер. 187, 355. Pod. v Srbsku (Срп. Ет. Зб. VII. 577, XIV. 141). U jiných národů bylo a je vnějším odznakem dospělosti na př. opásání mečem (*Dovnar-Zapolskij*, l. c. 42), nebo vložení nákrčníků na hrdlo, určitých ozdob do uší, nosu, zvláštní úprava zubů, tetování a hlavně obřízka. Ale o podobných věcech není pro Slovany dokladů. Srv. též *D. Zelenin*, l. c. 233.

[2]) Tak soudí i *Dąbkowski*, Prawo I. 333 a *Witort*, Jus primae noctis (Lud II. 102 sl.). Výrazem „do jisté míry" chci říci, že mimo nejdávnější dobu v pravěku lidstva, kde ovšem ještě o Slovanech vůbec nemůže býti řeč, — promiscuita nebyla absolutní, nevylučovala totiž už od dávných dob existence jednotlivých manželství, více méně těsně a trvale spojených.

[3]) Kosmas I. 3 (Prameny děj. č. II. 6): ipsa connubia erant illis communia. Nam more pecudum singulas ad noctes novos ineunt hymeneos et surgente aurora trium gratiarum copulam et ferrea amoris rumpunt vincula. Srv. i parafrasi Dalimilovu hl. II. (ed. *Mourek* 6[2]). Také slova Brunona, životopisce sv. Vojtěcha (11): „miscebantur cum cognatis, sine lege, cum uxoribus multis" nejsou dokladem pro prvotní slovanskou promiscuitu, neboť i v té době už poměry manželské byly jiné. Zde autor kněz zveličuje jen to, co se mu nelíbilo, sňatky příbuzenské a cizoložství, o němž srv. dále více, a nanejvýše opět naráží na heterism některých lidových slavností.

[4]) Srv. dále na str. 107 a sl.

v svatebních obyčejích slovanských, při nichž můžeme ještě stopovati právo širší organisace mužské, na př. celého rodu, na vdávající se ženu. Také jsou tu historické, velmi blízké analogie. U Lotyšů v okolí Dvinska a Rěčice existovaly zbytky promiskuity ještě v XVII. stol.[1]) a ze starověku doloženy jsou podobné poměry u dalších sousedů slovanských: u thráckých Agathyrsů a u Skythů, o vzdálenějších národech nemluvíc.[2])

Později a speciálně na konci doby pohanské, o niž nám předem běží, byl už pohlavní život Slovanů představen a vyplněn řádným sňatkem muže s ženou jednou nebo s několika.

Sňatek. Sňatek se u všech národů, i primitivních, koná s jistými ceremoniemi, jakmile se národ jen trochu povznesl nad nejnižší nám známé stupně sociálního života. Musíme tudíž už a priori předpokládati, že byly analogické obřady i u Slovanů, a přihlédneme-li k řadě svatebních obřadů, o nichž se přímo nebo nepřímo dovídáme, a uvážíme-li řadu historických zpráv, líčících věrnost slovanských vdaných žen jako zjev pro Slovany význačný a typický, nabudeme plného práva souditi, že sňatek byl u nich již v pohanské době aktem vážným a slavnostním, kterým byla aspoň jedna strana, totiž žena, vázána k věrnému spolužití.

Přímo o formě staroslovanské pohanské svatby víme ovšem málo. Ale můžeme ledacos vykonstruovati jednak srovnáním jazykového fondu slovanského a árijského, jednak srovnáním velmi rozmanitého ceremonielu svatebního, jenž se nám objevuje dosud u všech slovanských národů; jevíť mnoho společného a mnoho nepopíratelně starobylého. Bohužel není dosud v obojím směru řádné práce srovnávací, ani po stránce jazykozpytné, ani folkloristické. Zejména těžce neseme nedostatek důkladnější studie, která by srovnala celý bohatý zachovalý ceremoniel slovanský a dovedla ukázati, co je z něho bezpečně staré, co pohanské, co přijato křesťanstvím, co vlastní slovanské, co cizí. Proto také není dnes ještě možno předvésti obraz pohanské svatby slovanské plně a bezpečně, a co zde dále povím, je přirozeně jen pokus o rekonstrukci na základě nejvýznačnějších dokladů a domyslů; při tom

---

[1]) Měnili si občas ženy podle relace z r. 1618. Srv. *Brückner*, Staroż. Litwa 125. Brückner připojuje však ke zprávě otazník.

[2]) O Agathyrsech Herodot IV. 104, o Skythech Galaktofazích Nik. Damastes, Synagoge 3, o Massagetech Herodot I. 216, o Britech Caesar BG. VI. 14, o Dorech ve Spartě Polybios (*K. O. Müller*, Dorier[2] II. 188—190) a j. Srv. *Hildebrand*, Recht und Sitte 12. *Schrader*, Reallex. 633. *Witort*, Lud II. 102.

však připomínám hned, že pokud se týče právní stránky (právního významu sňatku, výkupu a věna, právního poměru ženy k muži a jejího postavení v rodině, poměru řádné ženy k vedlejším, dětí k rodičům, dále vdovství, poručnictví, svatovstva atd.), pojednáno bude o tom znovu na jiném místě těchto Starožitností, totiž v kapitole o staroslovanském právu. Zde budeme míti na zřeteli hlavně jen fysickou stránku aktu.

Základem slovanského sňatku, podobně jako jinde, byl jednak výkup, jednak únos ženy, náležející jinému rodu, jiné obci nebo docela i jinému kmeni. Dívka náležela s jinými dětmi do moci otcovy a mohla přijíti do vlastnictví muže jiného buď násilným vzetím nebo výkupem, jímž otec novému mužovi svá práva postoupil. Jak dalece je exogamická forma sňatku únosem primitivní proti jiným formám, zejména proti výkupu, a je-li vůbec nutným stupním ve vývoji kulturním, či vznikala-li občas jen vedle jiných foreměje posud sporným problémem všeobecné ethnologie, jehož řešení není naším předmětem.

U Slovanů, pokud můžeme jíti do minulosti, vidíme na konci doby pohanské obě formy: únos i výkup vedle sebe (ač ne u všech kmenů) a vidíme zároveň, že na počátku doby křesťanské pokládali únos za něco hrubšího a horšího, pohanství vlastního a, zdá se, i staršího. Byl-li však únos vskutku starší formou a původně všude u Slovanů rozšířenou, ani prameny historické ani srovnávací filologie nám nesděluje. Ale že nebyl jen formou občasnou, místními poměry *ad hoc* vyvolanou, svědčí určitost, s jakou jej označuje Kijevský letopis za typický stálý zjev u některých ruských kmenů a dále i to, že se právě v Rusku zachovaly velmi silné reminiscence v ceremonielu svatebním, symbolisující únos a s tím spojený útok na byt nevěstin, obranu jeho i konečné smíření (srv. dále str. 82).

Hlavní zprávu, kterou máme, podává Kijevský letopis o pohanských kmenech ruských. Kmenové Drevljanů, Radimičů, Vjatičů a Severjanů žili prý jako zvěř, bez řádných sňatků, unášejíce z jiných obcí dívky, s kterými se setkávali u vod nebo mezi dědinami při večerních hrách a plesích, kdežto kmen Poljanů, z části už pokřestěný, měl sňatky řádné na základě smlouvy s rodiči.[1]) Totéž potvrzuje

---

[1]) Lavr. 12³: Поляне . . . брачный обычай имяху: не хожаше зять по невѣсту, но привожаху вечеръ а заутра приношаху по ней, что вдадуче. А Древляне живяху звѣриньскимъ образомъ живуще скотьски; убиваху другъ друга, ядяху все нечисто и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвица. И Радимичи и Вятичи и Сѣверъ одинъ обычай имяху . . . браци въ нихъ не бываху, но игрища межю селы; схожахуся на игрища,

i dánská tradice, zachovaná Saxonem Grammatikem. Vypravuje, jak dánský král Frotho, poraziv kdysi Rusy, nařídil jim, aby nadále uzavírali sňatky na základě výkupu, poněvadž takové sňatky pokládal za pevnější.[1]) Ústav kníž. Jaroslava Vladimiroviče ustanovuje v prvním článku už trest za únos.[2]) U západních Slovanů připomínají se v Polsku v X. stol. dary svatební, a to dosti značné, otci nevěstinu,[3]) ale že

---

на плясанье и на вся бѣсовьская игрища и ту умыкаху жены собѣ, с неюже кто съвѣщаш ся; имяху же по двѣ и три жены . . . . Си же творяху обычая кривичи (и) прочии погании не вѣдуще закона Божия, но творяще сами собѣ законъ«. O výklad slova »что вдадуче« je spor, znamená-li nějakou výbavu v našem slova smyslu (tak *Krek*), či výkup, jak se obyčejně vykládá (srv. *Krek*, Zur Gesch. der russ. Hochzeitgebräuche. Analecta Graeziensia. Graz 1893 7, *Volkov* Anthropologie II. 167). Velmi zajímavou parafrasi tohoto místa má perejaslavský letopis, sepsaný na poč. XIII. stol. za vlády Jaroslava Vsevodoloviče perejaslavského, kde nalézáme bližší vylíčení plesů, k nimž se mládež scházela a kde se dály tyto únosy. — Text perejaslavský uvedeme dále, na str. 112. Jinou parafrasi má Dlugoš (ed. *Przedz*. I. 63). Únosy tyto byly patrně většinou nenásilné, smluvené mezi mladíkem a dívkou (Srv. *Azbukin*, Очеркъ XXXIX. 255, *Żmigrodzki*, Obrz. wes. 100 sl.), podobně jako se to děje dosud na Balkáně (*Jireček*, Bulgarien 79). Volkov soudí, že u Drevljanů byl ještě únos násilný, u Severjanů, Radimičů a Vjatičů už smluvený (Anthropologie II. 166).

[1]) Saxo Gram. ed. *Holder* 156: ac nequis uxorem nisi empticiam duceret. Venalia siquidem connubia plus stabilitatis habitura censebat (Frotho), tuciorem matrimonii fidem existimans, quod precio firmaretur. Preterea, siquis virginis stuprum vi petere ausus esset, supplicia abscissis corporis partibus lueret, alioque mille talentis concubitus iniuriam pensaturus.

[2]) Аже кто умчить дѣвку или насилить, аже боярская дчи, за соромъ ей 5 гривенъ золота, а епископу 5 гривенъ золота; а меньшихъ бояръ гривна золота а епископу гривна золота; добрыхъ людей за соромъ 5 гривенъ серебра; а на умычницѣхъ по гривнѣ серебра епископу; а князь казнитъ. (*Samokvasov*, Памятники древн. р. права I. Moskva 1908, 139, *Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I.[3] 217).

[3]) Ibráhím (ed. *Westberg* 31, 55, 93, ed. *Rosen* 50) dí o polské říši Měškově: ,,Narodí-li se tam komu dítě, přiřkne mu kníže (Měško) hned po narození jistý obnos, ať je mužského nebo ženského pohlaví. Když dítě dospěje, je-li mužského rodu, opatří mu ženu a zaplatí otci dívčinu svatební dar. Byla-li to dívka, opatří jí muže a zaplatí opětně jejímu otci výkupné. Tento svatební dar je u Slovanů velmi značný a zvyky jejich při tom podobny zvykům berberským. A tak, jest-li že se někomu narodí dvě, tři dcery, stanou se tyto příčinou jeho obohacení; narodí-li se dva synové, jsou příčinou ochuzení. Svatba pak sama děje se podle vůle knížete a ne podle vůle jejich (rodičů a dětí). Zato kníže přejímá starost o jich výpravu a výlohy se svatbou leží na něm. A (kníže) chová se jako starost-

i zde byl únos praktikován, vidíme ze slov homiliáře Opatovického z konce XI. a poč. XII. stol. i z pozdějších památek[1]) a dále z toho, že se i tu, jako na Rusi, udržela celá řada tradic a zvyků svatebních, v nichž se zřejmě obráží stará forma únosu.[2]) Na Balkáně udržel se únos ze starých dob de facto až po dnešní den.[3]) Stejně mnoho sledů je po kupování žen.

---

livý otec ke svým poddaným." Poslední zpráva od slov „svatba pak sama" není u Ibráhíma, nýbrž u Kazvíniho, ale týká se i tu země Měškovy (Srv. Al-Bekrí ed. *Rozen* 51, *Charmoy*, Relation 345). Vybírání daně knížetem z dcer a synů dotvrzuje u Slovanů i Rosteh (*Harkavi*, Сказ. 267), a že kníže všechny žení, přejal i Bakuví (*Charmoy* 358). Srv. i malou perskou geografii ed. *Charmoy* (Rel. 347); že se při dolní Visle ženy kupovaly, vidno i ze smlouvy krystborské r. 1249.

[1]) Beiträge zur Gesch. Böhmens I. Quellen. I. Das Homiliar des Bischof von Prag, ed. *F. Hecht* (Prag 1863) 22: Omnibus denuntiate ut nullus uxorem accipiat nisi publice celebratis nuptiis. Raptum omnibus modis prohibete. Srv. *Zíbrt*, Listy z českých dějin kulturních (Praha 1891) 105. Starší Zíbrtem uváděné doklady však sem nepatří, poněvadž se při nich jedná jen o obyčejnou loupež v nepřátelských osadách ve válce. Pozdější právní řády české mají tresty na únos (kniha Rožmberská 183, řád práva zemského čl. 84—85), podobně jako polský statut Wiślický (125) nebo Elbląžský (XVII.) nebo ruský Ústav sv. Vladimira a Jaroslava, Ústav kn. Vsevoloda i gramota smolenského Rostislava (*Golubinskij*, Ист. р. церкви I². 623, 630, 641). Srv. *Sergějevič* Лекціи 343, a *Vladimirkij Budanov* Chrest. I. 217, 228.

[2]) Srv. dále na str. 82.

[3]) U Rusů je plno sledů po únosu (похищеніе, умычка, уволоченье, уводъ, увозъ), podobně u Poláků (porwanie), dále u Srbů (отмица), u Bulharů (завличане, дѣвичний разбой, влачене, влекане, грабене мома); u Čechů (únos) méně a jen ze starších dob. Rovněž je mnoho zbytků po kupování nevěst. O všem existuje značná literatura. Srv. *Řeh. Krek*, Zur Geschichte russischer Hochzeitgebräuche (Analecta Graeciensia. Graz 1893), *Sumcov N.*, О свад. обрядахъ, преми. русскихъ Charkov 1881, *Špilevskij S.*, Сем. власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ (Kazaň 1869. 21), *Deržavin J.*, Обычай умыканія невѣстъ въ древн. время и его переживанія въ свад обрядахъ у совр. народовъ (Сборнкъ въ честь Вл. Ламанскаго. Спб. 1905). Srv. i Жив. Старина XIV. 555, *Jakuškin*, Обычное право. II. (Jaroslav 1896. 467), *Samokvasov Dm.*, Изслѣдованія по ист. русск. права II. 61 (Moskva 1896), *Volkov F.*, Rites nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie II. 168 sl., 578), *Bobčev St.*, История права 452, 517, Агърлъкъ (ПСп. LXIV. 1904), Придъ (агырлыкъ), болгарская кладка (Сбор. статей по слав. II. 1906), *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. VII. 292 sl., *Krauss Fr.*, Sitte und Brauch der Südslaven, Wien 1885, 245, 377, Gonitwy ślubne u Słowian południowych (Wisła 1890 IV. 112), *Volkov*, Этн. Обозр. 1895 IV. 14 sl., Сборн. нар. умотв. VIII. 277 sl., *Smiljanić*, Die Spuren der Raub

Z uvedených dokladů je zřejmo, že na konci doby pohanské byl u Slovanů vedle sebe obojí druh sňatku: sňatek únosem i sňatek na základě úmluvy s rodiči o výkupu. Který z nich byl starší, původnější a zda vůbec jeden výlučně předcházel druhý, — z historie nelze vůbec pověděti. A z filologie také ne.[1]) Přirozeně ovšem výkup, jakožto forma mírnější schválen a přijat byl zákony křesťanskými a vlivem církve se udržel, kdežto únos aspoň de facto z největší části vymizel.

---

und Kaufehe bei den Serben (Intern. Archiv f. Ethn. XV. 41), *Fait, E.*, Č. Lid X. 5 sl., *Bogišić*, Zbornik sad. ob. (Záhřeb 1874) 193, *Ljubenov*, Баба-Ера (Tirnovo 1887) 74, *Dąbkowski*, Prawo I. 341, 342, *Gołębiowski*, Zwyczaj wykupywania panny młodej na weselach. (Lud II. 264, 339), *Witort J.*, Małżenstwo przez kupno (Wisla X. 12), *Cziszewski*, Ognisko. Krakov 1903, 136, *Żmigrodzki*, Obrz. wes. 184 sl., *Zíbrt*, Listy l. c. 103—117. Zbytky kupování a kradení nevěst byly i na Slovensku (*B. Němcová*, Sebr. spisy IV. 196, ed. Kober 1897 a dále ve sbírce Slavia 321, 41(, Sl. Pohľady XV. 524). Únos a výkup byly zjevy společné i jiným arijským národům. Srv. spisy: *Brissaud*, Marriage par achat (Toulouse 1900), *L. Dargun*, Mutterrecht und Raubehe im germ. Recht (Vratislav 1883), *E. Haas*, Die Heiratsgebräuche der alten Inder nach den Grhyasûtra (*Weber*, Ind. Stud. V. 267), *A. Rossbach*, Untersuchungen über die röm. Ehe (Stuttgart 1853), *B. W. Leist*, Altarisches Jus gentium (Jena 1889), *L. v. Schröder*, Die Hochzeitsbräuche des Esten und einiger and. finn. ugr. Völkerschaften in Vergleichung mit denen der idg. Völker (Berlin 1888) 15, *E. Haas*, Die Hochzeitsgebräuche der alten Inder (*Weber*, Ind. Studien V. 267), *Jolly*, Grundriß d. indoar. Phil II. 8 Heft, *M. Winternitz*, Das altindische Hochzeitrituell nach dem Āpastambija-Grhjasutra und ein. ver. Wersen (Denkschr. Akad. Wien XL. 1892), *O. Schrader*, Reallex. 110, 353, 652 s. v. Heirat, *H. Hirt*, Indogermanen 436 sl., 711, *Hermann E.*, Zur Geschichte des Brautkaufes bei den indogerm. Völkern, Wiss. Beil. zum 21. Progr. d. Hansaschule zu Bergendorf bei Hamburg (1904) a téhož stať v Idg. Forsch. XVII. 373 sl. „Zu den idg. Hochzeitgebräuchen". O lupu a kupování nevěst u Litevců *Brückner*, Staroż. Litwa 84. Srv. též starší práce Kulischera a Köhlera v Zs. f. Ethnol. 1878. 193 a Zs. f. vergl. Rechtswiss. V. 1884. Jakou měla cenu nevěsta v indoevrop. pravěku, srv. *Hirt* 713, *Schroeder* 25, o ceně dosavadní na Balkáně srv. *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. VII. 327, v Rusku (u Rusů, Finnů, Osetinců) srv. *Schroeder* 26—27. Zde se mění mezi 25—500 rublů.

[1]) V terminu *brak* — svatba, původně asi všeslovanském, i když jej s Miklosichem a Krekem odvozujeme od **bьrakъ* a spojujeme s *berą, bьrati* (jako *znak* od *znati*), pojem únosu nutně nevězí, (*Krek*, Einleitung 198, *Miklosich* Denk. XXIV. 32, *Berneker* EW. 81). Spíše je v sl. *nevěsta*, ovšem, jeli správný Miklosichův (EW. 214) a Zubatého (Archiv sl. Phil. XVI. 404) výklad od part. praet. pass. *věstъ* (vedle věděnъ), na základě jehož by *nevěsta* značila tolik jako „*neznámá*", „*odjinud vzatá*", „*uchvácená*". Jiní vykládají od koř. *vedu* (Srv. dále poznámku 6. na násl. str.)

Tak bylo už u Poljanů a Poláků v X. stol. Že by místo nákupu bylo nastupovalo někde vysloužení si ženy, jako bylo u Tatarů nebo u Židů, pro Slovany starých dokladů není.[1]) O další právní formě výkupu, o věně, o vzájemnosti darů atd. povíme více v kapitole o počátcích práva slovanského. Původní indoevr. název ceny výkupné zachován je patrně v rovnici: l. *vēnum*, ř. ἕδνον, ἔεδνον, agls. *weotuma*, sthn. *widamo*, burg. *wittimon*, sl. *věno* (vše asi z **vedmno*), kterýžto termin je všeslovanský a patrně u Slovanů prastarý, třebas později měnil svůj význam.[2]) Výbava, kterou nevěsta dostávala, slula asi stsl. *ruho*, později *rucho*, *ruha*.[3])

O obřadech, které v době pohanské sňatek provázely, víme přímo pramálo. Vylíčení svatby se nám nezachovalo žádné a nezbývá, než je rekonstruovati jednak ze společného árijského materiálu jazykového a zvykoslovného, jednak z pozdějších (historických) a moderních zvyků slovanských, v nichž na jisto zůstalo mnoho zbytků z ceremonielu pohanského.[4])

Prvým směrem pokusili se rekonstruovati základ indoevropské a tím i praslovanské svatby Hirt a Schrader.[5]) H. Hirt postavil celý obřad praárijské svatby na tyto základní akty: 1. dohoda kupní a volba vhodné doby sňatku, 2. zahalení nevěsty závojem, 3. uchopení nevěsty za ruku mužem a provázení za jistých ceremonií a obětí kolem krbu, 4. slavnostní uvedení do domu mužova,[6]) 5. přenesení ženy přes práh

---

[1]) Nyní se tak děje místy na Balkáně (Wiss. Mitth. Bosn. VII. 299).

[2]) *Miklosich*, EW. 389, *Schrader*, Reallex. 110, 353, *Brugmann*, Grundriß d. vergl. Gr. 720². Odvozuje se od koř. *vedh* — vésti domů. *Krek* Hochzeitgebräuche 8. spojuje s ind. *vasnám*, kupní cena, ř. *ὦνος, ὠνή*, lat, *vēnum, vēneo, vēnumdo, vēndo*, podle *Ficka*, Vergl. W. I⁴. 133, 319 a *Miklosiche* l. c. U Bulharů známa jest kupní cena: придъ, агырлыкъ. Srv. *Bobčev*, Сборникъ статей по славяновѣдѣнію (Petr. 1900) II., a Псп. 1904. 637. — V Bosně *mir* (*Lilek*, Wiss. M. VII. 327), u Rusů кладка (*Jakuškin*, Обычное право II., str. XIV. a 467). Na Balkáně přejali Slované pro věno v nynějším slova smyslu ř. *προῖκα, προίξ* — srb. прħија (*Karadžić*, Lex. l. c.), b. прикя (*Bobčev*, Ист. на право 518). Srv. *Vasmer* Эт. II. 269.

[3]) Slovo všeslovanské (*Miklosich*, EW. 282).

[4]) *Volkov*, L'Anthropologie III. 564 sl., *Vladimirskij Budanov* Обзоръ³ 411

[5]) S jiného hlediska zkonstruoval už základy indoevropské svatby srovnáním ceremonielu indoevropského s finnským i *Leop. von Schroeder* (Hochzeitsbräuche 200 sl.).

[6]) Odtud vznikl jeden obecný termin pro sňatek a mladou ženu z koř. **ved*(*h*): lit. *vedù*, lot. *vedama meita*, stind. *vadhù* — mladá žena, lat. *uxorem ducere*, strus. водити жену, водимая — manželka. S tímto kořenem spojil *Fr. Prusík* i sl. *nevěsta* (Kuhns Zs. XXIII. 160), což s jistou reservou přijal i *Ř. Krek*, Hochzeitgebräuche 8.

domu mužova a posazení na rozprostřenou kožešinu a 6. slavnostní uložení před svědky do svatebního lože.[1]) Schrader v stati propracovanější a podrobnější pokládá za svatební obřady společné všem Indoevropanům tytéž akty základní, ale připojuje před uložením nevěsty do svatebního lože ještě posypání nevěsty různými plody (zrním), vložení děcka na klín a ukrytí volných vlasů nevěstiných pod zvláštní roušku nebo čepec, což se stává buď před právě uvedeným posledním obřadem (uložením v lože) nebo krátce po něm.[2]) Tři hlavní základní akty jsou při tom všem: 1. ucházení se o nevěstu, 2. uchopení za ruku a 3. přivedení domů a uložení do manželského lože, kterým teprve akt manželský ve smyslu fysickém i právním byl dokonán.

Tytéž hlavní akty, které byly zde Hirtem a Schraderem stanoveny pro indoevropskou svatbu, vykazuje i dosavadní folklor slovanský, a už tím potvrzuje dostatečně, že existovaly i v staré svatbě slovanské.[3])

---

[1]) *Hirt,* Indogermanen 438 sl.

[2]) *Schrader,* Reallex. 353 sl.

[3]) Hlavní literatura zde dále zkratkami uváděná je tato: *N. Sumcov,* О свадеб. обрядахъ преимущественно русскихъ (Charkov 1881). Bohužel mi nebylo možno ani z Rakouska, ani z Ruska této knihy se dodělati. *Th. Volkov,* Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie 1891. II. 161 sl., III. 541 sl.); vyčerpává bohatě materiál ukrajinský. Vyšlo trochu změněno i bulharsky ,,Свадбарскитѣ обреди на славянскитѣ народи«" Сборникъ нар. умотв. III. (1889), IV. 230, V. 204, s doplňkem o bulharských svatbách tamže VIII. 216. Tento doplněk vyšel i rusky ,,Свадебные обряды въ Болгаріи v Этн. Обозр. 1895. IV. 1 sl. *M. Dovnar Zapolskij,* Бѣлорусская свадба въ культурнорелигіозныхъ пережиткахъ Этн. Об. 1893. I. 61, II. 47, IV. 28. *Max. Kovalevsky,* Marriage among the early Slavs (Folk-Lore 1890. XII.); zůstalo mi také v Praze nepřístupno. *Mich. Żmigrodzki,* Lud. Polski i Rusi wśród Slowian i Aryów. I. Obrzędy weselne. Krakov 1907 (velmi užitečná sbírka hlavně polského materiálu). *A. Z.,* Бѣлорусскіе свад. обряды и пѣсни сравн. съ великорусскими. (Petrohr. 1897). *Kupčanko,* Die Hochzeit bei den Weissrussen (Am Urquell II. 138, 161), Kniha *Al. Smirnova,* Очерки семейныхъ отношеній по обычному праву русскаго народа (Moskva 1877, Otisk z Юрид. Вѣстн. 1877 I.—II.) zůstala mi také nepřístupnou (Srv. o ní *Jakuškin,* Об. право II. 143). Bezvýznamná je studie *Em. Faita,* ,,Srovnávací studie o svatebních obyčejích, zvláště o svatbě v Makedonii (Český Lid X. 4 sl.). Neveliká je i stať *Sichlera L.,* Céremonie et contumes nuptiales en Russie. Rev. trad. popul. V. 321 sl. 1890. To jsou studie více méně srovnávacího rázu, nebo vyčerpávající jistý okrsek a literaturu v něj patřící. Jak bohatá je tato detailní literatura, vidno na př. z toho, že Vl. Hnatjuk spočetl už přes 200 jednotlivých popisů svatby maloruské. Mimo uvedené spisy probral jsem k svému účelu ještě řadu těchto speciálních popisů (mimo různé menší zprávy po časopisech); *M. Kulda,* Svatba v národě československém (Praha 1875, 4. vyd. 1890).

Počátkem je podnes všude u Slovanů ucházení se o nevěstu a úmluva s rodiči,[1]) jedním z nejbližších základních aktů je vložení ruky nevěstiny v ruku ženichovu, t. zv. *zaručiny*, *rukoviny*, *záruky*, *obručení* atd.,[2]) dalším typickým aktem,

---

J. Škarda, Svatební obyčeje z okolí plzeňského (Praha 1894), *F. Vykoukal*, Česká svatba (Praha, bez udání roku), *Bartoš Fr.*, Moravská svatba (Praha 1892), *M. Václavek*, Valašská svatba (Telč 1892), *Kopecký J.*, Slov. svatba v Podluží (Praha 1899), *J. Vyhlídal*, Naše Slezsko (Praha 1903, 67 sl.), *Královec F.*, Chodská svatba (Praha 1894), *Válek*, Valašská svatba z Polánky (Věstník Nár. Výstavy 1895. 140), *J. Konečný*, Slavnosti a obyčeje z Moravy (Praha 1905), *Kr. Charvát*, Slovenská svatba (Sl. Pohľady XVI. 39 sl., též o sobě Turč. Martin 1896), *A. Černý*, Svatba u lužických Srbů (Praha 1893), *Lustig*, Blatská svatba (Č. Lid XII. 495), *Timko A.*, Slovenská svadba (Baňská Bystrica 1868, otištěno v Č. Lidu V. 243). Polské a ruské svatby popsané Lozińským, Novosiolským, Sumcovem, Čubinským, Šejnem vypsány jsou ve výše uvedených spisech povšechných, k nimž jsem prohlédl speciálně ještě příslušné stati v *Kolbergově* Ludu. O srbochorvatské svatbě srv. hlavně pojednání *E. Lilka*, Женидба у Босни и Херцеговини v Glasniku zem. muz. X. 1898, 5—92 a totéž německy ve Wiss. Mitth. Bosn. VII. Řada speciálních popisů z Dalmacie nalézá se ve Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena. I. atd. *A. Carić*, Zaručni i vjenčani običaji na ostr. Hvaru. Glasnik zem. muz. IX. 685, *J. Klarić*, Ženidbeni običaji kod rimokatol. u Varcar-Vakufu (tamže 696). *Krauss Fr.*, Sitte und Brauch 380 sl. *V. Karadžić* Живот и обичаји народа српскога (Беч 1867) 136. Nové, důležité popisy ze stř. Balkánu přináší Срп. Етн. Зборник VII. a XIV. 148. Úplné probrání a zužitkování literatury svatební, jež je ohromná, ponechati musím tomu, kdo by se speciálně chtěl problémům, zde vyloženým nebo naznačeným, věnovati.

[1]) Všude a všude pomocí prostředníků (družba, bračka, svat, starosvat, starosta, kum, djever atd.). O prostřednících indoevropských *Hirt* 438, *Schrader* 354.

[2]) Srv. ruské заручины, заручeнье, обручeнье, запоручeнье, руковины, рукодайны (*Volkov*, Rites III. 564 sl., *Dovnar-Zapolskij*, Этн. Обозр. 1893. II. 47—53, *Żmigrodzki*, Obrz. wes. 133 sl., *Šuchevyč Vl.*, Гуцульщина, Lvov 1902, III. 13.) V starých aktech XVI. a XVII. stol. tituluje se nevěsta „обрученная жена“ (*Levickij*, Обычныя формы заключенія браковъ. Изв. XI. арх. с. Kijev 192). Podle *Jakuškina* обручение uzavírá akt svatební (Об. право II. 468). U Slováků ve Spiši existuje pro svatbu termin *rukoviny* (*J. Kojda*, Slov. Sborník 1910, 35), na Valašsku je aspoň zvyk, že po oddavkách ženich drží nevěstu za ruce a nepustí, i když jim někdo ruku podává (*Václavek*, Valaš. svatba 45).

V Chorvatsku a Srbsku setkáváme se pro nevěstu s názvem *zaručnica*, pro ženicha *zaručnik* (Zbornik juž. slav. I. 163, 190) *Karadžić*, Lex. 201). V Koprivnici po druhé ohlášce mají *zaruki* (Zbornik I. 172), v Slavonii je *rukovna* (Ilič Nar. obič. 49), v Bulharsku обручение (*Bobčev*, Пст. на право 519).

dosud místy udrženým, je **zahalování nevěsty závojem**,[1]) dalším všeobecně rozšířeným je **obcházení nevěsty kolem**

V Polsku podle Kolbergových materiálů jsou sice *zaręczyny* („naśa K. już zarękowana") také aktem předsvatebním, ale tak důležitým, že je jimi slib manželský zpečetěn. Starý obřad při tom je, že ženich a nevěsta, obcházejíce třikrát kolem stolu, na němž leží chléb, podají si přes stůl ruce. Doklady z Kolberga sebral *Źmigrodzki*, Obrz. wes. 34. Srv. hlavně Lud III. 280, 296. O zaručinách v starém právu polském viz u *Dąbkowského*, Prawo I. 345 sl. V Polsku byly už r. 1248 synodalným statutem wróclawským uzákoněny jako akt církevní, při němž skládala žena ruku v dlaň mužovu (stipulatio manualis). Statut přespurský z r. 1279 však zakázal kněžím při tom se účastniti (*Dąbkowski* 346, 350). Jiné polské terminy jsou *rękowiny, zrękowiny, śrędziny, zrędziny, zdawiny, zmowy, zmówiny, poseliny, ślubiny* (*Kolberg* passim). Uchopení za ruku bylo hlavním aktem i v iránském a indickém (*pānigrahanam*) ceremonielu, v římském (*mancipium, dextrarum coniunctio*) a rovněž u Řeků (srv. *Źmigrodzki*, 270, 293, 301, *Hirt*, 439, 713, *Schrader* 355, *Dovnar-Zapolskij*, II. 52, *Blümner*, Privat-Alterth. 353, 355).

[1]) Akt tento dlužno rozeznávati od zabalení vlasů v čepec. Očepení je něco trvalého, žena vdaná nesmí vycházeti s hlavou nepokrytou. hlavy a tváře závojem nebo jiným rouchem (často červeným) je pouhý akt svatební; na konci svatby nevěsta se odkryje. Ale je přirozeno a pravděpodobno, že oba akty místy a časem splývaly, spec. zahalení tváře zanikalo a spojovalo se s defin. zavitím vlasů. Zahalení nevěsty praktikuje se už jen tam, kde vůbec obřad je starobyleji zachován, u Bělorusů, Malorusů, Srbů a Bulharů, jinde zaniklo, nebo zůstaly jen nepatrné zbytky. Doklady u Rusů viz u *Volkova*, Rites III. 550, *Dovnara-Zapolského* 1894. IV. 71, *Źmigrodzkého*, Obrz. wes. 150, 160, 169, 246, 249, 283, *Šuchevyče* III. 30, 52, dále v Russ. Revue X. 289, XII. 272. O zajímavém a důležitém názvu roucha halícího намитка, перемитка, viz více dále na str. 90. U Poláků šátek sloužící k zavití nevěsty (*zawijanie, zawicie*) sluje *zawoj*, *zawojka* a odtud děvče, které před svatbou ztratilo panenství a nosí hlavu zavitou, sluje *zawitka*, také *pokrytka* (*Karłowicz*, Słownik IV. 514, Słownik gwar III. 244, VI. 335, 336, 338). Srv. valašské *zavití*, *zavíjení*, slovenské *zavijanie*. Ale to už se zde všude pojí s čepením (srv. dále str. 80).

Na Moravě přináší místy ženich šátek, který při čepení dá nevěstě na hlavu (*Bartoš*, Mor. svatba 59), u Čechů zahalování plachtou připomíná *Kulda* (Č. svatba 111). O zahalování nevěst v Bulharsku srv. *Volkov*, Rites II. 550, *Krauss* Brauch 382 444, 450, *Jireček*, Bulgarien 78, u Srbů ručníkem *Żmigrodski* 196, 199, *Krauss* 433, *Schroder* 77. U mohamedánských Srbů v Bosně sluje závoj, jejž ženich přináší nevěstě, *zavitak* (Wiss. Mitth. Bosn. VII. 313). V Bulharsku sluje závoj було, odtud nevěsta — булчица (*Krauss*, l. c.). Zahalování tváře nevěstě připomíná u litevských kmenů Jan Menetius (Scr. rer. livon. Riga II. 1848, 391. Srv. *Brückner* Staroż. Litwa 85), o témže zvyku u ostatních Indoevropanů viz mimo Hirta a Schradera *Volkova*, II. 556, *Źmigrodzkého*, 271, 322, *Schroedera*, Hochzeitbräuche 72).

krbu nebo stolu[1]) a dosud aspoň na některých místech Slovanstva zachoval se obyčej při uvádění mladé ženy do nového domu přenésti ji přes prah[2]) a posaditi na kožešinu

---

O zahalení římské nevěsty závojem (nubere, nuba — flammeum) viz u *Blümnera* Privat-Alterth. 352. Podle *Samtera* (Geburt 147, 149) sloužilo zahalení k tomu, aby nevěsta neviděla daemonů a byla před nimi chráněna, a také *Sartori* (Sitte 74, 79) vykládá zahalování snahou oklamati zlé daemony; *Ed. Hermann* vidí v tom však symbol projevující oddělení ženy od ostatní velké rodiny, což bych pokládal za správnější (Idg. Forsch. XVII. 379).

[1]) Zvyk všude rozšířený, třebas ponejvíce místo původního krbu, jenž ustoupil ze středu světnice k stěně, nastoupil přirozeně k funkci této stůl uprostřed stojící, někde i díže. Obyčejně obchází ženich nebo družba s nevěstou třikráte, při čemž při hořící svíci nevěsta se klaní nebo i celuje rohy krbu nebo stolu, obětuje dárky, patrné to survivaly klanění a obětování penátům. Srv. o tomto významu výklad u *Cziszewského*, Ognisko. Studyum etnologiczne (Krakov 1903. 122 sl.). Nevěsta tím přijímána byla v kruh nové rodiny, jejího krbu a její předků. Na stole vedle hořících svící leží chléb nebo svatební koláč a pod. Doklady ruské pro tento obřad viz u *Dovnara-Zapolského*, 1893. II. 27 sl., 1894. IV. 51, u *Żmigrodzkého*, 132, 135, 153—157, 162, 166, 168, 174, 247, *Šuchevyče* III. 19, 26, 30, 48—56, *Cziszewského* Ognisko 147, *Kupčanka*, Am Urquell II. 138, u Poláků v Mazovsku (*Żmigrodzki* 66, 80, *Cziszewski* 146), v Polesí (Zbiór XIII. 209, 210; pod. na Litvě podle Menetia l. c. 391), při zaručinách podle Kolberga (*Żmigrodzki* 34., srv. výše str. 77); u Srbů a Chorvatů (*Żmigrodzki* 194, *Krauss* 386, 430), v Bosně (Wiss. Mitth. Bosn. VII. 307, 308, 322), v Dalmacii (Zbornik I. 186, *Cziszewski* 124, 144, 146, *Bogišić*, Zbornik 227 sl., 262, 268). Zbytky jsou i u nás (*Bartoš*, Svatba 62, *Konečný*, Slavnosti 61); na uherském Slovensku obchází nevěsta třikrát kolem stolu (*Sochán*, Národ. Sborník XI. 37, Sborník Sloven. 1910. 40, *Bož. Němcová*, Sebr. spisy IV. 188,) v Nitře se i na stole zatočí (Pohľady 1898. 496), v Slov. Pravně drží při obcházení v ruce svíci (Pohľady XV. 664, 707). Kol ohniska chodila kdysi nevěsta i u vymřelých Slovanů v Drawaině v Lüneburgu (Archiv sl. Phil. XXII. 118). O témž zvyku u ostatních Indoevropanů *Schrader* 356, *Żmigrodzki* 302, *Cziszewski* 124, 140, 146, 147, *Sartori* 115, *Ed. Hermann*, Idg. Forsch. XVII. 377, 386—387, *Schroeder* 127. Byl ale i u jiných národů, na př. u kavkazských Čečenců, Ossetinců, Kurdů, Uzbeků, Votjaků, Kirgizů, Ujgurů a ve vých. Turkestaně (*Cziszewski* 122, 124, 138, 139, 141, 147, *Schroeder* 129.)

[2]) Přeskakování nebo přenášení přes prah znám jen z Polska (*Żmigrodzki* 77, 122), ze Slavonie, Báčky (*Krauss*, Sitte und Brauch 400, *Cziszewski*, Ognisko 145, *Schroeder* 92), z končin polabských Drevanů (*Tetzner*, Globus 77, 221, *Sartori* 113), Slezska a Braniborska (*Samter* 136) a z ruských Karpat, z kraje Bojků (*Volkov* Rites II. 567). Rovněž to bylo u Římanů a Řeků v obyčeji (*Blümner*, Privatalt. 360) a zachováno u Novořeků (*Cziszewski* 137, *Żmigrodzki* 290); bylo i u Germanů a Finnů (*Schroeder* 88, 91). *Dovnar-Zapolskij* má toto přenesení za přežitek z původ-

srstí vzhůru obrácenou.[1]) Rovněž další obřady, Schraderem připojené, opakují se dosud typicky a všude při slovanské svatbě i pohazování nevěsty a ženicha vegetálními plody, obyčejně zrním obilním nebo prosem, hrachem, mákem, také ořechy, lněným semenem, chmelem, rýží, boby, barvínkovým listím a j.,[2])

---

ního únosu (1894. IV. 70), tak jako Rossbach Schroeder, Lubbock, Jevons (srv. *Samter*, Geburt 137). Samter sám (l. c. 141, 144) vykládá to obavou dotknouti se duchů domácích, resp. ublížiti těm, kteří pod prahem sídlí. Zajímavý je ovšem analogický hojně se opakující zvyk pohřební: rakev při vynášení nesmí se dotknouti prahu, nebo zvyk obětovati prahu mince při svatbě (*Samter*, l. c.).

[1]) Posazení na kožešinu, doložené u Indů, Římanů a Řeků (*Hirt* 441. *Schrader*, 357), shledáváme místy v Rusi (*Dovnar-Zapolskij* 1893. II. 29 sl., 1894. IV. 52, 9, 69, *Schroeder* 93, *Żmigrodzki* 246, 251), kde se k obřadu poutá víra, že sedění na kožešině zvyšuje plodnost ženy (*Dovnar* 66). Hledal bych vznik tohoto obřadu v úmyslu, podrážditi seděním na kůži nevěstiny *labia*, aby nastávající koitus byl účinný a plodný. Sumcov vykládal to tím, že sadili nevěstu na kůži zvířete, které bylo před tím bohům obětováno (Кіев. Стар. 1886 I. 35) V Rusi vedou nevěstu na ovčí kůži, v Indii sloužila k tomu býčí. Srv. římský obřad posaditi nevěstu na fallus božství Mutuna-Tutuna (*Blümner*, Privatalt. 361). Souvisí-li s tímto obřadem i další zvyk oblékati k svatbě kožichy obráceně, totiž kožešinou ven, nemohu zatím říci (v Rusku *Żmigrodzki* 152, 158, 251, *Kupčanko* 161, *Sumcov* l. c. 34.)

[2]) Opakuje se to neustále a v nejrozmanitějších variacích i pokud se týče materiálu, kterým nevěsta a svatebčané bývají pohazováni, i pokud se týče místa a doby v celém svatebním ceremonielu. Ponejvíce setkáváme se s tímto obřadem, když nevěsta přichází do nového domu, ale mimo to i jindy. V Čechách, na Moravě a na Slovensku užívá se k pohazování obyčejně zrní obilního, nejvíce pšenice pak hrachu, máku, prosa, cukroví (*Vykoukal* 71, *Bartoš*, Lid a národ 1885, II. 155, *Sochář*, Sborník Národ. XI. 32, Pohľady XV. 705). Doklady ruské a polské *Żmigrodzki* 58, 70, 152 sl., 167, 169, 251, *Šuchevyč*, Hucul. III. 26, 48, *Pačovskij*, Пох. обр. 19, Lud XIV. 380, *Schroeder* 117 sl. *Kolberg* XVIII., 68. Na Balkáně vedle zrní, fíků a ryže nastupuje i drobné cukroví a drobné peníze, což dlužno asi uvésti na staré vlivy řeckořímské (*Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. VII. 313, 314, 319, *Żmigrodzki* 1902, 196, *Krauss* 386, 444, 447, 448. Glasnik zem. muz. IX. 639, 647. Српски Етногр. Зборник VII. 40, 213, 474, XIV. 179 a jinde). O obdobném zvyku řeckém a římském srv. *Żmigrodzki* 271, 272, 286, 289, *Lilek* 336, *Blümner* 359; o Litvě dosvědčuje to Lasitius a Menetius l. c. 391 (*Schrader*, Lex. 358), k jiným indoevropským a finnským kmenům viz doklady u *Schroedera* 112 sl. Místy vidíme původní tento zvyk nahrazený tím, že nevěsta dostane ošatku s obilím, kterým ona po případě sama hází (*Lilek*, l. c. 303, 305, 322 v Bosně, 316 u Slovinců; pod. v Nitře Sl. Pohľady 1906. 188). Ve všech těchto způsobech házení plodin

i zakrytí vlasů dříve volných zvláštní rouškou, upravenou obyčejně ve formě čepce, tedy t. zv. *čepení* nebo *zavíjení* nevěsty,[1]) i vložení (posazení) děcka nevěstě na klín při vstupu do domu ženichova.[2])

A všude se končí svatba slavnostním uložením nevěsty a ženicha do svatebního lože, akt to, který se koná všude s jistou obřadností (leckdy i před svědky), ač místy vybíhá v žerty lascivního rázu, jak povaha jeho sama sebou přináší.[3]) Je nesmírně

---

na nevěstu vězí nejspíše v původní formě přání, aby nevěsta byla hojně plodná; zdá se však, že k tomu přistoupila častěji (zejména, když nevěsta sama rozhazuje) obět domácím duchům, kteří v domě existují a na celý rod mají vliv (*Sartori* 86, 88, 91, *Samter* 27, 72 sl., 201). S podobným rozhazováním zrní setkáváme se i při porodu (*Samter* 171).

[1]) Čepení nevěsty před koncem svatby nebo krátce po ní jest zvyk rozšířený po celém Slovanstvu. Jak ještě uvidíme podrobněji v kapitole o kroji, nosila u Slovanů pravidlem, od starých dob až po dnes, dívka svobodná vlasy dlouhé, eventuelně volné, nepokryté, jen páskou více méně ozdobnou spjaté (srv. i výše str. 67), — naproti čemuž žena vdaná nesměla již nositi vlasů dlouhých, volných nebo nepokrytých a zakrývala je zvláštní rouškou. Tuto roušku tvarů různých dostávala přirozeně při změně stavu svobodného, tedy při svatbě, ať už při ní samé nebo teprve po svatební noci. Čepení zůstalo tak typické při slovanských svatbách u všech slovanských národů, že i tam, kde jiné obřady pominuly nebo se oslabily na míru nejmenší, *čepení*, které provádějí vdané ženy, zůstalo. Je všude při svatbách a netřeba ani, abych se pro to dovolával citátů ze spisů výše uvedených. Jen terminy se různí. V Čechách a na Moravě praví se *čepeni*, *zavíjení*, *očepky*, *obalení*, na Valašsku též *babeni*, na uher. Slovensku *zavíjenie*, *čepčenie*, v Malorusi очепины (чепец, очипок, чепчик), v Polsku *oczepiny*, *oczepowiny*, *czepiny*, *zaczepiny*, *ocypiny*, *oczepki*, *kapiny*, *okapiny* (czepek, kápka, kapie), také *zawicie*, *babenie* (v Poznaňsku). Srv. *Karłowicz*, Słownik gwar s. v. Při čepení po úpravě vlasů (na př. ustřižení) vloží se na hlavu čepec a obalí se ručníkem nebo šátkem, jehož názvy jsou různé (zawoj, zawojka, chustka, sierpanek, namiotek, намитка, перемитка, плятокъ, šata, lapa, завитак atd. Srv. výše str. 77 a dále str. 90). Čepení se děje pravidlem při zavřených dveřích a zastřených oknech, aby cizí (zejména muži a dívky) neviděli, a při hořicích svícich. O čepení germánském srv. *Weinhold* Frauen I. 400.

[2]) *Schrader*, Lex. 358. Rozšířeno dosti hojně po celém Slovanstvu a i jinde. Srv. na př. *Schroeder* 123, 125 sl., *Sartori* 95, *Żmigrodzki* 112, 169, 194, 221, 251, *Kolberg*, X. 276, Zbornik za nar. život juž. Slav. I. 156, 182, Спр. Етн. Зб. VII. 213, 474, XIV. 178, *Karadžić* Живот 136. Děcko sluje u Srbů наконьче.

[3]) Obřad tento slul *ukládání* nebo *pokládání*, také *uvedení* nevěsty. Srv. *ukladanie* na Slovensku (*Charvát*, Pohľady XVI. 115), *pokładanie*, *pokładziny*, také *przeprowadziny* v Polsku (*Dąbkowski*, Prawo I. 352,

zajímavo, že při tom význačná, někdy až příliš význačná úloha připadá družbovi, k čemuž se dále vrátíme. Že vůbec slavnostní uvedení nevěsty do domu ženichova bylo závěrečným aktem slovanské svatby, vidíme i z toho, že termin uvedené ženy „водимая" přešel v staré Rusi ve smysl zákonité manželky. „Uvésti ženu" — značilo obřadně se oženiti.[1])

Není možno pochybovati, srovnáme-li základ árijské svatby s těmito základními akty nynějších obřadů svatebních, tradicí udržovaných více méně po celém Slovanstvu, že z týchž obřadů sestávala slovanská svatba už v době pohanské. To, co vidíme před sebou, je vůbec starý základ indoevropský, jak dobře Hirt, Schrader i Schroeder vystihli. Působení cizích vlivů na slovanskou svatbu dlužno proto hledati buď jen v tom, že některé z těchto základních aktů vlivem cizím, na př. byzantským nebo římským, se sesílily, oslabily, nabyly určité specifické formy, anebo při jiných dalších aktech dnešního slovanského ceremonielu svatebního. Vedle právě uvedené základní formy je totiž v lidové svatbě různých slovanských národů ještě mnoho dalších jednotlivostí. Ty také z největší části budou staré, ale přes bohatou literaturu, která existuje o svatbách z nejrůznějších končin Slovanstva, chybí opětně práce, která by na základě všestranného methodického srovnání a analysy ukázala, co je v nich staré, co nové, co domácí a co odjinud přejato. Jsou tu sice cenné náběhy v dobrých pracích N. Sumcova, F. Volkova,[2]) M. Dovnara-Zapolského, M. Kovalevského, nověji u Mich. Żmigrodzkého a E. Lilka, ale řádná a důkladná srovnávací studie celková dosud chybí a dokud nebude provedena, nebude lze říci bezpečně, co je ještě v tomto bohatém a rozmanitém ceremonielu domácí a co možno projektovati nazpět

---

Żmigrodzki 115 sl., *Linde*, Słownik s. v.); z Ruska Volkov neuvádí terminu (Rites II. 570 sl.), od Huculů Šuchevyć заводини у комору (III. 62); u Srbochorvatů je слагане, слагати (Krauss 400). O aktu u jiných Indoevropanů a Finnů srv. *Schroeder* 166 sl. (ind. termin *talpârôhanam*), u Litevců podle Lasitia *Schrader*, Lex. 359, u Germánů *Weinhold* Frauen I. 399.

[1]) Бѣ же Володимеръ побѣженъ похотью женьскою и быша ему водимыя. (Lavr. 78[3]). В сеже время (хотяху) Рогънѣдь вести за Ярополка (ib. 74). K r. 1187 dí lavr. letopis: Того же лѣта Всеволодъ Юргевичъ отдалъ дчерь свою Всеславу Чернигову за Ярославича Ростислава, и ведена бысть мѣсяца иуля въ 11 день. (Lavr. 384[3]). Srv. *Sreznĕvskij* Матер. для словаря I. 278: водити жену — жениться. Dokladů je více. V Žití Andr. Jurj. XXXI. 149 čteme: »Да всякъ человѣкъ, иже водити хощеть жену, да ю водить по закону.«

[2]) Zejména Volkovovy studie jsou velmi cenné a dlužno litovati, že nedospěl k zpracování celého slovanského materiálu.

do doby pohanské. Máme-li však zření aspoň k tomu, co se objevuje společně u všech nebo u větší části Slovanů a co má staré analogie jinde, jsou tu, myslím, vedle předvedených již aktů základních ještě tyto detaily, které možno míti za staré, pocházející nejspíše už z doby pohanské:

1. Řada aktů, znázorňujících symbolicky bývalý únos a násilné dobytí nevěsty, nebo aspoň z toho jednotlivé zbytky a upomínky, někdy ovšem už velmi oslabené. Na některých místech Slovanstva, zejména u Malorusů a Bělorusů, jest starý únos ještě velmi silně vyznačen, sestávaje ze zahrazení cesty před ženichem, zatarasení a zavření domu nevěstina a ukrytí nevěsty, dále ze symbolického útoku na dům, v němž se vše rozbíjí, jeho obrany se strany nevěstiných příbuzných a pronásledování, dále z vyjednávání a konečné dohody, — vše velmi dramaticky prováděno,[1]) — jinde jsou jen zbytky nepatrné, jako u nás v Čechách nebo na Moravě, omezující se na zatažení cesty nebo zavření domu nevěstina a na ukrytí nevěsty a vzpírání,[2]) tak že vznikají i pochybnosti, jsou-li to vůbec survivaly

[1]) Srv. u *Volkova*, Rites II. 543 sl., *Żmigrodzkého* 157, 162, 253, *Dovnara-Zapolského* 1893. I. 70 sl., *Ochrymovyče*, Этн. Обозр. 1891, IV. 60 sl., *Kupčanka*, Am Urquell II. 138, 161. Jiné doklady z Rusi viz u *Jakuškina* II. 178, 209, 256, 262, 272, 405, z Bulharska, *Volkov* (l. c.). Také terminologie je při tom velmi starobylá. Družina ženichova sluje дружина, v Bělorusi i полькъ, členové její бояре, бояри, ženich князь, nevěsta княгиня. Srv. též *Sumcov*, Культ. пер. 193 sl., *Šuchevyč*, Гуцульщина III. 18 sl. V Polsku shledáváme podobné symbolisace v Mazurech i jinde (*Żmigrodzki* 96 sl., 99, 122, *Cziszewski*, Ognisko 128]. V kielecké gub. družina je ozbrojena (*Kolberg* XVIII. 67). Srv. též *Dąbkowski*, Prawo I. 341. Symbolický únos provádí se i na Litvě (*Żmigrodzki* 235). Srbské doklady viz v Срп. Етн. Зб. VII. 21.

[2]) *Kulda* 51, 58, 59, *Škarda* 11, 35, *Vykoukal* 53, 102, *Bartoš* 34, 75 *Vyhlídal* 88, Č. Lid VI. 257, *Václavek* 43, 80. Silnější stopy našel jsem jen ve svatbě v Troubsku u Brna (*Konečný* 61) a na Šumavě (Č. Lid 1891, 574, *Zíbrt*, Listy 117). Zatažení cesty sluje u nás buď *zatahování* nebo *zalikování, zálik* (Č. Lid XIII. 36), na Valašsku a Slezsku také *zašraňkování, zašancování*, v Malorusi перейма (*Volkov* II. 543). Podobně se děje na uher. Slovensku (*Sochář*, Národ. Sborník XI. 34, *Timko*, Č. Lid V. 250, *Charvát*, Pohľady XV. 669, 701) a v Lužici (*Černý*, Svadba 32, 44). Také velmi rozšířené nastrkování falešné nevěsty bych vykládal za překážku spíše do této skupiny patřící, a ne za trik, vymyšlený na oklamání zlých, nevěstu ohrožujících daemonů, jak chce *Sartori* (Sitte 74—75, 79) a *Samter* (Geburt 98, 105). Se zaháněním jich spíše souvisí křik, ohánění se zbraní do vzduchu, bubnování a střílení, s kterým se tu také častěji setkáváme (*Samter* 40 sl., 58 sl., *Sartori* 71, *Schroeder* 172). Odhánění zlých duchů má vůbec velkou úlohu v lidových obřadech (*Sartori* 20).

zmíněného starého ceremonielu, a bude zapotřebí dalších srovnávacích studií o vzniku těchto jednotlivých ochranných opatření.[1]) U jižních Slovanů částečně se únos ještě de facto provádí, jak již svrchu (str. 72) pověděno, částečně přešel také jen v symbolické přežitky.[2])

2. D á v á n í n ě k t e r ý c h v ý z n a m n ý c h d a r ů ženichovi a nevěstě. Mezi nimi největší a nejzajímavější úlohu má vzájemné dávání j a b l e k[3]), v nichž patrně tkví nějaký symbol plodnosti a představa aphrodisiaka[4]), dále vzájemné darování, resp. výměna

---

[1]) Srv. na př. odchylný výklad Samterův, jenž v zavírání domu hledá také ochranu proti daemonům (Geburt 26), a rovněž v zatahování cest (166). Jiný výklad možný tohoto zvyku byl by prostý výkup nevěsty z obce (*Sartori* 85). *Volkov*, l. c. pokládá ukrajinskou perejmu za přežitek starého práva parubocké hromady. Srv. dále str. 88.

[2]) U Slovinců v Ptuji (Wiss. Mitth. Bosn. VII. 315), v Slavonii (*Krauss*, Sitte 394).

[3]) Vzájemné dávání jablek je především typicky rozšířeno u jižních Slovanů, kde jablka mají takovou úlohu, že se rozdávají při každé téměř příležitosti (vedle jiných drobností, cukroví, fíků, penízků) a typicky ozdobena bývají tím, že se do povrchu zastrkují malé svíčičky nebo peníze. Jablka rozdávají se stále při svatbách srbochorvatských, nevěsta si je schovává za ňadra, jablka vidíme nastrčena na svatebních praporcích (*Lilek*, Wiss. Mitth. VII. 301, 305, 310, 319, *Krauss* 386, 396, 460, *Żmigrodzki* 192, Glasnik IX. 638) a darování jablek při svatební úmluvě pokládáno byl za obřad tak významný a důležitý, že stalo se přímo terminem pro tuto úmluvu, která sluje „*jabuka*", v Slavonii a v Dalmacii (Zbornik juž. sl. I. 153, 160) a v Bosně (*Lilek* 319, *Krauss* 358, 368, *Karadžić*, Lex. 295 s. v. колачи, *Budmani*, Rječnik IV. 388). Přijetí jablka je znakem dohody. Dar ozdobeného jablka od dívky chlapcovi značí v Bosně projev lásky už před svatbou (*Lilek* 317). Také v bolevackém kraji v Srbsku zaručiny slují јабучно (Срп. Етн. Зб. XIV. 152.) Podobné zvyky jsou v Makedonii (*Fait* 9) a v Bulharsku (*Krauss* 438, 447, 451). Toto podílení jablky má *Lilek* za jeden ze zvyků řeckořímských Slovany přejatých (*Lilek* 336. Srv. *K. Hermann*, Lehrbuch d. griech. Privataltert. Freiburg 1882. 276[3]), ale na jisto zvyk musí býti prastarý, neboť jej shledáváme i na Slovensku i v Čechách, v Polsku a v Rusi. V Čechách u Počátek posílá nevěsta ženichu jablko propíchané stříbrnými penězi (*Vykoukal* 35, 83), podobně ozdobená jablka rozdávají se na Slovensku (*Charvát*, Pohľady XV. 582, 588, 661, XVI. 119). O podílení jablky v svatbě polské a maloruské srv. *Żmigrodzki* 88, 117, 156, nebo to, na př. v Kališsku, zůstalo aspoň v písních (*Kolberg*, Lud XXIII. 154, 183). Před nevěstu v Kujawách staví se keřík ozdobený jablky „*jabłonka*" (*Kolberg* III. 256), také „rózga weselna" bývá jimi ozdobena (tamže XXIII. 128), na Ukrajině „hilce" (*Volkov* II. 408).

[4]) V Persii a v starém Řecku dostal a pojídal ženich granátové jablko před koitem (*Żmigrodzki* 286, 294), házení jablek *μηλοβολεῖν* bylo symbolem lásky (*Hermann*, l. c.), a podobně vidíme, že nevěsta před tím, než

p r s t e n ů, obřad, který po celém téměř Slovanstvu předchází vlastní svatbu a doplňuje zasnoubení[1]) a podarování ženicha novou s v a t e b n í k o š i l í.[2]) Z darů, které svatebčané přinášejí, nad jiné je zajímavé a typické věnování k u r y (kohouta nebo slepice), která na mnoha místech musí býti černá. Požívání kur při svatbách je vůbec typické a rovněž na mnoze končí svatby zabíjením (ubitím, stínáním) kohoutů.[3])

3. V ě n č e n í svatebčanů, zejména nevěsty, věncem různě vyvinutým a vyzdobeným, obřad všude rozšířený a všude zachovaný tak, že ho nepotřebuji dokládati[4]); věneček (korunka) se při čepení odloží.

---

vstoupí do lože, rozkrojí jablko a dá polovic ženichovi na uher. Slovensku (*Charvát*, Pohľady XVI. 115, *Bož. Němcová*, Sebr. spisy IV. 190 ed. Kober, 4 vyd.), i v Slavonii (*Krauss* 459). Podle sdělení pí. Havelkové, chce-li dívka v Ořechově na Moravě přivábiti chlapce, nosí jablko tři dny pod paždí a pak mu je dá snísti. V Srbsku nosí nevěsta jablka za ňadry, aby děti byly pěkné (Срп. Етн. Зб. XIV. 177). Srv. Pohľady XV. 660.

[1]) V Bosně prsten na ruce dívky značí vůbec dívku zaslíbenou a zaslibování samo sluje „*prsten*" nebo „*prstenovanje*" (*Lilek* 333), podobně v Chorvatsku a Slavonii (Zbornik I. 160, 180). Praví se: »Отишли на прстенъ, на јабуки« (*Karadžić*, Lex. 295). Výměnu prstenů při zaslíbení nalézáme na Moravě *Václavek* 10, na uher. Slovensku Pohľady 1898 244, 1901. 91, *Bož. Němcová*, Sebr. Spisy IV. 183, v Polsku *Żmigrodzski* 35, 36, *Kolberg*, Lud III. 251, 263, XI. 191, XVIII. 127, v Rusi *Dovnar-Zapolskij*, 1893. II. 47 sl., 55, *Żmigrodzki* 27; v Polsku místy (v Kujawách) zaručiny slují též *pierścionky, pierścianky* (*Kolberg* III. 280, 296, v Lenczycku XXII. 45, 56). K Srbochorvatům srv. dále *Lilek* 308, 310, 314, 319, *Krauss* 362, 369, 375, *Żmigrodzki* 183, 184, *Miličević*, Живот 209 sl., Срп. Этн. Зб. VII. 26, 208, k Bulharům *Krauss* 377, *Fait* 5, 365, *Jireček*, Bulgarien 77.

[2]) Na Malorusi (*Volkov*, Rites II. 575 sl., *Żmigrodzki* 142, 171), na Slovensku (Pohľady XV. 583, 588, 653; 1906, 187), na Hané (Slavnosti a obyčeje z Moravy 95), v Dalmacii (*Krauss* 419). Srv. i *Schroeder*, Hochzeitsbräuche 157 sl.

[3]) V Čechách *Kulda* 67, Č. Lid I. 219, VI. 497, Čas. přátel starož. 1893, 7, *Vykoukal* 120, *Škarda* 57. Na Moravě *Bartoš* 30, *Václavek* 77, na uher. Slovensku *Timko* Č. Lid V. 255, *Charvát*, Pohľ. XVI. 120, 122, *Bož. Němcová*, Sebr. sp. IV. 191, 193, Pohľady 1901. 266, 1906. 189, 1908, 499, v Polsku *Żmigrodzki* 113, v Malorusi *Żmigrodzki* 160, 171, *Kolessa*, Zbiór wiad. XIII. 127, ve Velkorusi *Żmigrodzki* 252. U Srbochorvatů *Lilek* 313, 315, 322, 324, *Żmigrodzki* 197, *Krauss* 397, 460, 458, u Bulharů *Krauss* 446. Na Ukrajině nevěsta sama hodí pod krb černou slepici *Volkov* II. 568. Slepice měla vůbec velkou úlohu ve starých pověrách, při obětech daemonům a pod., jak o tom více povíme v kapitole o náboženství.

[4]) Termin „věnčiti" přešel proto místy v označení částí (ale různých) svatebního aktu. Srv. srb. вјенчати, вјенчање, bulh. вѣнчаване, r. вѣн-

4. Hotovení a rozdílení svatebního koláče a svatebního stromku. Všude při svatbách je zejména velký koláč pšeničný více méně ozdobený (vejci, květy, pentlemi, cukrovím a pod.) obětním, typickým a nepostrádatelným attributem[1]), nesoucím různá místní jména, na př. *koláč, věnec, vůz, homole* v Čechách, *radostník* na Slovensku, *stolovník* na stř. Moravě, *kołacz* v Polsku; ale původní a ještě dnes na jihu a východu Slovanska nejvýce rozšířený název tohoto koláče byl *kravaj* (z* *korvaj*), z čehož slovin. a chorv. *kravâj, kravajec*, sr. краваљ, b. кравай, pol. *korowaj, korowal*, r. коровай, каравай[2]). Existenci jeho při

чаніе, pol. wieńczyny (Zbiór VI. 99, *Kolberg*, Lud XVI. 182, 191, XX. 205, *Karłowicz*, Sł. gwar s. v.) také *wińcyny*, lit. *weńcźiawa, weńcźiawone*. Termin pro ozdobu je všesl. *věnec, vínek*, také *koruna, korona*, mimo terminy lokální (*pentlení, hlazení*. Také u lužických Srbů sluje úprava nevěstiny hlavy „hładźenje." *Černý*, Svatba 24) atd. Jak bývají rozmanité a vyvinuté, svědčí na př. studie Klvaňova „O pentlení nevěst a družiček na Moravě" (Český Lid IV. 417). Sartori pokládá věnčení za zvyk římský (srv. *Blümner*, Privatalt. 353), rozšířený na sever Evropy křesťanstvím (Sitte 80), tak i *Weinhold* Frauen I. 387. O významu věnců a korun viz *Potebnja*, Обясненія малорусскихъ нар. пѣсень (Varš. 1883) I. 550, Novější knihu mně neznámou vydal *Altschuller J.* Значеніе вѣнчанія для брака въ его истор. развитіи на Руси. Kijev 1910.

[1]) V Čechách *Kulda* 83, 86, 124, *Škarda* 25, *Vykoukal* 21, 30, 43, 69, 84, Č. Lid I. 75, III. 104; na Moravě *Bartoš* 38, 41, *Václavek* 64, *Kopecký* 22, Č. Lid III. 156, 158, XIII. 449; na uher. Slovensku Sborník Slov. 1910. 38, Pohľady 1901, 215, 267, *Charvát*, Pohľady XV. 564, XVI. 120 (popis); v Polsku *Żmigrodzki* 37 sl., *Kolberg*, Zbiór XIII. 209, Lud. XVI. 137, 157, 211, 232, 238 (v Lubelsku), *Karłowicz*, Słownik gwar s. v. (II. 435); na Ukrajině *Volkov*, Rites II. 419, 560, *Żmigrodzki* 141, *Šuchevyč* III. 22 sl.; jinde u Rusů *Żmigrodzki* 245 sl., *Kupčanko*, Am Urquell II. 138; krovaj na Balkáně *Żmigrodzki* 191, v Srbsku Срп. Етн. Збор. VII. 468, 470) младожењски, невестински колач), XIV. 133 (кравај). Ruské korovaje popsal *V. Jastrebov*, Pains de noces rituels en Ukraine (Revue de trad. pop. 1895, 454). Rusky Кiев. Стар. 1897 XI. Srv. i *L. Sichler*, Gateaux et friandises popul. russes (Rev. trad. pop. IV. 270). Zajímavo je častější spojení korovaje s narážkami na život pohlavní. Chodívá se s ním třikrát kolem stolu (Polesí). Také v Řecku γαμήλιος πλακοῦς byl symbolem plodnosti nevěstiny (*Hermann*, Privatalt. 276[3]). O ozdobném svatebním stromku v Polsku (rózga, ziele) srv. *Kolberg*, Lud. IX. 188, X. 99, 117, 272, XVI. 183, 194, 219, XX. 138, 189, 210, XXIII. 128; v Malorusi (гільце, вильце, v Haliči i деревце, смерека) srv. *Volkov*, Rites II. 408. Na Velké Rusi je málo známé.

[2]) *Miklosich*, EW. 132 s. v. *Korvaj*. Srv. i litev. *karavojas, karvojas*. *Sumcov* (Хлѣбъ въ обрядахъ Charkov 1885, 123) a *Volkov* (Rites II. 419) odvozují od r. корова, csl. крава, *Jaščuržinskij* (РФВ. 1880 I. 85) od краять, кроить.

slovanských svatbách máme mimo to doloženu ze staré Rusi už ze XII.—XIII. stol. v Slovu něk. christoljubca[1]).

5. Rozplétání a ustřihování vlasů nevěstiných.[1]) V obřadu svatebních postřižin spojeny jsou asi dva původně různé symboly. Jednak to byl akt, který původně náležel ceremonielu konanému při dospění dívky, jenž z přirozených příčin přešel do obřadu svatebního.[2]) Zároveň však vidíme, že ustřižené vlasy byly rozšířeným attributem poddanství,[3]) a není pochyby, že se i zde postřižením vlasů mělo projeviti, že žena přechází v moc mužovu. Druhotně nabyly ustřižené kadeře později i významu oběti domácím bohům (srv. výše str. 66). Rozplétání vlasů (srv. hlavně polské „rozpleciny") mají někteří za oslabený obřad postřižin,[4]) ale dlužno uvážiti, že rozplésti copy, jež byly attributem panenství, bylo nutné, měly-li se vlasy dostati pod čepec. Ostatně rozplétání bývá častěji den (a více dní) před čepením[5].)

6. Symbolické bití nevěsty, — na východě nahajkou, na jihu rukou[6]), — zvyk, který ,jak se podobá, přešel do ceremonielu

---

[1]) Srv. citát dále na str. 91.

[2]) Na Malorusi *Volkov*, Rites. II. 556, *Zelenin*, Жив. Стар. 1911. 246; na Bělorusi *Dovnar-Zapolskij* 1894. IV. 37, 55 sl., *Kupčanko* 161; v Haliči *Żmigrodzki* 146 sl.. 164, *Kolessa*, Zbiór XIII. 124, *Šuchevyč* III. 63, *Ochrymovyč*, Этн. Об. 1891, IV. 87; na Velkorusi *Żmigrodzki* 246. Proto také na Rusi padlé dívce ustřihují vlasy (*Sumcov*, Культ. пер. 211, *Jakuškin*, Обыч. право XXXXI., *Żmigrodzki* 24, 177). O utínání copů a „rozplecinách" polských nevěst srv. *Żmigrodzki* 109 sl., 58 a *Kolberg*, Lud III. 265, 284 (Kujawy), VI. 85, IX. 237, X. 106, 109, 282, 295, XI. 53, 89, 96 (Poznańsko), XVI. 159, 197, 220, 228, 239, 243 (Lubelsko), XVIII. 68, 106, 118 (Kielecko), XX. 142, 164, 184, 190, 196 (rozpleciny den před svatbou), 220, 229, 235 (Radomsko), XXIII. 139, 143 (ustřihování po svatbě), 177 (Kališsko). Dříve se ustřihovaly celé vrkoče do výše uší (IX. 237, XX. 220), dnes se neutínají více celé, nýbrž jen kousek („kosmyk"). Rozplétání a postřižiny nevěst existují do dnes i na Litvě (*Żmigrodzki* 231, 235), což dosvědčuje i Menetius (Scr. rer. livon. II. 391). Pro uher. Slovensko srv. Č. Lid XX. 418, Národ. Věstník 1906. 209, Pohľady 1905, 324, XVI. 117 (podstřižení), pro Srbochorvaty *Krauss* 444, Срп. Етн. Зб. VII 475 Týž zvyk byl obvyklý i v Římě, Řecku a Indii (*Żmigrodzki* 274, 283 286, 302), v Německu (*Sartori* 100).

[3]) *Zelenin* Жив. Стар. 1911. 236 sl.

[4]) Srv. *Heyne*, Hausalterth. III. 61.

[5]) *Dovnar-Zapolskij* II. 56. Srv. *Potkański*, Postrzyżyny 348.

[6]) Srv. na př. *Kolberg*, Lud XX. 196, XXIII. 143.

[7]) Na Malorusi *Volkov*, Rites II. 562, 563 pozn. 4., *Żmigrodzki* 162, *Sichler* 626, na Bělorusi *Kupčanko* 162. V Chorvatsku nevěsta dostává

slovanského od sousedních Turkotatarů, u nichž je bičování nevěst při svatbě obvyklé.[1])

7. Snímání ženichovi obuvi rukou nevěstinou — forma zajisté původní, značící také projev poddanství.[2]) V nové době místy oslabeno tím, že si novomanželé navzájem tuto službu konají.[3])

8. Dále se zdá, že původně existovalo i *ius primae noctis* pro celý rod, resp. celou družinu, — snad jako přežitek původní promiskuity. Nevěsta patřila všem, než trvale přešla v držení jediného, t. j. ženicha. Stopy toho sledovati lze dosud na Ukrajině ve zvyku, že družba jako zástupce svatebčanů nabývá někdy práva k defloraci nevěsty.[4]) Také u Jihoslovanů, zejména Srbů, jsou podobné zbytky. Na Černé Hoře spí s nevěstou nejdříve družba (ovšem počestně) a tak bývalo i v Dal-

---

políček (*Krauss* 385), podobně u Bulharů (*Krauss* 447). Také u Litvínů nevěsta, než ulehla do lože, byla bita podle svědectví Menetiova (l. c. 391).

[1]) Na př. při svatbě čuvašské (*Cziszewski*, Ognisko 132). Že bičování objevuje se u primitivních národů i v ceremonielu při uznání dospělosti, srv. doklady u *Zelenina*, l. c. 237. Bičování do vzduchu, podobně jako mávání zbraní (mečem, šavlí, toporem), je ovšem jiný obřad: zahánění nepříznivých daemonů. Tak *Samter*, Geburt. 39 sl., *Kupčanko* 138, *Żmigrodzki* 162, 251. K výkladům srv. i *Volkov* Rites II. 564.

[2]) Na Rusi *Sumcov*, Свад. обр. 29—30, *Volkov*, Rites II. 575, *Żmigrodzki* 171, 254, *Sergějevič* Лекции 361, Na Slovensku *Charvát*, Pohľady XV. 660, XVI. 116, *Chotek*, Nár. Věstník 1906, 209. V Bosně očekává družba nevěstu s opánky ženichovými, které ona musí políbiti (*Lilek* 322); tam vůbec musí nevěsta („mlada") zouvati a líbati opánky i rodičům a starším hostům (tamže 328). V Dalmacii v okolí Zadru svléká vůbec nevěsta ženicha před prvním spaním a pod. v Slavonii (*Krauss* 457, 458, 459, 460). V Srbsku v bolevackém kraji nevěsta ženicha zouvá (Срп. Етн. Зб. XIX. 189).

[3]) V Dalmacii na Krku (Zbornik I. 165), v Podraví chorvatském (ib. I. 183), v Nitře na Slovensku (Pohľady 1906, 189, ale nevěsta musí zouvati dříve).

[4]) *Volkov*, Rites II. 580. Na Ukrajině, podle bádání Čubinského, když ženich, položen byv slavnostně k nevěstě, nemůže pro nějakou příčinu koitus přes všechny pokusy vykonati, provede zaň defloraci *družko*. Že družko měl původně vůbec právo na první noc, ukazují i jiné tradice a písně (ba i na právo celé svatební družiny!). Srv. *Volkov* III. 560 sl., 570, *Żmigrodzki* 168. Zde bych připomněl, že o právu knížete ruského na první noc, kteréžto právo zrušila kněžna Olga, vzpomíná jeden rukopis Letopisu Kijevského. Ale pramen je přece nejistý. Pro Polsko pokládá Witort podobné právo za nedokázané, ač Buslajev a Czaski je přijímali (Ius primae noctis. Lud II. 114). Srv. *Buslajev*, Сравнит. изуч. нар. быта. Р. Вѣст н. 1873, 1. (*Jakuškin*, Об. пр. II. 123). Na některé zvyky svatební, svědčící snochačestvu, ukázal *Witort*, l. c. 306 sl. Srv. dále str. 102.

macii.[1]) S podobnými narážkami setkáváme se i v Polsku[2].) Jinde u Slovanů právo to a obřad s tím spojený úplně zanikl nebo, jak se mi zdá, oslabil se jednak v povinnost nevěsty se všemi mužskými svatebčany potancovati obřadný tanec, nejdříve s družbou,[3]) jednak v povinnost, nevěstu od družiny různým způsobem vykoupiti.[4])

9. Svatba končí všude bujným veselím družiny, která vůbec celý akt doprovází hojnými zpěvy, chorovody a hudbou. Že při tom veselí nabývá rázu lascivního s náměty fallického kultu a přechází i do erotických orgií, nese povaha svatby sama sebou. Bylo to jindy u mnohem větší míře viděti nežli dnes, kdy se s tím setkáváme jen na několika místech, na př. v Rusi na Ukrajině[5]) nebo v Srbsku.[6]) Jinde to prozírá aspoň z písní nebo některých narážek.[7]) Leckde bude snad zachováno ještě dosti erotiky, ale popisy svateb o tom z pruderie mlčí.[8]) Jinak se dnes veselí projevuje nejvíce jen různými rozpustilými

---

[1]) *Krauss*, Brauch 455 sl., *Żmigrodzki* 198.

[2]) *Żmigrodzki* podobně vykládá (107) narážky na družbu v písních polských při čepení.

[3]) U Čechů *Bartoš* 62, na Slovensku Slov. Sborník 1910, 41, *Charvát* Pohl. XVI. 114, *B. Němcová* IV. 189, v Lužici *Černý* 44 (njewěsćina reja) v Polsku *Żmigrodzki* 47, 111 (podle Novosiolského (332) a Lozińského (125), Materyały VIII. 66, *Kolberg* XVI. 209, v Bělorusi *Dovnar-Zapolskij* 1893, I. 84 (vykládá také za přežitek heterismu), v Dalmacii na Hvaru Glasnik IX. 645. Srv. *Volkov* III. 559, 560. Srv. k tomu analogie u *H. Schurtze*, Urgesch. der Kultur 1900, 123, v Německu u *Sartoriho* 106; vůbec o obřadném tanci u Indoevropanů a Finnů viz *Schroeder* 178 sl.

[4]) Tak *Volkov* Rites III. 544, 558, 559, 570, 571, 579.

[5]) *Volkov*, Rites III. 553, *Jakuškin* II. 449 sl., *Żmigrodzki* 254. Zejména na Ukrajině při t. zv. *perezvě*, která se zdá býti survivalem těchto starých orgií (*Volkov* III. 556 sl.). Srv. tamže i narážky v svatebních písních na koitus a býčí fallus (*Volkov* II. 584).

[6]) V Srbsku v Nišsku prý chodí nevěsta po svatbě s vystřiženým předkem košile a se zdviženou zástěrou (*Dr. Chotek* ústně). Zde bych připomněl, že *Samter* (Geburt 109) vykládá zvyk ukazovati nahé tělo snahou, zaháněti tím zlé daemony.

[7]) Srv. *Bartoš* 60, *Kulda* 109. V Čechách mládenci brali věnečky svým družičkám (*Vykoukal* 78) a také na Valašsku i družičky po nevěstě odělají své věnečky (*Václavek* 76). Orgiastický ráz tanců a žertů při pokładzinach v Polsku připomíná *Żmigrodzki* 115, 119. *Dovnar-Zapolskij* sem řadí i pokrývání nevěsty červeným rouchem (Этн. Об. 1894, IV. 80).

[8]) *J. Kojda* popsav na př. svatbu spišskou, dí, když přišel ku svatební noci: „co vecej, to nemožno všecko pisac“ (Sborník Sloven. 1910, 42). *Vykoukal* mluví jen o „bujnosti mládeže“ při uvádění nevěsty do lože (89, 111). „Rozpustilost “velikou na uher. Slovensku připomíná i *Charvát* (Sl. Pohľady XV. 699, XVI. 42). Vůbec mnohé popisy svateb (zejména

žerty mládeže, divokými tanci, křikem, střílením, zejména když nevěsta a ženich byli uloženi na lože.[1]) Velmi zajímavé a prastaré, jak soudím, jsou i maškarády, které se po svatbě dosud na mnoha místech provozují a při nichž svatebčané různě přestrojení (hlavně za zvířata, koně, kozy, medvědy a židy) pobíhají dědinou a škádlí.[2])

10. Zbývá na konec ještě jeden obřad, který však k vlastní svatbě už nepatřil a pouze po ní přirozeně následoval. Je to očištění ženicha a nevěsty, které se provádělo původně umytím u živé vody nebo u studně[3]) a jež se později na mnoha místech oslabilo v pouhé postřikování vodou nebo v podávání nevěstě i hostům vody v nádobě.[4]) Nevěsta ostatně, jak se zdá, podrobena bývala při svatbě i jiným způsobům purifikace.[5])

---

u nás) vyznačují se bezcennou puderií a tím, že si všímají stále jen věcí nicotných (na př. říkání z kazatelen a z bible přejatých) a ne podstatných aktů svatebního ceremonielu. To jest slabá stránka i pozorovatele jinak výborného, jakým byl Fr. Bartoš.

[1]) Takové divoké zábavy připomínají se hlavně na jihu, v Srbsku, Bosně („*vukovi*“), Slavonii i u Slovinců (*Lilek* 307, 312, 316, 325, *Krauss* 458).

[2]) Znám je ze Slovenska moravského (t. zv. *honění kota*) a uherského (*Kretz*, Č. Lid IX. 312, 315, Pohľady 1901, 265, *Timko*, Č. Lid V. 255, *Charvát*, Pohľady XVI. 121—122, z Čech *Vykoukal* 57, 120, z Polska *Žmigrodzki* 119, *Kolberg*, Lud XXIII. 141, VI. 57, 61, 68, 71, 87 (starší ženy přestrojují se nejen za židovky a cikánky, čarodějnice, ale i za mužské), X. 292, XI. 95, z Malorusi (*Volkov* III. 562). O zvyku přestrojovati se v maškary srv. ostatně více v následující kapitole v stati o pohřebních tryznách.

[3]) V Rusku a Polsku (*Volkov*, II. 567, III. 543, 549, *Kupčanko* 163, *Žmigrodzki* 118, 119, 175, 176, 247, 254, *Balov*, Жив. Стар. 1891, IV. 131, 1896, I. 136), v Bosně (*Lilek* VII. 312, 321, 325), v Srbsku (*Karadžić*, Живот и обичаjи нар. срп. 146—148, *Schroeder* 139), u Slovinců (*Lilek* 316), v Chorvatsku (Zbornik za nar. živ. juž. Sl. I. 184, 194, Anthropophyteia VII. 92, *Krauss* 386, 406, *Žmigrodzki* 199 sl.), u Bulharů (*Krauss* 451, 452), na Slovensku (Pohľady 1905, 325). Vodě této (studni, pramenu) se i obětuje, na př. hází se do ní peníz. Podobnou lustraci provádějí Novořekové (*Žmigrodzki* 291). *Sumcov* (Кiев. Стар. 1886. I. 32) srovnává ruské a bulharské oblévání s římským *aqua accipi*, ale nepokládá to za přejetí.

[4]) Na př. na uher. Slovensku (Slov. Sborník 1910, 38, Pohľady XV. 705, *Chotek*, Nár. Sborník l. c.), v Čechách (*Vykoukal* 76, 86), v Dalmacii (Zbornik juž. Sl. I. 161, 184, *Krauss* 433), v Bosně (Glasnik IX. 640 a *Lilek* 332), v Srbsku *Karadžić* Живот 189, Срп. Етн. 36. VII. 215, 476, t. zv. посипуваңе, посипуеңе, XIV. 180.

[5]) Na př. přecházení přes oheň v Rusku (srv. Жив. Стар. 1896, I. 139, *Sichler*, Rev. trad. pop. V. 626., *Sergějevič* Лекцiи 372, *Sumcov* Кiев. Стар. 1886 I. 31, *Volkov* Rites II, 567).

Mimo to je ještě značná řada jiných detailů v ceremonielu slovanské svatby, jež jsou více méně rozšířeny po celém Slovanstvu. Sem patří na př. kladení pečiva na hlavu novomanželům, častování jich medem a solí (velmi typické!), konání různých prací domácích při vstupu do nového příbytku, posazování nevěsty na díži nebo kámen, vymetání dvoru a domu, rozvazování uzlů a otvírání zámků, příkaz abstinence od koitu prvou dobu atd. Dále sem spadá úkol a význam hořících svící, pochodní a vůbec ohně, význam červené barvy v kroji, páskách a jiných attributech a podobné, — ale další analysu a plné ocenění těchto detaillů pro pohanský pravěk slovanský ponechati musím těm, kteří se jednou speciálně této otázce věnují.

Z celého ceremonielu, který byl, myslím, už v době pohanské tak úplný, jak svrchu vylíčen (zejména při svatbách bohatších a těch, jež se konaly slavnostně v dohodě s rodiči nevěstinými), máme z doby pohanské přímo doloženo jen málo věcí. Jen několik obřadových detailů je zachováno, ale jsou to vesměs věci zajímavé. Předně na významný obřad zahalování nevěsty ukazuje velmi zajímavá zpráva Kazvíního. Podle jeho slov slovanská dívka stala se hned ženou toho, kdo jí, prostovlasé, hodil při setkání šátek na hlavu.[1]) Zde máme tedy zřejmý doklad, že všeslovanský a všeárijský obřad zahalování nevěst existovati musil u Slovanů v době pohanské jako jeden z důležitých a základních aktů, když samo pokrytí hlavy dívčiny při potkání znamenalo už ženu si přivlastniti.[2]) A domnívám se, že pro toto házení šátku na hlavu dívčinu byl v té době obvyklý termin **namêtati* — inicere a pro šátek sám termin **namêta*, **namêtьka*, neboť toto slovo ve významu roušky, kterou vdané ženy nosí na hlavě (nebo v podobných významech od toho odvozených), udrželo se po Slovanech po

---

[1]) *Charmoy*, Relation 343. Kazvíní uvádí zde zprávu Abú-Hamida-el-Andalusí, který navštívil Bulhary v XII. století. Podle Majnova existuje dosud něco podobného u Mordvinů, kteří při únosu dívky (*lissehs*, самокрутка) hodí jí na hlavu šat (*Schroeder*, Hochzeitsbräuche 22).

[2]) Proto také padlá dívka musila choditi s hlavou zakrytou a místy přímo vznikl pro ni termin *závitka*, v Polsku, *Karlowicz* Słovnik gwar VI. 336, na Záhoří moravském, Č. Lid IV. 417, *Bartoš*, Dialekt. Sl. 534, na uher. Slovensku Pohľady XV. 520. Přikrývá však hlavu ručníkem, ne čepcem (*Sochář*, Národop. Sborník XI. 13, 18). Rovněž na jižní Rusi děvčeti padlému ustřihnou vlasy a pokryjou hlavu a sluje na dále покрытка (*Sumcov*, Культ. пер. 210, *Źmigrodzki* 24, 177), kterýžto termin je i v Polsku (*Karłowicz*, Sl. IV. 514 *pokrytka*). Srv. výše str. 77.

dnešní den.[1]) Jiný termin všeslovanský a starý je *zavoj* nebo *povoj*.[2]) Že ženy vdané hlavu pokrývaly, dosvědčuje Kosmas[3]) a také staroslovanská legenda o svaté Ludmile připomíná na její hlavě pokrývku (závoj) — увивало.[4]) V novgorodské gramotě Jaroslava Vladimiroviče z r. 1195 čteme pak, že platí pokutu ten, kdo strhne cizí ženě „повой" s hlavy tak, že se objeví prostovlasá.[5])

Dále dosvědčuje jedna zmínka v Kijevském letopise k r. 980, že té doby v Rusi nevěsta na důkaz poddání se zouvala ženichovi obuv, což, jak jsme viděli, udrželo se na dále v Rusi a objevuje se zároveň u jiných Slovanů.[6]) Shledáváme to i u Germánů a letopisný text sám připomíná to při rodě nejspíše normanském; ale přes to nedomnívám se, že zvyk ten Slované přejali od Germanů, neboť byl i jinde rozšířen, na př. na východě u Nestorianů, Armenců a Židů.[7])

V traktátu Слово нѣкоего христолюбца, jenž je sice zachován v rukopisu novgorodské bibliotéky z XV. stol., ale obsahuje řadu výtek a vypsání přežitých zvyků pohanských z XII.—XIII. století, připomíná se předně koláč — коровай („коровай молать, моленіе коровайное") jakožto slavnostní obětní pečivo[8]) a dále týž autor,

---

[1]) V Malorusi намітка v slovníku Hrinčenkově (Srv. *Volkov*, Rites III. 550), též перемітка u Huculů *Šuchevyč*, Гуцул. III. 30, 52, v Polsku *Karłowicz*, Słownik gwar III. 224 *namiotek, namiotka, namietka, namitka, namytka*. U Bulharů rhodopských sluje unesená dívka наметница (*Jireček*, Bulgarien 79). V staré češtině namitka doložena není.

[2]) Srv. výše pozn. 1 na str. 77, a zde dále pozn. 3. a 5.

[3]) Fontes II. 40 k r. 977: „obiit Dubrauca, quae quia nimis improba fuit, iam mulier provectae aetatis, cum nupsisset Poloniensi duci, peplum capitis sui deposuit et puellarum coronam sibi imposuit; quod erat magna dementia mulieris." Také Kosmas (Fontes II. 144) k r. 1100 nazývá závoj tento „peplum sanctae Ludmilae", — kdežto Dalimil píše „*zawog*" (ed. *Mourek* 49). Srv. *Zíbrt*, Kroje I. 86 sl., kde ještě další detaily.

[4]) Fontes I. 123: имша же Людмилу възвергоста увивало, сиемша съ главы ея, на шию ей и тѣмъ удависта ю.

[5]) *Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 94.

[6]) Rogněda, dcera Rogvolda polotského, odbývá nabídku k sňatku s Vladimírem slovy: „не хочю розути робичича, но Ярополка хочу." (Lavr. 74[3]).

[7]) *Ploss*, Weib II. 594. U Germánů ženich přinesl nevěstě střevíc a jakmile mu jej navlékla, přešla tím v jeho držení. O dokladech odjinud *Volkov*, Rites II. 575.

[8]) Srv. Slovo v novgorod. ruk. XV. st. ed. *Tichonravov* IV. 94. Srv. též *Azbukin*, Очерки XXXV. 225. U Jana Zlatoústého r. 1523 čteme: коровай битой, коровай ставленой съ яици, коровай став. съ сыромъ (Viz *Sreznĕvskij*, Матер. I. 1289). V Slovu „нѣкоего христолюбца и нака-

horle proti různým pohanským obyčejům, praví o svatbách („въ пиръ, плясенія“), že se konají s bubny, píšťalami a s mnohými běsovskými podivnostmi, z nichž nejhorší je ta, že svatebčané dělají si figury fallu lidského a s nimi tropí, popíjejíce, různé oplzlosti.[1]) Zde je doklad nejen hudebních doprovodů při pohanských svatbách, ale i orgiastických her, rejů a vůbec výstředností družiny svatební, jejichž stopy viděli jsme výše v řadě zvyků po dnes zachovaných.

Výměnu prstenů při námluvách, konaných při večerních zábavách, dosvědčuje parafrase letopisu psaná pro perejaslavskosuzdalského knížete Jaroslava Vsevodoloviče (z poč. XIII. stol.) a jejíž zajímavý text uvádím úplně dále na str. 112.[2]) I zde letopisec líčí zvyky

---

занie отца духовнаго о покоренiи и послушанiи“ pocházejícím z XII. až XIII. stol. (ruk. ze XVI.) připomíná se „моленie коровайное“ (*Nikolskij N.*, Матерiалы для ист. древнерусс дух. писм. Petr 1907. 113 (Сборникъ отд. русс. яз. Акад. Наукъ T. LXXXII. Nr. 4).

[1]) „Богомъ же творять и егда будеть у кого пиръ и егда у кого будеть бракъ и творять съ бубны и съ сопѣльми и съ многими чюдесы бѣсовьскими. И иноже сего горѣе есть. Оустроивьше срамоту моужьскую. и въкрадывающе въ вѣдра. и въ чашѣ и пьють. и вынемьше осмаркывають. и облизываю (ть). и цѣлують. (*Tichonravov*, Лѣт. р. литер. IV. III. 92, srv. *Azbukin*, Очеркъ XXXIX. 258). Podobně připomíná překladatel Slova Řehoře Nazianského: „Словѣне же на свадьбахъ въкладываюче срамотоу и чесновитокъ въ вѣдра, пьють.“ (*Tichonravov*, l. c. 99. Z novgor. ruk. XV. stol. *Azbukin*, l. c. V Pajsiově Sborníku stol. XIV. nalézáme totéž (*Tichonravov* 97. Srv. *Apostolskij* Древности Моск. арх. об. IX. 1. Prot. 17). Na Ukrajině dosud při perezvě objevuje se mezi maškarami „*Němec*“ (figura ze slámy), opatřený velikým fallem (*Volkov*, Rites III. 555). Hudbu, plesy a tance na svatbách lidových uvádí Poučení metropolity Jana z XI. století (Ист. Библ. VI. 15, 18), dále Kyrill Turovskij v Slově o мытарствахъ (*Ponomarev*, Пам. древнер. церк. лит. III. 291: безстудныя словеся и плясанie еже въ пиру и на свадьбахъ) a ještě gramota cara Alexěje dmitrov. vojvodovi Šiškovu r. 1648 připomíná na svadbách skomorochy a běsovské hry a různé nestoudnosti (Этн. Обозр. 1897 I. 148). Podobně Stoglav (r. 1551). Srv. Памятн. древнер. церк. литер. III. 294. Z lidí, kteří se při svatbách stále věnovali znalosti rituálu svatebního, pohřebního a jiných slavností, starajíce se při tom o zábavu lidu, vyvinuli se ruští скоморохи, скомрахи. Srv. *Veselovskij*, Разыск. VII. 128 sl., *Ponomarev*, Памятн. III. 295. O ctění a nošení phallu při svatbách u Indoevropanů vůbec viz *Schrader*, Lex. 424. U Litevců obětovala mládež při svatbě phallus zv. *pizius* (srv. lit. *pisti*, ř. *πίος*), u Germanů dokládá ctění Adam Bremský (IV. 26, 27, *Fricco*).

[2]) Prsteny jsou také v hrobech z konce doby pohanské a z počátku křesťanské velmi hojné, jak dále v kap. IV. vyložím.

staré, pohanské a ne něco, co teprve později vzniklo působením křesťanství. V poučení novgorodského biskupa Luky Jana z XII. stol. připomíná se už „обрученie дѣвицы".[1])

Konečně v gramotě novgorodského metropolity Kyrilla II. z r. 1274 dovídáme se, že ve XIII. stol., kdy se v Novgorodsku ještě udržovalo mnoho pohanství, vodili po svatbě nevěstu k vodě, kde konala jakýsi obřad,[2]) — patrně společné umývání, jaké jsme poznali dosud ve svatebním ceremonielu na Rusi, Slovensku i na Balkáně. Poněvadž by zákaz pouhého umývání nebyl pochopitelný, je vidno, že tu běželo o více: nevěsta se snad umývala s ženichem a snad spolu s ostatní družinou, která podle všeho při tom pokračovala ve svých lascivních erotických výstřednostech, počatých za svatební noci.[3])

Doba roční, v níž se svatby konaly, nebyla, jak se zdá, u Slovanů přísně vymezena, — jako je tomu v některých končinách balkánských,[4]) — ale přirozeně vyvinul se jistě už tehdy zvyk, konati je co možná v dobu nejpříhodnější. Prvním terminem svateb byl pozdní podzim a zima. K této době vedly zajisté už odedávna poměry hospodářské. Dosud zpívá polská dívka: „nie moja to jeszcze jesień przyszła" a slovenský šohaj z Gemera dodává: „Dočakám sa mladej ženy na jeseň, keď odpadne drobný lístok z čerešieň".[5]) Podobně je jeseň pravidelnou dobou sňatků u Srbů na Balkáně.[6]) Také píseň běloruská uvedená Šejnem naznačuje pro podzim motivy hospodářské.[7]) Druhým terminem vhodným ke svatbám byl konec zimy a časné jaro, náš masopust, při němž asi padal na váhu důležitý fysiologický moment: aby totiž pokročilé těhotenství nepřišlo na dobu velkých polních prací letních, ale na dobu relativního klidu. V Rusi

---

[1]) *Vladimirov*, Поученія III. 247, *Sreznĕvskij*, Матер. II. 549. Tak i v bulh. sborníku XIII. st. обручена жена (Starine VI. 117.)

[2]) Ист. Библ. VI. 99. 7: „И се слышахомъ: въ предѣлѣхъ новгородьскихъ невѣсты водять къ водѣ. И нынѣ не велимъ тому тако быти; аще ли, то проклинати повелѣваемъ.

[3]) Srv. i výklad *Azbukinův*, Очеркъ XXXIX. 257.

[4]) *Fait*, Č. Lid X. 9, *Volkov*, Этн. Обозр. 1895, IV. 48. I zde ekonomické příčiny určují za svatební sezonu podzim, ale v Dibrsku je určena ještě přesnější doba v letě, počínajíc dnem proroka Eliáše.

[5]) *Żmigrodzki* 28, Slov. spevy (Turč. Martin 1880) I. č. 11.

[6]) Срп. Етн. Зборник VII. 7, XIV. 148.

[7]) *Šejn*, Матеріалы I. 1. 192 č. 194: „Ня ходзи, кума, весной за мужъ, весною хлѣба нѣтуци, а ходзи, кума, за мужъ восенью; восенью кума пирогоу напекуць." Srv. *Aničkov*, Пѣсня II. 225.

starý název února byl „свадебный“[1]) a v XV. stol. době kolem masljanice přímo říkali, „свадьбы“, kterýžto pojem udržel se v lidu dosud.[2]) Snad v dobu tu i probuzení pudu pohlavního vedlo k hojnějším sňatkům.[3]) Z těchto svatebních sezon vyvinul se místy, jak Volkov přesvědčivě ukázal, i zvyk, v určitou dobu roční předváděti na ráz všechny nevěsty na vydaj, — tedy zvyk upomínající na trhy, jež existovaly u Tatarů a Mongolů nebo v starém Peru.[4]) Podobné trhy na nevěsty byly kdysi u Rusů uherských, v Podolí, na Ukrajině, na Balkáně[5]) a v Novgorodě.[6])

Celkem mohu shrnouti dosavadní výsledky v ten rozum, že stará svatba slovanská na konci doby pohanské měla už asi tento základní průběh a ceremoniel: Kde neběželo o násilný únos, zástupci ženichovi smluvili svatbu s otcem dívčiným, načež ve lhůtě neurčité a zajisté nestejné počal vlastní obřad věnčením a zaručinami, při nichž se (nebo před nimi) dávaly navzájem dary (prsteny, jablka). Potom následovalo zahalení nevěsty rouchem, které bezpochyby slulo *naměťka,* a odvedení do domu ženichova, při čemž nevěsta byla uvítána

---

[1]) Srv. strus. свадебный (свадебникъ Sacharov; февраль именуетъ ся свадьбами Chron. Pskov. 1402) u *Miklosiche*, Slav. Monatsnamen (Denkschr. Akad. Wien 1868 Phil. Kl. XVII. 23). V Pskovském letopisu k r. 6910 (1402) čteme: „Явися звѣзда хвостатая на западной странѣ отъ свадебъ до Вербной субботы“ a dále k r. 1460: „генваря 22 о свадьбахъ бысть пожаръ во Псковѣ.“ (*Volkov*, l. c. 52).

[2]) *Aničkov* II. 213 sl., kde uvedeny i parallely řecké, římské a indické. Také *Hirt* (Idg. 438) a *Schrader* (Lex. 354) pokládají za obvyklou dobu původních indoevropských sňatků podzim a zimu (za přibývajícího měsíce), a k témuž došel i *Schroeder* (Hochzeitsbräuche 48, 50) srovnáním obřadů indoevropských s finnskými. Totéž má *Weinhold* pro Germány (Frauen I. 363).

[3]) *Volkov* na základě domněnek Kavelina, Sumcova (Rites III. 572, Этн. Об. 1895. IV. 45, Сборникъ нар. ум. VIII. 248, 251). Také *Aničkov* probrav erotiku jarních her nynějšího ruského folkloru, soudí, že přinášelo jaro samo sebou ve větší míře probuzení pohlavních pudů. Osnovným motivem jarních chorovodů je vůbec, že dívka chce za milým (Пѣсня II. 100 sl., 146 sl., 169 sl., 204 sl.). *Westermarck* (The history of human marriage 25—28, srv. *Kulischer*, Die geschl. Zuchtwahl bei den Menschen Zs. f. Ethnologie XVIII. 156) snažil se dokazovati, že vůbec u primitivních lidí byly roční periody erotické emoce.

[4]) *Volkov*, Rites III. 573, 574.

[5]) *Volkov* tamže a Этн. Обозр. 1895. IV. 52.

[6]) *Krek*, Analecta Graez 189. Zde uvedeny i podobné doklady z obyčejů starých illyrských Venetů, Thráků a Babyloňanů. Srv. i *Ed. Hermann*, Idg. Forsch. XVII. 386.

medem i chlebem a pohazována plodinami, vedena třikrát kolem krbu, jehož domácím bohům se klaněla a obětovala, načež byla posazena na obrácenou zvířecí kůži. Následovalo rozdílení svatebního koláče (kravaje), rozplétání a ustřižení vrkočů, vložení zbylých vlasů do čepce a obalení námětkou nebo závojem. Konečně nevěsta rozvázala na znamení toho, že se poddává mužovi, obuv, event. přijala i symbolické rány, načež mladí manželé ustrojeni byli od žen a družby v nové rubáše a slavnostně před svědky uloženi do lože, zatím co se venku ostatek svatebčanů oddával bujnému veselí. Po svatební noci vedeni byli novomanželé — provázeni opětně veselící se a zpívající družinou — k živé vodě očistiti se.

Celý tento ceremoniel protkán byl mimo to a oživen symbolickými reminiscencemi na bývalý násilný únos, dramaticky prováděnými a mimo to i stálými chorovody a písněmi svatební družiny, kterou provázeli hudci s nástroji strunnými (gusle, loutny) i s píšťalami, dudami a bubny.[1]) K nim se připojovaly pravidlem i různé maškarády, jež, jak uvidíme, provázely obvykle i jiné pohanské slavnosti lidové, na př. i slavnosti pohřební.

Vylíčený slovanský ceremoniel, jehož jednotlivé hlavní akty daly také vznik terminům celou svatbu označujícím,[2]) vyvinul se jistě už v době pohanské, z níž přešel do křesťanství, kde vlivem církve jednotlivé jeho obřady byly pozměněny, doplněny, jiné potlačeny, jiné sesíleny a zdůrazněny aktem církevním.[3]) Kdy se ceremoniel tento

---

[1]) Více o staroslovanské hudbě viz v kap. XI.

[2]) Srv. všeslov. termin *veseľi* (č. *veselka*, stč. *veselí*, laš. *veselí*, uher. sloven. *veselie*, ve Slezsku *vesele*, pol. *wesele*, malor. весилье, весілэ, lit. *wesẽle* (веселе je ve významu svatby i u Srbů na Balkáně, srv. Срп. Етн. Зб. VII. 466, 476), všesl. *svadba*, *svatba*, свадьба, *swadźba*, *swaźba*, lit. *swodba*, str. бракъ, b. бракъ srb. ch. *brak* (srv. výše str. 73), stsl. бракы, pol. a laš. *ślub*, (stsl. сълюбъ, srv. srb. сљубити се — coniugi), lit. *szlubas*, č. *oddavky*, *zdavky*, slovin. *zdavanje* (ze stsl. *съдавати), č. *sňatek*, sloven. *sobáš* (původu asi cizího), slovin. *porôka*; u Slovanů východních a jižních, kteří přejali církevní ceremoniel byzantský, ujal se termin вѣньчати, вѣнчаніе (srv. výše na str. 84). Také stsl. пиръ, termin pro svatební hostinu přešel místy ve význam svatby (slovin. *pîr*, chorv. *pirovi*, *pirovati*, srb. пирник, пирника — svatební host). Podobně hornolouž. *kwas*. Srv. *Miklosich*, Denkschr. Akad. Wien. Ph. Cl. XXIV. 33. Slovo *pirъ* pokládá nesprávně Hirt za přejaté z germanštiny; proti *Mladenov*, Сборн. нар. ум. VII. (XXV.), 96.

[3]) Při tom vidíme i zde, — podobně jako bude u zvyků pohřebních, — že katolická církev málo konservovala a mnoho potlačovala, kdežto východní byla k pohanským zvykům snášenlivější, trpěla mnohé, ba leccos přejala a stabilisovala. Vidíme to už z toho, srovnáme-li, jak jsou

složil a ustálil, říci zatím nemohu, ale pro konec doby pohanské byl po mém soudu hotov ve všech vylíčených hlavních rysech, třeba zatím přesného ověření některých obřadů nemáme.[1]) Za to musí býti zůstaveno budoucímu zkoumání, aby zjistilo, zdali něco a co v něm bylo přejato od okolních národů. Vlivů cizích zásadně nepopírám, ale co bylo dosud zjištěno,[2]) týká se více dalších a později vyvinutých podrobností, než ceremonielu, jejž jsem svrchu předvedl, — vyjímajíc prsteny, symbolické bičování nahajkou a snad vůbec obřady označující ženino poddanství.

A ještě jiná věc svědčí pro velké stáří vylíčeného svatebního ceremonielu. Obřady jeho jsou na některých místech Slovanstva tak zakořeněny, že lid církevní obřad věnčení nepokládá dosud za dostatečný pro platnost sňatku a považuje nevěstu za svobodnou, dokud celý d o m á c í ceremoniel podle starých tradic nebyl vykonán. Máme o tom řadu dokladů od první doby křesťanské. Existuje řada nařízení biskupů ze západní i východní církve, v nichž se dočítáme, že lid nedbal při svatbách obřadů církevních, domnívaje se. že jsou jen pro knížata a bojary a sám svatby konal jen po svém starém domácím řádu. Tak

---

staré obřady málo zachovány na západě u Čechů proti Rusi a proti Balkánu; ale i zde na samém Balkáně je rozdíl, na př. v Bosně, kde se stýká jeden národ dvojí víry. Srv. *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. VII. 323.

[1]) *Volkov* výměnu prstenů pokládá za obřad přešlý ke Slovanům prostřednictvím křesťanství (*Rites* II. 548), uznává však za možné, že to přešlo ze starého okruhu finnského nebo turkotatarského, neboť na př. i pohanští Čeremisové užívali při svatbě prstenů (*Smirnov*, Черемисы. Kazaň 1889. 136). U Rusů dokládá nám to perejaslavský letopis už na počátku XIII. století při popisu starých zvyků pohanských a i když připustíme, že obřad přešel z jihu, z Byzance, přece nutno říci, že vnikl ještě do zvyků pohanských Slovanů, jak na Balkáně, tak i v Rusi. Perejaslavský letopisec viděl výměnu prstenů na venkově při zábavách rázu ještě zcela pohanského, nekřesťanského, proti nimž církev naopak ostře vystupovala, jak ještě dále uvedu. Také *Weinhold* prstenům připisuje původ římský (Frauen I. 343). Srv. též výklad papeže Mikuláše I. Bulharům (*Mansi* XV. 402).

[2]) *Lilek* jistě nesprávně soudí, že skoro celý ceremoniel bosenské svatby vznikl vlivem řeckým, římským a hebrejským (Wiss. Mitth. Bosn. VII. 334). Zde se však vlivy zmíněné týkati budou jen podřízených detailů, na př. stavění nádob s vodou na krb (acceptio aqua et igni), házení cukrovím a drobnou mincí, darování prstenu, význačného upotřebení jablka jako symbolu plodnosti, excessů fallických, ač i tu poběží více jen o sesílení vlivy antickými toho, co už bylo, nežli o prosté přejetí. Sem patří dále i přejetí věna (προίξ), o němž jsem výše na str. 74 mluvil. Také *N. Sumcov* vyslovil se sice, že přešly z řecké a římské svatby medový koláč k Bulharům, hořící svíčky a fakule k Malorusům, dále posazování nevěsty

bylo v Čechách v XII. stol. podle svědectví homiliáře Opatovického,[1]) tak v Polsku a v Uhrách v stol. XII.—XIV.,[2]) na to si stěžuje v Rusi už v XI. stol. metropolita kijevský Jan ve svém Poučení [3]) nebo metropolita Maksim v XIII. stol.[4]) a po nich ještě řada biskupů až do století XVII.[5]) Ze XVI. a XVII. stol. máme odtud svědectví, že jak lid, tak ještě i vyšší vrstvy pokládaly církevní věnčení jen za obřad náboženský bez právního významu, který mělo teprve provedení domácího ceremonielu, — celé веселье.[6]) A místy má to přesvědčení lid na Rusi dosud,[7]) podobně jako náš na uherském Slovensku.[8]) Také na jihu trvalo dlouho, než domácí obřad nahrazen byl byzantským církevním aktem. Ještě kolem r. 1220 dal arcibiskup Sava svolati vdaný a ženatý lid a udělil mu teprve církevní požehnání. Rovněž v zákoníku Dušanově

na kožich, některé detaily při hotovení kravaje, zahalování nevěsty, — ale z celého dalšího textu je viděti, že větším dílem správně myslil jen na posílení domácích zvyků vlivy řeckořímskými (Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго свад. ритуала на малорусскую свадьбу. Кіев. Стар. 1886 I. 16 sl., 24, 30, 37, 38). Jak je ostatně těžko rozhodovati v otázce, pokud byly jednotlivosti přejaty a pokud byly původní, dobře vytýká *Ed. Hermann*, Idg. Forsch. XVII. 373 sl. Vždyť je na př. aztecký ceremoniel téměř shodný s indoevropským (srv. tamže 376).

[1]) Srv. citát uvedený výše na str. 72 (*ed. Hecht* 22: ,,Ad nuptias nullus vestrum eat. Quibus denunciate, ut nullus uxorem accipiat, nisi publice celebratis nuptiis).

[2]) Srv. nařízení legáta Petra z r. 1197 a statuty biskupa Filipa v Budíně 1279 a v Pešti r. 1309, zakazující manželství zavírané mimo kostel. Cod. Wielkopol. I. č. 487, str. 454. *Dąbkowski*, Prawo I. 350. Podobně bylo i na Litvě v XVI.—XVII. století (tamže I. 340).

[3]) Р. Истор. Библ. VI. 7 (Petrohrad 1880) § 15. Иже поимаються, безъ благословенія счетаються, и жены отмѣтаються, и своѣ жены пущають и прилѣпляються (инѣмъ) . . . § 30: не бываетъ на простыхъ людехъ благословенье и вѣнчанье, но боляромъ токмо (и) княземъ вѣнчатися; простымъ же людемъ яко и меньшицѣ поимають жены своя с плясаньемъ и гуденьемъ и плесканьемъ . . . Sňatky bez církevního požehnání pokládalo tehdejší byzant. právo za neexistující a zvalo je *λαϑρογαμία*.

[4]) Srv. *Azbukin*, Очеркъ XXXIX. 256. *Vladimirskij Budanov* Обзоръ 428.[3] Tak i v Pouč. arcib. Iliji r. 1166 (*Golubinskij* I.[2] 1. 662).

[5]) Srv. *Sumcov*, Культ. пер. 206.

[6]) *O. Levickij*, Обычныя формы заключенія браковъ въ югозап. Руси въ XVI.—XVII. ст. Труды XI. арх. с. Kijev II. Prot. 153.

[7]) *Volkov*, Rites II. 172, Этн. Обозр. 1895. IV. 21, *Zavitněvič*, Труды VII. арх. с. Jaroslav II. Prot. 56, *Jakuškin*, Об. право II. 470.

[8]) Na př. v Hontu podle ústního sdělení prof. K. Chotka.

zakazují se sňatky necírkevní[1]) a v Bulharsku až do nejnovější doby byla свадба zcela něco jiného a důležitějšího, než вѣнчание.[2])

Tím, co jsem dosud pověděl, není však vyčerpáno všechno, co víme o manželském životě Slovanů.

Dlaším jeho příznakem bylo, že ještě na konci doby pohanské existovala v něm polygamie, ovšem vedle monogamie. Že polygamie nebyla obecná, vidím e zdále uvedeného nařízení Ottona, biskupa bamberského, které žádalo od Pomořanů a Luticů, aby ti, kdož mají více žen, vyvolili si jen jedinou. A ještě jiné věci ukazují, že asi normálem byla monogamie, na př. repartice pohlaví, s níž se setkáváme v hrobech. Patrně pro počet žen bylo rozhodujícím momentem jmění. Polygamie je vždy známkou bohatství a moci tam, kde ženu dlužno nabývati lupem nebo výkupem. Také nesvědčilo pro rozšíření polygamie staré zádruhové zřízení slovanské, a proto jen ti, kteří měli větší domácnost, brali si více žen. Ale moment tento nerozhodoval všude stejně. Praví ť na př. Nestor o pohanských Radimičích, Vjatičích a Severjanech beze všeho omezení: „měli po dvou i třech ženách".[3]) Ovšem ani na východě, kdo byl bohatý, neomezoval se na 2 nebo 3, tím méně na jednu ženu; knížata mívala docela rozsáhlé harémy s větším počtem žen řádných a ještě větším počtem souložnic.

Polygamii u Slovanů a sice u Rusů dosvědčuje zmíněná zpráva Nestorova a po ní i řada církevních a světských nařízení z XI.—XII. století,[4]) a na ně se zajisté vztahují v první řadě i současné zprávy

---

[1]) Srv. ed. *Novaković* čl. 3: И ниједина свадба да се не учини без венчанија; ако ли се учини без благословенија и упрошенија цркве, такови да се разлуче.

[2]) *Bobčev*, Ист. на старобълг. право 519 a *Volkov*, Зтн. Обозр. 1895. IV. 21. Podobně u Rumunů (*Volkov*, l. c.).

[3]) Lavr. 13[3]: Имяху же по двѣ и по три жены.

[4]) Ruská pravda 110: Аще боудоуть робьи дѣти оу моужа, то задници имъ не имати; но свобода имъ (съ) матерью (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 73). Ústav kn. Jaroslava Vladimiroviče o círk. soudech (1051—1054) § 7: Аже мужъ оженится иною женою, со старою не распустився, мужъ епископу въ винѣ а молоду въ домъ церковный, а съ старою жити. § 13: Аже двѣ жены кто водитъ, епископу 40 гривенъ а которая подлегла, та поняти въ домъ церковный а первую держати по закону (Tamže I. 219, 220). V ústavní gramotě smolenského knížete Rostislava Mstislaviče z r. 1150 čteme: „первая тяжа роспустъ; другая тяжа ажъ водитъ кто двѣ жонѣ" (Tamže I. 246). Rovněž v Ústavě Vsevolodově (1125—1136) připomínají se jako nezákonné třetí a čtvrté

arabské.[1]) U Čechů ji dokládá Kosmas a životopisec sv. Vojtěcha, neboť jedním z hlavních hříchů českých, pro nějž sv. Vojtěch odešel ze svého biskupství, bylo mnohoženství.[2]) Polygamii u pomořanských Slovanů dosvědčují pak zákazy Ottona, biskupa bamberského, který všem, kdož Krista přijali, nařídil, aby, má-li kdo více žen, vyvolil si z nich jednu, která se mu nejvíce líbí a ostatní propustil.[3]) U Jihoslovanů neznám o tom starých zpráv z doby pohanské, ale že tomu tak bylo i tam, dosvědčují zase zajímavé přežitky bigamie u Bulharů a Srbů.[4]) Každým způsobem je polygamie na konci doby pohanské u starých Slovanů zjev prokázaný a nepochopuji, jak ji mohl Maciejowski a po něm ještě Ř. Krek popírati.[5]) S tohoto stanoviska můžeme také proti Kaindlovi ještě jinou zprávu Kosmovu k r. 1002,[6]) která by

ženy a třetí i čtvrtý sňatek vykládá se za cizoložství, прелюбодѣяніе (Tamže I. 230, 231). V Pravilu kijevského metropolity Ioana (1080—1089) čteme výzvu k duchovním, jak postupovati proti těm, kteří bez studu žijí stále ještě s dvěma ženama (ed. *Pavlov*, Зап. Акад. Petr. XXII. Прил. 5, str. 9; Ист. Библ. VI. 7, 10, § 6, 15, 21). Srv. i nařízení biskupa Nifonta z XII. stol, (Ист. Библ. VI. 22 sl. § 69, 92, 94, и).

[1]) Rosteh ed. *Chvolson* 30 (srv. i str. 130 sl.); Kazvíní podle Andalusího praví o Slovanech, že mají až 20 žen a více (*Charmoy*, Relation 343).

[2]) Canaparius Vita Adalb. XI. Srv. i Vita auct. Brunone 11 (Fontes r. boh. I. 275), Kosmas I. 36, II. 4 (srv. dále). Kosmovy zprávy parafrasuje Dalimil (ed. *Mourek* 6).

[3]) Herbord II. 18 a Ebbo I. 12 (list Ottonův z r. 1124). Srv. *Bielowski* MPH. II. 45. Srv. také připomínku u Herborda II. 34.

[4]) U Bulharů (slov.?) máme doklady z doby Borisovy v Odpovědích pap. Mikuláše I. čl. 51 a v Soudném Zákonu čl. 14 (*Bobčev*, История 451). U Srbů za jistých poměrů (hlavně při bezdětnosti prvé ženy) vyskytují se případy bigamie po dnes a byly dříve dosti hojné (*Rad. Grujić*, Бигамија и полигамија код Срба. Летопис Мат. Срп. 1909).

[5]) *Maciejowski*, Historya II. 197 (I. vyd.); *Krek*, Hochzeitgebräuche 9, Einleitung 160, 196, 197, 362. Maciejowski připouštěl ji jen u polabských a pomořských Slovanů, ale zde jen vlivem germánským, *Krek* 197 zamítl i Nestorovu zprávu o 2—3 ženách a vykládal, že se to vztahuje na všechny ženy, žijící v zádruze. Podobně *Kotljarevskij* Соч. III. 436.

[6]) Kosmas I. 36 (k r. 1002): „nec tamen (dux) antiqua soluit conubia, quia tunc temporis, prout cuique placuit binas vel ternas coniuges habere licuit. nec nefas fuit viro rapere alterius uxorem et uxori alterius nubere marito. Et quod nunc ascribitur pudori hoc tunc fuit magno dedecori, si vir una coniuge aut coniux uno viro contenti viverent. Vivebant enim quasi bruta animalia, connubia habentes communia.“ *R. Kaindl*, jenž věnoval otázce této studii „Über angebliche Vielweiberei bei den alten Böhmen“ (Mitth. f. Gesch. d. Deutschen in B.) XXXI. 1893. 189 sl., dovozuje zde, že pro polygamii není dokladů, nýbrž jen pro žití se soulož-

jinak celým svým rázem — naráží docela na promiskuitu a polyandrii v XI. století — neměla významu, pokládati přece jen za ohlas nedávno uplynulých dob pohanských. Patrně se staří Čechové, právě tak jako jiní Slované, nemohli delší dobu zříci žití se souložnicemi vedle ženy církví uvedené a uznané, a proto také zákaz Břetislavův z r. 1039 vedle jiných „pohanských" neřestí, obrací se i proti této se vším důrazem.[1]) Podobný zákaz zdá se býti v homiliáři Opatovickém.[2]) Slovanské názvy pro tyto nezákonné ženy byly v Rusi невѣнчальная жена, наложница, посадьница, v Polsku *nałożnica* (tento termin i v slovinčině *nalôžnica*), v Čechách *ženina*, *ženima*, *souložnice*, na Balkáně ještě *hotimica*, *hotnica*, *priložnica*, поводница.[3])

O harémech knížat slovanských vykládá Ibráhím ibn Ja'kúb, podotýkaje, že ženy své chovají zavřené a že jsou na ně velice žárliví.[4]) Z jednotlivých případů historií zaznamenaných uvádím zprávu, že v Čechách Slavník, praotec známého rodu, měl zástup žen,[5]) že kníže

---

nicemi. Ale proti tomuto jednostrannému výkladu svědčí přece jen obsah uvedených zpráv z Životů sv. Vojtěcha a také jiná zpráva odtud (Bruno 1): *Slawnik cum feminarum turba* (srv. dále pozn. 5) naznačuje, že Slavníkovy ženy žily pohromadě v rodině, třebas rozlišeny podle hodnosti, a že zde neběželo jen o záletnictví k ženám jinde bydlícím. Zdali ovšem ženu druhou a třetí vedle první, nebo té, která si dovedla v domě primát získati, považujeme za ženu či jen za souložnici, je spor o slovo, ne o věc. Proti mnohoženství u Čechů byl kdysi i *Palacký*, Gesch. Böhm.. I³ 189, pro *Jireček*, Právo I. 47.

[1]) Kosmas II. 4: „Ergo hoc meum maximum et primum sit decretum ut vestra connubia, quae hactenus habuistis ut lupanaria et ceu brutis animalibus communia, amodo iuxta cannónum scita sint legitima, sint privata, sint insolubilia, ita duntaxat, ut una vir conjuge et conjux viro uno contenti vivant."

[2]) Ed. *Hecht* 22.

[3]) Rječnik akad. III. 654, *Jireček*, Gesch. d. Serben I. 141. O názvu ženy řádné (законица, малъжена), jakož i o názvech pro ženy opuštěné, zahnané srv. *Miklosich*, Denkschr. Akad. Wien. Phil. hist Cl. XXIV. 32. Sl. кавъка — concubina je z ř. *καῦκα* (*Miklosich* Lex. pal. 278, *Vasmer* Эт. I I. 236).

[4]) Ibráhím ed. *Westberg* 59: „Knížata jejich (Slovanů) chovají ženy své zavřené a jsou velmi žárliví. A častěji má muž 20 žen i více." (Srv. ed. *Rosen* 54.) Příslušný passus u Kazvíního zní však pouze: „Žárlivost vůči ženám je u nich veliká proti ostatním Turkům" (l. c. 94). *Westberg* to vykládá poukazem na Pečeněgy, o nichž Kazvíní sděluje (v překladu *Charmoy*-ově, Relation 339): „ils jouissent de leurs femmes aux yeux de tout le monde, comme les brutes . ." (Totéž má Abd-ur-Rašíd, zv. Bakuví ib. 357).

[5]) Bruno Vita Adalb. 1: Slawnik cum feminarum turba (Fontes r. bohem. I. l. c.).

polský Měško před tím, než si vzal za ženu českou Dúbravku a přijal křest, měl sedm žen,[1]) že vévoda pomořanský za návštěvy biskupa Ottona bamberského měl několik žen a 24 souložnic [2]); o Vladimírovi, velkém knížeti ruském, vyprávěla zase tradice, že velmi ženy miloval a vedle pěti řádných žen měl 300 souložnic na Vyšehradě, 300 v Bělehradě a 200 v Berestovu a ještě si dával přiváděti vdané ženy nebo dívky z lidu.[3]) O jiném knížeti ruském podotýká Fadlán, že měl stále kolem sebe 40 souložnic.[4]) Také král Samo, jenž žil po způsobu slovanském, měl podle Fredegara 12 slovanských žen a s nimi 37 dětí.[5]) Ovšem když ovládlo křesťanství, bylo i knížatům spokojiti se *pro forma* také s chotí jedinou, ale ve skutečnosti se vedlejších žen nezřekli.[6])

Tato polygamie slovanská nebyla nic specificky slovanského; je přirozená na tom stupni kulturního vývoje, na kterém se Slované tehdáž nacházeli a vidíme ji také u východních sousedů slovanských: u Kirgizů, Ostjaků, Burjatů, Peršanů (rovněž u Indů je doložena), i u západních a jižních: Thráků, Prusů, Litevců, Germánů (zejména nordických) a Gallů [7]), — slovem všude, kde mužovi bohatství dovoluje

---

[1]) Podle tradice u Galla I. 5, Kadlubka II. 8, Roczniku malopolského atd. (*Bielowski* MPH. I. 399, II. 275, 821 sl.). Srv. pod. tradici Boguphalovu (I. 4) o knížeti polském Letkovi (*Bielowski* II. 476).

[2]) Herbord Vita Ottonis II. 22.

[3]) Letopis k r. 980 (Lavr. 78[3]): Бѣ же Володимеръ побѣженъ похотью женьскою . . . наложниць бѣ у него 300 в Вышегородѣ а 300 в Бѣлѣгородѣ а 200 на Берестовѣ в селци сже зоуть ныне Берестовое. И бѣ несытъ блуда, приводя к собѣ мужьски жены и дѣвицѣ растьляя, бѣ бо женолюбецъ якоже и Соломанъ. Po křtu souložnice rozpustil, jak líčí tradice v Joakimově letopisu (*Samokvasov*, Памятники 9, 10).

[4]) *Harkavi*, Сказ. 101. Srv. zde dále str. 123.

[5]) Fredegar IV. 48 (duodecim uxores de genere Winedorum). Totéž ovšem dělali i jiní sousední panovníci na západě Slovanů, na př. dánští (Saxo Gram. ed. *Holder* 105).

[6]) Srv. Kijevský letopis k r. 1097 nebo výše uvedenou zprávu Kosmovu k r. 1002 (I. 36) o českém vévodovi Oldřichovi, nebo Посланіе къ в.-кн. Изяславу pečerského mnicha Jakuba z konce XI. stol., jež se obrací proti smilstvu a nezákonným ženám. *Makarij*, Ист. р. церкви II. 303. Srv. *Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 379.

[7]) Srv. doklady sebrané na př. u *Schradera*, Reallex. 634. O Peršanech a Thrácích to dokládá Her. I. 135, V. 5, o Germánech Tac. 9, 18, Adam III. 20 schol. 73, IV. 21 (*Weinhold*, Altnord. Leben 249), o Gallech Caesar BG. VI. 19; Agathyrsové měli ženy společné (Herodot IV. 104). O Litvě a Prusích srv. doklady u *Dąbkowského*, Prawo I. 335. V smlouvě s Prusy r. 1249 slíbiti musili Prusové mezi jiným, že nebudou míti více žen („item promiserunt quod duas vel plures uxores simul de caetero non habebunt,

koupiti si více žen, anebo kde rody jsou dosti silné a výbojné, aby mohly podnikati únosy s úspěchem. Že v době pohanské u Slovanů existovala i polyandrie, která jinak vystupuje tu a tam vedle monogamie, když nabývání ženy stojí namahání nebo velkou cenu a která také byla u západních a jižních sousedů slovanských,[1]) mám doklad jen z Rusi, a to pro polyandrii bratrskou. Zakazujeť ji církevní ústav Jaroslavův v čl. XX. slovy: „Аже два брата будуть со единою женою, епископу 100 гривенъ а жена въ домъ церковний".[2]) Za to jsou hojnější stopy, které ukazují, že u Slovanů existovalo manželství mezi blízkými příbuznými, zjev to, který známe i u kmenů baltských a na západě u Keltů a Germánů.[3]) U Slovanů nasvědčuje tomu výše uvedená zpráva Nestorova o pohanských kmenech ruských, jejichž mužové prý nebyli stydlivi k svým ženským příbuzným[4]) a ještě určitěji nařízení Ottona bamberského k pomořanským Slovanům, zakazující sňatky příbuzenské.[5]) Podobně mluví stará nařízení[6]) knížat

sed una sola contenti cum ipsa contrahent unusquisque sub testimonio competenti et matrimonium illud in Ecclesia statutis temporibus solemnitate debita publicabitur.").

[1]) Srv. výše str. 69.

[2]) *Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 220. Zůstaly ještě podobné stopy v národním životě ruském, ale jejich původ a stáří dlužno ještě vysvětliti.

[3]) Srv. *Weinhold*, Frauen I. 359.

[4]) Tak ji také pojal ve své parafrasi Dlugoš (ed. *Przezd.* I. 63): Dulebianie vero et hi qui processerant ex Radzyn et Wiathko habitabant more ferrarum in silvis, committentes omnem immunditiam pudoreque soluto et alienis et cognatis uxoribus rapientes miscebantur.

[5]) Ebbo Vita Ottonis I. 12 (*Bielowski* MPH. II. 45). Zákaz sahal až do 6. a 7. stupně příbuzenství. O stycích syna s matkou v lidovém podání srv. *Grabowski Br.* ve Wisle VI. 54, 279 (1892). O leviratu na Pomoří, u Prusů *Dąbkowski*, Prawo I. 337. Obšírně proti příbuzenským sňatkům Prusů, Varmijců, Natangů i Pomezanů brojí i smlouva s řádem německým r. 1249 (srv. *P. Düsburg*, Chron. l. c. 468).

[6]) Srv. Ústav sv. Vladimira („въ племени или въ сватовствѣ поимутая"), Ústav kn. Jaroslava (11: аже кто съ сестрою согрѣшить 12: аже ближній родъ поиметсл), Ústav kn. Vsevoloda (jako v Ústavě Vladimírově). (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 213, 220, 228, *Golubinskij*, Ист. р. церкві I.² 623). Dále srv. Pravilo metropolity Joana II. (Ист. Библ. VI. 12. § 23 a *Azbukin* Очеркъ XXXIX. 260). V Slovu svatých otců (како крестіаномъ жити) dí se: „въ племени поятіе поганьски есть" (*Azbukin*, l. c.) a v Slovu sv. Jana Zlatoústého stěžuje si autor, že při zábavách pohanských pášou mužové smilstva s ženami cizími i se sestrami (*A. Ponomarev*, Памятн. др. р. церк. литер. III. 104). Jinak doklady Azbukinovy (l. c. 259) pozn.) pro sňatky bratra se sestrou nemají

a biskupů ruských i zákazy české[1]), a ruské снохачество[2]) má rovněž svůj původ už v starých dobách, neboť církevní Ústav knížete Jaroslava praví v XVII. článku výslovně: „аже свекоръ съ снохою сблудить епископу 100 гривенъ а епитимья по закону.[3])

Zjevy tyto možno vyložiti předně jako přežitek starších dob a nižšího stupně kulturního, kdy ještě neexistoval ani exogamický kup, ani únos ženy, anebo, a toho bych také nevylučoval, máme tu i vlivy cizí, které způsobily, že u Slovanů vedle exogamie zavládla i endogamie. V té příčině poukázal bych, že mezi Indoevropany především u Iránců, a sice od dob starých, setkáváme se se silným pěstěním, ba doporučováním sňatků s nejbližšími příbuznými. Jest sice sporno, je-li to u nich pradávný zvyk, či pozdější nějaká novota, vzniklá umělou snahou kněží, udržeti plémě čisté,[4]) ale faktem zůstává, že už před X. stol., na př. v době Sassanidů, tento zvyk v Iránu a při Kaspickém moři existoval; při stycích jejich se Slovany, které se nám i jinak dosti hojně objevují (zejména v náboženství), není nemožno, že endo-

---

žádoucí přesvědčivosti. O stopách endogamie v národním životě ruském psal i *J. Oršanskij*, Народный судъ и нар. право. Petrohrad 1879 (*Jakuškin*, Об. право II. 41).

[1]) V Životě sv. Vojtěcha od Brunona (c. XI.) čteme, že si za té doby lid v Čechách bral ženy z příbuzenstva (Fontes I. 275) a také homiliář Opatovický to zakazuje (ed. *Hecht* 22): et nullus ad proximam suis sanguinis accedat (fol. 45). Podle sdělení pí Vl. Havelkové (kteréž jí učinila pí V. Pittnerová) v okolí Polné dvojčata bratr a sestra mohly spolu obcovati bez hříchu a nikdo toho za starých časů neodsuzoval. Srv. dodatky.

[2]) Ruské снохачество je zvyk, při němž otec, oženiv předem nedospělého syna, žije zatím manželsky se snachou. Srv. *Smirnov*, Очерки семейныхь отношенiй по обычному праву русскаго народа. Moskva 1878. (*Jakuškin* II. č. 985 a jinde passim), *Franko* (Житiе и слово II. seš. 4. 1895, 101), *Strzelecki* (Lud I. 1895, 145), *Witort* (Lud II. 107, 305), kterýž soudí, že ho v Polsku nebylo, *Tarasewśkyj-Hnatjuk*, Geschlechtsleben des ukrain. Bauernvolkes. (Leipzig 1909, čl. 184, 186, 187) a *Volkov*, Rites III. 552 (zde doklad Lazického ze XVI. stol.). Srv. dále *Dąbkowski*, Prawo I. 336 sl. Na podobné zjevy u Srbů ukázal nedávno Dr. *Trgjić* (Anthropofyteia V. 32 sl.) a *Krauss* (tamže I. 255); *K. Jireček* připomíná, že v západních horách bulharských (v okolí Sofije, Caribrodu, Brezniku, Radomiru, Küstendilu) také existují (Bulgarien 78).

[3]) *Vladimirskij Budanov*, Chrest. I.[4] 220.

[4]) Otázka tato má dosti značnou literaturu (*A. Rapp*, *F. Spiegel*, *V. Geiger*, *E. West*, *D. Sanjana*, *Hübschmann* atd.). Ale není dosud náležitě vyložena. Nověji otázku vyložil a na nové doklady z X. stol. u Mokaddásího poukázal *K. Jadrincev* (Обычай прикаспiйскаго населенiя Персiи въ X. вѣкѣ. Жив. Стар. 1909 II.—III. 133 sl.). O pokrevném spojení u Indů *Witort*, Lud. II. 103. Srv. i *Schrader*, Lex. 908.

gamie pronikala k východním Slovanům z Orientu, buď od Iránců, u nichž byla i náboženstvím předpisována, anebo od tureckých Polovců, u nichž ji zas dosvědčuje Nestor.[1]) Ostatně je doložena i u Keltů, Prusů, Litevců a snad byla i u Germánů.[2])

Naproti tomu je zajímavo, že řádné sňatky s cizozemci nebyly rády viděny, zejména na západě s Němci,[3]) ačkoliv averse tato nedostoupila toho stupně, jako u některých současných kmenů při Kaspickém moři, kde sňatek s cizozemcem trestán byl i smrtí.[4]) Za otrokyně a souložnice rozváženy byly ovšem slovanské dívky do celého světa,[5]) jakož zase k Slovanům přicházely cizí, zejména na výpravách uloupené, na př. do Rusi krásné dívky plavecké. Byla doba v Rusi, kdy bylo lze dostati otrokyni za kůži kuní a malého otroka za veverčinu.[6])

Že byl u Slovanů sňatek už v době pohanské vážným aktem, svědčí dále nepřímo závaznost, která jím nastala aspoň pro ženu, pokud se týče cudnosti a věrnosti manželské. O věrnosti slovanských žen hovoří už v VI. století Strategika Maurikiova a podle nich později i císař Leon ve svých Taktikách.[7]) V VIII. stol. píše sv. Bonifác v listě anglickému králi Aethibaldovi z r. 744—747, vybízeje křesťany k manželské věrnosti: „Winedi, quod est foedissimum et deterrimum genus hominum, tam magno zelo matrimonii amorem mutuum servant, ut mulier viro proprio mortuo vivere recuset; et laudabilis mulier inter illas esse iudicatur, quia propria manu sibi mortem intulit, ut in una strue pariter ardeat cum viro suo“.[8]) V X.

---

[1]) Lavr. 15³: Половци законъ держать отець своихъ . . . поимають мачехи своя и ятрови. Str. 14 se totéž připomíná o Babyloňanech a Chaldejcích z kroniky Hamartolovy.

[2]) *Hirt*, Idg. 443, jenž ovšem omylem se domnívá, že u Slovanů příbuzenské endogamie nebylo.

[3]) U Helmolda (I. 13) Mstislav, syn obodritského knížete Biluka, vytýká otci, že si vzal Němku za ženu a tím se odchýlil „od zvyku praotců“.

[4]) Tak svědčí Mokaddásí o Deilemitech (Жив. Стар. 1909 II.—III. 132).

[5]) *Harkavi*, Сказанія 126, 134. Srv. i zde na str. 55 uvedený výrok básníka Násira a dále uvedenou zprávu Fadlánovu o kupcích ruských.

[6]) Slovo o pluku Igorově ed. *Erben* 3, 8. Také Herbord III. 2 a III. 5, dále Gallus MPH. 478 svědčí o zajímání nebo prodávání žen a dívek za otrokyně.

[7]) Maurikios, XI. 5, Leon, Taktika XVIII. 105. Maurikios dí: „ženy jejich jsou cudné nade všechnu přirozenost,“ a Leon: „také ženy jejich jsou nad jiné počestnější“. Srv. texty otištěné výše na str. 28, 35.

[8]) *Jaffé F.*, Mon. Moguntia (Berlin 1866) 172 (list 59). Místem tímto obíral se podrobně už Dobrovský v Abh. böhm. Ges. Wiss. 1788, 156 sl.

a XI. stol. Mas'údí a Kardízí píšou o Slovanech ruských: ,,Cizoložství u nich nebývá".[1]) A totéž konečně nepřímo dosvědčují i přísné tresty za cizoložství a zprávy o podobných, krutě potrestaných případech. Kardízí dodává k své zprávě, že jestliže se někdo přece dopustí cizoložství se vdanou ženou, ubijí ho, nepřijímajíce od něho žádného ospravedlnění. A téměř současně Thietmar Meziborský dosvědčuje o Polsku, že tam chycený cizoložník přiveden byl na trh a potrestán takovým způsobem, že se — přežil-li trest, — v nejlepším případě vícekráte podobného skutku dopustiti nemohl. Ženě, která cizoložila, obřezali *labia*, uříznutou kůži pověsili na dvéře domu, v němž bydlela, na postrach vstupujícím.[2]) Z Čech máme zprávu z X. stol. v Canapariově Životě sv. Vojtěcha o vdané zemance, která se v Praze zapomněla a kterou chtěl hned otec, muž i příbuzní po ,,barbarském" zvyku zabíti. Utekla se k sv. Vojtěchovi, ale ani ten jí konec konců nezachránil.[3])

Tento zjev manželské věrnosti se strany ženiny — o mužově srv. dále, — nebyl také nic specificky slovanského. Vidíme jej i na západě u Germánů i u sousedů východních.[4]) Žena, ať uloupená, ať koupí nabytá, přešla v majetek nového muže, jemuž náležela ve všem, tedy i v styku pohlavním a výlučně. Musila mu býti věrnou, poněvadž pouze jemu náležela, jen on jediný měl na ni právo. A proto zajisté na doloženou věrnost v první řadě působil tento prostý příkaz nutnosti a strach před těžkým trestem. Nicméně bych nechtěl vylučovati ani momentu čistšího, mravního. Zprávy uvedené znějí přece tak, že můžeme

---

a později *Kotljarevskij*, Погр. об. 46 (Соч. III.). Opakováno bylo i v kronice mnicha Alberika (1246) a odtud u Jindřicha Herfordského (1370). Srv. *Kotljarevskij* Погр. об. l. c. 51.

[1]) Kardízí *Ed. Bartold* 123, Mas'údí u Al Bekrího (ed. *Rosen* 56).

[2]) Thietmar VIII. 2 (IX. 2): Si quis in hoc alienis abuti uxoribus vel sic fornicari presumit, hanc vindictae subsequentis (poenam) protinus sentit. In pontem mercati is ductus per follem testiculi clavo affigitur et novacula prope posita hic moriendi sive de his absolvendi dura eleccio sibi datur . . . 3. Et si qua meretrix inveniebatur, in genitali suo, turpi et poena miserabili, circumcidebatur idque, si sic dici licet, preputium in foribus suspenditur, ut intrantis oculus in hoc offendens in futuris rebus eo magis sollicitus esset et prudens . . . O pozdějších trestech za nevěru a nemanželské soužití v Polsku srv. *Dąbkowski*, Prawo I. 336. Ubíjení nevěrné ženy udrželo se i v Rusku (*Jakuškin*, Об. право II., str. XX).

[3]) Canaparius Vita Adalb. 12, 19, Bruno 11.

[4]) O Germánech srv. na př. Mon. Moguntia ed. *Jaffè* 172 (o Sasích), Lex Wisigoth. III. 4, 4. (Srv. *Weinhold*, Altnord. Leben 249.) U Řeků a Římanů bylo už na nevěru mírněji nazíráno. (*Schrader*, Reallex. 156 sl., *Hirt*, Idg. 716).

souditi na něco více, než jen na pouhý strach před přísným zákonem. Bylo patrně u Slovanů častěji i vyšší mravní nazírání a vědomí, že ve věrnosti, zejména vzájemné, je něco lepšího a krásnějšího. Slova Leonova a zejména zmínka Bonifácova: *magno zelo matrimonii amorem mutuum servant*" nám na to poukazují. Můžeme tedy míti věrnost žen slovanských zároveň i za projev vyššího stupně kulturního a vyšší mravnosti starých Slovanů. A není divu, že za těchto poměrů žena znamenala v slovanské rodině více než pouhou pracovnici, soułožnici mužovu a opatrovnici dětí, ba že se dovedla časem i náležitě uplatniti. Ne nadarmo kníže Vladimír Monomach (1113—1125) praví v odkazu svým synům [1]: „ženu svou milujte, ale nedejte jí nad sebou vlásti".[2])

Ovšem nesmíme si manželský život starých Slovanů představovati zase tak ideálně čistý a krásný, jak by se z několika uvedených historických zpráv zdálo, a jak mnozí ve snaze, povahu a byt starých Slovanů co nejkrásněji předvésti, také soudili.[3]) Věrnost vdaných žen, jež se zdála cizím a vzdáleným pozorovatelům tak význačnou, — a zajisté v normálním životě byla — nebyla však nijak absolutní, pohlédneme-li hlouběji do nitra života slovanského, mimo rodinu. Starých zpráv z vlastní doby pohanské o tom sice nemáme, ale zprávy kněží, kteří za prvních století křesťanských učili a řídili lid, hovoří častěji tak, že patrně u lidu cizoložství, a to oboustranné, nebylo v jistých dobách a poměrech nic zvláštního. Různá poučení církevní a zákazy z prvních křesťanských století uvádějí mezi hlavními hříchy, proti nimž se obracejí, smilstvo a cizoložství u mužů i žen (stsl. **блѫдъ**, strus. блудъ), a domnívati se, že tyto hříchy vznikly ve slovanském lidu teprve od zavedení křesťanství, bylo by více než nesprávné.[4]) Ty byly zde dříve. odedávna, tedy už v stavu pohanském. Na to ukazuje sama církev.

---

[1]) Poučení Monomachovo ed. *Bielowski,* MPH. I. 871.

[2]) O tom, zdali se vdovy u Slovanů mohly znovu vdáti (nešly-li na smrt s mužem), nevíme nic bližšího. Termin „*vdova*" je, jak známo, společný indoevropský (sti. *vidhávā*, av. *vidavā*, stsl. *vьdova*, st.-pr. *widdewū*, lat. *vidua*, ir. *fedb*, got. *viduwō Hirt*, Idg. 714). Rovněž nevíme, jak dalece a jakým způsobem mohlo býti v době pohanské řádné manželství zrušeno (patrně mimo nevěru), žena vyhnána a nahrazena jinou. Vše, co se o tom praví, jsou pouhé domysly. (Srv. *Dąbkowski*, Prawo I. 371.) Staré ruské křesťanské řády však to častěji připomínají.

[3]) O této snaze, učiniti ze Slovanů nad jiné mravný, spořádaný, „holubičí" národ, vyložím podrobně v kapitole poslední.

[4]) Rovněž by bylo nesprávné souditi, že se tyto hříchy dostaly sem jen z latinských a řeckých poenitentialií, a že v lidu nebyly.

která je řadí výslovně mezi hříchy pohanské, a dále okolnosti za jakých se lid hříchu toho pravidelně a nejvíce dopouštěl. Byly to různé bujné plesy a zábavy konané při svatbách, př pohřbech a nejvíce při přírodních slavnostech, plesích a obětech, zbylých z doby pohanské a konaných za významných dnů ročních, jichž se lid houževnatě držel a jež se přes všechen odpor církve na mnoze uchovaly po dnešní den. Plesy a zábavy při těchto slavnostech označují církevní zákazy terminy: плясаніе, плясьба, плесканіе, играніе, блудное глумьленіе, глумы,[1]) гуденіе, пѣсни мирьския, бѣсовское пѣніе, — všechny obyčejně s přívlastkem бѣсовское, сотониньское, také многовертимое плясаніе.

Vykládati nyní podrobně, které to byly slavnosti a jaký měly ráz i význam, není zde, v této kapitole, na místě, a omezím se proto na konstatování, že u pohanských Slovanů vznikla jich v určité výroční dni řada, která potom přešla do křesťanského kalendáře ode dne Narození Páně až po sv. Petra, hlavně na dobu letnic a na den sv. Jana Křtitele, — a udržela se, jak již řečeno, přes zákazy církevní až po dnešní den, spojena jsouc s večerními a nočními chorovody, zpěvy, hrami v přestrojení a různými výstřednostmi. Jsou to zejména známé svátky rusalné, kupalné, den Jarila, Kostromy, Kostrubonky, dny radunice, bylice, sobótky, noc svatojanská, kres, kresnice atd.

Jaký jest smysl a původ těchto zábav a her a zejména maškarád, s nimi spojených s kterými jsme se setkali už na konci svateb a kterými končívaly, jak uvidíme, i obřady pohřební, dosud dobře nevíme. Schází dosud speciální analysa pramenů, opřená o srovnávací studie analogií. Vyložím však o tom více v kapitole o pohřebních obyčejích a o mythologii staroslovanské. Nejdůležitější jsou v těchto hrách vedle chorovodů a písní elementy dramatické, podobné těm, jaké byly asi u různých mysterií antických, z nichž, jak známo, vzniklo drama řecké. Ukazuje na to upotřebování terminů глумьць, игри, игрище, позорище, позоры творити ruských pramenů, lat. *scenae* u Kosmy,[2]) ukazují na to dále i různé starobylé obřadní hry zachované v Rusi i jinde,[3]) a zejména stále připomínané přestrojování mužů

[1]) K terminům плясъ a глумъ srv. *Budilovič*, Перв. Слав. II. 1, 148, 149, *St. Mladenov*, Стар. герм. елементи (Сборникъ нар. ум. (XXV.) VII. 45, 101). Termin плясати má se za jedno z těch málo slov, které Germáni přejali od Slovanů (got. *plinsjan*). Mladenov sám má obě slova za sourodá.

[2]) Srv. o tom dále v stati o tryznách v následující kapitole.

[3]) *Aničkov J.*, Весенная обрядовая пѣсня на западѣ и у Славянъ. Petrohrad. 1905. II. 277, 281 sl.

v ženy a naopak, nejvíce však přestrojování v podoby zvířecí, koňské, kozlí, ovčí, medvědí, býčí, jelení a pod.[1]) — tak, že celkový obraz takové slavnosti nelišil se asi od kultovní slavnosti Navajů nebo Hopů, popsané Fewkesem a Stewensonem.[2]) Podklad jich byl různý. U svatebních maškarád není vyloučeno, že přestrojování, zejména ve zvířecí kůže, vzniklo z pouhé rozpustilosti a z bujného veselí. Když nebylo po ruce skutečných medvědů, lišek, kozlů atd. voděných a tancujících k obveselení svatebčanů, nahradily se figurami přestrojenými. Při výročních slavnostech přírodních běželo však nejčastěji o dramatisování mythů, vzešlých z kultu předků, nebo o získávání, podrobování a zaklínání sil přírodních (daemonů) pomocí formulí a různých pohybů, tedy o kultovní akty, později ovšem stále více a více oslabované v pouhé žerty a různé pantomimy.[3])

U všech těchto zábav pronikal silně e r o t i c k ý element, jejž pěkně předvedl Aničkov ve výše uvedené studii o jarní obřadové písni slovanské.[4]) Při slavnostech jarních bylo osnovným motivem her přímé vybírání nevěst a ženichů.[5]) Ale i u ostatních, letních, vystupovala erotika tak význačně, že ačkoliv jsou dnes zábavy ty značně oslabeny, přece místy přecházejí dosud v excessy heteristické,[6]) při nichž — což je důležito — vedle dívek a chlapců i m l a d é ž e n y berou podíl. Mladou ženu to táhne dosud neodolatelně k těmto zábavám a utíká

---

[1]) První doklad podobné maškarády máme u Luky Židjaty z XI. stol. (москолудство). Srv. *Azbukin*, Очеркъ XXXVII. 231 sl. K výkladu slova Москолудъ, москолудити z ř. *μάσκαρα* — r. лудъ, srv. *Korš*, Сборникъ Дринова 57, *Vasmer*, Этюды III. 129.

[2]) Srv. *Wundt*, Völkerpsychologie IV. 530.

[3]) *Wundt*, Völkerpsychologie IV. 527.

[4]) *Aničkov*, Пѣсня II. 100 sl. O Westermarckově theorii erotických emocí na jaře srv. výše str. 94.

[5]) *Aničkov* II. 281 sl., 299, *Żmigrodzki* 27.

[6]) Srv. nové doklady u *Jakuškina* II. 119 (v den Jarila), II. 122, 383, *Šejna*, Матерiалы (Petrohr. 1887) I. 99, 108, *Aničkova* II. 216, sl. *Famincyna*, Божества I., 225. *V. Sergějeviče* Лекцiи 374 (z pověneckého újezda olonecké gub.) a zde dále na str. 120. Podle zpráv sebraných *Żmigrodzkým*(Obrz. wes. 27) v některých krajích Rusi na večer sv. Jana skáčí přes oheň děvčata i chlapci do naha svlečení. O heterismu v kupalských zábavác *A. Veselovskij* v článku „Гетеризмъ, побратимство и кумовство въ купальской обрядности" (ЖМНП. 1894. II. 287 sl., 315 sl.). Také Veselovskij pokládá zde erotické styky za survivaly dob starých, kdy ženy náležely celému rodu. *A. Balov* v delším článku ukázal zase na některé shody kupalských slavností s obřady svatebními (Жив. Стар. 1896 I. 133 sl.). Doklady z polských *sobótek* viz dále na str. 00. Polská píseň při skákání přes oheň

z domu přes odpor a zákazy muže nebo rodiny mezi dívčí chorovody.[1]) A touha po těchto plesech přivádí ji i k nevěře, jak zřejmě nasvědčuje řada sem spadajících písní.[2])

Vidíme-li pak, že tytéž slavnosti církev od XI. stol. houževnatě zakazovala, při čemž zákazy zjevně naznačují jejich divoký, pohanský — „satanský" a „běsovský" — ráz, je jisto, že nevznikly teprve za křesťanství a vlivem jeho, nýbrž že byly vskutku v době té pozůstatkem ještě živého pohanství. Pohanské bylo vše, co s nimi bylo spojeno, i co bylo v nich, tedy i pro nás důležitý erotický moment, hýření pohlavní, přecházející až do heterismu. A to bylo místo a to byl čas, kdy slovanské ženy i vdané, ať už chráněny jakousi trpěnou tradicí nebo docela proti vůli rodiny běhaly k dívčím zábavám, konaným v noci při záři ohňů a svitu luny, a kdy při zpěvu písní, při vášnivých tancích, lascivních hrách, ve víru chorovodů a objímání, poddávaly se — zajisté i opojeny kvasem a medovinou — novým láskám. Obracíť se celá řada starých nařízení a zákazů biskupských zejména proti „*bludu*", — totiž proti smilstvu, páchanému od svobodných i vdaných žen (a ovšem i od mužů) při podobných zábavách. Mužům vytýkají přebíhání od jedné ženy k druhé, vytýkají pohlavní styky i se sestrami, — ženám zase pohanské *bludy* s cizími muži.

Tak předně Poučení Jana II. metropolity kijevského (1080—1089) zakazuje nejen nemírné pití a světské hostiny, ale i играніе, плясаніе,

---

nepraví marně: „Oj sobótka, sobótecka, pójdzie do mnie dziewusecka, a cyś godna, cy nie godna, nie uciekajze od ognia" (Lud XIII. 1). V Čechách, pokud vím, jsou stopy erotismu už jen nepatrné. Srv. na př. Havla Žalanského (1567—1621) zprávu o svatojanských ohních: „tance noční provodí, pasy a věnci frejířskými a pověrečnými se šlechtí, žraní, kvasy a jiné mrzkosti plodí" (*Zíbrt*, Výr. obyčeje 131). Jinak srv. stať *J. Soukupa* v Č. Lidu XIII. 433 sl. Také na jihu na př. v líčení kresu u *Iliće* jsou jen narážky zcela nejisté na zvýšený erotism (*L. Ilić*, Narodni slavonski običaji. Zagreb 1846. 155 sl., 161). Do jakého stupně jde promiscuita při podobných případech ještě dnes u blízkých národů, slouží za příklad slavnost zhášení svící u Kurdů podle vylíčení Blauova (Zs. f. morgenländ. Ges. XVI. 623, *Volkov*, Rites III. 569).

[1]) Aničkovem uvedené písně naznačují to krásně, toužíce po uletělé svobodě vdaných žen v čas jarních chorovodů (Пѣсня II. 54—58, 59 sl.). V písních vidíme dále, jak mladé ženy proti vůli mužově vracejí se k dívčím právům a utíkají z domu na hry a těžce strádají, když nemohou. V jedné velkoruské žaluje žena: „Всѣ кумы подруженьки на игрище ушли а меня младу младешеньку не отпустили. Я во серце то войду, во ретивое войду, сама на игрище дойду (l. c. 61).

[2]) *Aničkov*, Пѣсня II. 112—117.

гуденіе а блудное глумленіе.[1]) Určitěji vyslovuje se gramota metropolity Kyrilla II. (nařízení vladiměřského soboru z r. 1274), zakazujíc sobotní večerní zábavy mužů a žen, při nichž se dějí mnohé nestoudnosti.[2]) Слово нѣкоего христолюбца (v Pajsiově sborníku XIV. stol., nebo v novgor. spisku XV. stol. [3]) obrací se rovněž proti běsovským večerním zábavám lidu ve spojení se zákazem ctění ohně, vil, Mokoši, Sima, Rъgla, Peruna, Rodu a Rožanic,[4]) a Slovo sv. Jana Zlatoústého o играхъ и о плясаніи (z rukop. moskev. duch. akad. 45) proklíná večerní plesy, odvádějící člověka od Boha, zejména ženy, a velmi jasně a určitě vyslovuje se o tom, co se při tom děje s ženami i vdanými: *žena při takovém plesu zove se ženou satana a milenkou ďáblovou . . . Neboť žena při plesu je ženou mnoha mužů . . a hanbou je manželovi s takovou ženou se spojiti. A muži? Po pití počnou tance a po plese počnou smilniti s cizími ženami i se sestrami.*[5]) *A dívky při tom*

---

[1]) Истор. Библіотека VI. 7. (§ 15, 16, 24, 29). článek 16 čteme: игранье и плясанье и гуденье входящимъ въстати симъ, да не оскверънятъ чювьства видѣньемъ и слъшанемъ, по отечьську повелѣнью.

[2]) Йстор. Библ. VI. 100. И се слышахомъ: в суботу вечеръ сбираються вкупь мужи и жены и играють и пляшуть бестудно и скверну дѣють въ нощь св. въскресенія, яко Дионусовъ праздникъ празднують нечестивіи елини, вкупѣ мужи и жены яко и кони вискають и ржуть и скверну дѣють (Srv. *Azbukin* Очеркъ XXXV. 271.).

[3]) Tyto staré důležité památky cituji dle vydání *N. Tichonravova,* Лѣтописи русской литератури и древности IV. (Moskva 1862), Смѣсь 83, a *P. Vladimirova,* Поученія противъ древнерусскаго язычества и народныхъ суевѣрій ve sborníku *A. Ponomareva,* Памятники древнерусской церковноучительной литературы. Вып. III. (Petrohrad 1897) 193—250, kde jsou přidány věci nové s obšírným úvodem a výkladem. Výňatky viz i v často citované práci *Azbukinově* Очеркъ Зап. Фил. XXXV. 261 sl.

[4]) *Tichonravov,* Лѣтоп. IV. 90: еже естъ плясаніе, гуденіе, пѣсьни мирьскія и жертвы идольскія, еже молятся огневѣ etc.

[5]) *A. Ponomarev* Памятники древ. русской церк. литер. III. 104 : »А всѣхъ же играній проклятѣе есть много вертимое плясание: пляшущая бо жена невѣста сатанина нарицается и любовница діяволя, супруга бѣсова .... плашущая бо жена многимъ мужемъ жена есть; и вси любящеи плясание со Иродиею в негасимый огнь осудятся. Грѣшно бо есть и скверно и скаредо и своему мужу с таковою женою совокуплятися. Сѣдоша бо, рече, людие ясти и пити и быша сыти и ньяни, и восташа играти плясаниемъ; и по плясаніи начаша блудъ творити с чюжими женами и с сестрами и потомъ приступиша кь идоломъ и начаша жертву приносити имъ«. Srv. i *Azbukin,* Очеркъ XXXV. 261.

ztrácejí své panenství.[1]) *Potom všichni nosí oběti idolům* .... Také Slovo ,,о ведрѣ и о казнѣхъ Божіихъ" v Zlatostruji z doby Simeona cara bulharského má v spisku z XII. stol. zmínku o plesích s hudbou, při nichž se připomíná i блудъ і пиянььство.[2]) V pověsti o русальяхъ (ze XIV. stol.) uvádějí se hry ďábelské, ale bez připomenutí smilstva,[3]) za to v pověsti ,,О дѣвицахъ смоленскихъ, како игры творили" čteme, že v den sv. Jana Křtitele pořádaly se nestydaté hry běsovské mezi ženami i děvicemi.[4]) Podobné zákazy a zprávy máme dále v Slovu святыхъ отецъ, како духовнѣ праздновати,[5]) v Slovu Jakuba о праздновaніи воскреснаго дня,[6]) v Slovu о мытарствахъ Kyrilla Turovského[7]) a igumen Pamfil z Eleazarova monastýru dí v poslání z r. 1505,[8]) že nepřestaly slavnosti pohanské (кумирное празднованіе) a že zejména v noci na den Ivanův, když počnou zníti bubny, píšťaly a strunné nástroje, počínají hry ďábelské s chorovody a tleskáním (плесканіе — удареніе въ ладоши) a tance, házení hlavami i nohami, křik, běsovské písně . . . A při nich smilstva s ženami i dívkami.[9])

---

[1]) V ruk. novgorod. XIV. stol. (*Tichonravov*, Лѣт. IV. 109): »каци убо крстяни. а поганыхъ образъ носяще. и прокужающе лице или поглашения или плясания. Или плескания руку сотонину. или утварь женьскую на мужехъ си творяще..... Якоже бо двца донележе хранить двство. то по истинѣ взываеться и есть. ащели прельстится кимъ плотнымъ. и двство погубить.«

[2]) Изв. Унив. Кіевъ. 1901. VIII. 95.

[3]) *Ponomarev*, l. c. III. 292: »Сопѣли, гусли, пѣсни непріязньски, плясанья, плисканья сбирають около себе студные бѣси; держай же сопѣльника всласть любяй гусли и пѣнья, плесканья и плясанья, чтитъ темнаго бѣса.« (Печер. Патерикъ 55).

[4]) *Buslajev*, О нар. поэзіи. Прил. 2. (Cit. *Veselovskij*, ЖМНП. 1894 II. 318.)

[5]) Измарагдъ Тр. Серг. Лав. Nr. 202. Srv. Памятн. древнер. церк. лит. III. 64.

[6]) Соловецкій Из марагдъ XVв. Srv. tamže III. 66.

[7]) ,,безстудныя словеса и плясаніе еже въ пиру и на свадьбахь и въ навечерницахъ и на игрищахъ и на улицахъ" (*Ponomarev*, Памятники III. 291).

[8]) Дополн. къ Акт. истор. I. 22. Cit. *Ponomarev*, Памятники III. 292. Podobně horlí i metropolita Daniel v XVI. stol. (Памятн. III. 293).

[9]) Туже естъ мужемъ же и отрокомъ великое прельщеніе и паденіе, но яко на женское и дѣвическое шатаніе блудное имъ взрѣніе, тако же и женамъ мужатымъ беззаконое оскверненіе и дѣвамъ растлѣніе.« *Aničkov* Пѣсня II. 302, *Veselovskij*, ЖМНП. 1894 Nr. II., 311.

Podobně různé listiny ze XVII. stol., z nichž příslušné výtahy uveřejnil N. Charuzin[1], a jiné ještě svědčí, že tento ráz plesů, her s maškarami, křikem a nevázanými styky pohlavními udržoval se neustále.[2] V zajímavé Čelobitné podané běloruským starcem Řehořem caru Alexeji Michajloviči r. 1651 připomínají se игрища мерзкія, na něž chodí mnoho žen a dívek, oddávajíce svou čest ďáblu[3]. Žití sv. Vladimíra, Gustinský letopis a Gizel ukazují přímo na slavnost Kupala.[4]

Ale nejživěji vyličuje to přece jen starobylé líčení, kterým neznámý autor, jenž pro Jaroslava Vsevodoloviče, knížete v suzdalské Perejaslavi, složil letopis krátce před r. 1219,[5] parafrazoval jednoduchou zprávu letopisce kijevského, jež sem ovšem také patří a jež, jak jsme viděli, zmiňovala se jen o tom, že Vjatiči, Radimiči a Severjané chodili на игрища, на плясанье и ту умыкаху жены собѣ, с неюже

---

[1]) Этн. Обозр. 1897. I. 143 sl.

[2]) Sem patří gramota šujskému vojvodovi z r. 1648 o slavení pouličních svátků v Moskvě, gramota bělgorodskému vojvodovi z r. 1647, Память verchoturského vojvody z r. 1649 a hlavně gramota cara Alexěja dmitrovskému vojvodovi Šiškovu z r. 1648, v nichž se stále vytýká, že lid obého pohlaví slaví večerní a noční mrzké hry satanské s hříchem, smilstvy, skomorochy, čarodějníky a maškarádami. Podobnou narážku viz v úkazu z r. 1684 (*Charuzin* 144). Srv. i *Sněgirev,* Рус. простонар. праздники I. 37, *Vladimirov,* Введеніе къ поученіямъ 206. Dále sem patří na př. úkaz patriarchy Josefa z r. 1636 (Памятн. III. 293).

[3]) „Тамже и женокъ и дѣвокъ много ходятъ и тамо дѣвицы дѣвство діаволу отдаютъ.". Toto velmi zajímavé podání uveřejnil ve výtahu *A. Sobolevskij* v Жив. Стар. 1890. II. 130.

[4]) V t. zv. Gustinském letopisu, vzniklém v polovině XVII. stol. v monastýru Gustinském, je připojena k líčení doby Vladimírovy stať o starých pohanských idolech, a v ní čteme (ПСРЛ. II. 257) o Kupalu: »Сему Купалу бѣсу еще и донынѣ по нѣкоихъ странахъ безумныи память совершаютъ, наченше іюня 23 дня въ навечеріе Рождества Іоанна Предтечи даже до жатвы и далѣй сицевымъ образомъ вечере собираются простая чадъ обоево полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы . . ." A *Gizel* (Синопсись 47, *Famincyn,* Божества I. 270) dodává: »Еще на томъ бѣсовстѣмъ игралищи кладутъ и огонь и окрестъ его, емшеся за руцѣ нечестиво ходятъ и скачутъ и пѣсни поютъ, сквернаго Купала часто повторяюще и черезъ огонь прискакуще самихъ себе тому же бѣсу Купалу въ жертву приносятъ и иныхъ дѣйствъ дьявольскихъ много на скверныхъ соборищахъ творятъ, ихъ же и писати нелѣпо есть.« Text z Žití sv. Vladimíra (ze Sborníka XVII. stol. Mosk. publ. bibl). uvádím v dodatcích, jelikož jsem ho nemohl před tiskem tohoto archu dostati.

[5]) Vydán kníž. *Obolenským,* Временникъ моск. общ. ист. и древн. IX. 1851. O autorovi srv. str. II—III.

кто съвѣщашеся".[1]) V této parafrasi líčí se styk obojího pohlaví na těchto plesích takto[2]): „(Řádné) sňatky nebyly v oblibě, za to hry mezi dědinami, kde léhali spolu, běhajíce na plesy; při plesu poznávali, která žena nebo dívka touží po mladících i z pohledů její očí, i z obnažování ramen, i z dávání znamení prsty, i z nastrkování prstenů na ruce cizí, i z líbání a celování. A když se tělo se srdcem rozohnilo, léhali spolu, jedny berouce za ženy, druhé pohanivše, metali na posměch do smrti.[3]) A brali si pak i po dvou i po třech ženách, neboť tyto nemohouce odolávati (t. j. vášni lásky), začaly jedna před druhou barvit si tváře na růžovo a na bílo, jen aby jinoch zatoužil po jejich objetí.[4])

Že za těchto poměrů také řada starých knížecích ústavů soudních, uvádějících pokuty za smilstvo a cizoložství,[5]) týkala se především

---

[1]) Srv. výše str. 70.

[2]) Přeloženo poněkud volněji. Original (Временникъ l. c. 3—4) zní takto: »И браци не возлюбиша, но игрища межи сѣлъ и ту слѣгахуся рищюще на плясанїа и отъ плясанїа познаваху которая жена или дѣвица до младыхъ похотенїе имать, и отъ очного взозрѣнїя и отъ обнаженїа мышца и отъ пръстъ ручныхъ показанїа и отъ прьстней даралаганїа на пръсты чюжая, тажъ потомъ целованїа с лобзанїемъ и плоти съ с(е)рдцемъ раждегшися слагахуся, иныхъ поимающе а другыхъ поругавше, метааху на насмѣанїе до см(е)рти. Имяхут же и 2 и по 3 жены: зане слабъ сущи женскыи обычаи и начаша друга прѣдъ другою червити лице и белимъ тръти, абы уношя въжелелъ ся на похоть.«

[3]) Smysl textu není mi zde jasný.

[4]) Že už tehdy znali ženy i muži různá kouzla lásky a prostředky (*aphrodisiaca*), netřeba pochybovati, zejména vidíme-li tu spoustu prostředků v lidové tradici, na př. polské (*Rostafiński*, Zielnik czarodziejski. Zbiór XVIII.). O dívkách v Bulgáru sděluje Fadlán, že jedly jakési kyselé ovoce, po němž dostávaly děti (*Harkavi*, Сказ. 90). Ale i o slovanských ženách dovídáme se z Odpovědí biskupa Nifonta (XII. stol.) že, aby se mužům zalíbily, dávaly jim píti vodu, kterou omyly své tělo. Ист. Библ. VI. 60: „А се есть у женъ: аже не възлюбять ихъ мужи, то омывають тѣло свое водою и ту воду дають мужемъ.« Podobné praktiky známy jsou podnes v lidu (srv. výše 84).

[5]) Tak Ústav sv. Vladimíra připomíná роспусть, смилное, Ústav kníž. Vsevoloda распуски, смилное, прелюбодѣянiе, Ústavní gramota kníž. Rostislava роспустъ (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 213, 228, 230, 246). Pod. proti bludu a cizoložství srv. Otvěty novgorodského biskupa Nifonta z 1130—1156 (Ист. Библ. VI. 22, § 92, 94, II. г). Přirozeně ovšem vyskytují se zákazy smilstva a tresty za to ve všech slovanských překladech, resp. úpravách poenitentialií a nomokanonů církve západní a východní, zachovaných nám v různých Kormčích a Zápovědích, tak na př. hned v nejstarší slov. redakci poenitentiálu merseburského, jež pod titulem Заповѣди святыхъ отьць nalézá se v Euchologiu sinajském (ed.

také těchto zábav, ač jich jinak, až na jednu výjimku,[1]) nepřipomíná, je na bíledni. Kdo se vmyslí dobře v tento starý, bujný a šťastný život mládeže, pochopí, jak těžko podobné pohanské přežitky církev přemahala a pochopí, proč už letopisec naříkal nad lidem, jenž hrne se ku hrám, kdežto kostely zejí prázdnotou . . .[2])

Obr. 1. Sobótka z Bilcze pod Sandoměří. (Kolberg, Lud I).

Že podobné erotické plesy byly i u polských Slovanů v noci na sv. Jana Křtitele, na letnice a jindy, vidíme zase ze starých polských

Geitler 1882 str. 188 - 195) a v Kormčí knize z Rumjancovského musea Nr. 230 k. 160 sl., o čěmž srv. *Vondráka* Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku ce kiewnosłowiańskim (Krakov, Akad. 1904), jenž vznik klade k rátce po r. 880. Srv. zde v Zápovědích čl. 7, 11, 26, 33. 40 (*Vondrák* str. 59, 62, 63, 65). Rovněž tak v Odpovědích papeže Mikuláše I. Bulharům z r. 886 v článku 28, 29, 32 (Coll. cons. *Mansi* XV. 401 sl). Ale zde není více vztahu k hrám, o něž mi v textu běží.

[1]) V perejaslavském spisku Ústavu kníž. Jaroslava čteme v § 58: Аще жена иметь, опроче мужа своево волѣ ходити по игрищамъ или во дни или въ нощи, а мужь иметь съчивати (t. j. увѣщевать, уговаривать) а она не послушаетъ: разлучити ю. (*Vladimirskij Budanov*, I. 244, *Golubinskij*, Ист. р. церкви I.[2], 638).

[2]) Но сими дьяволъ лстить и другими нравы, всячьскыми лестьми превабляя ны отъ Бога, трубами и скоморохы, гусльми и русальи. Видимъ бо игрища утолочена и людій много множьство, яко упихати начнуть другъ друга, позоры дѣюще отъ бѣса замышленнаго дѣла а церкви стоятъ (пусты); егда же бываетъ годъ молитвы, мало ихъ обрѣтается в церкви (Let. Lavr. 166 k r. 1068).

kázání a zákazů sobótek, protože se tam vdané i svobodné ženy dopouštěly nemravností a cizoložství, vzývajíce při tom Ladu, božství tak typické pro erotické svazky. Anonymní autor jednoho polského kázání „de superstitionibus" z XV. stol. dí, že v noci před sv. Janem Křtitelem v Polsku „juvenes extra villas et civitates in campis dormiunt, crinalia portant" a dále vykládá, že i svobodné i vdané ženy hrají, zpívají a plesají celou noc jako pohané, při čemž se dopouštějí hanebných nemravností.[1]) Statut Łaskarza podobně vypráví: „item inhibeatis nocturnas choreas in diebus sabbativis (odtud název *sobótky*) et in vigiliis ss. Joanis Baptistae, Petri et Pauli, cum plures fornicaciones, adulteria et incestus illis temporibus committuntur".[2]) Týž autor připomíná i na zelený čtvrtek a o letnicích podobné zábavy se vzýváním demonů („etiam qui in diebus pentecostes ludos faciunt paganorum cum denominacionibus demonum"). Jací to demoni byli, nepraví, ale Brückner ukázal na řadu jiných starých pramenů, z nichž vidíme, že to byli *Lel*, *Polel*, *Jessa* a zejména *Lada*.[3]) Podobně čteme v kázáních Pętra z Miłosławia (XV. stol.): „consuetudo est apud homines aliquos, quod in vigilia huius sancti (Johannis Bapt.) faciunt ignem et corisant circa eum et aliqui exponunt illam herbam authomasiam . . . ubi fiunt clamores, visus, impudica verba et multa mala."[4]) Zákazů

[1]) *Brückner* Kazania II. 343: „multa enim ibi flagicia, multa nefandissima comittuntur".

[2]) *Brückner*, Kazania II. 327.

[3]) Statut diecese krakovské z r. 1408 mluví sice jen o zpěvech pohanských „cantus paganici (tempore Pentecosten), in quibus ydola invocantur et venerantur" (Archiv sl. Phil. XV. 316 sl.), ale jeden rukopis v knihovně ossolińské, podávající mimo jiné věci ještě výtah z provin. statutů polských: *Statuta provincialia breviter* na str. 262 dí: „item prohibeatis plausus et cantalenas, in quibus invocantur nomina ydolum *lado, yleli, yassa tya*, que consueverunt fieri tempore festi penthecosten, cum severa Christi fidelis tunc debent deum invocare denocte . . . V postille polského husity (*Brückner*, Prace filol. III. 572) čteme: „Et sic Poloni adhucc irca Penthecostes *A lado gardzyna yesse* colentes ydola in eorum kalenda et proch dolor istis ydolis exhibetur maior honor tunc temporis a malis christianis quam deo . . ." Také rukopis częstochowský z r. 1423, obsahující Sermones Jana z Michoczyna v kázání svatodušním má: „his tribus diebus conveniunt vetule et mulieres et puelle non ad templum, non orare sed ad coreas (t. j. choreas) non nominare deum, sed dyabolum, scilicet *ysaya lado ylely ya ya.* Quibus dicit Christus: solempnitates vestras odivit anima mea. Tales cum dyabolo venerunt, cum eodem reddeant et nisi peniteant, transient cum *yassa lado* ad eternam dampnacionem". (*Brückner*, Kazania II. 326, 340).

[4]) *Brückner*, Kazania III. 141.

je více, ale nejsou mně v nich známy náražky na erotické výstřednosti.[1]) U Čechů lze podle vší pravděpodobnosti na podobné zjevy uvésti známá *connubia communia* u Kosmy Pražského (I. 36) i podobnou narážku v Brunonově životě sv. Vojtěcha (11), neboť na nějaký ještě v rodinném životě panující, skutečný komunism nelze v té době u Čechů mysliti.[2]) To jsou, myslím, i „*spurcalia*" (od *spurcus* — ohavný) Indiculu superstitionum, zakazovaná v západní Evropě, jak již Sauppe dobře vyložil.[3])

Takový byl pohlavní život i vdaných žen u starých Slovanů.

Čteme-li tedy v pramenech téměř současných ze stol. X.—XII. zprávy o manželské věrnosti slovanských žen, mají patrně tyto zprávy na mysli normální život rodinný. V něm slovanská žena žila věrna, v něm asi relativně více než u jiných národů uplatňovala se opravdová láska a oddanost k mužovi i láska k dětem. Jakmile však přišla doba jarních a letních slavností a nočních chorovodů, jakmile se jí vynořily vzpomínky na šťastné chvíle bujného a volného mládí, tu i vdané ženy, a to aspoň mladé ženy, uchváceny byly zase stejnou touhou po svůdném veselí a v těch chvílích u leckteré povolovala věrnost, zejména když muž byl vzdálen nebo méně milován. Ba snad se to v té době ani nepokládalo v očích lidu za takové porušení věrnosti, jak nám to připadá. Nesmíme se na staré poměry dívati našima očima. Je možno, že starodávná tradice posvěcovala tyto slavnostní erotické výstřednosti, pokládajíc je za integrující část ritů kultovních, že, slovem, i u Slovanů existovala při jistých kultovních slavnostech jakási rituální prostituce žen, s jakou se v starověku setkáváme i na mnohých jiných místech a to i u národů s kulturou nad jiné povznesenou, u Řeků a Římanů. Při tom není nemožno, že vzniklo ledacos vlivem různých kultů východních, s kterými se Slované seznamovali ode dávna. Ale sám bych spíše myslil na zcela vlastní, starý, domácí

---

[1]) Srv. na př. traktát Mikolaje Błońského *de sacerdotibus et de sacramentis* z r. 1490 (*Brückner*, Arch. sl. Phil. X. 385).

[2]) Srv. výše str. 99, 100. Nepochybuji, že Kosmas, když věty ty psal, věděl o erotických výstřednostech lidových slavností, je měl na mysli a z nich usoudil, že dříve u Čechů byl vůbec komunism. Srv. I. 3: „Ipsa connubia illis erant mixta (*imperfektum*). Nam more pecudum singulas ad noctes novcs ineunt hymeneos et surgente aurora trium gratiarum copulam et ferrea amoris rumpunt vincula." (zde *praesens*). Dalimil parafrasuje to slovy (ed. *Mourek* 6): „prawye skotsky bydlechu (staří Čechové), przebywachu na wssak weczer noweho manželstwa hledachu." Srv. výše str. 68.

[3]) *Sauppe A.*, Der Indiculus superstitionum, Leipzig 1891, 8. Viz *Zíbrt*, Seznam 30.

obyčej, vyvinutý ze společných náboženskosociálních ideí praárijských.[1])

V slovanské mythologii uvádí pouze Dlugoš bohyni zv. *Dzydzilelya* výslovně jako ochránkyni lásky a plodnosti,[2]) ale zjev tento, jak ukázal Brückner, je původu a významu jiného. Jméno Dzydzilelya je jen jeho (nebo vůbec pozdní) umělou složkou z *dzieci* + *lelya*, stsl. *dětilelja*, od lel, lelejać sie, kolébati.[4]) Také bohyně Lady, kterou mnozí mythologové řadili v slovanský Olymp v téže funkci, nebylo, a představa vznikla opět jen z refrainu svatebních písní: *lado*, *lado*! [4]) Rovněž

---

[1]) *Veselovskij* ve výše uvedené stati o heterismu při kupalských slavnostech ukázal, jak silné jsou k tomu parallely v erotických slavnostech Adonisa a Afrodity, které z Kypru a Aegypta přešly do Řecka a do Říma, dále na podobné erotické slavnosti staroindické (srv. *Hillebrandt*, Die Sonnewendfeste in Altindien, Erlangen 1889, *Aničkov*, Пѣсня II. 215, *Witort*, Lud II. 105 sl.). V Římě erotické slavnosti Venuše, Isidy, Cybely a Mateře bohů provázeny byly také maškarádami a orgiemi (*Aničkov*, II. 171, *Preller-Jordan*, Röm. Mythol. I. 450, II. 383, 387 sl.). Analogie k těmto jarním orgiím jsou ovšem i jinde. Srv. *Schurtz*, Urgesch. 123. Jakousi rituální prostitucí zdá se býti při ruských pohřbech zvyk vylíčený Fadlánem (*Harkavi*, Сказ. 98, 100). Dívka určená k spálení se zemřelým velmožem obcházela před pohřbem stany a souložila s každým mužem a ještě v poslední chvíli, než ji zakláli, obcovalo s ní na ráz šest nejbližších příbuzných (viz text v příloze k III. kapitole). Prostituce z pohostinství (půjčování žen hostům) byla také u Slovanů, na př. karpatských (*Dąbkowski*, Prawo I. 337). Srv. i *Kovalevskij*, Первобытное право. M. 1886. II. 3—6. Ale od které doby, nevíme.

[2]) Dlugoš, Hist. Pol. ed. *Przedziecki*, I. 47: Venerem nuncupabant Dzydzilelya, quam nuptiarum deam existimantes prolis fecunditatem ab ea sibi deposcebant numerositatem donari.

[3]) *Brückner* Archiv sl. Phil. XIV. 173.

[4]) Srv. *Potebnja*, Обяснѐнія малор. пѣсень. Varš. 1883, 23 sl. РФВ. VII. 226, 241, (1882), *Máchal*, Nákres sl. bájesloví 35, *Krek*, Einl. 403. *Brückner*, l. c. 185, *Kolberg* Lud. XVI. 201, 206, 207, 222, 244. V staré ruštině vystupuje лада ve významu muž, manžel, odtud refrain. Srv. malor. ладо, ладкати, ладовати. *Miklosich*, EW. 159). V Gustinském letopise z pol. XVII. stol. (ПСРЛ. II, 257) označen je Lado jako bůh sňatků: „Ладо, богъ пекельный, сего вѣрили быти богомъ женитвы, веселія. . . сему жертву приношаху хотящіи женитися, дабы его помощію бракъ добрый и любовный былъ. Сево ладона, бѣса по нѣкакихъ странахъ и донынѣ на крестинахъ и на брацѣхъ величаютъ, поюще своя нѣкія пѣсни и руками о руки или о столъ плещуще ладо, ладо, преплетающе пѣсни своя, многажды поминаютъ. Podobně *Gizel*, Синопсисъ 46 (*Famincyn*, Божества I. 259) dí, že se slaví Lad на брачныхъ веселіяхъ и того идола ветхую прелесть руками плещуще и о столъ біюще, возпѣваютъ. Konečně v Žití sv. Vladimíra čteme (Сб. XVII. в.) „Ладо. Того

chybně domníval se J. Dulaure, že slovanské, ze staré doby doložené božství *Pripegala*, souvisí etymologicky s Priapem a kulty fallickými. Význam jeho je zcela jiný.[1])

Měly-li, jak jsme právě viděli, i vdané ženy chvíle a místa, kde jejich pohlavní styky byly volnější a věrnost povolila, měla této volnosti mnohem více svobodná mládež obojího pohlaví. Pohlavní život dívky před sňatkem byl vůbec jiný, nežli po sňatku.

Dívky i chlapci dospěvše nevyhýbali se stykům, ba do jisté míry vidíme u Slovanů zjev i jinde pozorovaný,[2]) že dívka, která neměla milenců, která zůstala pannou, byla pokládána za horší, méně cennou v očích muže, s nímž vstupovala v řádný sňatek a který ji mohl proto i zapuditi. Máme o tom určitou zprávu u Mas'údího.[3]) A připojíme-li k tomu ještě to, co jsme právě poznali z obsahu církevních poučení, v nichž kněží tolikráte žalují na dívčí блуды (fornicaciones, adulteria), na oddávání se ďáblu, na ztráty dívčí čistoty,[4]) — zde už přichází k platnosti křesťanský názor na povinnou zachovalost a čistotu ženy nevdané — nelze, myslím, více pochybovati o tom, že v životě pohan-

---

вѣрили быти богомъ веселя .... тому офѣры чинили, которіе женитися мѣли, абы за его помочью веселіе доброе и житіе любовное мѣли. Того Лада по нѣкоторыхъ сторонахъ и до сего дня на весѣляхъ руками плещучи, або объ столъ біючи, Ладо, Ладо, спѣваютъ и въ вшелякихъ пѣсняхъ часто его споминаютъ". (*Sobolevskij* Сборникъ въ пам. крещ. Руси 42).

[1]) *J. Dulaure*, Die Zeugung im Glauben etc. Leipzig 1909. 93. Proti tomu *Fr. Krauss*, tamže 156 sl. O Pripegale srv. *Brückner*, Archiv VI. 223, *Léger*, Mythologie 152, *Krek*, Einl. 405.

[2]) Jsou a byli národové, u nichž se vůbec dívka, která zachovala panenství, nemůže vdáti dříve, dokud ho neztratí. Ba v Indii nebo na Filippinech provádí se ztráta docela cestou „úřední". Srv. *Witort*, Lud II. 105 sl. a též *Lubbock*, Vorg. Zeit. II. 265, 266.

[3]) U Al Bekrího praví Mas'údí o Slovanech (patrně ruských), že sice vdané ženy jsou věrné, ale dívky, jakmile se do někoho zamilují, jdou prostě k němu a ukájejí svoji lásku. A když některý muž se žení a nalezne svou mladou ženu pannou, tu prý ji prostě vyžene se slovy: „Kdybys byla stála za něco, byli by tě muži milovali a ty bys byla jistě si vybrala někoho, kdo by tě byl zbavil panenství" (ed. *Rozen* 56). Jinak, ale patrně porušeně, zní analogické místo u Kardízího (ed. *Bartold* 123), neboť tam praví muž, k němuž dívka samovolně přišla a když shledal, že není již pannou: „Если бы въ тебѣ былъ прокъ, то ты сохранила бы себя." Podobnou volnost dívčí lásky a volby připomíná Al Bekrí (ed. *Rozen* 62) a Rosteh (*Chvolson*, Изв. 21) i u Burtasů a podobně bylo v staré době podle Herodota (V. 6) u Thráků na Balkáně a u Lydů v Malé Asii (I. 93, 94).

[4]) Srv. výše na str. 110. sl.

ských Slovanů svobodná mládež žila ve značné (byť ne absolutní), pohlavní volnosti,[1]) a to tím spíše, že se místy u Slovanů dosud zbytky této volnosti zachovaly. Patrně v době od dospění do svatby byly styky obojího pohlaví asi toho způsobu, jaký shledáváme dosud při zábavách a schůzkách mládeže v různých krajích slovanských. Bezpochyby už tehdy dívky i chlapci z celé obce družili se v jakési organisace, obdobné maloruským parobským a dívčím hromadám,[2]) které se po práci denní občas scházely k večerním a nočním schůzkám a zábavám, končícím i společným ložem. Na věc se ovšem nesmíme dívati skly naší dnešní morálky, ba N. Sumcov neváhá dosud tvrditi, že tento předběžný styk, tyto, jak praví, „zkušební noci“ [3]) utužují na Ukrajině už napřed lásku dívky k budoucímu muži. Ovšem vzájemná dobrá vůle byla při tom vždy, jako dnes, nevyhnutelnou podmínkou; násilí a svedení trestalo se jistě v dobách starých, jako později.[4]) Dnes ovšem

---

[1]) O starých Germánech máme zajímavou zprávu Caesarovu, která by ukazovala na mravy přísnější (BG. VI. 21): Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda. Srv. Tacitus G. 20: sera iuvenum venus, eoque inexhausta pubertas. nec virgies festinantur. Jinak o Indoevropanech srv. *Schrader*, Lex. 424 sl., *Hirt*, Idg. 446, 717. *Hirt*, l. c. odporuje Schraderovi, který podobné volné poměry hledá i u Germánů.

[2]) O organisaci ukrajinské mládeže v tyto hromady (парубоцька, молодецька, дівоцька громада, také братство) a o jejich nočních schůzkách (t. zv. досвитки, посидѣлки, вечерницы, бесѣды) srv. *Volkov*, Rites II. 174, 570, *Sumcov*, Культ. пер. 188, 355, Досвѣтки и посидѣльки. Кіев. Стар. 1886, III. 431, *Boržkovskij-Černyšev* Кіев. Стар. 1887, VIII. 765, XI. 491, *Uspenskij*, Этн. Обозр. Kn. X. 228. O analogických seskupeních, schůzkách a tanečních plesech v Bulharsku (сѣденки, посѣденки, попрелки, вечерницы) srv. *Volkov*, Сборникъ умотв. VIII. 234, 239, 247, Этн. Обозр. 1895, IV. 24, 44, *Sumcov*, l. c., *Źmigrodzki*, Obrz. wes. 178 sl. V Bosně připomíná podobná сиjела *E. Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. VII. 316. O družstvech dospělých chlapců v Srbsku a Starém Srbsku (момачко, беħарско друштво) srv. Срп. Етн. Зборник VII. 377, XIV. 141.

[3]) *Sumcov* má společné spaní za zkušební noci („пробный бракъ“). Proti tomuto terminu ozval se *Volkov*, maje to za zbytek staré komunistické volnosti (Этн. Об. l. c. 40). O německých „*Probenächte*“ srv. *F. Fischer*, Über die Probenächte der deutschen Bauernmädchen (Leipzig 1902).

[4]) Srv. na př. *Bobčev*, История на старобълг. право 449 sl., nebo tresty v starých ruských ústavech z XI.—XII. stol. za násilí a únos (srv. výše str. 72). K polským srv. dále str. 121.

je už všechno oslabeno. A přes to ještě dnes je místy mnoho pohlavní volnosti u svobodných, zejména v Rusi a na Balkáně, při podobných zábavách[1]) nebo i při jednotlivých návštěvách, jež jsou známy pod jménem *zálety*, *vohlady*, *freje*, *załoty*, *oględy*, *oględziny*, обзорины, srb. ашиковање. Z přirozených příčin dovídáme se sice pravidlem jen málo, jakého způsobu je při tom styk obého pohlaví, jaká forma, jaká intensita, ale je v tom místy na jisto ještě mnoho volnosti.[2]) Většinou se však původní pohlavní svoboda oslabila přece jenom v důvěrné sblížení, buď v sedě nebo v leže, ale bez skutečného koitu, jak o tom svědčí některé zprávy a konečně i to, že přes hojné zálety pád dívky, resp. ztěhotnění je řídké.[3]) Příčinou tohoto oslabení je

---

[1]) Srv. právě uvedené zprávy Sumcova a Volkova na str. 119. O svobodě pohlavních styků na besedách v gub. tverské a poltavské srv. *Jakuškin*, Об. право II. 199, 386, *Famincyn*, Божества I. 225, v olonecké *Sergějevič*, Лекціи 374. Srv. dále i u *Jakuškina*, II. 129, 199, 208, 231, o sektě balabanovců a chlistů (II. 158, 159, 169, 417). Že také *seděnky* v Bulharsku končily i spaním dívek a chlapců a pohlavními styky, sděluje *Bojev* (Къ брачному праву Болгаръ 5, *Volkov*, Этн. Об. l. c. 30). Občas dostávají sice hromady chlapecké a dívčí ráz pobratimstva a posestrimstva, ale tyto někde, na př. v okolí Bělogradčiku nebo u Prilepu, Skople, Kumanova a jinde v Makedonii jsou podle Bojeva a Verkoviče jen zástěrou pro pohlavní styky chlapce s dívkou (l. c. *Volkov* 32, 33, zcela jinak než v Srbsku), a podobně jako místy v Rusi, v Pskovsku, v Sibiři (l. c. 36). „Навечерницы" s nestoudnými řečmi a plesáním připomíná už Slovo Kyrilla Turovského (srv. výše str. 111).

[2]) Dobrý znalec moravského Slovácka J. Herben napsal, že tam při záletech není mnoho ohledů (Světozor 1884, 171). Sám ze spolehlivých zpráv vím, že zálety na Uherskobrodsku nejsou nijak čisté a bylo mi tvrzeno, že přes 90% nevěst je deflorováno. Poměrně řídké těhotenství vysvětluje se prostě tím, že chlapci užívají docela obyčejných praktik proti oplození, a také děvčatům nejsou neznámy podobné a i jiné, když už oplození nastalo. Chlapci v okolí Uher. Brodu mají pro to pořekadlo: „na mlatě mlať, před mlatem vytřásaj". (Srv. ruský zvyk mlácení obilí *Volkov*, Rites III. 562, 570). Začasté to i rodiče patronisují. Ostatně podle Čubinského na Ukrajině spokojiti se musí ženich první noc také s pouhou deflorací, bez dokončení koitu (Труды IV. 443, *Volkov*, Rites II. 579).

[3]) Podle Sumcova a Volkova jsou místy v Malorusi i Bulharsku styky bez porušení nevinnosti dívčiny (Переж. 188, Rites II. 179). O temrjuckém újezdě svědčí Lipinskij, že tam dívka při záletech zřídka přijde o panenství (*Jakuškin* II. 407). Srv. *Volkov*, Rites II. 179. Na uherském Slovensku „nocovať u milej" je zjev obecný. Podle Bož. Němcové zůstávali chlapci při tom celou noc v komoře, ale beze všeho aktu (Sebr. spisy ed. *Kober* 1897, IV. 178, 181). Podobně i *Dobšinský*, *Csaplovics* (Gemälde

prostě to, že se zatím během věků lid vlivem církve a úřadů počal jinak dívati na zachování panenství, než tomu bylo dříve. Dříve v pohanské době, o tom jsem z uvedených dokladů přesvědčen, nebyla na panenství dívčí kladena zvláštní váha a proto Hirt nesprávně pokládá cudnost před sňatkem u Slovanů za nutný postulát.[1]) Jestliže se místy dnes v svatebním ceremonielu slovanském setkáváme se slavnostním konstatováním panenskosti nevěstiny[2]) — činí to obyčejně družba nebo družka nevěstina, též svachy — dlužno to patrně míti za zvyk, který vznikl později, a hlavně vlivem církve, která se všude snažila, aby pohlavní styky za svobodna překazila a omezila je jen na řádné manželství. Tím se také stalo, že se dnes místy setkáváme docela s přísnou ochranou panenství, tedy s něčím, co vlastně je proti starým domácím obyčejům.

S tím asi souvisí i rozdíl, který se jeví při trestu za násilí učiněné dívce a ženě doma proti násilí v lese nebo na poli podle nejstaršího práva polského (elblążského) z poloviny XIII. století. V něm (art. XVII.) únos nebo násilí v domě proti vůli trestá se mnohem větší pokutou než násilí v poli spáchané, ač bychom spíše čekali opak: větší trest za násilí v poli, kde dívka vzdálená obce je bezbrannější. Zákon však měl zde patrně na mysli ony erotické zábavy a vycházky

---

von Ungarn II. 285), *Kollár* (Zpievanky 1834. I. 441, 443) a *Charvát* (Pohľady XV. 520) dosvědčují, že poměr zůstával čistý a děvče se zřídka „prespalo". (Nyní je to však zase zhoršeno vlivem továren a vojenské povinnosti.) Nejasno mi zůstává, co je spaní na zkoušku s nevěstou v Liptově (Pohľady 1905, 317). Vůbec nutno doznati, že stupeň erotismu dnešních záletů není dosti jasný. Zprávy se buď vyhýbají bližším udáním, nebo je reprodukují zcela nepřesně, tak že nejsou spolehlivé. V Srbsku při záletech (ашиковање, јашиковање) lehá si chlapec a dívka (момак, девојка) a tato chlapci dovolí vše od pasu nahoru, ale níže se chrání. Srv. velmi zajímavé vylíčení z bolevackého kraje od *Grbiće* v Срп. Етн. Зборн. XIV 146 sl. Chlapci sami jinak v Srbsku své nevinnosti nechrání (tamže 142).

[1]) *Hirt*, Idg. 446, 717. Také Volkov, ačkoliv s reservou („peut être"), předpokládá, že se výkup platil jen, když nevěsta podala důkaz nevinnosti (Rites II. 167).

[2]) Na př. v Rusku *Volkov*, Rites II. 167 sl., 580 sl., III. 545, *Jakuškin*, Об. право II. 200, 273, 449, *Żmigrodzki* 172 sl., 255, u Poláků týž 118, u Srbů *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. 312, 325, *Żmigrodzki* 198, u Bulharů, *Krauss*, Brauch 462, *Volkov*, Rites II. 586. Na Ukrajině docela provádí slavnostní defloraci (ale jenom defloraci!) hymenu — když ženich nemůže — družba sám (*Volkov* III. 581, *Żmigrodzki* 171). Srv. výše str. 87. O celém tomto aktu srv. zejména studii *Vlad. Hnatjuka* Die Brautkammer (Anthropophyteia VI. 113 sl.). Tamže na str. 122 uvedena řada analogií z celého světa.

do polí, mimo dědinu a trestá násilí méně, už také z předpokladu, že se nestalo proti vůli. Proto se zde termin *proti vůli* ani nepřipomíná jako v případě prvním, naopak zákon klidně dí, „poněvadž tam nemusila chodit."[1]) Je to zřejmé svědectví, jak nevinnost dívčí nebyla tehdy zvláště ceněna.

Podle všeho byly u starých Slovanů poměry, které nutno pokládati za zbytek původní a obecné formy společenské, při níž mužové v obci tvořili organisaci, jež měla komunistické styky s dívkami, dokud nevešly ve skutečné individuální sňatky, kterými se jednotlivé páry od ostatních oddělily. Ale i tu zůstaly ostatnímu clanu jisté nároky a práva, jejichž reminiscence objevují se ve společných orgiích při svatbě, event. v jiných přežitcích, na př. v zastupování ženicha, v různých výplatách (na př. snad v ruské perejmě, našem zalikování), v společném pojídání kravaje, v nuceném tanci nevěsty se všemi přítomnými muži, v líbání nevěsty od všech mužů a pod.[2]) a leckde i v dalším pohostinném půjčování žen.[3]) Tento komunismus svobodných lidí trvati může a také trvá leckde vedle řádných sňatků.[4]) Také u Slovanů na konci doby pohanské tento stav do značné míry ještě trval, a uvědomíme-li si jej, pak teprve pochopíme pravou podstatu letopisných narážek na pohlavní život звѣриньскимъ образомъ, скотски, na *connubia mixta et communia*, — narážek, kterým tak mnozí badatelé nechtěli dáti víry.

Byly-li pohlavní styky žen, aspoň svobodných, dosti volné, měl muž vůbec svobodu, ať byl ženat nebo ne,[5]) neboť on v nich ani vůči své ženě, sňatkem nabyté, nebyl nikterak vázán. Muž sice, který se v normálním rodinném životě na ženě j i n é h o prohřešil a porušil tím jeho manželská práva, byl přísně trestán, smrtí nebo těžkou

---

[1]) *Winawer*, Najdawn. prawo zwycz. polskie (Varš. 1900) 96, 187, 197, 198, 258, 276.

[2]) Srv. výše na str. 88 pozn. 3, 4 a *Volkov*, Rites III. 558, 559, 560, 570, 571, 579.

[3]) *Schurtz*, Urgeschichte 123.

[4]) Tamže 122.

[5]) Zde bych připomněl, že „starých mládenců" — zdá se aspoň — u Slovanů v starověku vůbec nebylo. Naproti tomu u Germánů, kde také podle Caesarova svědectví v mládí dbali zdrženlivosti pohlavní (viz výše str. 119 pozn. 1.) vyvinul se brzy stav neženatých mužů. Srv. o tom zajímavé stati *K. Rhamma*, Ehe und Schwiegerschaft bei den Indogermanen (Globus LXXXVII. 288), *O. Schradera*, Die Schwiegermutter und der Hagestolz (Brunšvík 1904) a u *Weinholda*, Frauen I. 293.

pokutou.[1]) Ale jinak vůči ženám nevdaným věrnosti zachovávati nemusil a s jinými obcovati se neostýchal. Vidíme to, jak z vylíčených zpráv o lidových plesích, tak i ze zpráv o souložnicích, které měli bohatší lidé vedle žen řádných.[2]) Ba o velmožích ruských a vůbec o ruské družině na knížecích dvorech máme docela zprávy o velmi nevázaných pohlavních stycích, s nimiž se docela jeden před druhým neskrývali. Kníže ruský, okružený družinou 400 bohatýrů, měl prý 40 dívek po ruce, které s ním sedaly za velkým hodovním stolem. „A občas," praví Fadlán, „kníže obcuje s některou z nich u přítomnosti svojí družiny." Ovšem že také každý bohatýr měl při tom svoji veřejnou souložnici.[3]) O knížeti Vladimírovi podotýká Thietmar docela, že nosil zvláštní pás, který měl jeho vášeň povzbuzovat a dráždit.[4]) Ale jaké byl konstrukce, nepovídá. Patrně byla celá ruská družina slovanskému lidu svůdným příkladem erotických zábav. A také kupci ruští. Jak tito bez ostychu veřejně na trzích souložili před očima jiných, zachoval nám očité svědectví opět Fadlán.[5]) V lidu samém na Rusi, myslím, přece nebylo podobných zvyků, které patrně vznikly v družině a u kupců z povýšeného postavení, jehož obojí třída v zemi požívala.

S jinými pohlavními výstřednostmi setkáváme se ještě na slovanském pobřeží Baltického moře. Podává nám o nich zprávu (o jakýchsi veřejných erotických symplegmatech v Korenici) grammatik Saxo.[6])

---

1) Srv. výše str. 105.

2) Zde bych připomněl, že ve XII. stol. soudíc podle Nifontových Odpovědí čl. 67. výslovně nevadil nevázaný život pohlavní mladíkům v chození do církve a v celování evangelia, z čehož je viděti, že se to nepovažovalo za větší hřích (Ист. Библ. VI. 41.)

3) *Harkavi*, Сказанія 101.

4) Thietmar VIII. 72 (VII. 52): Erat enim (Wlodemir) fornicator immensus et crudelis . . . 74. Rex predictus habuit lumbare venereum, innatae fragilitatis maius augmentum. — „Бѣ бо женолюбецъ якоже и Соломанъ" dí o něm Kijevský letopisec k r. 980 (Lavr. 78[3]). O jiných prostředcích k roznícení nebo zvýšení rozkoše lásky, kterých je dosti v moderním folkloru slovanském („kouzla lásky"), víme však ze staré doby pramálo. Srv. výše str. 113 pozn. 4.

5) *Harkavi*, l. c. Srv. dále text na str. 129.

6) Saxo Gramm. (ed. *Holder* 578): Nec mirum, si illorum numinum potentiam formidabant a quibus stupra sua sepe numero punita meminerant. Siquidem mares in ea urbe cum feminis in concubitum adcitis canum exemplo coherere solebant, nec ab ipsis morando divelli poterant; interdum utrique perticis e diverso appensi inusitato nexu ridiculum populo spectaculum prebuere. Ea miraculi feditate solennis ignobilibus statuis cultus accessit creditumque est earum viribus effectum quod demonum erat prestigiis adumbratum. Totéž opakuje Knytlinga Saga (Scr. hist. Island. 1842 XI. 348).

Je však možno, že tu běží opět o nějaké kultovní a rituální výstřednosti cizího kultu fallického, neboť do obchodních středisk na Baltickém moři vniknouti mohly stykem s Východem snadno různé lascivní kulty orientální. Viděli jsme už výše na str. 92, že se podobné projevy fallického kultu objevovaly podle zpráv církevních poučení i v Rusi před XIII. stol. Autoři těchto poučení nebyli by zajisté podobné věci z řeckých předloh ponechávali mezi výtkami, které činili ruskému lidu a mezi jeho pohanskými, „satanskými" obyčeji, kdyby v lidu nebyly existovaly.

Vůbec nebyl život slovanský na konci doby pohanské bez vlivů a značných vlivů orientálních, resp. řeckoorientálních, mezi jiným i v náboženství, v kultech s ním spojených, v pověrách a pod., a s tím vším přišly zajisté i mnohé novosti do jejich pohlavního života, které jistě ve vlastním jejich, bujném sice, ale přece jen přirozeném přírodním živobytí nevznikly. Těm vlivům náleží asi tyto fallické excessy při svatbách,[1]) snad i leckterý jiný zjev orgiastických slavností, a těm vlivům můžeme přičísti také hříchy proti přírodě, na něž naráží Ústav Jaroslavův, Pravilo Kyrilla II. novgorodského a Slovo sv. Řehoře Pajsiova Sborníku. [2]) Pohanské stáří těchto výstředností u Slovanů

---

[1]) Srv. výše str. 92, a k tomu další text Slova sv. Řehoře z ruk. novgorodského: Словѣне же на свадьбахъ вкладываюче срамоту. и ческовитокъ въ вѣдра. пьють. отъ фюфильскихъ же. и отъ аравитьскихъ писанiи. научьшеся болгаре. отъ срамныхъ удъ истѣкающюю скверну въкушають. и суть всѣхь языкъ скверньнѣише и проклятѣише." V ruk. kyrillobělozerského monastýru (nyní v petr. duch. akad.) zní toto místo takto: „Фаликациже ифлѧули чтуть срамныя уды и кланяются имъ. и требы имъ кладуть. отъ нихже писанiи болгаре научшеся. отъ срамныхъ удъ истекшую скверну вкушають. рекуще якожъ тѣмъ вкушенiемъ очищаются грѣси. Zde o Slovanech není zmínky. V řeckém textu řeči je pouze: *οὐδὲ Φαλλοὶ τινες καὶ Ἰθυφαλλοί, αἰσχροὶ καὶ τοῖς σχήμασι καὶ τοῖς πράγμασιν.* (*Tichonravov* IV. 99 a 103). Ctění fallu udrželo se na př. ve slavnostech Jarilových na Rusi (*Famincyn*, Божества I. 230, 241, *Máchal*, Nákres 203). Srv. i výše str. 92. pozn. 1.

[2]) V Pravilu Kyrilla II. (ustanovení vladimirského sněmu 1274) čteme (Ист. Библ. VI. 91): „потомъ подобаеть испытати ихъ о вещехъ грѣховныхъ еда въ блоудствѣ содомьстѣмь были будуть, ли съ скотиною, ли въ руку съгрѣшение, или въ татбѣ, развѣ аще не дѣтьскаго, ли преже поятия жены своея растьлить дѣвство, ли съ многыми лѣгалъ будеть . . . ." Slovo sv. Grigorija připomíná předně „hellenskou lásku" (t. j. lesbickou a dále mezi výtkami činěnými ruskému lidu pro zvyky pohanské podotýká: »и мокошь чтутъ и кылу и малакыя иже есть ручьный блудъ . . . тиже бо и малакию чтоша.« (Tichonravov, Лѣт. IV. 96 sl., 98, 99). V Otvětech Nifonta biskupa novgorodského XII. stol. (Ист. Б. VI. 62)

není ovšem zjištěno. Ale že se jihoruští barbaři učili v Olbii už v I. až II. stol. po Kr. perversitám na př. paederastii, máme přímé svědectví u Diona Chrysostoma.[1]) Nebylo by tedy nic divného, kdyby současně vnikala i k Slovanům po dolním Dněstru, Bugu a Dněpru. Já aspoň nepochybuji, že i tyto stinné stránky pohlavního života vyskytovaly se u Slovanů již v době pohanské.[2])

Vedle Orientu a orientalisované Byzance byli to však i nordičtí Germani, kteří zase s druhé strany působili nemravně, vnášejíce do lidu slovanského nemírné ukájení pudů pohlavních, jak souditi musíme z výše uvedených zpráv o družině ruské a o kupcích ruských. Snad i případ korenický padá na nordický vrub. Nade vše však zůstalo by

---

je toto místo: аже дѣвица лѣзеть на дѣвицю и сѣмя има боудетъ? — Льжае творяше, аже не съ моужемь. Také *Azbukin* soudí, že Slované fallus vyzvedli na stupeň kultu (Очеркъ XXXIX. 250 sl.). Zajímavo je, že římský bronzový fallus okřídlený našel se ve vých. Haliči u Kociubińců. Je v museu krakovské akademie (Materyały II. 122). K malakiji připomínám, že také Лексиконъ славенороссскій сгромаженный П. Берындою (Кутейскаго монаст. 1653) překládá *μαλακία* — нечистота, блудъ ручный. *Srezněvskij* Мат. II 102).

[1]) *Latyšev*, Scythica I. 173: *πάνυ γὰρ δὴ τοῦτο ἐμμεμένηκεν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς μητροπόλεως, τὸ περὶ τοὺς ἔρωτας τοὺς τῶν ἀρρένων. ὥστε κινδυνεύουσιν ἀναπείθειν καὶ τῶν βαρβάρων ἐνίους οὐκ' ἐπ' ἀγαθῷ σχεδόν.* . . . . . Podobné paederastické styky mezi chlapci a dívkami byly do nedávna na některých místech Bulharska (zv. паратско), v Gabrovu a Novoselu (*Volkov*, (Этн. Обозр. 1895. IV. 36), a bylo by zajímavo vyzkoumati přesněji, v jakém poměru k Bulharům jest starý (od XIII. stol.) fr. význam *bougre* z **boulgre, Bulgare* (?) — sodomit (*Volkov*, l. c. 37). Volkov je nakloněn v *paratsku* vidět zbytek obřadu nějaké staré náboženské sekty. V Srbsku u svobodných chlapců rozšířena je onanie (Срп. Етн. Зб.) XIV. 142).

[2]) Hříchy sodomské: блуды съ скотиною, съ четвероножиною, съ животною (od toho str. скотолюбіе, скотолюбьство, скотолудьство, скотолужение *Srezněvskij* Мат. III. 386) byly patrně obecné a běžné u lidu, jako dosud tam, kde úřady nemají moci silněji působiti, na př. na Balkáně. Jsou na ně narážky téměř ve všech Zápovědích a Poučeních. Srv. Ůstav sv. Vladimíra o círk. soudech (*Golubinskij* Ист. р. ц. I² 625, *Vladimirskij Budanov* Chrest I. 214), Ůstav kn. Jaroslava o círk. soudech XVI (*Vlad. Budanov* I. 220), Odpovědi Nifontovy (Ист. Библ. VI. 60), Pravilo Jana II. kijevského XXVIII. (Tamže VI. 16), Pravilo Kyrilla II (viz str. 124. pozn. 2). Je to ovšem i v překladech záp. a východních poenitentiálů, na př. merseburského v Zápovědích sv. otců (*Vondrák* Post. pokutne 32, 58, 64) a v Nikon. Kormčí hl. 45, l. 369, 370, hl. 49, l, 492 (*Golubinskij* l. c.) atd. Srv. i *Vladimirskij Budanov* Обзоръ 312, *Sergějevič* Лекціи 344.

významno — ovšem, prokáže-li se to definitivně — že všesl. slovo pro nevěstku, tělem svým si vydělávající, stsl. *kurъva*, přejato bylo od Slovanů z germánštiny, ovšem už v době před příchodem na Balkán, neboť vidíme, že je tu Slované předali zase dále Řekům, Albáncům, Rumunům a Maďarům.[1])

Zde na konci výkladu o pohlavním životě hodilo by se mi nejlépe připomenouti, že se občas v pramenech setkáváme se zprávami o slovanských kleštěncích. Ovšem nebyl tento zvyk snad praktikován doma, u samých Slovanů, nýbrž od obchodníků, kteří mladé slovanské zajatce a otroky prodávali dále, zejména od obchodníků židovských.[2]) Teprve později vznikli vedle tohoto druhu kleštěnci dobrovolní mezi asketickými vyznavači víry křesťanské. V XI. stol. připomíná Nestor metropolity kleštěnce (k r. 1090). V harémech knížat ruských byli už v té době eunuši vlivuplnými činiteli.[3])

---

[1]) Všeslov. *kurva* (stsl. *kurъva*) — *meretrix* je přejato z nějakého germ. **hōrwa* (stn. *hórr*, angls. *hóre*, got. *hōrs*, sthn. *huora*). Srv. *Miklosich*, Lex P. 324, *Uhlenbeck*, Et. W.[2] s. v. hōrs, *Hirt*, PB. Beiträge XXIII. 343, *Jüthner*, W. Studien XXVI., 156, *Peisker*, Bez. 63, *Kluge*, EW.[5] s. v. *hure*, *Vondrák*, Sl. Gram. I. 409, a *Mladenov*, Сборникъ нар. ум. XXV. (VII.) 70, který však se staví proti přejetí z germanštiny. S ním souhlasí i *Sobolevskij* (ЖМНП 1911 V. 164) i Akad. rječnik hrv. V. 818. O předání na Balkáně *Matov*, Гръцкобългар. студии (Сб. мин. IX. 68; novoř. *κούρβα*). Také Litevci přejali výraz týž (*kùrva*) a Finnové docela tři terminy od sousedních Germanů: *huora*, *portko* (ze stnord. *portkona*) a *kurva* (*Schrader*, Reallex. 67). Podotkl bych ještě, že nejstarším slovanským výrazem pro *coire* bylo asi všesl. *jebati* (*Berneker* 452). Srv. skr. yábhati, ř. *οἰφέω* (*Schrader*, Lex. 581)

[2]) Srv. zprávy Chaukala, Mokkadásího a Ar-Rakíka (*Jacob*, Handelsartikel 10, 11, 13, *Harkavi*, Сказ. 222, 234). Jakút vzpomíná slovanské eunuchy v úvodu ku zprávě Fadlánově (*Charmoy*, Relation 329). *Berneker* soudí (EW. 394), že snad původní slov. výraz pro kleštěnce je *cholstъ*, círksl. *chlastъ*, r. холостой, přešlý později na muže, jenž zůstal bez ženy. Souvisí snad s **cholstiti* — tlouci. Tlučením na varlata býval docílen uměle zánět. Srv. *Schrader*, Lex. 919, *Hirt*, Idg. 291, 658.

[3]) Žití prep. Feodosia ed. *Filaret* 142. Též u starých Srbů, kde se nazýval казнъсь (cubicularis) v pol. XIII. stol. (Akad. rječnik IV. 922).

Péče o tělo.

Slované, ponechávajíce vývoji těla úplnou volnost, nedbali při tom zvláštní čistoty, tak jako bývá obyčejem u všech národů, kteří žijí volným, přírodním životem. Ovšem, jak dalece při tom čistoty nedbali, a v jakém poměru byli po této stránce k jiným sousedním národům, zejména ke Germánům, jest nesnadno pověděti. Některé západní prameny hovoří tak, jako by péče o tělo, resp. čistota slovanská byla hluboko pod germánskou, ale jiné věci tomu nenasvědčují.

Už Prokopios praví o Slovanech i o Antech, že jsou plni nečistoty jako Massagetové.[1]) V jednom latinském traktátu asi z IX. stol., jejž připojil vydavatel Th. Mommsen k Isidorově historii, nalézá se kapitola o význačných vlastnostech národů (de proprietatibus gentium) a v ní u č. 19 charakterisováni jsou Slované jedním slovem: „*spurtitia Sclavorum*", tedy „nečistota Slovanů".[2]) Že to není jen náhodná ojedinělá nadávka, nýbrž patrně typické germánské epitheton pro Slovany, vidíme z jiných ještě výroků o nečistotě polabských Slovanů. Sv. Sturm přišed jednou k Fuldě řece, našel tam množství Slovanů. Koupali se sice, ale přece se opat zděsil nad zápachem, jejž šířili.[3]) A je známo, že jak u polabských Slovanů v XI.—XII. stol., tak i u Rusů za staré

---

[1]) Prokopios III. 14: *καὶ ῥύπου, ἧπερ ἐκεῖνοι, πλήρεις ἐνδελεχέστατα γέμουσι.*

[2]) M. G. H. Auct. ant. XI. 390.

[3]) Eigilis Vita S. Sturmi abbatis c. 7 (MGH. SS. II., str. 369): (abbas) ibi magnam Sclavorum multitudinem reperit eiusdem fluminis alveo natantes, lavandis corporibus se immersisse; quorum nuda corpora animal cui praesidebat pertimescens, tremere coepit: et ipse vir Dei eorum foetorem exhorruit . . . Zdá se, podle zvyku a pověr dosud zachovaných, že se staří Slované nekoupali před letním slunovratem a slavnostmi kupal. Jméno *kupala* samo nasvědčuje jakémusi obřadnému, patrně prvnímu společnému koupání.

doby knížecí nižší, nesvobodná třída lidu slula přímo *smurdi*, r. смерди,[1]) což patrně souvisí se *smьrděti*.[2]).

Nicméně netřeba si bráti zprávy ty příliš k srdci. Prostá nejnižší třída pracovní nikde a nikdy nebyla jiná, necítíc potřeby zvláštní péče o tělo. A jelikož zprávy zachované pocházejí vesměs od jednotlivců z vyšších tříd společenských, zvyklých většímu blahobytu, pohodlí a větší čistotě, pochopíme, proč jim vždy a všude byt prostého sedláka byl více méně odporný a nečistý.[3]) A zde k tomu ještě přistupoval moment odporu národního a náboženského, který vůbec, jak častěji jsme viděli a ještě uvidíme, snižoval a zhoršoval úmyslně pohanský život slovanský. Za takových okolností všechny ty zprávy ztrácejí na svém významu a vytýkaná nečistota na svém slovanství. Jistě stejně nebyly smyslům vyšších tříd příjemny nižší a chudé třídy lidu původu germánského.[4]) Stejně na př. římským zpravodajům zdáli se němečtí Bastarni „špinavými a línými,“ stejně Herbord o nepřátelských Dánech vykládá, že dbali na zevnějšku svém málo čistoty

---

[1]) Ruští smerdi jsou doloženi několikráte Kijevským a Novgorodským letopisem (na př. Lavr. k r. 1096, 1103, Ipat. 1103, 1111 atd.), v Ruské pravdě (Ústav Jarosl. смердии холопь, смердъ и холопъ, *Goetz*, Ruska pravda I. 22, 34, 46, 52, *Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 39, 50, 66, 70, Ústav Vlad. Mon. po synodal. spisku), v Poučení Vlad. Mon. 83 (худый смрьдъ), v gramotě kn. Izjasl. Mstisl. 1148, v Otázkách Kirika 89 (Ист. Библ. VI. 48) atd. Srv. ta i další sebraná data u Srezněvského Мат. III. 448. Na západě známi jsou smerdi u polabských Daleminců. Doklady o nich (*smurdi, zmurdi, zmurdones*) z listin XII. a XIII. stol. viz u *Peiskera*, Zur Sozial Gesch. Böhmens II. (Die altslaw. Župa) 103 sl., Beziehungen 116, 135, *Knotheho*, N. Archiv f. sächs. Gesch. IV. 1883. 3, méně jisté doklady polské (smrod, smerd) u *Peiskera*, l. c. 114. K výkladu ruských smerdů srv. zatím *B. Romanov*, Смердий конь и смердъ (Изв. отд. р. яз. XIII. 1908 III. 18 sl.). Litevští Poláci dosud zovou sedláka *śmierdź (Karłowicz*, Słow. gwar V. 350).

[2]) Tak Miklosich EW. 310 s. v. *smerdъ* (srv. pol. *smierd, smard*, malor. *smerd*, bělor. *smierdź*), jenž zároveň zavrhuje Šafaříkovo odvození od pers. *mard* — muž. *Uhlenbeck* připomíná, že novoperské *märd* v staré iránštině znělo **marta*, tak že vůbec z toho nemohlo povstati rus. смердъ. (*Peisker*, Beziehungen 119). Výklad Miklosichův přijímá nově i *J. Janko* (Věstník Akad. 1908. III. 187).

[3]) Jak to vypadá v chýši prostého ruského mužíka gub. kurské srv. líčení z Этн. Сборн. V. 4—5, otištěné u *Rhamma*, Beiträge II. 2. 1, 107.

[4]) Podobně vzniklo v germánštině adj. *swach* ve smyslu nízký, chudý z původního smyslu — *stinkend* (*Heyne*, Hausaltert. III. 41), nebo *dorfrüchel* (tamže 86).

a krásy[1]) a jak uvedené zprávy o zápachu Slovanů byly subjektivní, vidíme zase z výroku německého knížete Gerlava, jenž německým Friesům, usazeným v zemi slovanských Suselců, vykládal, proč jsou Slovanům odporní: „Nescitis, quia in omni advenarum genere apud Sclavos nulla gens detestabilior Fresis? Sane fetet eis odor noster.“ [2]) Vypravuje-li pak Fadlán velmi odporné věci o nečistotě ruských kupců X. věku,[3]) není tím ještě řečeno, že to byli slovanští kupcové. Naopak vše nasvědčuje, že tu běží o neslovanské, normanské kupce, tedy původu germanského.[4]) A týž autor podotýká, že i ruský kníže ve svém paláci žije tak lenivě, že nevstane ani k tělesné potřebě a odbývá ji do podaných nádob.[5])

---

[1]) Tacitus Germ. 46: Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, . . . sordes omnium ac torpor. Jinak však se o Germánech častěji připomíná, že jsou zvyklí koupati se v řekách, ba o Markomannech a Kvadech docela, že nechtěli bydliti v městech proto, že by se musili odříci obvyklých koupelí (Caesar BG. IV. 1, VI. 21, Herodian VII. 2, 6, Dio Cass. LXXI. 20, Tacit G. 22). Srv. *Heyne*, Hausaltert. III. 35. Herbord: Vita Ottonis III. 30 (porro in victu vel in habitu vestium parum lauti habent aut pulchritudinis). Na témž místě připisuje Herbord arcibiskupu dánskému „slovanskou neohrabanost“ (erat slavicae rusticitatis).

[2]) Helmold I. 64.

[3]) *Harkavi*, Сказанія 93 (citát ze slovníku Jakútova): „Они грязнѣйшія твари Божіи, не очищаются отъ испражненія и не умываются отъ соитія какъ будто они дикіе ослы...... У каждаго изъ нихъ есть стулъ, на которомъ онъ сидитъ вмѣстѣ съ красивыми его дѣвушками для торга; иной сочетается со своей дѣвушкой а его товарищъ смотритъ на него; часто же собираются многіе изъ нихъ въ такомъ положеніи, одни въ виду другихъ. Иногда приходитъ купецъ покупать у одного изъ нихъ дѣвушку, застаетъ его сочетающимся съ нею и тотъ не оставляетъ ея, пока не кончитъ соитія своего. Каждый день утромъ у нихъ непремѣнно приходитъ дѣвушка съ большою лоханью съ водой, и ставитъ ее предъ своимъ хозяиномъ, который моетъ въ ней лице, руки и волосы, моетъ и чешетъ ихъ гребнемъ въ лохани, потомъ высморкается и плюетъ въ нее, и не оставляетъ грязной вещи, которой не дѣляетъ въ этой водѣ. Когда онъ кончилъ все нужное ему, дѣвушка несетъ лохань къ тому, который сидитъ близъ него и онъ дѣляетъ подобно товарищу; она же не перестаетъ переносить лохань отъ одного къ другому, пока не обходитъ кругомъ всѣхъ, находящихся въ домѣ и каждый изъ нихъ высморкается и плюетъ въ нее, умываетъ въ ней лице и волосы.« Musíme ovšem míti i tu na mysli stanovisko muslima a Araba, kterému náboženství předpisovalo stálé a zvýšené mytí a jehož pojem o čistotě byl ovšem jiný.

[4]) „Extrement mal propres“ nazývá Rusy i malá perská geografie v překladu Charmoyově (Relation 346).

[5]) *Harkavi* 101.

Ostatně máme proti zprávám výše uvedeným zase jiné historické doklady, jež ukazují, že to s tou nečistotou Slovanů nebylo tak zlé, zejména že se nesmí věc generalisovati. Nečistota byla patrně vlastností lidu nejprostšího, na venkově žijícího, kdežto lepší, bohatší vrstvy u Slovanů, zejména ve větších městech, měly zřejmou snahu udržovati své tělo v čistotě [1]) — sl. termin pro to je *mýti se* — a používaly k tomu zvláštních lázní, které ostatně nebyly neznámy ani lidu venkovskému. Máme o tom řadu starých zpráv od východních i západních Slovanů.

Když sv. Ondřej za časů apoštolských přišel do Velkého Novgorodu,[2]) našel tam podle tradice zachované v Kijevském letopise lázně, totiž vytopené dřevěné domy, v nichž lidé, svléknuvše se, polévali se kvasem louhovým, potom se mrskali metlami a na konec polili studenou vodou.[3]) Podobně čteme v témže letopise k r. 945, že kněžna Olga dala drevljanským poslům připraviti lázeň v dřevěném domě, v němž je potom upálila.[4]) A současně líčí Al Bekrí ve výňatku

---

[1]) Zde bych podotkl, že v odpovědích, které dal papež Mikuláš I. r. 866 Bulharům, vyskytuje se v čl. VI. také kladná odpověď na dotaz, zdali i v neděli smějí se mýti (*Mansi*, Coll. consil. XV. 401 sl.). Hlavně však srv., jak kněží provázející biskupa Ottona do Pomořan libovali si čistotu v domech slovanských (Herbord II. 41).

[2]) Pověst o sv. apoštolu Ondřeji, o němž v řeckých životopisech čteme, že apoštoloval v Skythii, byla brzy převedena na slovanský jazyk, lokalisována do V. Novgorodu a přešla pak do letopisu (*J. Golubinskij*, Ист. р. церкви I. 1. 22, M. 1901). Není tedy pravdou jeho pobyt v Novgorodě, ale líčení poměrů novgorodských je staré a správné.

[3]) Лѣтопись Лавр.[3] str. 7: ,,идеже Новъгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ и како ся мыютъ (и) хвощются" . . . . dále vypravuje sv. Ondřej sám: ,,дивно видѣхъ в землѣ Словеньстѣ, идущю ми сѣмо; видѣхъ бани древены и пережьгуть я рамяно (и) совлокуться и будуть нази, и облѣются квасомъ уснияномь, и возмуть на ся прутье младое, (и) бьють ся сами, и того ся добьють, едва слѣзуть лѣ живи и облѣются водою студеною (и) тако оживуть; и то творять по вся дни, не мучими никимже, но сами ся мучать и то творять мовенье собѣ а не мученье." V letopisu Lavrentjevském čteme ,,квасомъ усниянoмъ," v Nikonovském, Sof. Vremenniku ,,квасомъ кислымъ,", v Ipatjevském ,,мителью". *J. Golubinskij*, l. c. 21 podotýká, že se dosud užívá po dědinách kvasu k mytí hlavy v lázních a v maloruštině je pro to i termin ,,мытель" (v *Hrinčenkově* Slovníku II. 428 митель — teplá voda k mytí hlavy).

[4]) Tamže k r. 945 (str. 55). Také k r. 907 Oleg žádal pro ruské kupce v Cařihradě lázně (мовъ творити. Let. Lavr. 30[3].). V letopisu se čte мовъ (v přípisku мовня), v Ipat. мовница. Srv. *Sreznĕvskij*, Мат. II. 160. Teprve k r. 1090 připomíná týž letopis (str. 202), že metropolita perejasljavský Jefrĕm postavil tam lázeňskou budovu (баньное) z kamene, jíž před tím

z Mas'údího,[1]) jak v X. stol. vypadaly ruské lázně lidové. Byly to dřevěné domky se štěrbinami mechem vycpanými, mající uvnitř ohniště a ve střeše otvor k odvádění kouře. Když bylo ohniště dostatečně rozpáleno, tu prý zavřeli návštěvníci za sebou dvéře i otvor ve střeše, polili ohniště vodou, načež svazkem větévek v ruce rozvířili vystupující páry. Pot se tak proudem řinul z každého těla, že na nikom nezůstalo sledu po vyrážce a nádorech. A domy ty nazývají — dodává Mas'údí — *al-atbbá* nebo *al-itbbá*, což ovšem není nic jiného než stsl. *istъba*, č *jizba*.[2]) Na západě zase v Christianově legendě o sv. Václavu je též zmínka o vytopené lázni v jizbě [3]) a podobně připomíná Herbord vytopené světnice s teplou vodou (lázně?) v pomořanských městech,[4]) podotýkaje zároveň, že si Pomořané svá bílá roucha prali.[5]) Ibn Rosteh mluví sice o vytopených zimních příbytcích u Slovanů, ale z textu je zřejmo, že tu opět běží o analogické lázně parní.[6])

Konečně, a to je nejzajímavější, shledáváme se v západní Rusi ještě dnes s lázeňskými chýšemi, které odpovídají namnoze starověkým popisům. Slují rusky баня, банька (dialekt. forma бавня,

---

v Rusi nebylo. Ze zprávy o Olze viděti zároveň, že lázeň byla dřevěný dům při knížecím dvorci o samotě stojící, neboť jej mohli zapáliti bez nebezpečí pro ostatní dvorec. Vývoj veřejných lázní souvisí u Slovanů zajisté jako v Německu s vývojem obcí v města (*Heyne*, D. Hausalt. III. 51 sl.).

[1]) Al Bekrí ed. *Rozen* 57.

[2]) Už Kunik ve výkladu Al-Bekrího (l. c. 112) shledal v slově tomto správně přepis slov. *izba*, *jizba*, stsl. *istъba*, staror. *istoba*, u Lotyšů dosud *ustoba*, *iztaba*, lit. *stuba*, slovo, které se pokládá za přejetí z germ. *stuba* (*Stube*). Srv. dále str. 136, 138.

[3]) Invenit eum in asso balneo, quod populari lingua stuba vocatur, recumbentem (Fontes I. 223, *Pekař*, Nejst. kronika česká 1903, 162). Srv. *Brückner*, Zs. f. Elog. 1911, 180. Výraz „populari lingua" ukazuje zde zřejmě, že v lidu t. j. českém zvala se lázeň *istъba*. Sem patří zajisté ještě *calefactores stubae* připomínaní v zakládací listině litoměřické k r. 1057 (v opisu z XIII. stol. a v listině vyšehradské kapituly z r. 1078 (*Friedrich* Codex. dipl. I. 56, 84). Také v listině darovací sv. Štěpána Benediktinům v Pécsváradě r. 1015 připomíná se 6 lázeňských sluhů „*quos a stuba stubarios vocare possumus*" (*Fejér*, Cod. dipl. I. 296. Srv. *J. Schwarz*, Ungar. Revue 1892. 645). I zde se pára vyvolávala litím studené vody na rozpálené kameny (647).

[4]) Herbord Vita Ottonis II. 16: nemque in stupis (t. j. stube) calefactis et in aqua calida . . . baptismi confecit sacramenta.

[5]) Tamže II. 15.

[6]) *Marquart*, Streifzüge 468. Tyto lázně byly asi v zimě obývány; dosud Lotyšové bydlí v zimě v sušárně (Zs. f. öst. Volksk. XIII. 167).

байня, байна), лазня, лазенка, též мыльня, мовня, мовница,[1]) u sousedních Litevců a Lotyšů *jáuja* nebo *pirtis*.[2]) Ve vnitru pozůstává takováto ruská lázeň z předsíně (передбанникъ, прибайникъ) a vlastní lázně (баня), v níž jsou kamna (каменка, каменница) a vedle lešení dřevěné, obyčejně stupňovité (полокъ). Na ně si návštěvník lehne do páry, a to na nižší nebo vyšší stupeň podle toho, jakého si přeje horka. Kolem stěn bývají ještě lavice — лавка.[3]) Srv. na tab. I. připojené obrazy a plán novgorodské lázně, kreslený podle M. Sinozerského.[4]) Dosud se v nich návštěvníci místo mytí bijou v páře pruty vrbovými (вѣникъ), načež se polévají; někde ohřívají vodu i rozžhavenými kameny, které do ní házejí.[5]) A co je nejzajímavější: místy dosud lid připravuje lázeň

[1]) Srv. o nich *Dal*, Словарь s. v. баня, *Efimenko*, Матер. по этн. р. нас. арханг. губ. I. (Moskva 1877) 25, *Rhamm*, Beiträge II. 2. 1. 317 sl. U *Semenova*, Россія IX. (Верхнее Поднѣпровье и Бѣлоруссія) 141 popisují se běloruské lázně, jaké se nacházejí hlavně v gub. vitebské a smolenské. Jdou do celého velkoruského území, ale v jižní Rusi nejsou. Aspoň podle *Rhamma* (Beiträge l. c.) není jich více v poltavské, charkovské, kurské a kijevské gubernii a dále na jihu. Naproti tomu jich opětně v Haliči vzpomíná *J. Píč* (Pam. arch. XIV. 61), také *Želechovskij* a *Hrinčenko* mají ve svém slovníku лазня (ale баня ve významu jiném). Jinak hojné zprávy *Romstorfa* a *Kaindla* o domácím bytu haličských Rusínů lázní nepřipomínají (*Rhamm* 319).

[2]) Lit. a lot. *pirtis* od *periù*) — koupati, vlastně bíti lázeňským chvostem, srv. sl. *perą* (*Schrader*, Lex. 58). Týž význam přešel k sousedním Finnům (*Bielenstein*, Holzbauten der Letten. Petrohrad 1907, 110—117, srv. ref. Zs. f. österr. Volks. XIII. 175). Lotyšská lázeň je malá světnice s pecí, na níž jsou narovnány kameny, jež rozpálené polévají se vodou.

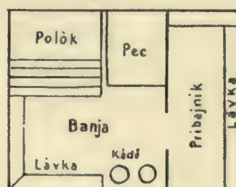
[3]) Srv. též popis v slovníku Dalově s. v.: *Баня (байня, байна)* — паровая, руская баня, строеніе или покой, гдѣ моются и парятся не просто въ сухомъ теплѣ а въ пару, почему важнѣйшія части бани: калильная печь съ булыжникомъ *(каменка)* или съ ядрами и чугуннымъ боемъ *(чугунка)*, или съ *колодою*, въ видѣ опрокинутаго котла съ завороченными окраинами. Затѣмъ полокъ съ приступками и подголовьемъ, на которомъ парятся; лавки вокругъ стѣнъ на коихъ моются; чаны съ горячею и холодною водою или краны для этого въ стѣнѣ; *шайки* для мытья и оката, *вехотки* (мочало) для мылки, *вѣники* (дубовые или березовые) для парки. При порядочной банѣ естъ передбанникъ, гдѣ раздѣваются, отдыхаютъ, запиваютъ баню квасомъ.

[4]) Z Levočské volosti, Boroviči, Novgor. gub. Srv. Жив. Стар. IX. 432 sl. Obr. 1. Vnější pohled na „bajnu“, 2. půdorys, 3. pohled do vnitra vlastní baně s pecí a stupňovitým polokem.

[5]) *Rhamm*, Beiträge l. c. 327—8, *Sinozerskij*, l. c. 435. Podle *Trojanoviće* v Srbsku dosud vypařují aspoň nemocné nad kotlem s vodou, do níž házejí rozžhavené kameny, a při některých nemocech házejí na oheň semena konopná nebo květy, sbírané na Ivanův den (Archiv f. Anthr. XXVII. 262).

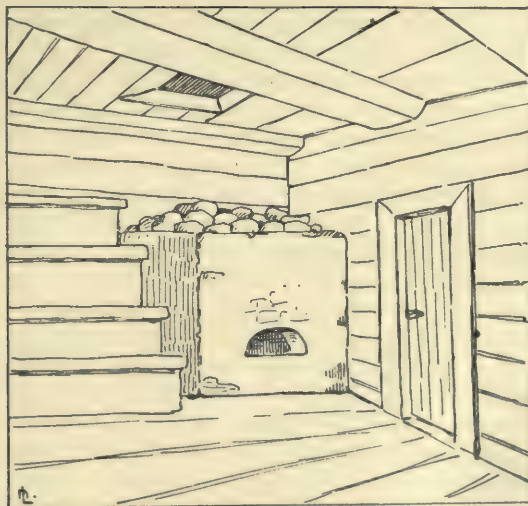

1.

2.

3.

Tab. I. Ruská lázeň (баня) z novgorodské gubernie.

i svým zemřelým předkům, — říká se „парить стариковъ“[1]) — podobně jako to činíval podle dokladů několika staroruských církevních poučení v době, kdy ještě nebylo vykořeněno pohanství.[2]) Z nich máme i frasi „líti vodu na pec v bani“.[3])

Podobné lázně nebyly však v staré době vlastní jenom Slovanům. Předně chodili jihovýchodní sousedé Slovanů Skythové podle Herodotovy zprávy do podobných parou naplněných stanů, jenže si při tom připravovali zároveň opojení kouřem, házejíce na ohniště semeno z konopí.[4]) Na západní straně setkáváme se pak u starých Germánů

---

[1]) *Murko*, Grab als Tisch (Wörter und Sachen II. 104, z gub. vitebské). V újezdě borisovském minské gub. ponechává se také parní lázeň duši mrtvého a pozůstalí berou pro ni i lázeňskou metlu a tuto pak na noc na hrob kladou (tamže 87). Také ruští jinorodci vytápějí dosud lázně pro předky (*Aničkov*, Пѣсня I. 300).

[2]) Srv. v Slovu sv. Grigorija podle novgor. ruk.: „и огнѣви сварожицю молятся и навъмь мъвь творять“ (*Tichonravov*, Лѣт. IV. III. 99, *Vladimirov* u *Ponomareva*, Пам. др. р. церк. лит. III. 233), v Slovu sv. Jana Zlatoústého (novg. ruk. XIV. stol.): „навемъ мовъ творять и попелъ посредѣ сыплють и проповѣдающе мясо и молоко и масла и яица, и вся потребная бѣсомъ, и на печь и льюще въ бани. мытися имъ велят. (*Tichonravov*, l. c. 108, *Vladimirov* 238). Velmi zajímavý doklad ze starého poučení doby předmongolské (Отчетъ И. Публич. Библ. за 1888 г. 106) otiskl A. Sobolevskij (Жив. Стар. 1891, IV. 229), kde se dí: „Мнози же отъ человѣкъ се творять по злоумію своему. Въ святый великій четвертокъ повѣдають мертвымъ мяса и млеко и яица, и мыльница (бани) топять, и на печь льютъ (для пара), и пепелъ посредѣ сыплютъ слѣда ради, и глаголютъ: »мыйтеся!« и чехлы вѣшають и убрусы, и велять ся терти (утираться). Бѣси же смѣются злоумію ихъ, и влѣзши моются и порплются въ попелѣ томъ, яко и куры, слѣдъ свой показають на попелѣ на прельщеніе имъ, и трутся чехлы и убрусы тѣми. И приходять топившіи мовници (бани), и глядають на попелѣ слѣда; и егда видять на попелѣ слѣдъ, и глаголють: »*приходили къ намъ навья* (покойники) *мыться*.« Егда то слышать бѣсы, и смѣются имъ... Но и паки проклятіе творять, еже та мяса приповѣдають мертвымъ въ четвертокъ и паки скверное то приповѣданіе въ Воскресеніе Христово ѣдять сами, ихъ же не достояло и псомъ ясти...“

[3]) Srv. právě uvedený citát ze Slova Jana Zlatoustého.

[4]) Herodot IV. 73—75. Herodot vykládá, že se Skythové nikdy nemyjí, pouze občas vstupují do stanů houněmi krytých se zapáleným ohništěm, na něž, když jsou kameny rozpáleny, vylévají vodu a házejí ještě konopné semeno, takže v páře i v kouři konopném se koupají a omamují. Toto omamování se zdá se mi býti důležitým aktem a myslím, u Skythů i původním podnětem a účelem celé procedury, ne vlastní omývání. Totéž (a sice opájení se kouřem bylinným) vyličuje u Skythů ještě sofista Maxim Tyrský v 27. besedě (*Latyšev*, Scythica I. 592). Také *Trojanović*, l. c. 261 soudí, že podnětem k parní lázni byl spíše požitek tělesný, než potřeba čistoty a mytí.

s analogickou síní lázeňskou, zv. *badestube*.[1]) Tyto dvě analogie daly podnět k theorii, že parní lázeň vůbec nebyla u Slovanů původní a domácí, nýbrž vymožeností od sousedů přejatou. A Rud. Meringer, jenž se otázkou touto zabýval, rozhodl nověji celou otázku v ten rozum, že prototyp parních lázní přišel ke Slovanům i ke Germánům od Skythů, ale že později Slované přejali opět od Germánů novou úpravu této lázeňské síně i s jejím germánským jménem — *stube*.[2]) Pro prvé svědčí mu souhlasný popis Herodotův z V. stol. př. Kr. a hlavně to, že konopí — κάνναβις, od Skythů při tom užívané, přešlo z iránštiny přímo do slovanštiny ve významu *koupele, koupati se*, což znělo stsl. *ką̆pělь, ką̆pati*.[3]) Pro druhé svědčí mu opět přechod germ. *stube* ve všesl. *istъba*, č. *jizba*, přechod obecně uznávaný[4].) Podle tohoto výkladu byli by tedy Slované podstatu parní lázně poznali a přejali od Skythů, další úpravu a název lázeňského domu od Germánů. Ba nejnověji Rhamm rozšiřuje tento vliv ještě více. Podle něho i další dnešní všesl. názvy *baňa* (баня) a *lázeň* (лазня) jsou původu germánského.[5]) Podobný proces předpokládá se i pro vývoj lázně litvo-lotyšské.[6])

---

[1]) Srv. hlavně výklady *R. Meringera* v Mitth. anthr. Ges. Wien XXIII. 166 sl., v Idg. Forsch. XVIII. 273 a v knize „Das deutsche Haus und sein Hausrat" (Leipzig 1906) 62 sl. Na prvém místě je uvedena i starší literatura. Dále srv. *A. Dachler*, Baden und Badestuben (Zs. f. öst. Volkskunde XV. 1909, I.—II.; srv. XIII. 164). Také u Germánů udržely se dlouho zvláštní lázeňské domky, na př. ve Švýcarech a ve Skandinavii a i zde šlehali tělo v parní lázni svazkem větévek (*Dachler* 7, 10, 14). O vývoji lázní u Germánů srv. vůbec *Heyne*, Hausalt. III. 35, kde v pozn. 1 i literatura další.

[2]) *Meringer*, Haus 64, *Dachler* 18, *Schrader*, Lex. 58.

[3]) Stsl. kąpělь, r. кýпѣль, bulh. къпалница, srb. купало, ch. kupelj, slovin. kopelj, č. koupel, luž. kupjel, pol. kąpiel (*Miklosich*, EW. 126, *Budilović*, Слав. II. 1. 116).

[4]) Tak i slovanští filologové soudí. Srv. *Berneker*, EW. 436, *Janko*, Národ. Věstník 1907, 69, *Brückner*, Zs. f. Ethnol. 1911, 180, *Murko*, Mitth. anthr. Ges. Wien XXXVI. 98, 103. Z Němců nověji *A. Dachler* (Zs. f. öst. Volksk. XIII. 166, XIV. 17) soudí opačně. Dachler se vůbec domnívá, že od Slovanů přejali Ostrogoti princip parní lázně a přinesli jej do Italie i do Němec, kde z toho Frankové a Alemanni vytvořili obývací síň a typ hornoněmeckého domu (l. c. XIII. 166).

[5]) *Rhamm* (Beiträge II. 2. 1. 318—322) баня z *baďstofa* (bađhus) od stn. *bađ*, лазня z *laugarhus*, *laughus* od stnord. *laug* (Lauge) + suffix *nja*. Ve významu *laug* — sl. *lugъ* (*Miklosich*, EW. 175) vězí zároveň význam mytí s přídavkem louhu, připravovaného politím popele vodou a vytažením z něho příslušných solí (*Heyne*, Hausalt. III. 47). Na užívání u Slovanů svědčí uvedený citát z letopisu (str. 130). *Rhamm* soudí dále, že slov. termin pro větévky lázeňské byl *chvostъ* a i ten přejat z germ. *Quast* (330).

[6]) *Bielenstein* pokládá lot. *ustoba*, *iztaba* a lit. *stuba* za přejaté ze slov.

Nepokládám však tento výklad Meringerův a Rhammův ve všem za správný. Předně není jisto, máme-li před sebou zvyk přejatý od Skythů, či zvyk, který byl odedávna domácí i evropským seveřanům. Jak mi sdělil prof. J. Zubatý, nelze sice z jazykového hlediska odmítnouti možnost spojení *konoplja* — *kąpě'ь*, neboť nevíme, jak vypadal původní iránský tvar, z něhož povstalo i ř. κάνναβις, sthn. *hanaf* (got. **hanaps*), agls. *haenep* i stsl. *konoplja*, aniž známe prostředí, kterým termin pronikl ke Slovanům. Konečně neznáme také, nebylo-li více medií, které znění modifikovaly, na př. jedno pro rostlinu a zboží, jiné pro konopí v koupeli a pod. Střídání *konop* — *komp* — *kąp* je však možné.[1]) Nicméně myslím, že proti možnému spojení *konoplja* s *kąpati* zůstávají silné pochybnosti věcné. Těchto pochybností by nebylo, kdyby v slov. *kąpati* — *kąpělь* zůstal i věcně tkvíti nějaký vztah k upotřebení konopí při lázni. Ale toho v slovech není. U Skythů běželo při proceduře zjevně o výpar, resp. kouř ze spalovaného semene konopného, patrně za účelem omamovacím, podobně jako se za týmž účelem dával i později konopný extrakt do různých omamovacích prostředků, zejména hašiše, kde je hlavním substrátem.[2]) Po tom všem v slovanském *kąpati* a *kąpělь* stopy není; netkví v tom, pokud vím, žádný vztah k upotřebení konopí při lázni a už z toho důvodu pochybuji o správnosti výkladu Meringerova. Druhým důvodem je pak to, že podobné parní lázně byly známy i jinde mimo dosah Skythů, na př. u Řeků a na západě u Iberů,[3]) a tak není vyloučeno, že se Skythové seznámili s nimi teprve v Evropě, zejména má-li pravdu Vambéry, že je parní lázeň věc, která nomadům není vlastní.[4]) Je tedy možno, že Skythové teprve ve východní Evropě od Evropanů (tedy i Slovanů)

---

istьba. *Meringer* proti tomu trvá i zde na přejetí z germánštiny (Mitth. anthr. Ges. Wien 1908. 264). K Finům přešel též termin *tupa*.

[1]) Srv. na př. původní kořen *ǵenebh* — *ǵonobh*, který je v slov. zastoupen tvary *ǵembh*, *ǵombh* (zębъ, ząbъ) i *ǵnobh* (znobiti).

[2]) Různé druhy hašiše připravují se ze sušených vrcholků rostliny nebo z klovatiny, prýštící se z odrůdy indické (*Cannabis indica*) a buď se požívají nebo kouří.

[3]) Podle Strabona (III. 3. 6) připravovali si Lusitanové lázeň po způsobu lakonském naléváním vody na žhavé kameny (*Λακωνικῶς διάγειν φασίν, ἀλειπτηρίοις χρωμένους δὶς καὶ πυρίαις ἐκ λίθων διαπύρων, ψυχρολουτροῦντας* etc.). Srv. *Hirt*, Idg. 721. Podle Nadaillaca užívali parních lázní i američtí Cliff-dwelleři. Jiný popis ze Sev. Ameriky podal missionář Loskiel (*Lippert*, Culturgesch. d. Menschheit I. 356).

[4]) *Vámbéry*, Ursprung der Magyaren 10. Srv. k tomu *Peisker*, Beziehungen 48, 50, 52.

poznali a převzali princip parní lázně a spojili jej pak se starým zvykem svým omamovati se v uzavřených stanech kouřem z konopí, aby tím tělesný požitek doplnili a stupňovali. Proto nepokládám první část Meringerova závěru — že totiž Slované poznali podstatu parní lázně teprve od Skythů — nikterak za jistou. Za to je správná druhá část. Slovanské *istъba* vzniklo z něm. *stuba* [1]) a značilo zprvu zvláštní lázeňskou komoru, vytápěnou kamny. Ovšem je-li germánská *stuba* původu domácího od *stieben* — rozprašovati (vztahuje se na rozvířování páry), či je-li toto jméno i s věcí, totiž s vytápěcím zařízením přijato Germány v časném středověku ze střlat. *extūfa*, jak zase jiní soudí, jest otázka dosud sporná, kterou řešiti zde není mým úkolem.[2]) S tím souvisí i spor o to, zdali *stuba* už původně značila u Germánů zvláštní místnost lázeňskou, či světnici obývací, v kterémžto významu objevuje se

---

[1]) Sl. *istъbá* vzniklo předražením *i*; přízvuk byl na konci. (O tom srv. *Miklosich*, Gramm. I.[2] 124 a *Murko*, Mitth. anthr. Ges. Wien XXXVI. 98, kde srv. i o změnách významu a dalších tvarech (i o chorv. *soba*, maď. *szoba* 101). Murko má i doklady, že *izba* značilo původně kamna (104). Pro přejetí jizby z germánštiny byl vedle *Murka* i *Miklosich*, EW. 97, *Krek*, Einl. 142, *Brückner*, Cywiliz. 26, *Jagić*, Archiv XIX. 536, *Uhlenbeck* (tamže XV. 487), *Kluge*, EW. [6]. 385 a jiní. Srv. *Mladenov*, Сборникъ нар. ум. XXV. 63, jenž sám pochybuje a dovolává se odchylného mínění *Meilleta* a *Ljapunova*, kteří myslí na přejetí z románštiny. *J. Karlowicz* zase soudil na původ domácí (Slownik wyr. obc. pochodzenia s. v., str. 226). Srv. i výše str. 136 pozn. 4.

[2]) Latinské **extufa* je sice nedoloženo, ale vidíme je ve franc. *étuve* (koupelna), *étouffer* (**extuffare*), ital. *stufa* (koupelna i kamna). *Meringer* soudí, že původně lat. **extufa* značilo asi jen oteplovací zařízení (hypocaustum) a teprve potom přešlo i na celek, na světnici ohřívanou, z kteréhož významu vzniklo i germ. *stuba* > sl. *istъba*. Ovšem Meringer soudí, že při tom působil i starší význam germánský souvisící se *stieben*, rozprašovati, tak že v něm. Stube jsou kontaminovány výrazy dva, jeden domácí, souvisící se *stieben*, druhý lat. **extufa* (Deutsches Haus 64 a Mitth. anthr. Ges. l. c. 167). Na slovo *stieben* myslil i *M. Heyne*, Hausalt. I. 45, III. 49, *Rhamm*, l. c. podle *Martina* (srv. i II. 1. 430). Naproti tomu domnívá se *Schrader*, že angl. *stofa*, stn. *stofa*, *stufa*, sthněm. *stuba* nemá co dělati se slovem *stieben* a je pouze obměnou nlat. *stuba* — **extūfa* (Reallex, 593). Srv. i *Bugge*, Rom. IV. 355, *Kluge*, EW. s. v. Stube. Jinak *Falk* v Maal of Minne 1909. 121. K římskému způsobu vytápění dodávám, že Římané vedle podzemních topišť (*suspensura — hypocausis*) měli podle všeho i jakási kamna (*caminus*), ač jejich zřízení není jasné a v Pompejích se nenašla (*Blümner* Privatalt. 105, 106, *Daremberg-Saglio*, Dict. I. c, 861). K vývoji zřízení vytápěcího sr. dále *A. Dachler*, Ausbildung der Beheizung bis ins Mittelalter (Berichte und Mitth. des Altertumsvereines. Wien 1907, 141 sl.).

před r. 1000 v nordických zemích.[1]) Pro Slovany jest zatím jisto, že sl. *istъba*, vzniklá ze *stuba*, objevuje se v nejstarších pramenech ve významu lázně.[2]) Je to výše uvedený Mas'údí (str. 131), legenda Kristianova (tamže) a také, když Olga kněžna připravovala r. 945 smrť pro Drevljany, kázala jim, jak praví letopisná tradice, připraviti lázeň (мовь). Načež: „Они же пережьгоша истопку[3]) и влѣзоша Деревляне, начаша ся мыти. И запроша о нихъ истобъку и повелѣ зажечи я отъ дверий.“[4]) Teprve později nabývá *istъba* při slovanském domě obecného významu světnice, která se vytápí (ať už kamny nebo ohništěm), proti komoře nevytápěné. Na základě toho nezbývá, než přijmouti, že původní význam slovanské *jizby* byla zvláštní lázeň — dnešní ruská баня, лазня — a že význam ten a patrně i zařízení vnitřní s kamny přejato bylo od sousedů germánských. Tím však nepravím, že Slované před tím lázní neměli. Naopak, jsem přesvědčen, že je měli už dříve, ovšem jen primitivní zemní chýše (zemljanky) s ohništěm, na něž rozpálené se vylévala voda. A proto také pochybuji, — nehledě k obtížím filologickým, o něž se opírají Brückner a Zelenin[5]) —

[1]) Viz o tom u *Rhamma*, Beiträge II. 2. 316 sl. Srv. též Beiträge II. 1. 422, 430—436 na základě nordických dokladů *V. Gundmundssona*, Privatboligen på Island i Sagatiden 1889 (srv. ref. *U. Nicolaysena* v Norsk Hist. Tidskrift 1890. 440—487). Srv. i *Meringer*, Haus 91.

[2]) Chybně *Rhamm*, l. c. 316—317, 331.

[3]) Tak v Lavr. 56[3]. Ve spisku Radziwillovském a Moskevské Duch. Akademie čte se истьбу.

[4]) S výkladem, který k tomuto místu podává *Rhamm*, Zs. f. Ethn. 1911, 382, nemohu souhlasiti. Z tradice, že sv. Ondřej našel lázně až v Novgorodu, nemůže býti vyvozováno, že nebylo jich r. 945 v Kijevě. Pravdu má sice Rhamm, že v témže letopise na jiných místech užívá se slova истопка, истобъка, изба, истьба pro jizbu obývací s pecí (Lavr.[3] 190, 211, 220, 249, 251, 265, 474), ale to je vesměs v zápisech po r. 1073, tedy od konce XI. století. Také doklad z Herborda je už pozdější (srv. výše str. 131). Rovněž poukazuji, že jak obvyklý deminutivní tvar, tak i jiné příznaky ukazují, že původně v Rusi jizba byla místnost velmi malá, což by také nasvědčovalo spíše lázni.

[5]) Nevím, jak dalece má pravdu *Brückner*, který obě slova má za domácí slovanská, neboť parallela s románským **banjo*, stř.-lat. ***banna***, fr. *bain*, ital. *bagno*, špaň. *baño*, port. *banho* — vše z lat. *bal(i)neum*, — nebo s ř. *βάνεια* je přece jen příliš silná. (Srv. *Brücknerův* referát o Rhammově knize v Zs. f. Ethn. 1911, 180 a k tomu odpověď *Rhammovu*, tamže 382, s kterou však v mnohých bodech souhlasiti nemohu.) V slov. máme bulh. бань, srb. бања, slovin. *banja*, pol. *bania*, č. *báně*, *baňka*, rus. баня — č. ***lázeň***, pol. *łaźnia*, luž. *łaźna*, *lazńa*, rus. лазня, (*Miklosich*, EW, 161,

že by měl pravdu Rhamm, podkládající i slovanskému баня a лазня původ germánský.[1])

Kosmetických prostředků staří Slované znali pramálo. O skythských ženách čteme, že se natíraly mastí vonnou, která usechši odloupala s sebou všechnu nečistotu s povrchu kůže.[2]) O Gallech se vypráví, že vynalezli mýdlo — *sapo*,[3]) o Germanech víme též, že užívali už v starověku mýdla a jakési pěny k barvení vlasů na červeno.[4])

O Slovanech staré doby nemáme podobné zprávy. U nich podle všeho byl universálním kosmetikem pouze tuk, kterým natírali tělo, aby bylo křepčí, aby lépe zimu vydrželo a také aby bylo chráněno před hmyzem. Používali k tomu ponejvíce tuků mléčných, tedy másla,[5]) neboť už sám tento termin, pocházející od koř. *maz-ati*, ukazuje etymologicky na toto časné nebo vůbec primární jeho používání. O barvení vlasů na žluto u Rusů (nordických?) zmiňuje se Ibn Chaukal.[6]) Drahé vonné oleje přicházely ovšem z Orientu i na

---

Berneker, EW. 42. Na obtíže vzniku *banje* z románštiny ukázal *Janko*, Věstník 1907. 69. Na řecké *βάνεια* ukazuje nově *Zelenin* Arch. sl. Phil, 1910. 601, 602 (podle *Vasmera*, Грекослав. эт. III. 38). Pokud se týče původu slova лазня, kritik Rhammův *Zelenin* (l. c.) nezamítá sice germ. vzoru pro r. лазня, ale pokládá formu slovanskou za pozdější přejetí assimillované k slov. лазить, poněvadž by přechod *laug+nja — laznja* narážel na fonetické obtíže.

[1]) *Rhamm* sám l. c. 318 předpokládá za domácí slov. termin slovo *mylьnja*.

[2]) Herodot IV. 75.

[3]) Plinius XXVIII. 191. Ale srv. *Schrader*, Reallex. 760, *Hirt*, Idg. 723 a *Heyne*, Hausaltertümer III. 12, 46.

[4]) *Schrader*, l. c. Barvení vlasů je doloženo i u Keltů, Agasthyrsů (Diodor V. 28, Plin. IV. 26) a zejména Skythů. Tak znají Sapho, scholia k Theokritovi a Hesychios Alexandrijský jakési dřevo skythské, zvané *θάψος, χρυ όξυλον, σκυθάριον*, kterým se barvilo na žluto hedbáví i vlasy (*Latyšev*, Scythica I. 321, 396, 852, Sapho Fragm. 167, Scholia k Theokritovi II. v. 87, Lex. Hesychia Alex. s. v. *θάψινον*. Srv. citáty v mých SS. I. 105).

[5]) Pod. doloženo o Paionech (Hek. u Athen. 10. 447: *ἀλείφονται ἐλαίῳ ἀπὸ γάλακτος*), o Burgundech (Sidon. Apollinaris XII. 6: infundens acido comam butyro) a jinde. Srv. *Hirt*, Idg. 459, 722, *Heyne*, l. c. 12.

[6]) Ibn Chaukal a po něm Idrísí i Dimeškí (*Harkavi*, Сказанія 221, 232.)

Tab. II. Starší typy hřebenů ze stř. Evropy.

sever, a byly proto zajisté i u zámožných Slovanů v oblibě. Kondakov se domnívá, že některé druhy pozdních náušnic (s dutými perlami) sloužily k tomu, aby byly naplněny vonným olejem, který při pohybu kanul dolů a plnil šat aromatickým zápachem.[1]) Riegl vyložil podobně i některé drobné bronzové duté okrasy, nalezené u Krunglu a Hohenbergu.[2]) Později, když obchod s Orientem a Řeckem se vzmohl a pronikal nahoru intensivněji, rozšířily se různé kosmetické prostředky i mezi lid. Aspoň z výše uvedené parafrase letopisu perejaslavského vidíme, že ve XII. stol. při lidových slavnostech ženy, aby se mužům zalíbily, malovaly si tváře bílým a červeným líčidlem.[3])

Předměty toilettní.

Že péče o tělo nebyla u Slovanů na nízkém stupni, svědčí dále i užívání různých toilettních předmětů, o nichž nám zase archeologie podává hojně a zajímavých dokladů. Běží tu hlavně o úpravu vlasů a vousů pomocí hřebene, nůžek a břitvy, ke kterýmžto nástrojům přistupují občas ještě vyspělejší toilettní potřeby, jako jsou pincetty k vytrhávání jednotlivých vlasů nebo lžičky k čištění uší a na konec i zrcadla.

Hřeben je velmi stará věc.[4]) V Evropě už v době neolithické se s ním setkáváme na jihu.[5]) Tyto prastaré hřebeny jsou hrubé a krátké, neboť vyřezávati v dřevě, rohu nebo v kosti dlouhou řadu zubů působilo obtíže. V době bronzové vidíme je už hojnější a opatřené obloukovitým, někdy ozdobně prolamovaným držadlem.[6]) Zejména na severu se tato forma udržela až do pozdní doby římské (vedle formy trojhranné). Vidíme ji nejen na Stradonicích v Čechách v době kol. Kristova narození, ale i později v III.—IV. stol. v žárových hrobech u Dobřichova, dále v Hlohově ve Slezsku, ve Fohrde v Braniborsku (III. stol.), v Arnswalde v Nové Marce (III. stol.), v Sadersdorfu, Reichersdorfu

---

[1]) *Tolstoj-Kondakov*, P. Древности V. (1897) 141.

[2]) *Diez*, Die Funde von Krungl 228.

[3]) Srv. výše str. 113: »и начаша (жены) червити лице и белимъ търти.« Podle *Heyneho* Hausaltert. III. 87 užívalo se v středověku k tomu ponejvíce minia a rtuti, méně jiných neškodných přípravků.

[4]) K celkové historii srv. *Olshausen*, Beitrag zur Geschichte des Haarkammes (Berl. Verh. 1899, 169—187), *Winter F.*, Die Kämme aller Zeiten (Leipzig 1907), kde jsou však slovanské nálezy ve mi zanedbány.

[5]) *Olshausen*, l. c. 152 uvádí doklady z Lagozzy a ze Švýcar, *Montelius*, Cultur Schwedens 19 z Gotlandu, ale o neolith. stáří jeho velmi pochybuji.

[6]) Srv. nálezy z Castione u Parmy nebo pro sever známý hrob odkrytý v Borum-Eshöi, nebo v mohyle u Seddinu v Braniborsku (*Olshausen* 170, 177, 178). Srv. obr. 1—4 na tabulce II.

(III. stol.), v Ostrovianech v Šaryši (III. stol.) a jako typickou formu pro Pomořany, na př. v hrobech u Borkenhagenu, Rabenu, Redelu, v Kwiatkowě na Vartě (srv. tab. II.), — tedy v zemích, v nichž už pro tuto římskou dobu předpokládáme důvodně osídlení slovanská, třebas ještě vedle germánských.[1])

Od doby římského císařství užívání hřebene rozmohlo se velice i za hranicemi říše římské. Řím nesmírně mnoho působil na změnu zevnějšku severních barbarů. O tom, jak Germáni počali zevnějšek svůj, zejména úpravu vlasů a vousů, přizpůsobovati modě římské, resp. byzantskořímské, máme mnoho zpráv a mnoho jiných dokladů na památkách ikonografických.[2]) O Slovanech nemáme naproti tomu téměř nic, ani v starých historických popisech, ani na jiném druhu památek, tak že není podkladu pro podobné podrobné vylíčení, jaké podal Heyne o Germánech. Ale netřeba pochybovati, že jakmile přišli Slované ve styk s Římem a s Byzancí, stalo se u nich totéž, a proto také shledáváme v hrobech jejich stejně mnoho toilettních pomůcek, jako u sousedů. Ba můžeme na základě tohoto materialu pověděti zase více, než pověděl Heyne o Germánech se svého historicko-filologického stanoviska.

Mezi toilettními předměty objevuje se hřeben v slovanských hrobech (nebo v slovanských zemích) nejčastěji a velmi hojně od doby římské. V době té setkáváme se vedle obloukovitého tvaru právě popsaného s tvarem střechovitým, jehož držadlo má podobu nízkého trojúhelníka,[3]) nebo s tvarem dlouhého nízkého obdélníka,[4]) nebo konečně

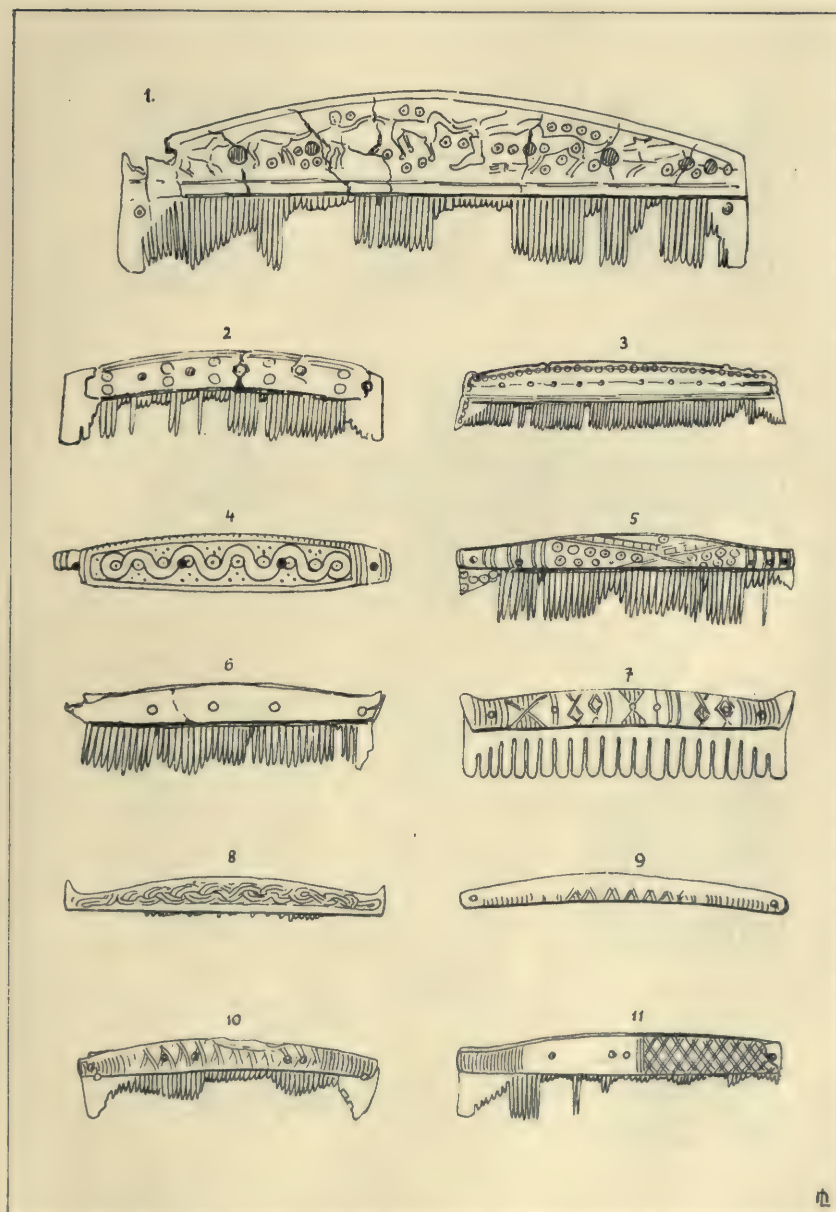
---

[1]) *Olshausen* 180, Borkenhagen Verh. berl. 1893. 575, 1894. 596, *Schumann*, Kultur Pommerns 74, Taf. IV. 39, Darzau (*Hostmann*, Gräberfeld 110), Arnswalde Nachrichten 1893. 82, Raben Zs. f. Ethn. Taf. IX. 15, Redel Verh. berl. 1894. 67, Elbląg *Olshausen*, l. c., Kwiatkow Mater. VIII. tab. 1, Sadersdorf a Reichersdorf Niederlaus. Mitth. III. Taf. I. 10, IV. Taf. IV. 11, Ostroviany Arch. Ert. 1894, 401, *Hampel*, Goldfund von Nagy-Miklós 152. Také na Bornholmě je ve IV. stol. po Kr. (*Olshausen*, l. c.). Stradonické viz u *Píče*, Starož. II. 2 tab. XVI., XVII., dobřichovické u *Píče* II. 3, tab. LXXV. 24, LXXXIII. 11); podobné jsou z Noutonic (tamže 91) a ze sídliště u Slatiny (110). Srv. i nálezy meklenburské (*Beltz* Vorg. Alt. 370).

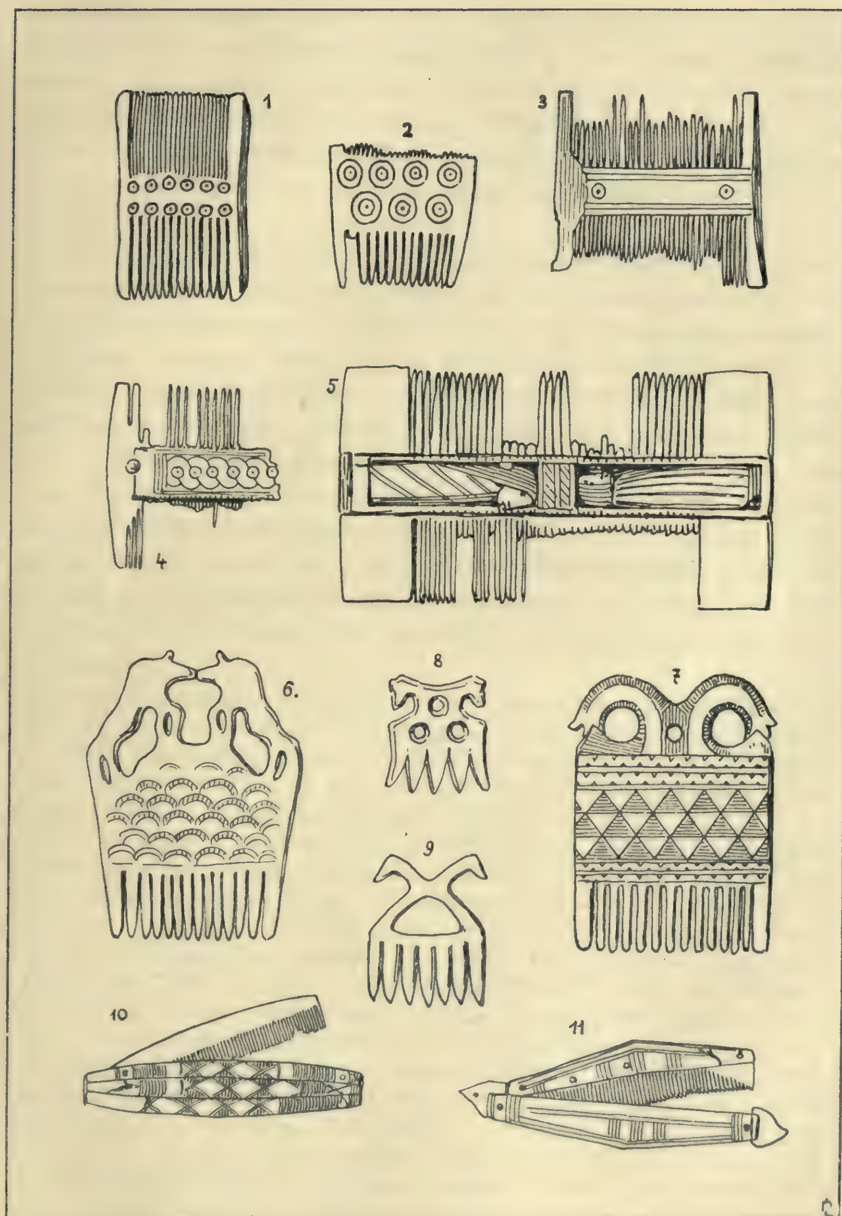
[2]) Srv. *Heyne*, D. Hausaltert. III. 61 sl.

[3]) Srv. *Riegel*, Jahrbuch Centr. Komm. I. 238.

[4]) Všechny tyto typy srv. na př. zastoupené v žárových hrobech císařské doby římské v Reichenhallu (*Chlingensperg M.*, Das Gräberfeld von Reichenhall. 1890, passim) nebo v Čechách v hrobech u Poštovic, Podbaby, Roztok, Světce, Vinařic, v sídlišti u Všenor, (*Píč*, Starož. II. 3. 128, 305, III. 1, 38, 43, tab. I. 25, tab. VII. 3, 4). Střední tvar mezi

Tab. III. Pozdější typy hřebenů ze zemí slovanských (VI.—XI. stol.)

Tab. IV. Pozdější typy hřebenů ze zemí slovanských a okolních (IX.—XI. stol.).

s držadlem oblouku různě vykrojeného,[1]) náležejícího hlavně do III.—V. stol. Povšechným znakem stává se větší délka a držadlo kostěné nebo dřevěné ozdobeno bývá typicky ornamentem rytým složeným z koncentrických koleček, obloučků a pod. Hřeben sám skládá se z řady menších částí, zastrčených do společného držadla a nýty připevněných (srv. hřeben z Kęblin a Kwiatkowa na tab. II. 8 a 13).

Na konci I. tisíciletí, tedy na konci pohanské doby a na počátku křesťanské, mizí v zemích slovanských většina starších tvarů, zejména kratší z držadlem prolamovaným nebo ozdobně vykrojeným a zůstávají, resp. nastupují tvary tyto: 1. hřebeny úzké a dlouhé, vyšlé od uvedených prototypů římských (Reichenhall, Podbaba, Roztoky), se zuby hustými, držadla nízkého, na povrchu rytím ozdobeného, jehož rohy v Rusku poněkud zobákovitě vybíhají (srv. obr. 6—8. na tab. III.).[2]) Hřeben sám se skládal opět z řady ozubených kostěných dílců, jež hladkou částí vloženy byly ve dvě kostěné rukojeti a vše spojeno nazkrz bronzovými nýty.[3]) K téže skupině náležejí i hřebeny skládací, při nichž vlastní hřeben zapadá do ozdobné střenky (obr. 10. a 11. na tab. IV.). Jsou ovšem vzácnější,[4]) ale prototypy známe také

obloukem a střechou vyskytl se v římské nekropoli olbijské (Изв. арх. VIII. 67) nebo v pohřebišti III. stol. u Kęblin, v Romaškách (*Chvojka*, srv. dále, *Demetrykiewicz*, Wiad. num. 1905 Nr. 62, tab. I. 23), v Čechách u Poštovic (*Píč*, Star. II. 3. 95). Nejstarší formu podobnou znám z nálezu u San Francesca v Bologni (*Olshausen* 171).

[1]) Podobné se našly na Sále u Třebic (Nachr. 1903, 51), v Čechách u Vinařic, na Julisce u Podbaby (*Píč*, Star. III. 1, tab. I. 23, IV. 14, 15). Jiné doklady z balt. zemí viz u *Olshausena*, l. c. 186. Vystupují hlavně v III.—V. stol. Nejvíce je jich známo z pohřebiště u Romašků v gub. kijevské (*Chvojka*, Пол погреб. tab. XIX. srv. *Chaněnko*, Древности IV. tab. 18). Také u Uwiśly v Haliči se našel (Zbiór XV. 38). Do této doby patří patrně i kresba hřebene (tab. II. 9) na urně nalezené u Petřic (Petersitz) v Pomořansku blíže Kolobřehu (o ní viz u *Olshausena*, l. c. 150 sl.).

[2]) Nalezeny na př. na Levém Hradci (*Niederle*, Lidstvo v době předhistorické 643, č. 12, 13, *Píč*, Star. III. 1. tab. XXXI. 8), v Kijevě (nové dosud nepublikované nálezy Chvojkovy), v Gnězdovu (*Sizov*, Смол. кург. VI. 1—10, str. 10, 24, 54 sl., 89, *Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. 17, 64 obr. 116) ve vladiměřských kurhanech (*Uvarov*, Меряне XXVII. 9, 11, *Spicyn*, Изв. арх. XV. 125), v ladožských (*Brandenburg*, Кург. Приладожья V. 3, str. 68). Hřebeny ve volyňských mohylách připomíná Melniková (Труды XI. арх. c. Kijev I. 495).

[3]) *Sizov*, Смол. кург. 54.

[4]) *Uvarov*, Меряне XXVII. 10; Люцин. мог. tab. VIII. 4, str. 47 (z IX.—X. stol.), *Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. 381, 383. Podobný hřeben

už z římské kultury mnohem starší, na př. z Reichenhallu.[1]) 2. Druhý druh jsou hřebeny oboustranné s ozdobně rytou střední částí, obyčejně krátké, ač se nalézají i delší, — podobné našim hustým hřebenům.[2]) Nejkrásnějším mně známým příkladem je hřeben kostěný, nalezený v slovanské sídelní vrstvě (střepy se slov. vlnicí a esovité záušnice) u Uher. Brodu,[3]) na jehož střední části vidíme vyryté dvě ženské postavy, zahalené v roucho (tab. IV. obr. 5). U Slovanů nemohu zatím datovati tyto hřebeny určitě před IX.—X. století, ale jinak byly na severu také už v mladší době římské.[4]) 3. Třetí druh jsou hřebeny kovové (bronzové), krátké, jednostranné, s několika hrubými zuby a s vyšším, ozdobně prolamovaným i figurálně traktovaným držadlem. Jsou práce dosti hrubé a v slovanských hrobech řídké, hojnější, jak se zdá, u východních sousedů finských, tak že máme před sebou nejspíše importy východní.[5]) Tyto hřebeny sloužily především za ozdobu k zastrčení do vlasů.

---

jako č. 381 nalezl se i v kostrovém kurhanu s dirhemem X. stol. u vsi Panova blíže Gžatska (Зап. арх. VII. 1. 117). Podobný nalezen v Lennewardenu (Katalog der Austellung in Riga 1896, tab. XXI. 19).

[1]) *Chlingensperg*, Gräberfeld von Reichenhall tab. 36.

[2]) V Čechách na Hradišti, Levém Hradci, Budči a Čáslavi, *Píč*, Star. III. 1. tab. XXVII. 6, XXXI. 3, 8, XXXVII.), v Rusku v nálezech hradu kijevského, v kurhanech petrohradských, gdovských a novgorodských z XI. století (*Spicyn*, Петерб. кург. XIX. 3., Гдов. курганы 35), dále ve vladiměřských (*Uvarov*, Меряне XXVIII. 12), moskevských (*Anučin*, Доистор. Москва tab. I. č. 39), v kijevských nálezech Chvojkových. Také v Livonsku jsou zcela stejné (Katalog der Aus. in Riga. Tab. XXI. 18, 30) a v Meklenbursku (*Beltz* Vorg. Alt. 370).

[3]) *Kučera*, Čas. olom. mus. 1902, 98 (Tab. VII. 7).

[4]) Na př. v Reichenhallu (*Chling nsperg* tab. XVI., XVII., XIX. XXI., XXVII., XXX., XXXIII., XXXVI. atd.). Pravděpodobně je však slovanské sídliště u Dobřichova, kde se našel podobný (*Píč*, Star. II. 3, tab. LXII. 23). V Luxemburgu v hrobech u Steinfortu doložen je mincemi do IV. stol. (*Hostmann*, Gräberfeld von Darzau 111).

[5]) Srv. hřebínek (ozdobu závěsnou) z radimičských kurhanů na ř. Snovi (černigov. gub.), uveřejněný Spicynem Зап. Арх. VIII. 1—2, tab. III. 1., dále hřebeny z vladiměřských kurhanů (*Uvarov*, Меряне tab. XXVII., *Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. č. 377, 388), jež vyobrazuji. Pod. nálezy jsou v ljadinském mohylníku IX.—X. stol. (*Jastrebov*, Лядин. мог. 24) a ve Finsku (*Aspelin*, IV. 1490). Sem asi patří i hřeben gotlandský, Monteliem do neolithu datovaný (Kultur Schwedens 19).

Hřebeny nalézáme v hrobech kostrových obyčejně u hlavy a to nejen u ženských,[1]) nýbrž i u mužských [2]) a ovšem i dětských koster.[3]) Občas nosily se však s jinými toilettními předměty u pasu, na př. v sáčku, zavěšeném na řetízku, jak dosvědčuje — je-li ovšem slovanský — nález u jezera Eto v gubernii vitebské.

Vůbec je viděti z nálezů, že se od doby římské také u Slovanů stala úprava vlasů požadavkem, jehož se dbalo, a česání, které se již dříve praktikovalo, nabylo zvýšené důležitosti a speciálních účelů, podobně jako bylo u Germánů. Ostatně je v staré Rusi každodenní česání vlasů doloženo přímo Fadlánem, jenž vypravuje, jak se ruští kupci na Volze každý den myli a česali, a jak členové knížecí družiny kijevské měli své služky, které se jim staraly o mytí a patrně i o česání hlavy.[4]) A totéž zajisté vedle vlastních Rusů dělali i Slované. Všeslov. a stsl. *česati* je slovo jistě prastaré, rovněž jako význam pro hřeben **česlь*, který z něho vznikl,[5]) vedle něhož však se ujal a speciálně po dnešní den udržel výraz jiný — *grebenь*, *grebьnь*, od sl. *grebą*, *greti* — vlastně rozrývati, na př. vodu veslem, vlasy hřebenem[6].) Jinak o způsobu česání, o tom, jaké byly různé úpravy vlasů a vousů, více uvedeme v kap. IV. v stati o ústroji a ozdobě hlavy.

K stříhání a holení vlasů nebo vousů sloužily n ů ž k y a b ř i t v a. Nůžky od doby t. zv. latènské a římské, kdy se poprvé objevují na

---

[1]) U Bulharů dosud dávají ženě do hrobu jehlu a hřeben (*Paraškevov*, Погр. об. у Бълг. 380).

[2]) Na př. v hrobech u Běleva na Volyni (*Melniková*, Труды арх. с. Kijev 1899. I. 505). Podobně v lotyšském Ljucině l. c. a také v Reichenhallu ležely obyčejně u hlavy mužů nůžky a hřeben (*Chlingensperg* 56).

[3]) Srv. na př. nález dětské kostry s kostěným hřebínkem (IX.—X. stol.) v základech Desjatinné církve v Kijevě (Изв. арх. ком. Прилож. къ Т. XXXII. 129).

[4]) *Fadlán*: „Každý den ráno přichází služka s velkou nádobou vodou naplněnou a postaví ji před svým pánem, jenž si v ní umyje líce, ruce i vlasy, myje i češe se hřebenem, pak se vysmrká a vyplije do ní . . .“ Srv. úplný citát v ruském překladu Harkaviho výše na str. 129 a u *Harkaviho*, Сказ. 94. O toilettě knížecí družiny viz l. c. 111: „Každý z nich má jednu dívku, která mu přisluhuje, myje mu hlavu a hotoví mu jídlo a pití.“

[5]) Srv. bulh. чешелъ, chorvsr. *češalj*, чешаљ, чесно, slovin. *češelj*, č. *česle*, *češlice*, luž. *česel*, *češlina* (*Berneker*, EW. 152, *Miklosich*, EW. 35).

[6]) Stsl. *grebenь*, pův. **greby*, b. гребень, sr. гребен, č. *hřeben*, p. *grzebień*, sl. *greběn*, d.-luž. *grjebjeń*, r. гребинь, гребень, polab. *grebén* (*Berneker*, EW. 347, *Miklosich*, EW. 76). Snad se původně oba terminy pro hřeben významem lišily.

severu Karpat,[1]) zůstaly stále stejného typu, shodného s nůžkami, kterých se dosud užívá ke stříhání ovcí. Dvě železná, proti sobě zaostřená ostří[2]) spojena jsou pružným obloukovým pérem, zatočeným buď jednoduše nebo později kolínkovitě (srv. výběr z nálezů III. až X. století na tabulce V.[3]) Teprve po X. stol. objevují se na severu nůžky dokonalejší, nýtem spojené a obdobné našim. Takové se našly na př. v hrobech u Bolhanu, u sela Borků blíže Rjazani, nebo v Gnězdovu ve vrchní části kurhanu.[4]) Jsou jinak typické pro kurhany jihovýchodní na pobřeží Černého moře, odkudž přišly na sever.[5]) Nůžky nalézají se dosti hojně v hrobech, jak ženských, tak i mužských[6]). Je však možno, že nebyly dávány nebožtíkům jen jako předměty toilettní, nýbrž i z jiných pověrečných příčin.[7])

Břitva je na severu a vůbec v Evropě nástrojem starším nežli nůžky. S břitvou se shledáváme nejen u Homéra,[8]) nýbrž i v celé středoevropské praehistorii mladší doby bronzové, připadající do konce II. a do první poloviny I. tisíciletí př. Kr. a to ponejvíce v známé podobě

---

[1]) O řeckých a římských nůžkách (ψαλίς. μάχαιρα διπλῆ, forfex) srv. *Baumeister*, Denkmäler 1581. Že sloužily k stříhání vlasů a vousů dosvědčuje *Martial* (VII. 95) a tanagerská terakotta holiče stříhajícího vlasy — *tonsor*, *κουρεύς* (*Baumeister*, l. c. 253). V hrobech laténských v Gallii a římských na severu, na př. u nás v Čechách a na Moravě jsou žel. nůžky dosti hojné v hrobech mužských i ženských (*Niederle*, Pravěk 1909, 23, *Píč*, Starož. II. 2. 77 (II. 3. 127, 141). V Reichenhallu jsou velmi hojné (*Chlingensperg*, tab. XVI., XX., XXVII., XXX.). Ve Švédsku se podle *Montelia* objevují poprvé v době římské (Kultur Schwedens 177).

[2]) Odtud všesl. starý termin r. ножницы, pol. *nożyce*, č. *nože*, *nožice*, *nůže*, dnes *nůžky*, slovin. *nožice*, sr. ножице, b. ножници. U *Srezněvského*, Мат. II. 464 s. v. ножници jsou doklady teprve z XIII. stol. (Кормчая r. 1280 a Кормчая Mosk. Duch. Akad. Nr. 54). Srv ножици v bulh. sborníku XIII. stol. (Starine VI. 117).

[3]) Pod č. 6 vyobrazené nůžky pocházejí z hradiště v Štětíně (Baumstrasse) a jsou vykládány zlatem (*Schumann*, Kultur Pomm. V. 15).

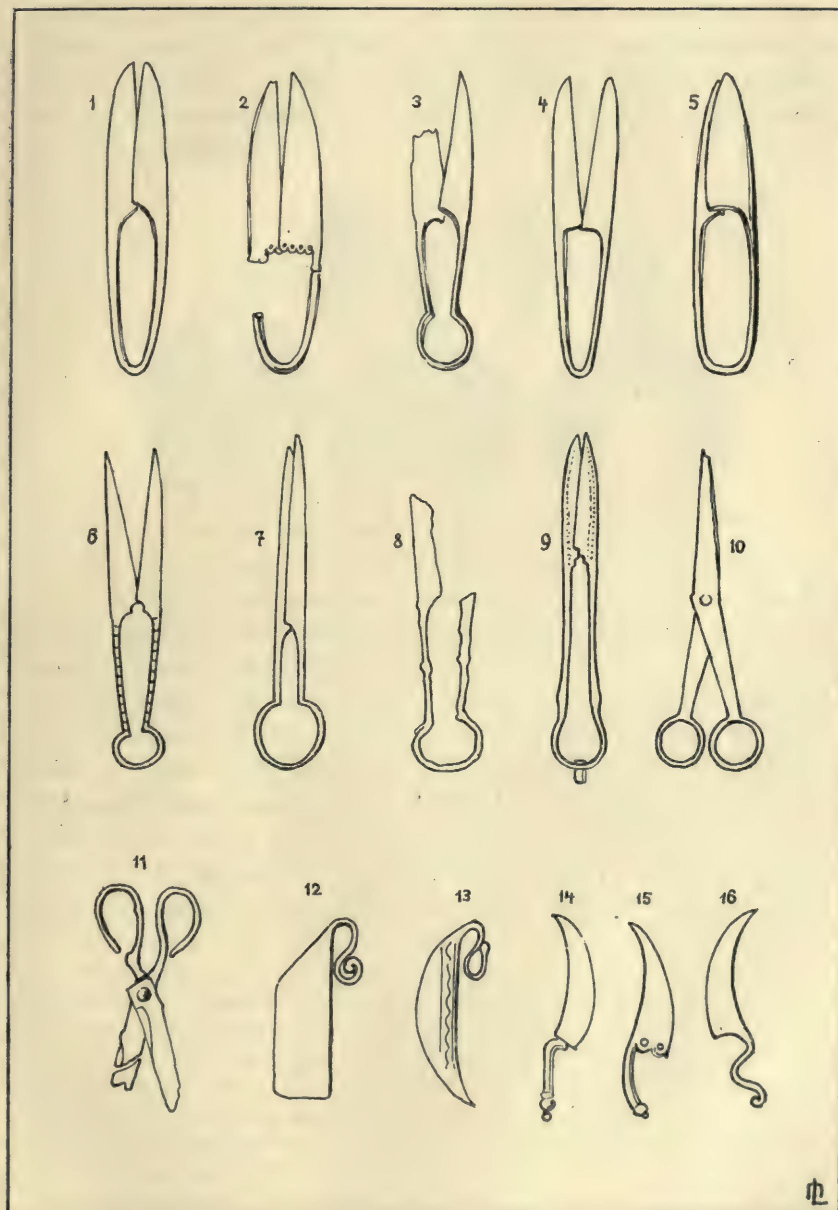
[4]) Zbiór wiad. XIV. 69, *Sizov*, Смол. кург. 55. V Gnězdovu byl jinak typický tvar č. 9. Na západě srv. nálezy u *Heyne*, Hausalt. III. 64. sl., 69 sl. Na jihu byla ovšem naše forma už za staré doby známa (srv. nález z Prieny, *Blümner*, Privatalt. 267, pozn. 8.).

[5]) Nůžky podobné bolhanským jsou v Histor. museu v Moskvě z oblasti Zakaspické.

[6]) Tak i u Germánů *Heyne*, l. c. 64, 77.

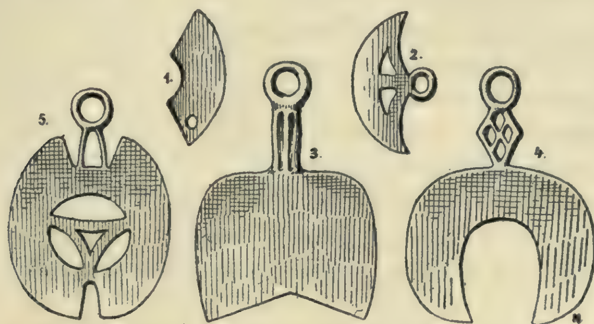
[7]) V Litvě dávají dosud do hrobu nůžky ze zvláštní pověry. Srv. Mitth. lau. Ges. 1889, 116 a *Mierzinski*, Congrès intern. d'anthr. Budapest I. 480, Correspondenzblatt anthr. Ges. 1888, 1.

[8]) Ilias XX. 173: *ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς*.

Tab. V. Nůžky a břitvy.

lunull a tenkých širokých, prolamovaných. na okraji velmi ostrých nožů z bronzového plechu (srv. obr. 2). V obvodu slovanského území vidíme je také už před Kristem v mladších hrobech lužického typu a typu slezského, ovšem jen zřídka. Zejména lunully jsou řídké,[1]) hojněji vystupuje jen nordický typ širokých, plochých nožů s esovitě zahnutým držátkem.[2])

Obr. 2. Středoevropské břitvy doby bronzové.

Samo holení nebylo najisto vynálezem severanů, tedy ani Slovanů. Klima severní k tomu nedávalo podnětů. Vzniklo kdesi na jihu, nejspíše v Orientě, odkudž přišlo k Řekům a do Italie, a odsud zase dále na sever. U Řeků ovládl zvyk holiti si vous od doby Alexandra Velikého a asi v téže době přišli podle Varrona (de re rust. 2, 11, 10) první *tonsores* ze Sicilie do Říma; pravidelné a úplné oholení přišlo do zvyku (zejména u mužů prostředních let) od poslední války punské (149—146) a portréty římské až do II. stol. po Kr. jsou většinou bezvousé.[3]) Tento římský zvyk nezůstal bez vlivu na severní Evropu, na Gally, na Germány [4]) a zajisté rovněž i na země slovanské, jak souditi musíme z po-

[1]) *Buchtela-Niederle*, Rukověť 71 (tab. XVI. 14). Na obr. 2 je pod č. 4 břitva z Brozánek v Čechách, ostatní tvary jsou z Bavor, Švýcar a Francie. Srv. mé Lidstvo v době předhistor. 272.

[2]) V starších žárových hrobech vých. Německa, na př. u Dergenthinu, kr. W. Prignitz (Berl. Verh. 1890. 366), nebo u Arneburgu v Staré Marce (Nachrichten 1892, 41). Srv. zde tab. V. č. 12 a 13. V pohřebišti slezského typu u Goscaru (Crossen) našel se zvláštní široký, rovný nůž, patrně břitva (Nachrichten 1895. 14).

[3]) *Baumeister*, Denkmäler 253, 255. Teprve od doby Hadrianovy přišel opětně do obliby vous, ale to trvalo jen do Konstantina, kdy zase ovládlo holení. Srv. více u *Marquardta* Privatleben 580 a *Blümnera*, Privatalt. 267—271.

[4]) *Heyne*, Hausalt. III. 63 sl., 78 sl.

měrně hojných nálezů ,,břitev“ v žárových hrobech z doby I.—V. stol. po Kr.[1]) Břitva od *briti* je prastaré slovo všeslovanské.[2]) Na konci doby pohanské lze sice nástroje, které bychom mohli vykládati za břitvy, nesnadno určiti[3]), ale že se i v té době dále praktikovalo holení, ukazují nejstarší miniatury a také některé zprávy historické, o nichž však pojednáme znovu podrobněji v kap. IV., kde vůbec budeme jednati o vnější úpravě těla u Slovanů. Vedle Říma přinášeli k Slovanům zvyk holiti se nebo aspoň stříhati hlavu i jiní národové. O Rusech připomíná to Ibn Chaukal,[4]) a podle knížecího rodokmenu bulharského přinesla bulharská knížata na Balkán nošení širokých šaravar i holení hlavy.[5]) Také u Moravanů ujímalo se kolem r. 900 podholování nebo podstřihování maďarské.[6])

Dalším dosti hojným toilletním předmětem jsou kovové pincettky k vytrhávání nepříjemných vlasů nebo vousů a lžičky k čištění uší (římské *auriscalpium*). Jsou to vesměs výrobky

[1]) V žárových hrobech, které pokládáme za slovanské, nalézá se, na př. v Čechách v kultuře dobřichovské (stupeň pičhorský) dosti mnoho malých lehkých, různě zahnutých nožíků, které šly nahoru z ústředí a dílen římských (*Píč*, Starož. II. 3, 126, srv. na př. tab. LXXIII. 4, 17, LXXXIII. 2, 22; *Buchtela-Niederle*, Rukovět XXII. 2), a které by bylo lze vzhledem k formě a lehkosti pokládati za břitvy. Ovšem dosti vadí tomuto výkladu to, že se vyskytují hojně i v hrobech ženských a scházejí v mužských (*Píč*, l. c. 127). Podobné jsou typické i v pohřebišti darzauském (*Hostmann*, Grabfeld von Darzau, tab. VIII. 23, X. 1, 6), v hrobech u Fohrde v Braniborsku (*Píč*, l. c.) a v mohylách u Zedlinu (Słup). Nachr. 1904. 19. Srv. ukázky zde na tab. V. č. 14—16.

[2]) Stsl. *briti*, *briją*, *britva*, *bričь* (*Miklosich*, EW. 21, Lex. palaeosl. 44). Slovin. *briti*, *britev*, *britva*, b. брича,, sr. бриjати, бритва, бриjач, бриjачица, č. *břitva*, pol. *brzytwa*, h.-luž. *britej*, dol. luž. *britvej*, r. брить, бритва, maď. *beretva*, *borotva*, lit. *britva*.

[3]) Mně aspoň není jistý doklad znám. Bezpochyby sloužily k tomu účeli jemnější nože rovného tvaru, neboť už v Římě měli takovéto břitvy (*cultellus*, *culter tonsorius*; Srv. *Blümmer*, l. c. 268), nebo se stříhali do hola.

[4]) *Harkavi*, Сказ. 221.

[5]) V známém bulharském rodokmenu knížecím (srv. o něm mé SS. II. 404 a 529) uvádí se, že před Isperichem vl dlo pět knížat s hlavami ostříhanými: сии е кънѧзь држаше кнѧжение лѣтъ ф и еı остриженами главами (*Šišmanov*, Крит. преглѣдъ. Сборникъ нар. ум. XVI.—XVII. 557).

[6]) *Friedrich*, Codex dipl. Boh. I. č. 30, str. 32. ř. 21.: Ipsi (Moimarii Sclavi) Ungariorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt et more eorum capita suorum pseudochristianorum pęnitus detonderunt et super nostros christianos immiserunt. Ale celá tato stížnost arc. Theotmara na Moravany je silně prolhaná.

jižní, které si občas kupovali i bohatší Slované a jež nosili v sáčcích zavěšených na pasu, nebo na krku. Pincetty depilatorní vyskytují se již v staré době žárových hrobů, t. zv. kultury lužickoslezské a římské (tab. VI. 1—3) a zůstávají, ač řídce, i v nálezech dob pozdějších v Uhrách v Zakarpatí.[1]) Srv. ukázky obr. 1—8 na tab. VI. Také lžičky jsou předmětem prastarým (už v době bronzové) a přicházely na sever už od dob předřímských, zhotovené z kosti, železa i bronzu.[2]) Na konci doby pohanské vyskytují se hojněji na př. v Přiladoží, kde jich našel Brandeburg 11 kusů, zavěšených mezi ozdobami nákrčními.[3]) Někdy jsou samy umělecké práce a ještě ověšeny přívěsky.[4]) Jdou až do Finska a přes permskou i kazaňskou gubernii až na Urál. Ovšem nejsou všechny pincetty a malé lžičky v hrobech nalézané vytknutého účelu; některé už svou poměrnou velkostí se nehodí, aby vnikly do otvoru ušního[5]).

---

[1]) Srv. *Hampel*, Alterthümer I. 124 (tab. 38, 57, 59), *Sizov*, Смолен. курр. Tab. VII. 10, *Uvarov*, Merjane XXVII. 35—37, *Abramić*, Jahrbuch für Altertumskunde 1909 III. 225. K pincettám vůbec srv. *Neugebauer*, Über Pincetten der alten Völker. Correspondenzblatt. anthr. Ges. 1884. 189, u Germanů *Heyne*, Hausaltert. III. 77 sl., *Lindenschmit*, Handbuch 460. O lžičkách ušních u Římanů srv. *Blümmer*, Privatalt. 438, o pincettách (*volsella*) tamže. V Stradonicích našlo se jich mnoho (*Píč*, Star. II. 2 tab. 17) a na jednom kroužku našla se zavěšená pincetta spolu s ušní lžičkou (srv. zde tab. VI. 8). Též jsou v hrobech u Dobřichova (*Píč*, Starož. II. 3, 141, tab. LXXXIII. 21, LXXXVI. 14). Celá garnitura z pincetty, škrabátka a lžičky našla se v hrobě z posledního století př. Kr. u Bylan. O ní, jakož i o rozšíření těchto (italských) garnitur v Pomohaní, srv. *Píč*, Starož. I. 1, 177, o rozšíření v zemích nordických v době bronzové *Müller*, Nord. Altertumskunde I. 265, v době po Kristu týž II. 105.

[2]) *Müller*, Nord. Alterthumskunde I. 265, II. 105. Jinak víme, že v té době vykonával funkci obyčejně malíček; odtud jeho název: digitus *auricularis* pro eo, quod eo aurem scalpimus (Isidor Orig. 11. 1, 71). Srv. *Heyne*, Alt. III. 89. Do doby římské náležejí nálezy na Stradonicích (*Píč*, Starož. II. 2, tab. 17).

[3]) *Brandenburg*, Кург. Приладожья 49, 50.

[4]) *Brandenburg*, l. c. tab. V. 2, 10 (srv. zde obr. 10 na tab. VI.). V bohatých ženských hrobech (neslov.) v kurhanech jekaterinoslavské gub. u Afanasjevky a Šandrovky našla se stříbrná lžička ušní, zavěšená na řetízku pravé ruky (Арх. Лѣт. 1903, 256). Jinou umělecky pracovanou lžičku uveřejnil Anučin z kurhanů kostromských (Globus 1900 č.21, str. 336). Podobné znám z Livonska z Ascheradenu (Katalog Aust. Riga, tab. XVIII. 30).

[5]) Srv. na př. nález z pskovského kurhanu uveřejněný *Glazovem*, Зап. V. 1. 44 sl. tab. XXI. 11, nebo lžičku s pincettou u *Uvarova*, Меряне XXVII. 22, nebo z černigovských mohyl u *Spicyna*, Зап. VIII. 1—2, tab. IV. 10, nebo z petrohradských *Spicyn*, Петерб. кург. XV. 14.

Posledním obecně potřebným předmětem toilettním, kterého však u Slovanů dosud bezpečně doloženého neznám, bylo kovové zrcadlo. Na západní hranici slovanské doložena jsou z doby římské v nálezech dosti hojně zrcadla původu italského (etruského a římského), sestávající z kovové okrouhlé desky s nasazeným držadlem (tab. VI. obr. 14.[1]) Také na jižní a východní hranici ruských Slovanů bylo zrcadel už od doby před Kr. nar. velmi hojně užíváno a to jak u Skythů a Sarmatů, — u těchto byly typické okrouhlé desky s držadlem, srv. obr. 13 na tab. VI.[2]) — tak i u pozdějších kmenů kočovných VI.—XI. století. V této době nastupuje však místo staršího skythosarmatského typu nový druh, který sice také známe už ze sarmatských hrobů,[3]) ale který se stal typickým teprve od V.—VI. stol. po Kr. Je to okrouhlá destička, litá z různých kovů, obyčejně bělavé směsi, jejíž složení není přesněji určeno,[4]) destička, která místo postranního držadla má na rubu ozdobeném reliefními, různě položenými žebry očko k držení a zavěšení (srv. obr. 15—18, tab. VI.). Tato zrcádka jsou na Rusi hojná, zejména v hrobech kavkazských a chazarských V.—VIII. stol., dále u kočovníků následujících století[5]) a rovněž se s nimi setkáváme v Uhrách

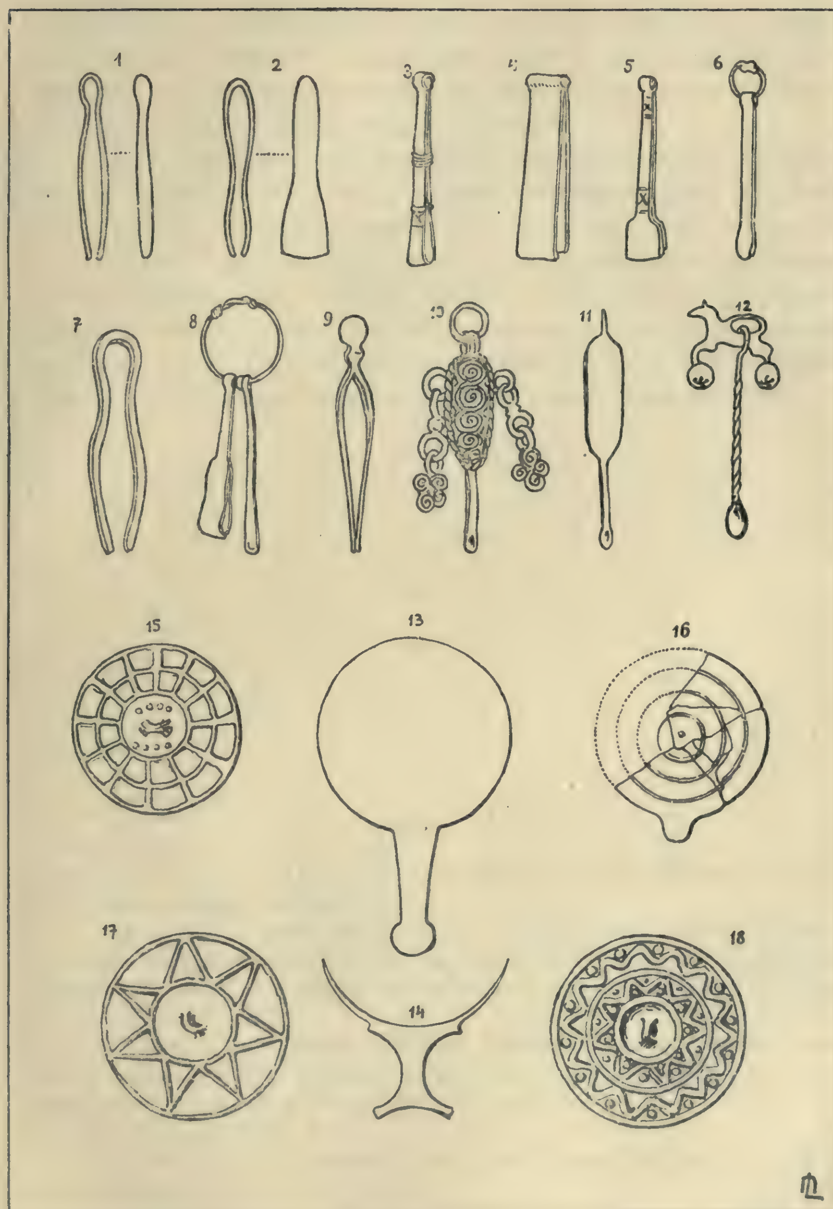
[1]) Srv. nálezy na Stradonicích (*Píč*, Star. II. 2, str. 66, tab. XXIII., 31, 32, XXVIII. 12 a j.), na hradišti u Okluk blíže Boskovic a v jiných českých nálezech z doby římské (*Píč*, l. c. a II. 3, 129).

[2]) Srv. na př. u *Chaněnka*, Древности Приднѣпровья II. tab. XIII., III. tab. XLIV., XLVI., *Tolstého-Kondakova* P., Древности II. 108, 152, v Świtatowitu V. 76, 78 (nálezy většinou ze severní hranice skythské oblasti z Pruss u Čerkas, z Budek u Romnů, z Novosielců). Ve Chvojkově popisu mohylníka brovarského (Gadjač, Poltava) není blíže udáno, jaké formy byla bronzová zrcadla tam nalezená (Раскопка мог. при с. Броварки 2).

[3]) Srv. u *Chaněnka*, Древн II. díl, tab. XIV. č. 233, XV. 237—240,. XX. 238, vesměs z nálezů kijevské gubernie, dále nález v kurhaně u Lazurců (Kaněv) v Арх. Лѣт. 1900, 19; okrouhlá kovová zrcádka ohlášena byla i ze „starších" mohyl u sela Kozackého blíže Chersona (Арх. Лѣт. 1899. 173).

[4]) Antická zrcadla byla obyčejně bronzová s větším procentem cínu (20—30%), řidčeji z kovu jiného, později ze stříbra. O kovu zradelném továren v Brundusiu viz Plin. 33. 130. Byla známa i skleněná zrcadla na podkladu cínovém (*Marquart*, Privatleben der Römer 758²). K starověkým zrcadlům srv. ještě *Sittl*, Archaeo ogie d. Kunst (München 1895) 206, 247, *Baumeister*, Denkmäler s. v. Spiegel.

[5]) Na př. v měšci u kostry v mohyle rossavské (*Samokvasov*, Могилы 224, v mohyle u Bolhanu blíže Olhopole (Zbiór XIV. 78) a u Němiryčky blíže Talného (Zbiór XIV. 83), ve Verch. Saltově (charkov. gub.) s mincemi VII. stol. (Арх. Лѣт. 1903, 399, Труды XIII. арх, c. I. 406), rovněž jako v mohylnících kavkazských (Матер. по арх. Кавк. VIII.) na př. v Kobanu (tab. XXIII. 12), Sanibě (XLIX. 10, 11), Dergavsu (LIV. 11, 12, 13), Baltě

Tab. VI. Pincetty, lžičky ušní a zrcadla.

v inventáři přistěhovalců stol. V.—VII.[1]) U Slovanů jich nevidíme, ač bychom je při rozkvětu orientálního obchodu očekávali a konečně také můžeme očekávati. Jsou najisto importem orientálním (z Mesopotamie?) a také v pozdějším obchodu arabském mezi importovanými předměty (i s arab. nápisy) hojně doložena.[2])

Starý slovanský výraz pro zrcadlo byl asi *_zrъcadlo_, od kmene _zer-_, rozšířeného v _zerk._[3]) Srv. č. _zrcadlo_, slovinsky _zrcalo_, pol. _źwierciadło_, polab. _zårkodlii_, rus. зеркало. Starý termin je i srb. огледало.[4])

O tetování a malování těla, které je jinak doloženo u části Indoevropanů, u Thráků (Dáků a Agathyrsů), Britů, Japodů, Sarmatů, Gelonů, Germánů a dále v Orientu[5]), — u Slovanů zpráv nemáme. Za to jsme slyšeli, že si ruské dívky v XII. stol. líčily tváře bílým a červeným barvivem, aby se zalíbily mládencům.[6])

(LXV. 17), Korce (LXXV. 12), Kumbultě (XCII. 2) a Machčesku (CIX. 17). Jsou někdy velmi ozdobné.

[1]) _Hampel_, Alterthümer I. 269 sl. uvádí nálezy z Csökmö, Mezö-Kaszony, Bökény-Mindszentu, Csongrádu, Černé atd. a to i z hrobů „germánských". Také v Krnogradu (Krainburg) našlo se stříbrné (_Jahrbuch_ Z. Comm. II. I. 247).

[2]) _Jacob_, Waare (Berlin) 1891 21, _Krehmer_, Culturgesch. des Orients (Wien 1875) II. 285. U _Jacoba_, l. c. viz i starší ruskou literaturu o nálezech pozdějších arabských zrcadel z končin povolžských.

[3]) _Miklosich_ EW. 402.

[4]) V Srbsku v bolevackém kraji dosud dávají mrtvému do hrobu zrcadlo (Срп. Етн. 36. XIV. 246).

[5]) Srv. citáty u _Hirta_, Idg. 722 a _Schradera_, Reallex. 851, _Müllenhoffa D. A._ III. 51.

[6]) Srv. výše na str. 113 citát z perejaslavského letopisu. Připomínám, že i v Krainburgu našly se v hrobech kusy červeného barviva (Mitth. anthr. Ges. 1906. Sitzungsb. 37).

Potrava a nápoje.

Když Długoš na počátku svých dějin vyličoval přírodní bohatství země polské, vystihl správně následujícími slovy to, co starým Slovanům příroda podávala k výživě.

„Regio polonica foecunda frugibus, amoena armentis et gregibus, dulcis mellibus, commoda equis, referta alitibus, dives ferro et plumbo, gloriosa cero, crassa butyro esto in plerisque locis abscisa, magis quam separata culturae respondet foecunditas, nemorosa regio et ideo dives pecoribus et abundans lactis, herbifera. In plerisque locis aegrum atque ieiunum solum et natura sterile, nemorosum tamen et arboribus varii generis consitum et pro aluearibus apum aut pascendo pecore nec usquequaque otiosum, vini et olei propter aquilonarem rigorem indiga; cervisia pro vino utitur, quod ex cerere tritici, hordei aut sigilinis fiat. Ager in plerisque locis crassus, in aliis arenosus, silvestris, incultus et infoecundus.“[1])

Je už předem pravděpodobno, že předmětem potravy u starých Slovanů bylo vše, co živného kolem poskytovala příroda: byly to obilniny a zeleniny, ovoce, byla to dále zvěř lesní a polní, rybolov a konečně i různé druhy domácího dobytka, o jehož chovu (rovněž jako o tom, co víme o zemědělství a lovu) promluvíme podrobně později, v kapitole VIII. Tedy stejně potrava masitá, jako rostlinná, a totéž nám ukáže další zkoumání.

---

[1]) Dlugoš ed. *Przezdiecki* I. 8. Srv. i jiné citáty podobné dále na str. 173. O tom, že země Měškova má mnoho medu, masa a ryb, má také zprávu Kazvíní (II. 415, u *Jacoba*, Handelsartikel 80) a po něm Bakuví (*Charmoy*, Relation 388).

I. Potrava masitá a mléčná.

Vystoupil ovšem nedávno Jan Peisker s míněním, že staří Slované byli vegetariáni v tom smyslu, že sice výjimkou požívali masa lesní zvěře nebo ryb, ale nepožívali ani masa domácího dobytka, ani jeho mléčných produktů. A k této theorii přišel autor pozorováním, že na jedné straně Slované terminy pro dobytek — *skot* a *nuta*, rovněž jako název pro sladké mléko — *mlěko*, přejali z germánštiny, na druhé straně pak názvy *volъ*, *koza*, *bykъ* a výraz pro mléko sražené — *tvarog*, přejali zase z některého jazyka turkotatarského.[1]) Zjev tento dovedl si Peisker vysvětliti jedině tak, že byli Slované ode dávna a po dlouhou dobu zbaveni chovu dobytka a zužitkování jeho produktů, — a to proto, že je těžkou porobou ovládali cizí kmenové, kteří jako páni veškeren chov dobytka a jeho produkty vyhradili si pouze pro sebe. Slované pod tímto vlivem přijali i cizí nomenklaturu. Podle ní soudíc — *skot*, *nuta*,

---

[1]) *J. Peisker* uložil svoji theorii hlavně ve spisech: Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung (Berlin-Stuttgart-Leipzig 1905. Otisk z Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgesch. III. 1905), Neue Grundlagen der slav. Altertumskunde (Stuttgart-Berlin 1910) a v připravované knize The Asiatic Background. — The Expansion of Slaws (Cambridge Medieval History I.—II.). Tuto theorii nejobšírněji vyložil a proti ní s filologického stanoviska se postavil *J. Janko*, O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germany (Věstník Č. Akad. 1908, 100 sl.), Über die Berührungen der alten Slaven mit Turkotataren (Wörter u. Sachen I. 109) a s historického hlediska autor této knihy v článku „J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde" v Archiv f. sl. Phil. 1909, 569, kde na poč. uvedeny jsou i ostatní současné drobnější referáty a polemiky (vyšlo také se separátní paginací). Důvodem k této hypothesi byl původně Peiskerův předpoklad, že stsl. *mlěko* (z *melko) je tvar přejatý z germánského **melka* (got. *miluks*, sthn. *miluh*, stnord. *mjolkr*, angls. *meoloc*, *milc*), podobně jako stsl. *skotъ* a *nuta* (dobytek) z germ. **skatta* (got. *skatts*), sthn. *nōz*, ags. *neāt*, a *bravъ* (**borvъ*). Naproti tomu sl. *tvarogъ* přešlo prý z turkotatarštiny, kde máme v džag. *turak*, tur. *torak*, jak. *tur*.

mléko na jedné, *tvarogъ*, *volъ*, *koza* a *bykъ*[1]) na druhé straně — byli těmito pány jednak Germáni, jednak Turkotataři a Slované tedy, podle této Peiskerovy argumentace, byli ode dávna, až do doby historické, podrobeni střídavě kruté porobě germánské nebo turkotatarské, která jim nedovolovala chovati vlastního dobytka a pro sebe ho užívati. Tak se z nich stali vegetariáni, nepožívající ani mléka, ani masa dobytčího. Podrobnější výklad o této Peiskerově theorii, pokud se týká chovu dobytka, podáme na příslušném místě kapitoly VIII. Zde nám běží především jen o domnělý vegetarianism Slovanů, — ale i tato část jeho these je nesprávná a nedokázaná.

Slované ovšem nebyli výhradně nebo především odkázáni jen na maso svých stád, kterých ostatně mnoho nebylo, — to dlužno přiznati podle všech známek. Nechovali stád pro denní, všední potravu a poráželi zajisté kusy jen při zvláštních příležitostech, pro uctění hostů nebo při slavnostech.[2]) Z hovězího dobytka, celkem vzácného, bylo požíváno jen mléka, kdežto maso potřebné dodával jednak brav a dobytek vepřový, jednak lov divokých zvířat, jenž poskytoval lidu zároveň zábavu a příjemné zaměstnání pro přebytek sil. Vedle toho bylo ovšem vždy nejčastější potravou to, co vegetální příroda kolkolem poskytla, — ale o nějakém vegetarianismu nemůže býti při tom řeč, jak nyní podrobněji ukážu.

Je-li sama sebou dedukce Peiskerova a priori pravdě nepodobná,[3]) padá nadobro, přihlédneme-li blíže k historicko-archaeologickým dokladům. Peisker sám svoji theorii opřel o jednu, a to jen jednu historickou zprávu, ale i této zprávy dovolává se nesprávně.

---

[1]) K tomu totiž připojil ještě *F. Korš* slova *bykъ*, *volъ*, *koza*, jako domnělá přejetí z turkotatarštiny (*Korš F.*, Зап. р. геогр. общ. Этн. отд. XXXIV. srv. můj článek str. 5 (573). *Korš* pokládá i slovo *svinija* za germánské a *konь*, *baranъ* aspoň za cizí. Rovněž k tomu přistupují Peiskerovi ještě další mnohá slova kulturní, jež Slované přejali z germánštiny (srv. *Peiskerův* výčet v Bezieh. 59 sl.); zejména důležité a rozhodující je pluh — stsl. *plugъ* z germ. **ploga*, nhn. *pfluog*.

[2]) Tak bývá ostatně i u národů pastýřských (*Hildebrand*, Recht und Sitte 25) a také Římané, ač o prastarém chovu dobytka u nich nemůže býti pochyby, živili se v starých dobách především stravou obilnou (kaše *puls* byla hlavním jídlem) a masa požívali jen při slavnostních příležitostech. Masa hovězího zprvu vůbec nejedli, poněvadž dobytka potřebovali k práci. Ponejvíce proto požíván byl brav a vepři (*Blümner*, Privatalterth. 160, 173).

[3]) Už pradávné sedění Slovanů na severu Evropy mluví samo proti vzniku vegetarianismu. Srv. i *Hirt*, Idg. 292.

Na jednom místě theologického traktátu, který povstal v VI. stol. po Kr. a připisoval se chybně Caesariovi Nazianskému, bratrovi slavného Řehoře Nazianského, — odtud označení Pseudo-Caesarios[1]) — vykládá se, proč hvězdy nemohou působiti na zony nebeské, neboť je vidno, že pod jednou a touže hvězdou žijí národové zcela různých vlastností; mezi příklady toho uvádějí se tam proti sobě Slované a Fysonité nebo-li Dunajci (Slovany dlužno zde rozuměti ty kmeny slovanské, kteří se jako bouřlivá a vražedná záplava počali v VI. stol. hrnouti na Balkán). Při tom o prvých (tedy o Slovanech) praví Pseudo-Caesarios, že si libují v požívání ženských ňader plných mléka, že zabíjejí kojence, že jsou smělí, samostatní, nechtějíce poslouchati pánů, že jedí lišky, divoké kočky a vepře, naproti čemuž prý druzí, Fysonité-Dunajci, vůbec se zdržují masa, jsou střídmí a poddávají se komukoliv.[2])

Toho, kdo zná historii slovanských vpádů na Balkán v V—VII. stol., nepřekvapí nikterak právě nakreslený obraz Slovanů: vystupovali divoce a krutě, jak víme z četných zpráv. Máme i jinak Maurikiem, Leonem, Prokopiem atd., doloženo, že jedli všelijakou nečistotu, že zabíjeli nemluvňata a netrpěli nad sebou pánů.[3]) Což divu, že všechny tyto zvěsti spojily se v očích řeckého křesťanského theologa v představu výše citovanou, při níž fantasie nebo tradice zašla někdy i za skutečnost, jak vidno ze zprávy o požívání ženských prsů.[4]) Kdo jsou Fysonité-Dunajci, tak mírně proti tomu vylíčení, nevíme, ale mám silné podezření, že se pod tím skrývají také Slované a že Pseudo-Caesarios, dozvěděv se o Slovanech různých, sobě odporujících zpráv, právě tím byl veden, uváděti je za příklad toho, že v jednom a tomtéž nebeském

---

[1]) Srv. mé SS. II. 121.

[2]) Příslušný text Dialogi 110 (*Migne* PG. XXXVIII. 986) zní: *„Πῶς δέ ἐν ταυτῷ τμήματι τούς ἀνθροποβόρους 'Ινδοὺς καὶ τοὺς ἐμψύχων και θοίνης ἀπάσης ἀπεχομένους Βραχμαίους οἰκοῦντας ὁρῶμεν; πῶς δ'ἐν ἑτέρῳ τμήματ ὄντες οἱ Σκλαυηνοὶ καὶ Φυσωνῖται, οἱ καὶ Δανούβιοι προσαγορευόμενοι, οἱ μὲν γυναικομαστοβοροῦσιν ἡδέως διὰ τὸ πεπληρῶσθαι τοῦ γάλακτος, μυῶν δίκην τοὺς ὑποτίτθους ταῖς πέτραις ἐπαράττοντες· οἱ δὲ καὶ τῆς νομίμης καὶ ἀδιαβλήτου κρεωβορίας ἀπέχονται. καὶ οἱ μὲν ὑπάρχουσιν αὐθάδεις αὐτόνομοι ἀνηγεμόνευτοι συνεχῶς ἀναιροῦντες, συεσθιόμενοι ἢ συνοδεύοντες τὸν σφῶν ἡγεμόνα καὶ ἄρχοντα, ἀλώπεκας καὶ τὰς ἐνδρύμους κάττας καὶ μονιοὺς ἐσθίοντες καὶ τῇ λύκων ὠργῇ σφᾶς προσκαλούμενοι· οἱ καὶ δὲ ἀδδηφαγίας ἀπέχονται καὶ τῷ τυχόντι ὑποταττόμενοι καὶ ὑπείκοντες.“*

[3]) Srv. dále str. 170, 195 (o nečisté potravě).

[4]) Zde, myslím, měla vliv i stará tradice Eforova o Skythech a Sarmatech při Pontu, podle níž jedni vůbec nejedli masa a druzí požívali docela i lidského (Strabon VII. 3. 9).

klimatu a v tomtéž kraji různí lidé žijí. Srv., jak v téže odpovědi rovněž proti sobě staví Indy a Brahmany.[1])

Už z tohoto rázu Pseudo-Caesariovy představy je vidno, že jeho zprávu nelze vůbec míti za přesný, rozhodující pramen k posouzení slovanského bytu; ale ještě méně můžeme v ní, jak Peisker chce, shledávati docela i stylistickou nesrovnalost, syntaktickou výminku: připoutávati první část zpráv na Fysonity, druhou pak na Slovany a vyvozovati z tohoto jediného pramene závěr, že Slované byli vegetariáni.[2]) Takovýto výklad textového οἱ μὲν — οἱ δὲ byl by přípustný jen v tom případě, kdyby z jiných, ověřených dokladů a příčin bylo viděti, že tu běží z věcného důvodu o stylistickou nesrovnalost. Ale jiných dokladů pro vegetarianism u Slovanů vůbec není a Peisker jich podati nemůže. A že Slované v skutku nebyli vegetariáni, třebas hlavním jejich jídlem, podobně jako i u jiných jejich sousedů (i kočovných!), bylo proso, pro to máme celou řadu dokladů.

1. Potvrzuje to předně chov dobytka, který je u Slovanů doložen několika zprávami od VI. do XI. stol., jež však podrobně oceníme až v kap. VIII,[3]) a který sám sebou značí také mléčné hospodaření, tedy i občasné požívání masa dobytčího i požívání mléka a jeho produktů.

2. Rovněž sem náleží rozsáhlá a rozmanitá terminologie dobytčí: stsl. *govędo, krava* (z **korva*), *telę* (*telьcь*), *turъ, ovь, ovьnъ, ovьca, agnę, jagnę, agnьcь, jagnьcь*, (z **agnъ*), *žrěbę, žrěbьcь, prasę*, (z **porsę*), *bravъ* (z **borvъ*), *veprь, svinъ, svinija*[4]), mimo slova stará sice, ale o jejichž slov. původu proneseny byly důrazné pochyby: *baranъ, konь, bykъ, volъ,*

---

[1]) Srv. počátek textu v pozn. 2 na str. předešlé.

[2]) *Peisker*, Bezieh. 54, 125, Grundlagen 6, Zs. f. d. Altertum 1909, 248.

[3]) V stati o chovu dobytka. Zde zatím odkazuji na to, co jsem uvedl ve své polemice s Peiskerem v Archivu sl. Phil. 1909 IV, a připojuji k tomu dodatkem aspoň zprávu Prokopiovu ze VI. stol., uvedenou zde výše na str. 25. Také Aristoteles věděl o rohatém dobytku v zemi Neurů (Klaud. Ael. περὶ ζώων V. 27, XVI. 33. *Latyšev*, Scyth. I. 603, 605). Od XI. stol. je zpráv už dosti. Na př. v Ruské pravdě připomínají se kůň, vůl, kráva, tele, beran, hovado, ovce, koza, svině, skotina, prase, hříbě atd. (*Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 27, 28, 32 sl., 49 sl., 53 sl.). V Žití sv. Feodosija (ed. *Filaret* 171, 184) připomínají se chlévy, do nichž se zavírá skot, a dále že se r. 1074 urodilo na Kijevsku mnoho skotu.

[4]) Govędo (*Miklosich* EW. 75, *Berneker* EW. 338), krava (M. 132), telę (M. 348), ovь (M. 229), agnę (M. 1, B. 24), žrěbę (M. 410), prasę (M. 259), veprь (M. 381), svinъ (M. 331), bravъ (M. 19).

koza, kozьlъ.[1]) Dále sem náleží i terminologie mlékařská: stsl. **mlězь, mlězivo, mlěko, tvarogъ,*[2]) která je také všeslovanská a stará. Peisker ovšem právě dvě poslední, nejdůležitější slova má za cizí, přejatá, jedno z germánštiny (*mlěko*), druhé z turkotatarštiny (*tvarogъ*) a na nich právě založil svou theorii, že Slované dobytka pro svou potřebu nechovali. Ale předně se původ cizí a přejetí obou slov dnes z nejvážnějších filologických stran popírá,[3]) a za druhé, i kdyby byla obě slova

---

[1]) Baranъ (M. 7, B. 43), konь (M. 128), bykъ (M. 27, B. 112), volъ (M. 394), koza (M. 136). Neslovanský původ dokazuje nejnověji *F. Korš*, který jinak pochybuje i o slov. původu slov svinija a krava (srv. výše na str. 166 pozn. 1). Také skopъ je původu germánského ze *skap, sthn. skaf, stn. skap (srv. *Uhlenbeck*, Archiv sl. Phil. XV. 491).

[2]) Mlězivo (z melz- M. 187), mlěko (M. 187), tvarog (M. 366). Srv. i *Budilovič*, Слав. II. 1. 19, 56 a zde dále následující poznámky.

[3]) Domácí původ *mlěka* zastával už dříve a podnes ještě *V. Jagić* (Ist mlěko ein Lehnwort? Archiv f. sl. Phil. XI. 308; r. 1901 srv. jeho výrok v Archivu 1901, 536 v referátu o Brücknerově Civil. i język a v Archivu XXXI. 591 sl. (1909). Pro slov. původ byli ještě *Kirste* (Archiv f. sl. Phil. XII. 307), *Krek* (Einleitung 127) a *Budilovič* (Слав. II. 1. 56). Nověji proti přejetí z germánštiny postavil se hlavně *J. Janko* obšírným rozborem (Věstník č. akad. 1908, 141 sl., Wörter und Sachen I. 99 sl.), v němž dovozuje, že sl. *mlěko*, **melkó*, je podle všeho domácího původu, zděděné z prajazyka indoevropského, poněvadž v germ. není slova, které by se mohlo pokládati za vzor jeho (srv. už *Jagić*, l. c.) a poněvadž lat. *melca*, které Peisker pokládá také za slovo germánské, je podle všeho domácí, italské, znamenajíc ostatně ne mléko sladké, nýbrž kyselé (l. c. 157 a článek „Melca" v čas. Glotta II. 38, Wörter u. Sachen 101). Rovněž *Mladenov* nepokládá germ. původ za dokázaný (Сбор. нар. умотв. VII. XXV. 81). Podobně vykládá *Janko* i *tvarogь* za slovo domácí, slovanské, povstalé od kmene idevr. **tuer*, sl. *tvoriti* = hnísti sýr ze sraženého mléka (srv. i ř. *τυρὸς* — sýr, srb. тири — masný sýr u *Trojanoviće*, Срп. јела 83, 85, av. *tūiri-* syrovátka, *tūirya* — zesyřelý) a konc. *ogъ*, s kterou se shledáváme na př. ve slovích *črъtogъ, pirogъ, ostrogъ, batogъ, inogъ, lisog* a pod. (Věstník 113, Wörter u. Sachen 96). Etymologii tu přijal i *Berneker* (*Janko* 139) a nově *Jagić*, Archiv XXXI. 592. Také *Ř. Krek* byl pro slov. původ (Einleitung 382). Naproti tomu má většina srovn. filologů *mlěko* a sice skrze starší formu *melko* za přejetí z nějaké formy germánské, na niž ukazuje *k* proti idevr. **melg*. *Miklosich* EW. s. v. pravil jen, že bylo mléko snad už v první době přejato od Germánů; *Kluge* EW. s. v. *Milch* pokládá přejetí za jisté (gotský tvar byl *milucs*, sthn. *miluh*, stnord. *mjolkr*, agls. *meoloc, milc*, angl. *milk*, stsas. *miluk*), rovněž *R. Loewe*, který pomýšlí na přejetí od balkánských Gotů (*Kuhn*, Zs. f. vgl. Spr. 1904, 317, 333), o nichž srv. SS. II. 316, dále *H. Hirt* (z nějakého got. dialektu P. B. Beiträge XXIII. 341 sl.; Die Indogermanen 300 pokládá mléko za hlavní potravu starých Arijců), *Uhlenbeck* (z přech. formy **melka*,

původu cizího, mohli bychom souditi jen tolik, že vznikly u Slovanů dva nové názvy na základě styků jednak s germánským, jednak s turkotatarským mlékařením. Slované by byli zaslechli a přejali dva nové terminy, jako snad vedle *krava* zaslechli a přejali slova *bykъ* a *volъ*. Nic více by to nedokládalo, žádné poroby, a poněvadž ostatně i zastanci cizího původu nepopírají přejetí dávného (Peisker sám je klade do dob předhistorických), nevylučovalo by ani převzetí obou terminů z ciziny u starých Slovanů mlékaření se sladkým a sraženým mlékem v průběhu I. tisíciletí po Kr., tím méně požívání obou produktů. Mimo to však vidíme, že měli Slované ještě jeden prastarý výraz pro dojené, sladké mléko — **mlězъ*, *mlězivo*, a tento výraz svým etymologickým původem, který jej zřejmě váže s lat. *mulgeo* a ř. ἀμέλγω, něm. *melken*, lit. *milsti* skr. *marg'*, ukazuje, že označoval původně mléko dobyté hlazením vemene, tedy dojené a sladké, a ne první mléko k ssání pro mláďata (Biestmilch), jak se později jeví v některých řečech slovanských.[1]) Dále vidíme, že mají všichni Slované prastarý domácí termin pro další produkt mléka sraženého — *sýr* (stsl. *syrъ*), který vedle tvarohu rovněž ukazuje, že znali a praktikovali mléčné hospodářství.[2]) A co zde bylo

u *Peiskera*, Bez. 78), *Schrader* (Sprachvergl. und Urg. I.³, 249 podle Peiskera. Reallex. 541), *Brückner* (Ciwilis. i język 27) a *Heyne* (Hausalt. II. 305). *Peisker* sám (Beziehungen 78) shledává přechodní tvar v záp. germ. *melca*, přešlém do latiny v době císařské. (Srv. výše str. 163 pozn. 1).

[1]) O *mlězivu* srv. *Jagić*, l. c. a *Janko*, l. c. 169. *Miklosich* (EW. 187) a *Janko* uvádějí další doklady rozvětvené mlékařské nomenklatury od koř. *melg-*, *melz-* — dojiti: stsl. *mlъzą*, *mlěsti* z **melsti* (malor. мельзы, b. млазница, slov. *muža* za *molža*, *zmolznica*, č. *mlznice* — dojná kráva, sr. млаз, замлаз, замлазити, музлица atd.). *Janko* mimo to ukazuje, že suffix *-ivo* nasvědčuje od počátku významu praegnantnímu: něčemu, co bylo nadojeno, natečeno, a ne mléku ssanému od mláďat. K indoevr. rovnici koř. *melg* srv. *Hirt*, Idg. 665, *Schrader*, Lex. 541. R. молозиво však už v Otázkách Kirikových (XII. stol.) má význam prvního mléka p porodu (Ист. Библ. VI. 48 čl. 90.).

[2]) *Syrъ* ve slov. řečech viz u *Miklosiche* EW. 335. Srv. k tomu lit. *súris*, pr. *suris*, *sur*, alb. *hirε*, — vše od kmene **sūr(i̯)o* — kyselý, trpký (*Janko*, l. c. 120). Srv. též *Schrader*, Lex. 409, *Budilovič*, Слав. II. 1. 57. Pro starobylost sýra máme doklady historické od XI. století. Tak se objevuje jako jedno z typických ruských jídel v Žití prep. Feodosija (ed. *Filaret* 166, srv. dále citát na str. 180) a v Ruské pravdě (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 33) a rovněž je částí obětí podávaných pohanským idolům, jak vidíme z Odpovědí Nifontových (Ист. Библ. VI. čl. 33, 58) nebo z úryvku kázání proti pohanstvu v ruk. XIV. stol. uveřejněného *Tichonravovem*, Лѣт. IV. 86. Proto se udržel jako obřadné jídlo i při jiných tradicionálních domácích slavnostech (*Sumcov*, Культ. пер. 111). Všesl. termin je i *homolka* (srv. *Berneker* EW. 326), ale jeho stáří je nejisté. Sýr byl také obyčejným jídlem germánským (*Heyne*, Hausalt. II. 314, 318, 321),

pověděno o event. přejetí slov *mlěko* a *tvarog*[1]), platí ovšem vice versa o event. cizích slovech označujících jednotlivé druhy dobytka i o pojmech kummulativních *skotъ* a *nuta*.[2]) Přejetí cizího výrazu nevylučuje, že existovala věc sama u Slovanů před přejetím slova, zejména je-li pro opak po ruce jiných dokladů.

3. Dále máme přímé zprávy historické aspoň z konce doby pohanské, že Slované požívali masa dobytčího, mléka a sýra. Tak sděluje Ibráhím ibn Ja'kúb: „Slované zdržují se jídla kuřat, poněvadž jim škodí a růži (nemoc) podporují, ale za to jedí maso hovězí (kraví) a husí, které jim vyhovuje."[3]) Velký kníže Vladimír, stav se po přijetí křestu náhle k lidu dobrotivým, nařídil, aby naložili na vozy hojnost chleba, masa, ryb, ovoce a medu v bečkách, a rozváželi to nemocným po říši.[4]) Později, když biskup bamberský Otto obracel Pomořany a Lutice na víru křesťanskou, zakázal jim mezi jiným, aby šestý den v týdnu nepožívali ani mléka, ani masa.[5]) Také v Polsku r. 1018 nařízeno bylo od biskupů lidu, aby nejedl masa po septuagesimě.[6]) Z jihu znám aspoň zprávu o hostině slovinského knížete Inka kolem r. 800,

---

[1]) Podobně přejali na př. Keltové a Germáni lat. *caseus* už v prvních stoletích naší éry. Proč přejali, nevíme, ale zajisté ani tu nepůsobil nějaký sociálně-politický nátlak, nýbrž nějaká novota věci, zejména úpravy, jak dobře vykládá *Janko*, l. c. Srv. *Heyne*, Hausalt. II. 316.

[2]) Skot (*Miklosich* EW. 303), nuta (M. 217). *Jagić* ostatně i *skotъ* uvádí mezi názvy slovanskými, domácími (Kultur der Gegenwart I. IX. 4, 1908). Německý původ *bravu* zamítají i *Murko* (u *Peiskera*, Bez. 73) i *Berneker* EW. 75.

[3]) *Ed. Westberg* 59, *Rozen* 54. *Westberg* překládá „dasselbe entspricht ihren Bedürfnissen", *de Goeje* — „das bekommt ihnen gut".

[4]) Nestor k r. 996 (Lavr.[3] 123). Také pro bojary, dvořeniny a vojsko bývalo od té doby na dvoře knížecím masa od skotu i zvěře v hojnosti (отъ скота и отъ звѣрины, бяше по изобилью отъ всего). Zde bych také připomněl, že v smlouvách s Cařihradem bylo ujednání, podle něhož kupcům z Rusi přicházejícím dostati se mělo k stravě: chléb, víno, maso, ryby a ovoce (Nestor k r. 907, Lavr.[3] 30). Titíž kupci, když v Bulharech udělali dobrý obchod, obětovali bohům nejen maso a mléko, chléb, česnek a nápoj, nýbrž i několik kusů rohatého skotu a ovcí (podle Fadlána *Harkavi*, Сказанія 95). Při těchto případech není ovšem zjevno, pokud smíme mezi kupce ruské zahrnovati i Slovany z Rusi, a o ně se tedy neopírám. Také doklady z XI.—XII. stol. nejsou přirozeně pro thesi Peiskerovu rozhodující.

[5]) Ebbo I. 12 (*Bielowski* MPH. II. 45): haec eos servare edocuit, scilicet ut sexta feria abstineant a carne et lacte more christianorum.

[6]) Thietmar Chron. IX. (VIII.) 2.

který svým hostům předložil chléb, maso a víno.[1]) Ovšem takováto zmínka o hostině knížecí jest povahou svou jen podružným dokladem, běží-li o otázku, zdali l i d požíval masa. Za to vidíme, že maso (a to i hovězí) bylo typickou součástí obětí podávaných pohanským božstvím, z kterýchžto obětí pojídal i obětující lid. Vidíme to předně ze slov Prokopiových: ,,Oni (Slované) uznávají, že je jediný bůh, tvůrce blesku . . . a obětují mu hovězí dobytek a všechna jiná obětní zvířata",[2]) s čímž se srovnávají dále i církevní a knížecí poučení, mluvící o zabíjení zvířat a požívání masa, mléka, vajec, másla při slavnostech i pohanských, tak Slovo sv. Jana Zlatoústého.[3]) Podle něho požívali také krve zabitých zvířat [4]) a rovněž jísti zadávené maso s krví bylo už od počátku křesťanství církví ruskou zavrhováno a také za hřích vytýkáno církvi latinské.[5])

4. Dále sem přistupuje řada zřejmých dokladů archaeologických, neboť se dosti často v hrobech setkáváme buď se zbytky domácích

---

[1]) Conv. Car. et Bag. 7 (*Kos*, Gradivo I. 369): panem et carnem et vasa cum vino. Podobně požívá hověziny (zvěřiny a koniny) kníže Svjatoslav r. 964 (Lavr.[3] 63).

[2]) Srv. řecký citát výše na str. 25.

[3]) Мясо и молоко (*Tichonravov* IV. 108, z novgorod. ruk. XIV. stol.; *Vladimirov* u *Ponomareva*, Памятн. III. 238 srv. napřed na str. 135 citát o lázních pro daemony). V Odpovědích Nifontových z XII. stol. stále se už připomíná požívání masa, mléka a másla, na př. (Ист. Библ. VI. čl. 1, 7, 25, 68, 88, 90, 95, na str. 22, 25, 30, 41—50. Srv. i str. 60 čl. ЄI. V čl. 11. mluví se o zabíjení skotu v neděli (str. 27). Viz také gramotu cař. patr. Luky k vel. kn. Ondřeji Bogoljubskému z r. 1160 (Ист. Библ. VI. 73) a Feodosijovo Poslání ke kn. Izjaslavu (*Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 377). Ústav kn. Jaroslava připomíná коровие млеко (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 50). O sýru srv. výše str. 168.

[4]) Tak se v ruských poučeních zakazuje кровоядение v Slovu sv. Otců (*Ponomarev*, Пам. III. 65, 275), v Poslání Feodosija pečerského (*Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 378), v Odpovědích Nifontových č. 87, 88 (Ист. Библ. VI. 47), v Poučení metrop. Ioana II. čl. 3, 4 (tamže str. 3), a rovněž v Zápovědi sv. Otců z Euchologia Sinajského čl. 44 (*Vondrák*, Postan. pokutne 65), nebo na západě v nařízení Ottonově Luticům (Ebbo I. 12).

[5]) Na týchž místech se všude setkáváme se zákazem jísti zvířata udávená. Srv. ještě Odpovědi Mikuláše I. Bulharům čl. 43 (*Mansi* XV 401 sl.), bulharský poenitential XIII. stol. čl. *uu* (Starine VI. 121), Odpovědi Nifontovy čl. 88, 89 (l. c. 47, 48). K starým zákazům jídel vůbec srv. *H. Schurtz*, Die Speiseverbote (Virchow-Holtzendorfs Sammlung gemeinverst. wiss. Vorträge N. F. 184). Také tučné maso se zapovídalo (Poslání metr. Grigoria 1056—1073 u *Makarija*, Ист. р. ц. II. 313, cit. *Porfirjev* I.[4] 372)

zvířat (i s celými kostrami), která dávána byla celá nebo z části mrtvému k potravě na onen svět, nebo ještě častěji se zbytky dobytčích kostí v popeleništích nad hrobem, jež nejsou nic jiného, než zbytky hostin pořádaných pozůstalými na poctu zemřelého, jak o tom v následující kapitole více vyložím.[1])

[1]) Dokladů není dosud hojně pouze z té příčiny, že jen málokteří archaeologové kostem těm věnovali pozornost, je sbírali a je určovali. Ponejvíce shledáváme se s kostmi bravu a prasat, skotu hovězího je méně zajisté proto, že byl relativně vzácný a mimo to chráněn před zabíjením, konaje majiteli cenné služby jako zvíře tažné a mléko dávající (srv. *Hirt*, Idg., 298, 299, 664). Pokud jsem shledal, byly oznámeny nálezy kostí dobytčích a ovčích v pohřebišti gnězdovském (gub. smolenská) *Vl. Sizovem* v takové míře, že jej přiměly k závěru: „и по раскопкамъ можно предположить *процвѣтанiе* скотоводства, въ особенности овцеводства и коневодства" (Курганы смолен. губ. 9, 115), dále v kurhanech z okolí Černigova (*Samokvasov*, Могилы 196) a v sěverjanských kurhanech u Starodubu, Rylska, Konotopu v nádobách (*Samokvasov*, Сѣвер. земля 16; odtud Samokvasov uznává chov dobytka u Sěverjanů, tamže 97) a rovněž častěji v kurhanech země volyňské a kijevské (*Antonovič*, Древности югозап. края 5), tak že Antonovič uznává chov dobytka za jedno ze základních zaměstnání zdejších Slovanů (*Chaněnko*, Древности Приднѣпр. V. str. V.). Také známý ruský archaeolog *V. Zavitněvič* na základě svých výzkumů archaeologických uzavírá, že Slované ruští před IX. stol. obírali se zemědělstvím a chovem dobytka (Труды XII. арх. с. I. 106). Za to se nechci dovolávati nálezu hlav bycích z kurhanů u Lipovce pro nejistou jeho příslušnost (Зап. арх. XII. 291—294), a rovněž ne kostí beraních kurhanu bolhanského (Zbiór XIV. 72 sl.), starých Nefedovových nálezů z rjazaňské a Bogdanovových z moskevské gubernie (*Bogdanov*, Матер. 17) a ovšem ani zvířecích kostí z kurhanů skythosarmatského typu (na př. od Volkovců u Romen Арх. Лѣтоп. 1899. 115), ač všechny tyto kurhany nepokládám za skythské nebo sarmatské. V Kijevsku ostatně už na žárových a kostrových pohřebištích (podle všeho slovanských) z II.—V. stol. po Kr. našel Chvojka kosti beraní, prasečí a slepičí (Поля погребенiя 2, 5, 7, 8, 9, 15; srv. i *K. Bolsunovskij*, Жертвенникъ Гермеса (Kijev 1909) 14, 15). Také ve Chvojkových popisech hradišť a zemljanek kijevských čteme zprávy o nálezech kostí „zvířecích" (jakých?) (Труды XII. арх. с. I. 93 sl.); z kurhanu u Michajlovky oznámeny kosti „zvířecí a ptačí" (Изв. арх. ком. IX. Прилож. 15), žalník s kostmi „zvířecími" odkryt byl u Skycze (Zbiór XIII. 59), misku s kostmi selete našel Glogier v hrobě (ovšem už pozdním) u Horodnice (Światowit I.68). Na severu Rusi našel kraví, ovčí a psí kosti gen. Brandenburg v mohylách novgorodských Slovanů (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 144, *Brandenburg*, Курганы Прилад. 13—15, 20; Труды арх. с. въ Ярослави I. 10) a Ivanovskij kosti kraví, ovčí a prasečí v kurhanech gub. petrohradské z X.—XII. stol. u Gatčiny (*Spicyn*, Кург. петр. губ. 9, 11). V západních Prusích našel je Lissauer v kolových stavbách doby slovanské (Praehist. Denkmäler der Prov. Westpreussen,

5. A ještě jeden velmi zajímavý doklad svědčí, že chov dobytka byl něco, s čímž život slovanský v době pohanské byl srostlý. Jedním z málo bohů slovanského Olympu, který je doložen nejen pro IX.—X. století, ale který se v tradici udržel i později dlouho — byl *Volos*, *Veles*, bůh ochraňující stáda, скотий богъ — jak jej nazývají nejstarší prameny.[1] Existence jeho jest zajisté jedním z argumentů, které nejvíce bijí do očí a ukazuje že chov dobytka byl jedním z hlavních zaměstnání pohanských Slovanů, a to na všech stranách Slovanstva. Neboť Veles není snad jen bůh nordický, k Rusům přešlý, nýbrž bůh všeslovanský, jak o tom později v VII. kapitole podrobněji vyložím. St. Rożniecki správně pokládá Velesa proti Perunovi za boha domácího, lidového.[2])

Z těchto uvedených dokladů, myslím, je zřejmo a nepochybno, že o nějakém vegetarianismu Slovanů nejen na konci doby pohanské, ale ani v dobách starších nemůže býti řeči už proto, že nehledíc k těmto positivním dokladům proti vegetarianismu, není pro něj žádného přímého dokladu. Długoš měl celkem pravdu, když o starých obyvatelích slovanské kolébky napsal, že byli „frumento et pecore divites" a že před lety „gens polonica sitim undis, esuriem frumento, carne, pisce,

---

Leipzig 1887. 175) a rovněž podle Schumanna vyskytují se v Pomořanech v sídlištích slovanských velmi hojně („massenhaft") kosti koňské, dobytčí, ovčí, kozí a prasečí, z čehož Schumann právem soudí na rozsáhlý chov dobytka (Kultur Pommerns 88). Doba sídlišť není ovšem přesněji určena. Na Moravě Knies ze sídelných jam u Zbejšova z doby asi IX.—X. stol. ohlásil kosti kozy, krávy, vepře, psa (*Červinka*, Pravěk Moravy 330), *Červinka* „kosti zvířat domácích" ze sídliště u Hodonic (tamže 327), ze starší doby všechen druh dobytka byl nalezen na sídlištích obřanských (tamže 223). Při fauně z českých hradišť z počátku doby křesťanské určil Dr. Woldřich (Mitth. anthr. Ges. Wien XXIII. 17) velkou řadu různých druhů, ale stáří těchto nálezů je patrně velmi různé, i pozdější. Zde bych mohl konečně uvésti i doklady o nálezech nádob se zbytky krmě nějaké. Takové hlášeny z kurhanu u Vasiljevky, čerikovský újezd, mohylev. gub. (Изв. арх. комм. IX. Прилож. 47), z kurhanů na ř. Korčevaté (Труды арх. с. Vilno II. 129). Nejnovější v sídlišti doby bronzové u Hasenfelde (Kr. Lebus) nalezl Kiekebusch kosti skotu, kozy a vepře, za to chybí ovce, pes a kůň (Praeh. Zs. III. 300).

[1]) Letopis k r. 907: Волосомъ, скотьемъ богомъ (Lavr.[3] 31), k r. 971: Волоса, скотья Бога (ib. 72), Žití sv. Vlad. XI. st.: Волоса идола его же именоваху яко бога (var. lépe скотіа бога *ed. Sobolevskij*, Чтенія общ. Нест. II. 26. Svatý Vlasij, jenž byl s ním později identifikován, byl také patronem stád (srv. *Krek*, Einl. 401, *Rożniecki*, Archiv sl. Phil. XXIII. 517).

[2]) l. c. 518. Srv. i *Pogodin*, Замѣтки 80 sl.

[3]) Długoš ed. Przezd. I. 56. Srv. i napřed citát z úvodu I. 8.

melle, lacte et olere sedabat."[1]) A také Gallus přes poetické nadsazení a parafrasování antických motivů správně líčil starý polský kraj slovy: „regio. . pane et carne, pisce et melle satis est copiosa . . . patria, ubi aer salubris, ager fertilis, aqua piscosa . . . . . boves arabiles, vaccae lactosae, oves lanosae."[2])

Nepotřebuji ani podotýkati, že, jak je ovšem přirozeno, i ptactvo poskytovalo hojné výživy, jednak svým masem, jednak vejci. Vejce bylo oblíbeným jídlem[3]) a se skořápkami od vajec setkáváme se občas i v hrobech.[3]) O požívání ptačího masa máme na př. zase zprávu Ibrá-

---

[1]) *Bielowski* MPH. I. Galli chronica. Poslední věta je parafrasí místa Sallustiova v Iug. 17. Totéž platí o líčení starého Polska neznámého básníka, jenž do annalů lubiążských (Leubus ve Slezsku) vložil mezi jiným verše:

„Et gens Polonie pauper fuit haut operosa,
sulcans in sabulo lignis uncis sine ferro
et vaccisve bobus nisi scivit arare duobus.
Civitas aut opidum per terram non fuit ullum,
sed prope castra fora campestria, broca, capella.
Non sal, non ferrum, nummismata nonque metallum,
non indumenta bona, sed neque calciamenta
plebs habuit illa, pascebat sola iumenta."

(*Bielowski* III. 708.)

Podobně srv., jak Herbord II. 41 líčí Pomořany: „Nam piscium illic tam ex mari, quam ex aquis et lacubus et stagnis, habundantia est incredibilis. . . . Ferinae cervorum, buvalorum et equulorum agrestium, ursorum, aprorum, porcorum omniumque ferarum copia redundat omnis provincia. Butirum de armento et lac de ovibus cum adipe agnorum et arietum, cum habundantia mellis et tritici" etc.

[2]) V církevních zákazech XII.—XIII. stol. připomínají se vejce mezi potravou tehdejší. Srv. Odp. Nifontovy, Ист. Библ. VI. 58, Slovo sv. Jana Zlatoústého (ed. *Vladimirov* u Ponomareva Пам. III. 238) a gramotu patr. Luky (Ист. Библ. VI. 73). *Sumcov* obřadové vejce paschální má právem už za předkřesťanské (Культ. пер. 109). Srv. též polemické poslání proti Latiňanům metr. Georgia (1065—1073), v němž se zapovídá maso, ale dovolují mléko, vejce a уха яичная (*Makarij*, Ист. р. церк. II. 313, cit. *Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 372). Všeslovanský název *vejce*, stsl. *jaje* (*Miklosich* EW. 99) má i indoevr. rovnici: ř. *ᾠόν*, lat. *ovum*, ir. *og*, sthn. *ei* (*Hirt*, Idg. 665). Důležitým jídlem byla vejce i u Germánů (*Heyne*, Hausalt. II. 303).

[3]) Na př. v mohyle u Star. Žukova ((Труды арх. съѣзда въ Кіевѣ 1899. I. 504), na Moravě v hrobě u Držovic se záušnicemi (*Červinka*, Morava 320), v Uhrách v hrobech patrně slovanských u Siráku, Csúny, Czikó (*Hampel*, Alterthümer I. 80). Ovšem mohla býti vejce do hrobů dávána i ve smyslu symbolickém, jako oběti. V hrobech u Brovarek našel Chvojka docela jakousi kraslici, totiž vajíčko hliněné, pomalované různými vzorky (Раскопка могильника при с. Броварки 4).

hímovu, výše uvedenou, podle níž Slovanům chutnaly husy[1]) a týž zpravodaj připomíná o něco dále, že i maso tetřeva v zemi slovanské je velmi chutné.[2]) Masu kuřat prý se vyhýbali, domnívajíce se, že jim škodí, podporujíc růži, která byla rozšířena v kraji (viz dále stať o nemocech), ale zpráva ta se patrně vztahuje pouze na kuřata, tedy ptáky nedospělé, neboť se jinak s kostmi kura domácího setkáváme opět dosti hojně v hrobech.[3]) Vůbec byl kur asi jedním z hlavních ptáků, jejichž masa se na konci doby slovanské požívalo. Vidíme to i z toho, že figuruje jako typické jídlo obětní při různých pohanských slavnostech a v této funkci obřadného jídla udržel se dosud po celém Slovanstvu, na př. při svatbách a pohřbu.[4])

---

[1]) Srv. výše str. 169. Rovněž Igor prchaje, zabíjí husy a labutě k snídani, obědu i k večeři (Slovo o pl. Igorovu ed. *Erben* 11) a v Ruské pravdě připomínají se голубь, куръ, утка, журавь, лебедь (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 31, 32). K jménu husy srv. vůbec starou indoevropskou rovnici skr. *hamsá*, ř. *χήν*, lat. *anser*, sthn. *gans*, stsl. *gąsь*, lit. *żąsis*, stpr. *sansy*, ir. *géis*, která nasvědčuje, že se chovala jako domácí zvíře už od dávných dob (*Schrader*, Reallex. 261, *Berneker* EW. 342). *Miklosich* zamítl přejetí stsl. *gąsъ* z germánštiny (EW. 72). Také v Homérově Odyssei máme to už doloženo (XIX. 536), a u Keltů i Germánů byl chov podle Plinia tak rozšířen, že se husy exportovaly odtamtud hojně do Italie (Plin. X. 53). Také v Capitulariích Karla Velikého a v Leges barbarorum (Lex. Sal. T. VII.) objevují se husa a kur jako nejvlastnější domácí ptáci. Srv. *Schrader*, l. c., *Hahn*, Haustiere 275, a *Heyne*, Hausalt. II. 298. O kachně nemáme ze slov. pravěku doloženo nic, ale i ona známa byla odedávna Arijům (ř. *νῆσσα*, lat. *anas*, sthn. *anut*, stsl. *ątь*, lit. *ántis*, skr. *âti-*; *Schrader*, Reallex. 183, *Hahn*, 286). Ostatně jistý druh kachny (Anas clangula) má název všeslovanský — *gogolь* (*Berneker* EW. 318). Všesl. *kača*, *kačka* je však pozdní slovo, k jehož vzniku srv. *Berneker* 465.

[2]) Celé místo u Ibráhíma (ed. *Westberg* 59, *Rozen* 54) zní: „Je u nich (Slovanů) divoký kur, který slovansky sluje *tetrá*. Má chutné maso a křik jeho je s vrcholu stromu slyšeti na jeden farsach a dále. Jsou dva druhy: jeden černý, druhý strakatý a krásnější než páv." Westberg shledává v prvém druhu tetřeva (*Tetrao urogallus*), v druhém tetřívka (*Birkhuhn, Tetrao tetrix*). Srv. *Westberg* 43, 128. Jméno tetřeva je všeslovanské (*Miklosich* EW 356). Srv. lit. *teterwinas*, lot. *teteris*, pr. *tatarwis*, med. *τέταρος*, ř. *τετράων*, stn. *piđurr* (*Schrader*, Reallex. 234). Tetřevinu připomínají i Otvěty Nifontovy XII. stol. (Ист. Б. VI. čl. 88, str. 47).

[3]) Častý je kohout na př. v mohylách u Gatčiny (*Spicyn*, Кypr. петр. губ. 10).

[4]) Srv. výše pozn. 3 na str. 84 a dále kapitolu III. o obyčejích pohřebních. Zařezávání kur a kuřat pohanským idolům přímo se vzpomíná v Slově sv. Jana Zlatoústého (*Vladimirov* u Ponomareva Пам. III. 237, *Tichonravov* Лѣт. IV., III. 108) a v Slově někoj. christoljubca (*Vladimirov*

Totéž platí o rybách, kterými kraj oplýval[1]); patrně už dávno jako později byli hlavní potravou z nich lososi, pstruzi, štiky, piskoři, líni, jelci atd., kteří vesměs mají jména všeslovanská.[2]) Vzpomínky na požívání ryb jsou dosti hojné[3]) a rybařiti neostýchali se ani knížata.[4]) Také jiker požívali.[5])

Zvláštním, nepřirozeným, ale přece jen dosti častým zjevem je požívání masa lidského, ať už ve smyslu pouhé potravy, resp. lahůdky, nebo na podkladě rituálním, z pověry náboženské. U Slovanů na konci doby pohanské nemůže býti o kanibalismu v plném slova smyslu ani řeči, ačkoliv prý trval ještě u některých sousedů,[6]) neboť tu dobu, kdy i jejich předkové byli lidojedy, měli Slované již dávno za sebou. Je jen otázkou, nezachovaly-li se u nich aspoň některé přežitky tohoto zvyku.

Mámeť předně už výše uvedenou zprávu Pseudo-Caesariovu o požívání ženských prsů mlékem naplněných,[7]) ale celá zpráva, jak jsme viděli, má ráz příliš bizarrní a málo hodnověrný. Slované byli časem a místy ukrutní, zejména ti, kteří v V.—VII. stol. útočili na Balkán. Snad se při tom dopouštěli krutého násilí na lidu domácím, snad ařezávali ženám prsy a zabíjeli děcka hlavou o zdi a skály, — ale od toho

---

224, *Tichonravov* 89). Zařezávání černých slepic jakožto starý pohanský zvyk obětní u Čechů připomíná i Hájek v zákazu Břetislavově (Kronyka list 147).

[1]) Srv. výše citáty z Galla a Długoše na str. 162, 173, o Pomořanech u Herborda II. 1.

[2]) Ze sladkovodních ryb sem patří úhoř (**ągrь* M. 223), pstruh (pьstrągъ M. 271), jeseter (esetrъ, jesetrъ B. 265), jelec (elьcъ B. 264), jes (jazь B. 450), líň (linь M. 170), losos (lososь M. 174), sumec (somъ M. 315), štika (štuka M. 343), lipen (lipanъ M. 170), piskoř (piskorъ M. 247). Indoevropské rovnice jsou k názvům lososъ, jesetrъ, linь a ugorъ (srv. *Miklosich*, l. c. a *Hirt*, Idg. 667, *Schrader*, Lex. 830, 951).

[3]) Na př. v Letopise k r. 907, 996, 1111. V X. stol. připomíná se i treska (*Miklosich* 361 z něm.), později r. 1128 mol (Древн. VIII. Арх. Словарь 27, IX. Арх. Сл. 64). Ryby jakožto obvyklou stravu v XI. stol. zná i Žití Feodosijovo (ed. *Filaret* 164, 166; srv. citát dále na str. 178) a Ruská pravda (*Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 33). V Štětíně podle Ebbona (III. 17) lovili rybáři ryby v Odře a jich požívali. Ze XII. stol. zpráv ani neuvádím.

[4]) Srv. zprávu o ruském knížeti lovícím na Dněpru ryby na udici (Gallus I. 7, Kadlubek II. 12). Více v stati o rybářství v kap. VIII.

[5]) Икра v Odpovědích Nifontových (Ист. Библ. VI. 32, čl. 36).

[6]) Na př. u starých Androfagů severní Skythie, u Issedonů, Massagetů, Achaiů, dále u finnských Vesů a Mordvinů. Srv. aspoň zprávy sebrané u *Müllenhoffa* DA. III. 17 a *Hirta*, Idg. 664.

[7]) Srv. výše str. 165.

ke kanibalismu ve zprávě Pseudo-Caesariově jest ještě velký krok a na něj zvěst ta celou svou povahou nestačí.[1]) Rovněž je zjevně přehnána zpráva Letopisu (Akadem. spis.) k r. 1230 o velkém hladu v Novgorodě[2]) a rovněž bych neviděl v jedné zmínce Notkerově[3]) o Veletabech (baltických Luticích) narážky na skutečný snad kanibalism.[4]) A tak snad jedině sem patří některé zjevy v srbském folkloru,[5]) ale i tu bych myslil, že běží spíše jen o požívání krve z pověry, vzniklé ze starých náboženských představ, než o zbytek původního kanibalismu.

---

[1]) O kmenu Artania praví Istachrí, Chaukal, Balchí a Idrísí (*Charmoy* 325, *Harkavi*, Сказ. 193, 218, 221, 276), že zabíjí cizince a jich požívá. I kdyby jméno Artania bylo zde záměnou názvu slov. Antů (srv. *Niederle*, Antové. Otisk z Věstníka král. uč. spol. Praha 1909, str. 8), není to opět doklad věrohodný, neboť vznikl zjevně z kontaminace různých starověkých zpráv o lidojedech nad Černým mořem, (Srv. na př. Aristoteles, Pol. VIII. 4, Strabo VII. 3, 6, 7, 9, Tertullianus Apol. adv. gent. pro Chr. IX. 372, adv. Marc. I. 1., Porfyrios *περὶ ἀπόχης* III. 17, IV. 21, Isigon z Nikaie *Ἄπιστα* 66, Eustathios, Comm. ad Dion. 146, Lukian, *Θεῶν διαλ.* XVI., *περὶ πένθους* 21; Latyšev Scyth. I. 784, II. 268, 269, 271, Inscr. orae sept. II. XV.) O kanibalismu u Finů srv. *Smirnov* Этн. Об. IX. (1891) 61.

[2]) Let. Lavr. 485.[3]

[3]) Notker Marc. Cap. 105 dí o Weletabech — Vilcích (Luticích): dîe ne scáment síh nîeht ze chédenne, dáz sîe íro parentes mít mêren réhte ézen súlîn, dánne die vuúrme.

[4]) Tak *Müllenhoff*, Zs. f. d. Alt. XII. 341 a DA. III. 17.

[5]) *S. Trojanović* totiž ve spisu Стар. српска јела и пића (108—112) ve zvyku razbojníků, kteří ubitému člověku lízali krev (také Černohorci olizovali jatagany, ubivše Turka nebo Arnauta), shledává survival bývalé anthropofagie. Podobně ani pití krve při smlouvách nebo pobratimstvu (Herodot IV. 70) není zbytkem lidojedství. Velké stáří a původní význam praegnantní slov крволок, крволочник, крвопија atd. — není doložen.

Potrava vegetální.

Slované tedy nebyli vegetariáni, ale přes to obilí, luštěniny a zelenina byly zajisté jejich hlavní potravou a z nich především různé druhy obilnin. Máme právo souditi, že Slované již za velmi starých dob pěstovali obilí,[1]) a to se přirozeně sesílilo, jakmile na místo dočasných, měnivých sídel nastoupila u nich v průběhu I. tisíciletí po Kr. sídla pevná a s nimi i trvalé, racionálnější hospodaření s půdou.[2]) Už staré filologické rovnice všeslovanské pro žito, pšenici, rež, ječmen, oves, proso: *žito, pьšenica, pyro, rъžь, *jęčьmy* (adj. *jęčьněnъ, jęčьnъ*), *proso, bъrъ* (druh prosa), *ovьsъ*,[3]) nasvědčují rozsáhlému pěstování obilnin v době všeslovanské jednoty, ač nemůžeme ještě dnes říci, zdali tyto obilniny byly už tehdy všechny sety, resp. v jakém pořadí k nim došlo.[4])

---

[1]) V severní a střední Evropě je obilí doloženo už z neolithu (*Hoops*, Waldbäume 283 sl.).

[2]) Srv. více o tom v kap. VIII. Zatím odkazuji na svůj článek: „O prvotním zemědělství u českých Slovanů" v Pravěku 1911, VII. 1 sl. (k tomu dodatek v seš. 4—6).

[3]) *Berneker* EW. 110, 268, *Budilovič*, Первобыт. Славяне I. 97, 317—319. *Miklosich* EW. 25, 104, 229, 265, 269, 270, 411, *Hirt*, Idg. 653, *Hoops*, Waldbäume 344 sl.

[4]) *Rostafiński* (Siedziby Słow. 16) soudí, že znali odedávna proso, ber vlašský (druh prosa), ječmen, ale neznali původně ovsa, pšenice a rži, kterouž přejali od Thráků (*βρίζα*), a žito má za původní kollektivní název pro obilí vůbec. Ale tyto otázky pravěku slovanského čekají teprve hlubšího prozkoumání jak se stanoviska filologického, tak i botanického a archaeologického. Také se nesmí zapomínati, že význam jména se častěji měnil, a dnešní význam nemůže býti vždy direktivou pro dobu před 1000—2000 lety. Ostatně o tom všem srv. více v kap. VIII., kdež budou uvedeny k srovnání i původní poměry indoevropské. Za původní indoevropské obilniny pokládají se proso, ječmen, pšenice a oves, snad i žito (na př. *Schrader*, Reallex. 291, *Hirt*, Idg. 273). Naproti tomu *Hoops* (Waldbäume 311 sl.) za původní má pouze tři: pšenici, ječmen a proso. Žito (rež) a oves jsou pozdější a vystupují teprve od konce doby bronzové v Evropě, také špalda

V době po Kr. nar. není však už o tom pochyby, neboť z průběhu I. tisíciletí a z konce doby pohanské máme o tom řadu přímých, historických i archaeologických svědectví.

Z těchto zpráv a nálezů vidíme, že v tu dobu Slované pěstovali a požívali z obilí žito, ječmen, pšenici, rež i oves,[1]) a zároveň, že nejpřednější jejich kulturní rostlinou bylo u nich proso[2]) a jídla prosná hlavní i nejoblíbenější částí slovanské kuchyně, ať už ve způsobu prosného pečiva nebo prosné kaše. Proso (κέγχρος) a medovinu nabízel slovanský lid v Uhrách poslům císaře Theodosia r. 448,[3]) proso jako oblíbené jídlo u Slovanů uvádí v VI. století t. zv. Maurikiova Strategika a po něm Taktika Leonova,[4]) proso jakožto hlavní nebo výhradní potravu severních a východních Slovanů uvádějí v IX.—X. století Rosteh, Ibráhím ibn Ja'kúb, anonymní perský geograf a jiný anonymní

(*Triticum spelta*). *Hoops* 412 sl. Slovanům však podle jeho výkladů byly i oves a rež velmi blízké. Za mateřskou rostlinu našeho ovsa (*Avena sativa*) pokládá divoký druh *Avena fatua L.*, který počal býti kultivován asi v Asii a snad v jižní Rusi (*Hoops* 403, 406 — tamže 409 o příbuznosti *avena* — *ovьsъ*), žito pak neboli rež (*Secale cereale*) vzniklo z druhu *Secale montanum Guss.*, jehož vlastí byla opět asi nížina sarmatská a turkestanská (*Hoops* 447, 450). Pro totéž svědčí i to, že Baltoslované, Germáni a Finnové mají tytéž názvy, ač jinak jejich poměry vzájemné nejsou zcela jasny (sthn. *rokko*, as. *roggo* z germ. **roggan*, **ruggn*, stn. *rugr* z **rug-iz*, lit. *rugỹs*, lot. *rudzi*, stsl. *rъžь*, esthn. *rukkis*, finn. *ruis*, lap. *rok*, s čímž někteří spojují i thrácké *βρίζα*, jméno pro rež u Galena zachované. *Hoops* 447.) Z filologických důvodů soudí se, že rež ke Germánům přišla teprve po r. 400 př. Kr., když už první germ. Lautverschiebung byl hotov (*Hoops* 461).

[1]) V Ústavě kn. Jaroslava o suděch vyčítá se: немолочена ръжь, полба немолочена, молоченый овьсъ, молоченый ячменъ, немолочано жито (*Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 55. Polba je druh pšenice. *Budilovič* I., 97, *Miklosich* EW. 255).

[2]) Vedle všesl. *proso* vystupuje i všesl. *pšeno*, *pšano*, *pszono* (stsl. пьшено, *Miklosich* EW. 270, *Budilovič*, Слав. I. 98) pro proso vymlácené, jáhly (stsl. *jagla*, *Berneker* EW. 443, *Budilovič* I. 97). Na počátku křesťanské doby objevuje se pšeno na Rusi v řadě obvyklých pokrmů. V Žití sv. Feodosija jakýsi bojarin přivezl do kláštera pokrmy: „боляринъ напълнивъ три возы брашьна, хлѣбъ и сыръ и рыбъ, сочивоже и пьшено." (Srv. *Srezněvskij*, Мат. II. 1780 a překlad *Filaretův* v Уч. Зап. II. отд. Ак. II. 2, 166). Srv. i Ruskou pravdu spis. karamzinského 108 (*Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 72).

[3]) *Priskos* 8. Srv. mé SS. II. 135.

[4]) Srv. texty výše na str. 28, 35. *Maurikos* uvádí dva druhy prosa: *κέγχρος καὶ ἔλυμος* (ber vlašský), *Leon* jen *κέγχρος*. Také Římané pěstovali oba druhy: *milium* a *panicum* (*Blümner*, Privatalt. 162).

kronikář arabský, uvedený Charmoyem.[1]) Máme-li pak tyto doklady, nepotřebujeme ani pochybovati, že i Pliniova zpráva o Sarmatech nad Pontem žijících vztahuje se i na tamější Slovany.[2]) Proso bylo vůbec v těch dobách v celé střední Evropě nejhlavnější potravou.[3]) Pěstovány byly dva druhy: proso obecné (*Panicum miliaceum L.*) a ber (*Panicum italicum L.*, *Setaria italica*), vyšlé z divokého druhu *Panicum viride*, které roste po polích střední Evropy až po Finsko. Kde byla

---

[1]) Rosteh (*Harkavi*, Сказанія 265, *Chvolson*, Изв. 31): „Nejvíce sejí proso. Při žatvě berou prosné zrní na lžici, zdvihnou je k nebi a praví: Hospodine, jenž jsi nás dosud opatřoval krmí, opatř nás i nyní v hojnosti.“ Vzhledem k této a násl. zprávám spočívá patrně na omylu anebo jen na lokálních poměrech (mluvíť se zde o Slovanech v sousedství Pečeněgů), praví-li jinde Rosteh: „země Slovanů je rovná a plna lesů. Bydlí v nich a nemají ani rév ani obilí,“ — což opakuje i Kardízí. (*Marquart*, Streifzüge 466, *Harkavi* 264). Správněji parafrazuje patrně původní společný pramen anonymní perský geograf v překladu Tumanského: „(Slované) žijí v lesích a nemají rolí, kromě prosných“ (ed. *Tumanskij* 134 v Зап. вост. отд. р. арх. общ. X. 1897). Anonym. chronista (*Charmoy*, Rélation 367) dí, že sejí hlavně proso a pijí medovinu. Ibráhím ibn Ja'kúb dokládá, že v Čechách rodí se převelice pšenice a ječmen (mouka se vyvážela), Polsko že jest bohaté na obilí, a na konec dí o Slovanech vůbec, že dvakráte do roka sejí a žnou a že největší díl jejich úrody tvoří proso (*Ed. Westberg* 53—59, ed. *Rozen* 49—54). Srv. k tomu i kommentář Westbergův (str. 21 a 129), jenž pochybuje, že v prvním dokladu běží o pšenici a myslí spíše na žito. Zde bych ještě podotkl, že také ve východní Rusi v zemi Bulharů uvádějí se pšenice, ječmen a jako hlavní potrava proso (Rosteh a Fadlán u *Harkaviho* 86, 91, 263). Mimo zprávy uvedené v předešlých poznámkách srv. ještě: Dětmar (I. 3) dí, že Daleminci (Glomaci)p ěstovali pšenici a oves (triticum et avena); kijevský letopis uvádí v Rusi u Bělgorodu k r. 997 oves, pšenici a otruby (по горсти овса, или пшеницѣ ли отрубей. Lavr.[3] 125) a Ipatějevský spisek k r. 6749 praví: „одтуда же плѣнивъ землю Болоховьскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орютъ пшеницю и проса“ (ПСЛР II. 180).

[2]) Plinius XVIII. 100: „Sarmatarum gentes hac maxime pulte (t. j. z prosa) aluntur.“ Rovněž dí 101: „ponticae gentes nullum panico praeferunt cibum.“ Podobně dokládá proso u Maiotů a Sarmatů Kl. Aelian (*Latyšev*, Scythica I. 603) a Herodot u Kallipidů a Alazonů na Buhu (IV. 17).

[3]) Srv. *Hehn*, Kulturpflanzen 544[6], *Ed. Hahn*, Die Hirse, seine geogr. Verbreitung und seine Bedeutung für die älteste Cultur. Berl. Verh. 1894, 603. Demeter und Baubo, Lübeck 1896. Proti theorii, podle níž však proso bylo vůbec nejstarší kulturní obilninou (*Hahn*, *Hehn*, *Brunnhofer*, *Heer*), staví se nově na základě nálezů *Hoops* (Waldbäume 310 sl., 323). Plinius, jak známo, připomíná (N. H. XVIII. 72) „antiquissimum in cibis hordeum“. Srv. o prosu též *Schrader*, Reallex. 374. O stejném významu prosa v potravě germánské *Hoops* 459.

jeho vlast, nevíme, ale patrně jižněji, poněvadž nesnáší dobře zimy. Centrum jeho kultury je dnes pás, táhnoucí se od severní Číny přes střední Asii do Ruska a touto asi cestou přišlo z Asie do Evropy.[1])

Pro totéž máme dále řadu archaeologických dokladů Hoopsovi z velké části neznámých a to nejen v nálezech doby starší a v oblasti Slovanům sice připisované, ale přece ne zcela jisté,[2]) nýbrž i v pozdějších, najisto slovanských z doby IX.—XI. stol.[3])

Pokud se týče způsobu, jakým obilnin požívali, víme o něm ze zpráv pramálo. Více bude moci pověděti podrobnější znalec starých jazyků slovanských a srovnávací studium nynější primitivní potravy lidu slovanského; ovšem studium toto bude nutno teprve vykonati.[4])

---

[1]) *Hoops*, l. c. 323, 326.

[2]) Praehistorické doklady z nálezů vých. Německa a Moravy, Čech z doby lužicko-slezské sebral už *Hoops* 390 (pšenice), 396 (proso), 410 (oves), 444 sl. (žito), k čemuž lze ještě připojiti dodatky. Tak bylo na př. nalezeno zuhelnatělé obilí, proso a pšenice v mohyle u Těšetic na Moravě (*Wankel*, Čas. Olom. Mus. 1885, 93).

[3]) Sem patří na př. nález prosného zrní a pecek ze sliv v kurhanu u Rybnice (Podol. gub., Baltský újezd) podle Spicyna (Зап. Арх. XI. 277) dále nález obilních jam uvnitř vypálených, z nichž v jedné byla pšenice, v druhé proso, na slovanském hradišti Šargorodě, ve vasilkovském újezdě kijevské gub. (Изв. арх. ком. II. Прилож. 30). Nález prosa v kurhanu při Donu oznámen byl v sborníku Антр. Выставка II. Пнилож. 24. Spálené zrní ječmenné a prosné našel Cz. Neyman v kurhanu u vsi Bolhanu u Olhopolu (Zbiór XIV. 72, 74), nádobu se zrním L. Ivanovskij v kurhanech petrohradské gub. u Gatčiny (*Spicyn*, Курр. петр. 11), zbytky nějaké potravy ohlásil také Gatcuk z kurhanů potanovských v gub. moskevské (*Bogdanov*, Матер. 10). Nálezy ovsa na slov. hradištích u Ahrensburgu a Popšice a v kol. stavbě na ostrově Dominselu ve Vratislavi a u Wismaru připomíná *Schrader* (Reallex. 321); u Němčí blíže Gubna našla se v staroslov. hradišti asi z r. 1000 hromada spáleného žita vedle kostí a střepů (Niederlaus. Mitth. III. 11). A vůbec jsou podle Buschana a Hoopse (Waldbäume 445) nálezy spáleného žita velmi hojné na slovanských hradištích východního Německa. R. 1909 nalezeny byly na Kněží hoře u Černigova základy chrámu z XI.—XII. stol. a v jeho sklepích kostry, z nichž jedna měla u sebe nádobu se zuhelnatělým ječmenem (Изв. арх. ком. Прил. къ XXXII. вып. 104).

[4]) Dobrý a velmi záslužný pokus učinil *Sima Trojanović* spisem „Старинска српска јела и пиħа" (Bělehrad 1896. Срп. етногр. Зборник II.); jenž vyšel i německy zpracován pod názvem „Altertümliche Speisen- und Getränkebereitung bei den Serben" (Brunšvík 1900. Otisk z Archiv f. Anthropologie XXVII.). Podobným předmětem a podrobněji obírá se i sborník řízený *J. Erdeljanovićem*, Српска народна јела и пиħа I. (Срп. Етн. Зб. X., Bělehrad 1908), obsahující materiály sebrané od různých pracovníků.

Obilniny vzhledem ke způsobu požívání lze děliti na dvě základní skupiny: 1. na ty, které po vyluštění, resp. po navlažení a upražení dají ihned jedlou potravu, více méně chutnou (proso, ber, ječmen, oves, pšenice), a 2. na ty, jejichž zrní dlužno dříve rozmělniti na mouku a z mouky teprve připraviti pokrm.[1]) Slované požívali jich obojím způsobem. Nejčastěji objevuje se v zprávách počínajíc už X. stol. termin *brašno* (брашьно) pro rozmělněné obilí (původně ječmen) a z toho pak i pro jídlo vůbec;[2]) také *slad*, str. солодъ, zrní porosené a vysušené, je doložen už z první doby křesťanské[3]) a tak i *krupa*, *krupica*.[4]) Jaká byla obvyklá strava v staré Rusi, viděti z výčtu dávek na výživu stavitele (gorodnika) v Ústavě Vladimíra Vsevodoloviče: na týden dostávali 7 kun (platidlo!) na maso a ryby, 7 chlebů, 7 uborků (míra) pšena, 7 luken ovsa pro 4 koně a 10 luken sladu.[5]) Poplatek potravní virniku

---

[1]) *Rostafiński*, O siedzibach 16.

[2]) *brašno* (**boršьno*, stsl. *brašьno*, r. борошно, ch.-b.-slovin.-srb. *brašno*, luž. *brošna*, vše z **borchьno*, **borsьno*, indoevr. **bhars-ino-m* — ječmenný. Srv. *Berneker* EW. 74) na př. v Letopisu k r. 907, 945, 971, 1074, 1093, 1096, 1103 (Lavr.[3] 29, 30, 48, 72, 179, 188, 214, 237, 269), v Otvětech Nifontových z XII. stol. (Ист. Библ. VI. 85), v Slovu něk. christoljubca (брашьно, *Tichonravov* IV. 93, 95), v Poučení bisk. Luky Joana z XII. stol. (*Vladimirov*, Памятн. древнер. лит. III. 244), v Besedách pap. Grigorija Velkého (*Sobolevskij*, Матеріалы 105) atd. Srv. řadu dalších dokladů u *Sreznĕvského*, Мат. I. 176 a doklad z Žití Feodosijova výše na str. 178. Všude se připomíná jako jídlo významné při pohanských slavnostech a pro hosty chystané. ,,Аще не можете даромъ (t. j. uctíti hosta), брашномъ и питьемъ" dí Monomach (Lavr.[3] 237) ve svém poučení. K významu širšímu a přenesenému srv. na př. v Žití prep. Feodosija termin: ,,духовьно брашьно«" (ed. *Filaret*, Уч. Зап. II. отд. Akad. II. 2, 132, 190). Pro Tělo boží (eucharistii) ujal se brzy název брашьньце nebo брашеньце. Tak už v Zápovědích Euchologia sinajského (*Vondrák*, Postan. pokutne 54). V týchž Zápovědích jídlo zove se сънѣдъно v čl. 23, 38 (*Vondrák* 61, 64. Srv. сънѣдь u *Sreznĕvského*, Мат. III. 781). K rozšíření slova *brašno* srv. dále *Miklosich* EW. 19, *Budilovič*, Слав. II. 1, 47, k původu pak zejména *Mladenov*, Герм. елементи 29, jenž proti Hirtovi (Pauls Beitr. XXIII. 331; jinak už Idg. 653), pokládajícímu je dříve za přejetí z germánštiny (srv. got. *barizeins* — ječný), hájí původ domácí a spojuje prasl. **boršьno* s lat. *far*, *farina*, got. *barizeins*, stisl. *barr*, kelt. *bara*, stir. *bairgen*.

[3]) Srv. násl. poznámky. Z jihu znám doklady domácí výroby sladu (слад) teprve ze XIII. a XIV. stol. ze zakládacích listin klášterů v Bistrici, Dečanech a Gračanici. Srv. Глас срп. ак. LXXXVI. II. 151 sl.

[4]) Srv. u *Sreznĕvského*, Матер. I. 1335 s. v. крупа, крупица doklady od XI. století. Tamže крупичьна мука.

[5]) *Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 72, *Goetz*, Russkaja pravda I. 54.

podle Ruské pravdy pozůstával ze 7 věder sladu na týden, ovce nebo vepře, ze 2 slepic denně, sýra, dále chleba i pšena, což Ústav Jaroslavův mění v 7 chlebů a 7 uborků pšena a hrachu na týden a 7 golvažen soli.[1]) Podle Žití prep. Feodosija posílal nějaký bojar v XI. stol. do kláštera pečerského na stravu: chléb, sýr, ryby, sočivo, med a pšeno.[2]) Obyčejná strava mnichů byl chléb, sočivo a ryby, ale když nebylo, spokojili se mniši i pouhou pšenicí v kotli vařenou.[3]) Dále netřeba pochybovati, že praženého zrní nedozralých klasů ječných nebo pšeničných (пражьмо), které známe jako staré lidové jídlo na různých místech Slovanstva,[4]) bylo už v době pohanské požíváno, rovněž jako *kaše* (stsl. a všesl. *kaša*), pro jejíž velké stáří vedle všeslovanské rovnice[5]) mluví též její rituální význam. Jeť kaše oblíbeným a typickým jídlem při různých starobylých obřadech, na př. svatebních, ba místy docela výraz *kaše* přešel

---

[1]) Pravda ruská po spis. akad. *Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 33, Ústav kn. Jaroslava (*Vladimirskij*, l. c. 38, *Goetz* I. 20). Srv. *Sreznĕvskij*, Мат. III. 461. Slad je též doložen českou glossou v Mater Verborum — *slad*, *zlad* (ed. *Patera*, Прил. къ XXXI. Т. Зап. Акад. 4, str. 33).

[2]) *Ed. Filaret* (Уч. Зап.. II. отд. Акад. II. 2. 166). Srv. citát z originálu výše na str. 178.

[3]) Tamže 164, 166. Asketičtí mniši byli ovšem ještě střídmější. Igumen Feodosij jedl denně jen suchý chléb a nemaštěnou zeleninu (166). V originále „хлѣбъ сухъ и зелніе варено без масла«“. Že však mnišská strava jinak nebývala špatná, vidíme zase z toho, že velký kníže Izjaslav jezdil na ni do kláštera a chutnala mu podle slov letopisce více, než různá drahocenná krmě, připravovaná v knížecím hradě (tamže 164).

[4]) Srv. č. *pražma*, *pražmo* (*Jungmann* s. v.), o němž psal *J. Soukup* v Č. Lidu XIII. 385. O tom, jak dosud v Srbsku a v Hercegovině praží lid mladé žito v klasech na pržnici (plochý kámen, pod nímž hoří oheň), srv. *S. Trojanović*, Стар. јела 23. Jídlo z praženého prosa (сиjерак) zove se прга (tamže 25 a *Karadžić*, Lex. s. v.). K všesl. slovu *pražmo* srv. i *Budilovič*, Слав. II. 1. 50, *Miklosich* EW. 261.

[5]) *Miklosich* EW. 113: stsl. *kašica*, r. каша, č. *kaše*, p. *kasza*, jihosl. *kaša*, maď. *kása*. K etymologii srv. Archiv sl. Phil. XVI. 395, kde J. Zubatý srovnává lit. *kósziu*, lot. *kāšu*, *kast* — „das Geseihte“. Jako speciální jídlo liturgické, obětní (pro svaté a zejména pro duše zemřelých) přejali brzy Slované východní a jižní řecké, z pšenice upravené *κόλυβον*, *κόλυβα* (srv. Euchologium sive rituale Graecorum Op. *F. J. Goar*, Paris 1647, 661, *Sreznĕvskij*, Матер. I. 1251), sl. коливо, колива (*Sreznĕvskij*, l. c., *Budilovič* Слав. II. 1. 54, *Miklosich* EW. 125). Podobné rituální jídlo obilní, upravené s různým ovocem, byla кутия, кутья, doložená také častěji už od XI. století (*Sreznĕvskij* I. 1382, *Miklosich* EW. 149 a *Budilovič*, l. c.). K původu slov vedle Miklosiche srv. *Vasmer*, Эт. II. 243, III. 92. 106.

ve význam svatebního veselí a slaviti kaši značí tolik, co slaviti veselku.[1]) Vedle toho připravovali Slované z mouky obilné těsto,[2]) které pekli na ohništi, na rozpálených kamenech nebo i v peci.[3]) Pečiva bylo jistě více druhů, i pokud se týče tvaru, i pokud se týče úpravy a materiálu. Vedle primitivních přesných placek, kteréž přirozeně byly nejstarší formou,[4]) dovedli péci také pečivo lepší, *pirogy*[5]) a *koláče*,[6]) které byly zejména při slavnostech rozměrů znamenitých a mazány na povrchu medem, nebo sypány mákem.[7]) Rovněž již odedávna znali a sami pekli *chléb*.

---

¹) *Żmigrodzki*, Obrz. wes. 252. Také u Germánů měla moučná kaše velký význam (*Heyne*, Hausalt. II. 266).

²) Srv. všesl. *těsto* (*Miklosich* EW. 356, *Budilovič* II. 1. 50).

³) Srv. dále pozn. 7 a dále str. 186. Je možné, že už tehdy pekli koláče a chléb pod hliněnou poklicí (ř. κλίβανος?), pod jakou dosud pekou Srbové, zovouce ji црепуља, вршник, v Bosně сач (z kovu), пека, покљука. Žhavá crepulja (srv. obr. 4 na str. 207.) dá se nad chléb a pokryje ještě vrstvou horkého popela (*Trojanović* Archiv. Anthr. XXVII. 245, *Meringer* Mitth. anthr. Ges. Wien. 1904. 169).

⁴) Na základě srbských poměrů soudí také *Trojanović* (Стар. срп. јела 28), že nejstarším chlebem byly placky nekvašené a pečené na ohništi v popeli. Svědčí proto nejen přirozený vývoj věci, nýbrž i to, že placky zůstávají hojně rituálním pečivem při slavnostech. Všesl. výraz *přesný* chléb (nekvašený) je doložen později (*Srezněvský*, Мат. II. 1702 s. v. прѣсьный, прѣсьнокъ); v Odpovědích Nifontových čteme медъ прѣсный (Ист. Библ. II. 32). K výrazu srv. *Miklosich* EW. 263.

⁵) Také všesl. *piroh*, *pirogъ* (srv. *Miklosich* EW. 247) je asi původu slovanského a starého (prasl. **pīrogos*). Srv. *Šachmatov*, Изв. Акад. Наукъ 1911, str. 809. Lit. zní *pīragas*, lot. *pīrags*. Od XI. stol. připomínají se v Rusi i ковригы, коврижки (Let. Lavr. 180,³ srv. *Srezněvskij*, Мат. I. 1242) — patrně české *koblihy*.

⁶) Všesl. *kolač* (stsl. колачь) je slovo původu nejistého a také stáří nejistého. *Miklosich* (Denkschr. Akad. Wien XXXV. 112 a Sitzungsber. Akad. CXVIII. V. 13) prohlásil je za slovo domácí (srv. i EW. 124), spojuje je se stsl. *kolo*. *Korš* (Archiv f. sl. Phil. IX. 517) spíše se klonil k původu orientálnímu, ač slov. původu od *kola* nevylučoval. *Vasmer* (Эт. II. 243, III. 91) má je za převzetí z doby křesťanské z ř. κολλίκιον, κόλλιξ. Z *kolač* vzn klo i tur. *kulač*, *gülladž*, i maď. *kalács* i alb. *kaljač*. Srv. i *Byhan* JIRum. Sprache VI. 244 a *Budilovič*, Слав. II. 1. 52. V křesťanské době vniklo podle *Vasmera* (II. 266, 217) ke všem Slovanům i ř. φογάτσα (sbr. погача, b. погача, čes. mor. *pagáč*, r. погачъ, slovin. *pogača*), jež *Miklosich* EW. 254 odvozoval z ital. *focaccia*.

⁷) Medový koláč, vysoký jako člověk (srv. svatební koláče na Hané a na Slovácku), podáván býval v Arkoně idolu Svantovítovu. Saxo Gram. XIV. ed. *Holder* 566: „Placenta quoque mulso confecta, rotunde forme, granditatis vero tante, ut pene hominis staturam equaret, sacrificio admovebatur. Quam sacerdos sibi ac populo mediam interponens, an a Rugianis

Historie chleba, vůbec zajímavá, nabývá u Slovanů tím větší zajímavosti, že podle obvyklého výkladu filologů slovo *chléb* je původu německého.

Chléb byl v střední Evropě znám už v době neolithické, jak dosvědčují nálezy ve švýcarských a rakouských stavbách kolových, a to chléb nekvašený, pšeničný i prosný, z těsta zhotoveného ze zrní hrubě drceného.[1]) Pečen byl patrně v popelu na žhavých kamenech ohniště, a předem netřeba pochybovati, že jej hotovili už odedávna i v končinách Slovany obývaných. Že by byli Slované ani tohoto primitivního chleba nepekli a poznali jej teprve stykem s Germány, mám za naprosto pravdě nepodobné. Jestliže je pravda (o čemž však někteří pochybují), že stsl. *chlěbъ*[2]) je termin přejatý z germánského *laib* (got. *hlaifs*, z prag. **hlaiba*), pak dlužno, myslím, vyložiti to v tom smyslu, že byl zde přejat jen nový termin pro něco, co už před tím u Slovanů existovalo, a to nejspíše z toho důvodu, že Slované viděli zároveň na germánském chlebu něco jiného, nového, buď v tvaru nebo v úpravě, na př. poznali v něm chleb kvasný a v peci pečený. Měli bychom tedy před sebou jen supposici za nějaký starší domácí název, podobně asi, jako vidíme, že pro celou řadu jiných věcí, pro něž měli jistě své vlastní názvy, přece přejali slova germánská (pokud ovšem slova ta vskutku jsou původu germánského), na př. *cędo, misa, bljudo, chyzъ, buda, dъska, orądije, *ovotje, strěla* atd.

---

cerneretur, percontari solebat.“ Sem patří zajisté také starobylé *kravaje* svatební, o nichž jsme pojednali už výše na str. 85. Oplatky (oblatae), kterépodle Kristianovy legendy z pšeničné mouky dělal a pekl sám sv. Václav, byly rituálné oplatky církevní (*Pekař*, Nejst. kronika česká 152, 181). Totéž čteme v Žití prep. Feodosija o tomto ruském svatém (ed. *Filaret*, Уч. зап. II. отд. Акад. II. 2, 134), při čemž se podotýká, že prosfory pekl v peci (135). Tamže 169 připomínají se chleby s medem a mákem (хлѣби съ медъмь и съ макъмь творени), patrně koláče. Z Pskovského I. letopisu uvádí slovo колачь *Sreznĕvskij*, Мат. II. 1249.

[1]) *Heer*, Die Pflanzen der Pfahlbauten 9, *Schrader*, Reallex. 111, *Hirt*, Idg. 662, *Hoops*, Waldbäume 296.

[2]) Stsl. *chlěbъ*, slovin. *hlěb*, bulh. лѣбъ, sr. хљеб, хлеб, č. *chléb*, p. *chleb*, luž. *khleb*, *kleb*, r. хлѣбъ, malor. хлиб, lit. *klēpas*, lot. *klaips* (*Miklosich* EW. 87, *Budilovič*, Славяне II. 1. 51).

[3]) Běží tu o rovnici ř. *κλίβανος*, lat. *libum*, pragerm. **hlaiba* (got. *hlaifs*, stnord. *hleifr*, angls. *hlāf*, sthn. *hleib*) a stsl. *chlěbъ*. Všesl. *chlěbъ* za přejetí z germánštiny měl už *Lottner*, Kuhn Zs. XI. 173, *Miklosich* EW. 87 a po nich téměř všichni moderní filologové, na př. *Uhlenbeck* GW.[2] 78, Archiv sl. Phil. XV. 485, Idg. F. XVII. 97, *Kluge* EW.[7] 276, *Hirt*, Idg. 662, *Loewe*, Kuhn Zs. XXXIX. 315, 334, *Berneker* EW. 389, *Meillet*,

Odkud a kdy přišla známost kvasu do Evropy, přesně nevíme. Má se vůbec za to, že do Evropy přišel kvas z Aegypta dosti pozdě.[1]) Pokud se Slovanů týče, máme pro starší dobu jen velmi neurčitý výrok Pliniův, že v Gallii a Hispanii užívali kvasnic k hotovení chleba lehčího, než měli v té době ostatní barbaři,[2]) z čehož bylo by lze souditi, že v té době jiní barbaři dále na severu a na východě Evropy, tedy i Slované, kvasného chleba ještě neznali. Ovšem soud je velmi nejistý. Na určito je známost kvasu u Slovanů doložena teprve z konce doby pohanské. Neboť čteme-li v Kijevském letopisu k r. 997, že tehdy v ruském Bělgorodu dělaly ženy z ovsa a pšenice těsto, z něhož vařily kyselo,[3]) pak kvas znali. Z polovice XI. století máme zprávu v Žití prep. Feodosia, že v Kijevě pekli chléb v kuchyních, v peci a to chléb zadělaný kvasem (квасъ[4])) a v Odpovědích Nifontových (XII. stol.) připomíná se v čl. 36 „квасъ житный".[5]) Na jihu se кисѣль хлѣбъ připomíná, pokud vím, teprve v prizrenském chrysobulu cara Dušana.[6]) Nelze tedy známost

---

Mém. soc. ling. XI. 179, *Pedersen*, Idg. F. V. 50, *Peisker*, Bez. 84, *Lidén*, Pauls Beitr. XV. 3. 514 a jiní (rozcházejí se jen v určení původní formy, z níž vznikl slovanský tvar), ze slavistů *Brückner* (Archiv sl. Phil. XXIX. 432. Ciwilizacya 27), *Janko* (Věstník č. akad. 1908, 171), *Sobolevskij*, ЖМНП 1911. V. 166, *Korbut*, Prace fil. IV. 369, *Vondrák*, Sl. Gram. I. 261, *Jagić*, Archiv XXIII. 537. Proti přejetí byl a pro příbuznost praarijskou *Kozlovskij* (Archiv sl. Phil. XI. 383 spojuje s id. **qhloibo*), dojisté míry i *Pedersen*, l. c., dále patrně *Schrader*, Lex. 111 (ale srv. Sprachvergl. II.³ 245) a hlavně *Mladenov* (Сборникъ нар. ум. XXV. 126, kde ještě další literatura). Sám upozorňuji, že ř. *κλίβανος* ve významu peci k pečení chleba byl znám u Slovanů před XI. stol. jak dosvědčuje překlad Ostromirského evangelia.

[1]) Srv. *Schrader*, Reallex. 112. Za doby historické užívali k tomu Řekové a Římané vinného moštu.

[2]) Plin. XVIII. 68: (Gentes) Galliae et Hispaniae frumento in potum resoluto spuma ita concreta pro fermento utuntur, qua de causa levior illis quam ceteris panis est.

[3]) Lavr. 125³: и рече имъ: сберѣте аче по горсти овса или пшеницы ли отрубей .... и повелњ женамъ створити цѣжь в немьже варять кисель. K slovu кисель (кысель) srv. *Sreznĕvskij*, Мат. I. 1418.

[4]) Ed. *Filaret* (Уч. Зап. II. отд. Акад. II. 2, 150): квасъ на състроеніе хлѣбомъ. Řadu dalších dokladů z XI. a XII. stol. viz u *Sreznĕvského*, Мат. I. 1202: Ev. Luk. XIII. 20, 21, Ostrom. ev. (XI. stol.), Jurjev. ev. (XII. stol.) 56; v Izborniku Svjatoslava z r. 1073, 77, v Slovníku Pand. Ant. (XI. stol.) a ve Slovech Řehoře Nazianského po rk. XI. stol.

[5]) Ист. Библ. VI. 32.

[6]) Гласник др. срп. слов. 1862, XV., 306; srv. *Daničić*, Рјечник књиж. стар. I. 521.

kvasu historickými doklady vésti do dob starých. Ale naproti tomu dlužno uvážiti, že se seznámení s kvasem mohlo přirozeně a spontanně státi všude, kde hotovíce chléb, v díži zapomněli trochu těsta, které brzy zkvasilo.[1]) A tak mohlo býti i u Slovanů tím spíše, že slovanské terminy *kvasъ* a *droždí* jsou staré, všeslovanské.[2]) Proto bych soudil, že v převzetí germ. *hlaifs* vězí spíše něco jiného, než převzetí chleba kvasného, snad chleba v peci pečeného, pro nějž máme doklady u Slovanů teprve od XI. století.[3])

Jinak bych ještě připomněl, že se v nejstarších ruských památkách připomíná dále chléb režný,[4]) a zejména lepší druh „čistý“ (чистый) vedle obyčejného, „monastyrského“, hotoveného pro mnichy v klášterních kuchyních.[5]) Ovšem když panoval hlad a byla neúroda, jedli už tehdy i chleby uhnětené z otrub a plev.[6]) Zadělávání chleba v díži kvasem a teplou vodou[7]) i pečení bylo všude prací specificky ženskou, a když mladý sv. Feodosij hotovil sám, jako náš sv. Václav, prosfory

---

[1]) Viz *Heyne*, Hausalt. II. 269.

[2]) K všesl. *kvasu* srv. *Miklosich* EW. 157. Vznikl stupňováním z kmene *kъs*, stsl. *kysnąti*, *kyselъ*. Srv. též *Budilović*, Слав. II. 1. 51. Také stsl. *droždьję* (**droždžьja* z **droska*) — č. *droždí* je slovo všeslovanské a staré, majíc rovnici indoevropskou (*Miklosich* EW. 51, *Berneker* EW. 228, *Hirt*, Idg. 663).

[3]) K. Rhamm podobně soudí, že chlebem zvali Slované bochník v peci pečený proti plackám na ohništi upečeným, a že *chlěb* vznikl tedy u Slovanů po převzetí germ. *jizby* s kamny a pecí (Ethn. Beitr. II. 2, 1, 362 sl.). Že Slované pekli chléb v peci, znám doklady teprve z XI. stol. (Житіе преп. Ѳеодосія ed. *Filaret* 135, 165, 166). Srv. výše str. 183. Pec (печь, пещь) v jizbě se dále připomíná v Letopise kijevském k r. 1074 a 1097 (Lavr.³ 190, 251), dále v Ostromirovu evangeliu (z ř. *κάμινος* a *κλίβανος*). Srv. *Srezněvskij*, Мат. II. 929. O pečení chleba u Germánů srv. *Heyne*, Hausalt. II. 268 sl.

[4]) Хлѣбъ ръжанъ (Житіе Ѳеодосія ed. *Filaret* 146).

[5]) Очень чисти хлѣби v Žití prep. Feodosija (ed. *Filaret* 168, 169). Zde se dále připomínají jiné, ještě lepší chleby s medem a mákem, patrně koláče (srv. výše str. 184). Srv. i germ. termin *schoener brôt* (*Heyne*, Hausalt. II. 271), menší, z bílé mouky.

[6]) R. 1128, kdy byl velký hlad v Novgorodě „ядяху людіе листъ липовъ, кору березову, иніи моличь истолкше, мятуще съ пелми и съ соломою.“ (IV. Novg. 3). Srv. Древности IV. Арх. Словарь 90. Při hladu r. 1230 jedli kůru, jehličí a listí (Lavr. 485³ po akad. spis.).

[7]) Житіе пр. Ѳеодосія ed. *Filaret* 169. O všesl. díži (stsl. *děža*) domnívá se *Berneker* EW. 198, že ji snad Němci přejali od Slovanů (srovnávaje bav. *desen*, *destn*, rak. *desn*). Více o pečení chleba viz v kapitole VIII. ve stati o domácím zaměstnání Slovanů.

pro církevní potřebu,[1]) vytýkala mu ostře matka, že dělá práci ku posměchu všem, která chlapcům naprosto nepřísluší.[2])

Druhou skupinu vegetálií, které pohanští Slované jistě znali a k jídlu upotřebovali, tvoří řada našich z e l e n i n. Historických zpráv je o tom ovšem pramálo. Z X. století znám jen zmínku Fadlánovu o ruských (normannských?) kupcích, kteří prý idolům obětovali maso, mléko, chléb a cibuli nebo česnek (лукъ[3]) a z XI. století víme z Žití Feodosijova, že tento svatý igumen jedl denně jen suchý chléb a nemaštěnou zeleninu (зелень), a také mniši ostatní, méně střídmí, když bylo málo čočovice, jedli prý zeleniny.[4]) Chudým jídlem bylo r. 1074 podle Letopisu také зелье варено и сыро.[5]) Nicméně netřeba pochybovati, že byly různé zeleniny součástí slovanské kuchyně už dávno před X. a XI. stoletím. Ovšem lečemu se při tom naučili Slované od cizích, jak nás do jisté míry poučuje jazyk sám. Tak je všesl. název *lukъ*, značící buď cibuli (*Allium cepa*) nebo česnek (*Allium sativum*) — význam kolísá — pouhé přejetí z germ. **lauka*, strs. *laukr*, sthn. *louh*, agls. *léac*, niz. *look* [6]) a za germánská pokládají se obecně i slova *mrkev*, stsl. **mъrky*, *mrъky*,[7]) *ředkev* stsl. *rьdьky*;[8]) z řecké Byzance přišly zase časně terminy *okurka*,

---

[1]) Srv. výše pozn. 7 na str. 183.

[2]) V překladu Filaretově dí mu matka: ,,Прошу тебя сынъ мой, оставъ такое занятіе, ибо ты наносишъ безчестіе роду своему: не могу слышать, какъ всѣ издѣваются надъ тобою за сіе дѣло, да и неприлично отроку заниматься такимъ упраженіемъ (str. 135).

[3]) *Harkavi*, Сказ. 95. Luk dokládá jinak *Sreznèvskij*, Мат. II. 53 z Knihy čísel XI. 5 po spisku Troj. Serg. lavry ze XIV. stol. (черный лукъ).

[4]) Житіе преп. Θеод. ed. *Filaret* 146, 166.

[5]) Lavr. 183[3].

[6]) *Uhlenbeck*, Arch. sl. Phil. XV. 489, *Schrader*, Lex. 1005, *Peisker*, Bezieh. 83, *Miklosich* EW. 176, *Jagić*, Archiv XXIII. 537, *Brückner*, Cyw. 42, *Hoops*, Waldb. 465 atd. Srv. i lit. *lukai* a finn. *laukka*. *Budilovič*, Славяне I. 91, 314, má to podle Matzenauera za praslovanské slovo. K formám a významu srv. i *Šulek*, Jugoslav. imenik bilja 207 a hlavně *Mladenov*, Герм. елем. 76, kde uvedeni další zastanci německého puvodu. Mladenov sám je ovšem proti tomu. K historii cibule a česneku viz *Schrader*, Reallex. 1003 sl.

[7]) Podle Uhlenbecka l. c. vzniklo ze sthn. *moraha*, *morha*, podle Loeweho z balkan. germ. **morho*. Srv. *Hoops* 466, *Budilovič* I. 91, 314, *Miklosich* EW. 192, *Hirt*, Pauls Beitr. XXIII. 341, *Peisker*, l. c.

[8]) Podle Uhlenbecka, l. c. 490 z stg. **rediko* (lat. *radix*), podle *Miklosiche* (EW. 284) g. **redica* Podle *Schradera* (Lex. 684) prišla redkev časne z Asie k Řekum, pak do Italie a odtud *radix* ke Germánum. O německém puvodu mrkve pochybuje *Mladenov* 84, maje oba tvary za sourodé; při ředkvi myslí spíše na původ romanský (l. c. 106). K rozšíření srv. i *Budilovič*, Слав. I. 90, 314.

stsl. *ogurъ*[1]) a všesl. *makъ*,[2]) — čímž ovšem ještě nepravím, že Slované ve všech těchto případech poznali i věc teprve při přejímání názvu. Mohli zajisté na př. cibuli znáti již dříve pod jiným jménem[3]) Opírajíce se o filologická srovnání a archaeologické nálezy, můžeme dále souditi, že Slované znali a pěstovali česnek, jehož jméno stsl. *česnъ*, *česnъkъ* je staré, domácí,[4]) potom *bobъ* druhu *Vicia faba*, *Faba vulgaris*, tedy t. zv. svinský bob,[5]) který vůbec náleží mezi nejstarší kulturní plodiny evropských Árijců,[6]) dále hrách, *grachъ* z prsl. **gorchъ*[7]), *šošovici*, *čočovici*,

---

¹) **ogurъ*, *ogurecъ* (r. огурокъ, гурокъ, č. okurka, oharek, pol. ogórek) z ř. *ἄγουρος*. *Vasmer*, Этюды II. 260, III. 133, *Miklosich* EW. 371, *Schrader*, Lex. 484, *Budilovič* I. 89, 313.

²) Všeslov. *makъ*, prus. *moke*, rum. *mak*, maď. *mák*, sthn. *māgo* z řec. *μάκος*, dor.-ach. *μάκων*. *Vasmer* III. 120, *Miklosich* EW. 181, *Budilovič* I. 77, 315. K rozšíření máku srv. *Hoops* Waldbäume 474, jenž uznává jeho pěstění už v germánském pravěku. (Tam i pozdější historické doklady.) Jméno je společné indoevr. řečem mimo italštinu a keltštinu. Koláče s mákem zná už Žití prep. Feodosija (srv. výše str. 184). Hojně máku v Pomořanech připomíná Herbord II. 41. Přenesený význam makovice (na věži) znám poprve z r. 1305 (Let. lavr. 463³).

³) Všeslov. *cibule* je však také přejato ze sthn. *zibolle*, *zebulle* a to z lat. **cepulla*, *Berneker* EW. s. v. *Uhlenbeck*, l. c. 484.

⁴) *Berneker* EW. 151, *Miklosich* EW. 35, *Budilovič*, Слав. I. 92, 315. Také чесновитъкъ — allium, *σκόρδον*. *Miklosich*, Lex. pal. 1113

⁵) Tedy ne náš západní *Phaseolus vulgaris*, jenž přišel teprve později z Ameriky. Všesl. *fazol* vzniklo z lat. *phaseolus*, novoř. *φασόλι*, ř. *φάσηλος* (*Berneker* EW. 280).

⁶) Srv. lat. *faba*, sl. *bobъ* (ve všech sl. řečech), pr. *babo* (*Miklosich* EW. 15, *Berneker* 65). Doložen je už z neolithu jižní a střední Evropy. Za mateřský druh pokládá se *Vicia narbonnensis*, rostoucí kolem Středozemního moře až do Mesopotamie (*Schrader*, Reallex. 107, *Berneker* EW. 65, *Hehn*, Kulturpflanzen 215, 544, 545). Podle *Hoopse* (Waldbäume 399, 402) vystupuje teprve od konce doby bronzové. Srv. i *Budilovič*, Слав. I. 93, 315. Z Rusi má *Sreznĕvskij* doklad teprve z ruk. XV. stol. (Мат. I. 125), ale je už v Odpovědích Nifontových (1130—1156) v čl. 38 (Ист. Библ. VI. 32) uveden mezi hlavními druhy sočiva. Viz pozn. 4, str. 189.

⁷) Stsl. *grachъ* je všeslovanské slovo, k němuž náleží i alb. *groše*, novořec. *γράχος*, tur. *grach*, *gerach* (*Miklosich* EW. 74, *Berneker* 231). Hrách (*Pisum sativum* a *P. arvense*) doložen je v stř. Evropě už v neolithické době (*Buschan*, Vorhist. Botanik 200, *Schrader*, Reallex. 196), kdežto cizrna (*Cicer aretinum*) ne. Srv. též *Hehn*, Kulturpflanzen 208 sl. a *Budilovič* I. 93, 315. Горохъ připomíná se v Ústavě Jaroslavově o suděch *Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 38. Pozdější doklady ruské viz u *Sreznĕvského*, Мат. I. 559 a zde dále v pozn. 4. na str. 189).

čočku,[1]) která je v střední Evropě na území hrobů lužického rázu doložena už z doby před Kr. nar.[2]) Jednotlivé druhy luštěnin nebyly asi v staré době přesně odlišovány (podobně jako jsme to viděli u luku). Zdali však, jak Hehn vykládá,[3]) sl. *grachъ* značil původně i hrách, i čočku a bob, nedovedu pověděti. Jako nejstarší kollektivum pro to znám *sočivo*.[4]) Rovněž všeslovanská a stará jsou jména *dyně* (*Cucumis sativus*) a *tykev* (Lagenaria vulgaris,[5]) dále *bršt*[6]) a *řěpa* (*Brassica*), jejíž různé druhy rostou odedávna v stř. Evropě a v jižní Rusi.[7])

---

¹) Všesl. *sočovica*, *sočivo*, *šošovica*, *čočovice* atd. (*Ervum lens*, srv. *Budilovič*, Слав. I. 92, 315, *Miklosich* EW. 313; Lemna palustris u *Karadžiće*, Lex. s. v. сочовица) objevuje se na Rusi hojně jako jídlo prvé doby křesťanské (Житіе преп. Θеодосія ed. *Filaret* 146, 166, Odpovědi Nifontovy č. 38 (Ист Библ VI. 32). Srv. *Sreznĕvskij*, Мат. III. 470. Častěji čteme намочено сочиво. Staré indoevrop. jméno čočky je stsl. *lęšta* z **lentja* (chybí v záp. sl. řečech), lat. *lens*, sthn. *linsi*, lit. *lènszis*. O této rovnici viz *Schrader*, Lex. 504, *Heyne*, Hausalt. II. 65, *Hoops* 463, *Budilovič*, Слав. I. 92. Srv. *Sreznĕvskij*, Матер. II. 100.

²) *Hoops*, Waldbäume 328, 462. Nalezena byla v zpodní vrstvě valu v Němčí blíže Gubna (*Jentsch*, Ve h. Berl. 1887, 508, *Buschan* 206, *Hoops* 398). Později je čočka s hrachem u Germánů doložena historicky z doby Karla Velkého (*Hoops* 463, 464).

³) *Hehn*, l. c. 215.

⁴) Na výše uvedeném místě Dotazů Kirikových a Odpovědí Nifontových čl. 38 čteme: „А крестити на блюдѣ развѣ сочива вся: горохъ, бобъ, сочевица, ривифъ." Ривифъ (ř. ἐρέβινθος) je druh hrachu (*Sreznĕvskij* III. 120).

⁵) Stsl. *dynja*, lit. *dīnis*, maď. *dinnye*; stsl. *tyky*, *tykva* (*Miklosich* EW. 55, 369, *Berneker* EW. 250, *Budilovič* Слав. I. 88, 313). Slov. *tyky* souvisí snad s ř. σίκυς. K historii těchto druhů srv. *Hehn*, Kulturpflanzen 304 sl., *Schrader*, Reallex. 483. Pro dyni jsou u *Sreznĕvského*, Мат. I. 765 doklady teprve pozdější.

⁶) Stsl. *bъrščь*, starý všeslov. význam pro *Heracleum Sphondylium* (č. botanický výraz je *bolševník*), z něhož se patrně vařila v Zakarpatí polévka, na níž se později přeneslo jméno rostliny, r. борщъ, p. *barszcz* (Srv. *Rostafiński*, Burak i barszcz. Krak. 1880, *Berneker* 109).

⁷) Všesl. *rěpa* (v starorus. pramenech *rapa*, jinak všude *repa* nebo *rěpa*). *Miklosich* 277, *Budilovič* I. 89, 313. Srv. alb. *repę*, litev. *rope*, *rape*, sthn. *ruoba*, *raba*, lat. *rapa*, ř. ῥάπυς (Srv. *Schrader*, Lex. 441). *Rostafiński* (O siedzibach 15) soudí, že Slované přejali mák, tykev a dyni od Řeků, a že zase známost řepy, kterou pěstili, předali Řekům, kteréžto filolog. histor. závěry bude ovšem nutno teprve ověřiti a prokázati. O řepě soudí, že se zprvu požívalo listů a že později usušená řepa zůstávala jako rituální bylina, která se jedla o vánocích. Řepu dokládá Izbornik z r. 1073, 251 a Novgorodský letopis I. k r. 6723 (*Sreznĕvskij* Мат. III. 222).

Že bylo v Polabí brzy požíváno i *hub*,[1]) smíme souditi z toho, že se tam už r. 1018 přihodila otrava houbami.[2]) Němci ostatně, jak se zdá, zprvu hub nemilovali.[3])

Za další potravu rostlinnou sloužilo Slovanům přirozeně i o v o c e, a to především jablka, potom hrušky, slívy a třešně.

Jablka (*Pirus malus*) krájená a patrně sušená pro zimní potřebu jako české křížaly, doložena jsou v střední Evropě už v nálezech neolithických a podobně, ač méně, i hrušky (*Pirus communis* a *P. aria*), dále domácí slívy a třešně (*Prunus insititia, P. domestica, P. avium*), vesměs v kolových stavbách švýcarských a rakouských.[4]) Rovněž máme doloženo, že v době Tacitově jedli Germáni polní jablka (agrestia poma), patrně plody divokého druhu *Pirus silvatica*,[5]) a je pravděpodobno, že středoevropský domácí druh kotvice (*Trapa natans* L.) byl pro svá moučnatá jádra v té době také požíván.[6]) Ovoce šlechtěné vniklo však na sever teprve později z Italie, kde se v dobách císařských pěstění znamenitě vyvinulo,[7]) a je velice poučno, že pozdější výčty ovocných stromů v germánských zahradách mají tak mnoho přejatých slov italských, ukazujících zřejmě na jižní původ zahradního ovoce.[8]) Příchod těchto druhů na Dunaj a na Rýn dlužno klásti už do první doby císařské, jak ukázaly nové nálezy v římské pevnůstce Saalburgu u Hom-

---

[4]) Stsl. *gǫba*, slovin. *gôba, guba*, bulh. гъба, č. *houba*, p. dial. *gąbka gębka*, r. губа (*Miklosich* EW. 71, *Berneker* EW. 340). Srv. lit. *gum̃bas*.

[2]) Dětmar IX. 29 (VIII. 14).

[3]) *Heyne*, Hausalt. II. 331.

[4]) *Heer O.*, Die Pflanzen der Pfahlbauten. Schriften d. naturf. Ges, in Zürich 1866 24, 26, 27, *G. Buschan*, Vorgesch. Botanik, Breslau 1895, 166, 175, 181, Zur Vorgesch. der Obstarten (Verh. Berl. 1891, 99 sl.), *Hoops*, Waldbäume 299, 334 sl., 541 sl.

[5]) Tacitus, Germ. 23.

[6]) *Hoops*, Waldbäume 335.

[7]) *Blümner*, Privataltert. 169.

[8]) *Schrader*, Reallex. 585, 587, *Hoops*, Waldbäume 477 sl., 534 sl. V pozdějších kodexech germ. zákonů, dále v Capitulare de villis Karla Velikého z r. 812 a na plánu kláštera sv. havelského z r. 820 uvádějí se už stromy: pomarius, melarius, pirarius, prunarius, sorbarius, mispilarius, castenearius, persicarius, cotoniarius, nucarius, ceresarius atd. Srv. *Rostafiński*, De plantis quae in Capitulari de villis et curtis imperialibus Caroli Magni commemorantur. Krak. 1885 (Pam. Akad. Wydz. mat. przyr. XI.) a *Hoops*, l. c. 539, 540, *Lauenstein*, Der deutsche Garten des Mittelalters bis um das Jahr 1400 (Göttingen 1900. Diss.), *M. Heyne*, Hausalt. II. 62, 86, 93, *Fischer-Benzon*, Altdeutshe Gartenflora (Kiel 1894).

burgu.[1]) Dříve lepších druhů, chutnějších a šlechtěných na severu nebylo vůbec (snad s výjimkou jablka), a s toho hlediska musíme také rozuměti Tacitovi, praví-li na jiném místě, že Německo je „*terra frugiferarum arborum impatiens*“,[2]) nebo Varronovi, jenž zase sděluje, že čím více se Cn. Tremellius Scrofa blížil s vojskem k Rýnu, tím více přicházel do krajin „ubi nec vitis, nec olea, nec poma nascerentur“.[3])

Netřeba pochybovati, že v celku asi totéž platilo o Slovanech. Slované zajisté znali domácí druhy jabloně a slívy odedávna, jak nasvědčují indoevrop. shody všesl. názvů: *ablъko, jablъko* (strom **ablonь*), lat. **Abella*, ir. *abhall, ubhal*, stkymr. *aballen*, krimgot. *apel* (got. **apls*), sthn. *apful, afful*, agls. *aeppel*, stisl. *eple*, lit. *óbůlas, obůl̄ys*, lot. *ábele*, stpr. *woble, wobalne*,[4]) a stsl. *sliva*, sthn. *slêha*, agls. *sláhae*, lit. *slýwas*, lat. *lividus*.[5]) Kdy a jak se s hruší seznámili, nevíme, ale je-li správna domněnka některých filologů, že původ všesl. *gruša*, lit. *kriáuszia*

[1]) Srv. o tom literaturu u *Hoopse* 535. Pevnost Saalburg existovala od I.—III. stol. po Kr. a ve vrstvách kulturních zjistili v ní Jacobi a Will pecky různých druhů šlechtěných sliv, švestek, třešní, višní, meruněk, broskví a ořechů, z čehož je viděti, že italské ovoce přicházelo do Porýní už v I.—II. stol. a ne teprve v VI.—VII. stol. Jádra hrušek a jablek se v Saalburgu nenašly, ale bezpochyby jen proto, že podlehla snadno zkáze.

[2]) Germ. 5. Srv. také c. 26: nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant.

[3]) Varro de re rustica I. 7, 8. *Schrader*, Reallex. 582, *Hoops* 476.

[4]) *Berneker* EW. 23, *Miklosich* EW. 1, *Budilovič* I. 137, 330, *Schrader*, Reallex. 43, *Hoops* 477. Dříve se tyto shody vykládaly rozšířením jména Abelly, města v Kampanii, kde se dařila proslulá jablka (srv. Vergil Aen. VII. 740: et quos maliferae despectant moenia Abellae), k severoevrop. Arijcům. Tak dosud přijímá *Schrader*, Reallex. 43, *Hehn*, Kulturpflanzen 594[6] (615[7]). *A. Fick* zase při vzniku slov. *ablъko* pomýšlel na prostřednictví keltické. (Vrgl. W. I. 349,[4] Bezz. B. XVI. 170). Tento výklad pokládá se dnes na základě výkladů R. Mucha, Björkmanna a Hoopse (srv. liter. u Bernekera a Hoopse) za neudržitelný a pomýšlí se na spol. příbuzenství (tak *Berneker* 23, *Feist*, Got. W.[2] 30, *Hoops*, Reallex. I. 112, Waldbäume 479 a *Mladenov*, Герм. елем. 145), ač nově opět Sobolevskij přidržel se názoru Fickova (ЖМНП 1911. 190). Jméno jablka bylo jediné, které se u Germánů udrželo po příchodu římského ovocnictví, z čehož soudí *Hoops*, že to bylo jediné ovoce, jež Germáni už před tím znali zušlechťovati (l. c.). Vskutku se našla v kolových stavbách švédských už jablka poměrně veliká.

[5]) *Schrader*, Reallex. 628. Slíva je jméno všeslovanské (slovin. sliva, bulh. sliva, sr. sliva, šljiva, č. slíva, p. śliwa, polab. slaivéna, luž. slovka, sľuva, r. слива, prus. sliwaytos, lit. slīva). *Miklosich* (EW. 307) za praslov. formu přijímal *sljuva*. Srv. i *Budilovič* I. 139, 331. Zušlechtělé druhy sliv přišly ovšem později ze zemí pontských (*Hoops* 543).

pr. *krausy* dlužno spojiti s kurd. *korêši, kurêši*, byla by známost přišla z přední Asie prostřednictvím některého, snad iránského kmene mezi Černým mořem a Kaspickým. V Podkavkazí je dosud velice rozšířen druh *Pirus communis*.[1]) Také význam pro sladkou třešni, stsl. **čerša, čeršьnja*, pokládá Berneker sice za přejetí, ale prastaré už do praslovanštiny,[2]) tak že se i s tímto druhem Slované znali ode dávna a to tím spíše, že se pecky třešní druhu *Prunus avium*[3]) našly už dosti hojně v neolithických nálezech stř. Evropy, Totéž platí o višni, stsl. *višьnja*[4]) a také s broskví seznámili se brzy prostřednictvím Řeků.[5]) Vzhledem k tomu všemu domněle germánský původ kollektivního všeslovanského názvu *ovoce*, stsl. *ovoštь* (z prasl. **ovotje*), — běží-li tu vskutku o germ. přejetí[6]) — vztahovati se může jen na ovoce šlechtěné, původu jiho-

[1]) *Schrader*, Reallex. 93, *Berneker* EW. 358, *Hehn*, Kulturpflanzen 595[6], *Budilovič* I. 138, 331.

[2]) *Berneker* EW. 149. Ovšem odkud bylo přejato, neví se. *Vasmer* zprvu pomýšlel na ř. κερα ιvιά (Эт. II. 287) prostřednictvím alb. *kerší*, později (Эт. III. 223) vykládal ze všesl. **čerša*, změněného vlivem slova *višьnja* — v **čeršьnja*, a *čerša* ze sthn. *kirsa* (srv. *Uhlenbeck*, Archiv XVI. 375). Berneker sám kloní se více k prostřednictví vulg. latinského **ceresia* (vedle *cerasus* z ř. κέρασος), z něhož vzniklo i sthn. *kirsa*, pozd. *kirse*. Srv. též *Budilovič*, Слав I. 139, 332. Sladké třešně přivezl do Italie první Lucullus po porážce Mithridatově z Orientu, načež se rychle rozšířily (*Blümner*, Privatalt. 171, *Hoops* 534, 544).

[3]) *Heer*, Pflanzen der Pfahlbauten 26, *Buschan*, Vorgeschichte 100, *Hoops*, Waldbäume 544, *Schrader*, Reallex. 429, *Hehn*, Kulturpflanzen 390 sl. Také kyselý druh *višně* (*Prunus cerasus*) podle všeho původu orientálního (zakavkazského), doložen je nově už z neolithika Francie (*Hoops*, l. c.) a ze Saalburgu.

[4]) Stsl. *višьnja* slovo všeslovanské (*Miklosich* EW. 392), s nímž srv. též prus. *visnaytos*, lit. *vīšna*, lot. *visna*, alb. *višjε*, tur. *višné*, střhn. *wīhsela*. *Vasmer* (Эт. III. 44) vykládá *višьnja* z ř. βυσσινιά, βύσσινος (šarlachový), naproti čemuž *Hoops* (l. c. 547) naopak ř. βισηνα, βύσινα (višně) pokládá za přejetí ze slovanštiny (pod. jako tvar litevský, albanský a turecký), s níž je *wihsela* prapříbuzné. Tam (546) viz i jiné filologické výklady. Proti Vasmerovi vyslovil se i *Sobolevskij*, Сборн отч. о прем. за 1909 г. 430.

[5]) Stsl. **persky*, **porsky*, z čehož kontaminací se slovem *brosky* — *broskva* (*Brassica oleracea*) vzniklo č. *broskev* a pol. *broskiew*. Podle *Vasmera* přešlo z ř. περσίκιον už v době všeslovanské (Эт. II. 217, 268, III. 159). Podle Hoopse však broskve a meruňky přišly do Italie teprve v I. stol. po Kr. z Persie a Armenie (Waldbäume 549. Srv. i *Buschan*, Vorgesch. 103). *Miklosich* EW. 11 vykládal z germánštiny, tak i *Berneker* EW. 51 (srv. střhn. *pfersich*), *Uhlenbeck*, Archiv f. sl. Phil. XV. 483. Srv. i *Budilovič* I. 140, 332.

[6]) Slovanské formy viz u *Miklosiche* EW. 228. Původ germánský (srv. sthn. *obaz*, agls. *ofet*, střhn. *obez*, nhn. *obst*) přijímali *Miklosich*, l. c.,

evropského, italského, s kterým seznámili se na Rýně a Dunaji nejdříve Germáni a jež potom přešlo i s novým terminem k Slovanům.

Z konce doby pohanské dotvrzuje nám hojnost ovocného stromoví u Slovanů zpráva Ibráhíma ibn Jak'úba z konce X. století, v níž se připomíná v zemi slovanské velmi hojně jabloní, hrušek a slív.[1]) Ovšem ani tu nelze ještě říci, má-li na mysli ovoce šlechtěné, lepší jakosti. Současné jsou některé nálezy archaeologické.[2]) O starobylé a důležité úloze jablka (leckdy významu přímo rituálního) při svatbách, zmínili jsme se už výše na str 83. Z drobného ovoce znali ovšem už ode dávna lesní jahody a maliny,[3]) víno poznali však teprve pozdě na samém sklonku pohanského bytu (srv. o tom dále). Z téže doby máme také, pokud vím, jedinou zprávu o pěstění ořechů u západních Slovanů (podobně jako dále v Německu). Připomínáť Ebbo velký posvátný ořech v jedné svatyni pohanské ve Štětíně, jejž chtěl Otto biskup vyvrátiti. Bydlil u něho zvláštní strážce, a ten se živil z jeho plodů.[4])

Uhlenbeck, Archiv sl. Phil. XV. 489, *Korbut*, Prace fil. IV. 369, *Brückner*, Cyw. 27, *Peisker*, Bez. 62. Nově však *Mladenov*, Герм. елем. 91 (Сб. нар. ум. XXV.) je proti tomu a také *Berneker* (u *Peiskera*, l. c.) má silné pochyby. Řadu starých dokladů slova *овощь*, *овощть* viz u *Sreznĕvského*, Мат. II. 593.

[1]) Ibráhím (ed. *Westberg* 59): „Největší část stromů v jejich (Slovanů) zemích jsou jablka, hrušky a slívy." Poslední výraz přeložen „slívy" na základě výkladu Westbergova, kterýž ukazuje, že o hojných „broskvích" (tak je totiž v původním textu) nemůže býti v době té u severních Slovanů řeči, když je Řekové a Římané dostali z Asie teprve na poč. naší éry. Rozen ve svém ruském vydání překládá však „персиковыя деревья." (str. 55).

[2]) V kurhanu u Rybnice (podol. gub., baltský új.) našly se vedle zrní pšeničného i pecky ze sliv (*Spicyn*, Зап. арх. общ. XI. 277), v Kijevě v sáčku zavěšeném na pase kostry (v hrobu z konce I. tisíciletí) našly se 4 lesní oříšky lískové (Изв. арх. комм. 1910. Прил. къ T. XXXVII. 207). V jedné popelnici lužického typu v pohřebišti u Kreuzburgu (Slezsko) našel Buschan pecky třešňové (Verh. Berl. 1891. 101).

[3]) Srv. všeslov. a prastaré *agoda*, *jagoda* (*Berneker* EW. 25), *brusnica* (*Berneker* 90), *malina* (*Miklosich* 181, *Budilovič* Славяне I. 100, 101. I je jich pozůstatky našly se v neolithických stavbách kolových a to ve velkém množství (*Buschan*, Vorgesch. 104). V nejstarší památce polského práva, v elblążském statutu z XIII. stol., čteme (art. 17) o ženách, chodících do pole nebo lesa na jablka a na jahody (*Winawer*, Najd. prawo 96, 209, 258). Všesl. *agrest* je však původu pozdního, italského (*Berneker* EW. 25).

[4]) Ebbo Vita Ottonis III. 18 (arbor nucea praegrandis idolo consecrata). Byl to patrně ořech vlašský. Lískový keř (*Coryllus avellana*) byl dávno domácí u Slovanů (filol. rovnici viz napřed na str. 43). Ořech (*Iuglans regia*) je sice v Středozemí domácí, ale lepší druh přišel časně z Malé Asie, ze Sinopy a z Persie, a prostřednictvím Římanů v prvních stoletích po Kr.

V celku dlužno vždy trvati na tom, že za pohanské doby slovanské ovoce nebylo lepší jakosti. Proto také zůstávalo dobré jižní ovoce lahůdkou, která byla cenným předmětem obchodu nebo vzájemných darů. V X. stol. dováželo se na př. do Rusi ovoce hojně z Cařihradu a když se r. 907 Oleg vracel domů z Cařihradu do Kyjeva, přivážel si domů nejen zlato a drahé látky, ale i víno a ovoce.[1]) Později Svjatoslav chtěl přeložiti sídlo své do Malé Přeslavě na Dunaji, poněvadž se tam scházelo bohatství ze všech končin světa, mezi jiným z Byzantia — víno a rozličné ovoce.[2])

Že by byli Slované jedli žaludy, podobně jako Germáni a někteří jiní evrop. kmenové,[3]) není bezpečně doloženo, ale ovšem není také vyloučeno. Sám jsem našel pouze jedenkráte zprávu o nálezu hromady žaludů v slovanském kurhanu volyňském u Olevska (Ovruč) z doby X.—XI. stol., ale nález ten neprokazuje, že běželo o zásobu k jídlu určenou.[4]) Jiný nález pražených žaludů učiněn byl nedávno na jednom ohništi praehistorické dědiny u Buchu blíže Berlína,[5]) z doby t. zv. lužické, a je tedy opět nejisto, přísluší-li polabským Slovanům. Rovněž zpráva Kosmova postrádá reálnosti a věrohodnosti.[6])

Ú p r a v a.

Pro oko a chuť vybíravého a kuchařskému umění zvyklého Řeka nebo Římana nebyl ovšem ráz a soubor slovanské potravy bez námitek.

---

na sever. Nalezen v Saalburgu hojně a také Capitulare de villis z r. 812 nařizuje jeho pěstění (*Hoops* 553). O rozšíření lísky domácí i ušlechtilých druhů srv. tamže 554. V Ústavě Studijském z r. 1193 hl. 207 při kuťji (srv. výše str. 182) připomíná se i sušené víno a jádra ořechová (орѣхови ядрьци). Jiné doklady ořechu jsou pozdní (*Sreznĕvskij* I. 1382, II. 711).

[1]) Letopis k r. 907 (Lavr. 31³). Také pro Rusy přicházející do Cařihradu vymínil si pohoštění masem, rybami a ovocem (str. 30).

[2]) Letopis k r. 969 (Lavr. 66³): вина и овощеве розноличныя.

[3]) Všeslov. žalud je slovo společné řadě árijských řečí: l. *glans*, prus., lit. *gile*, lot. *zīle*, stsl. *želądь*, arm. *kaliń*, ř. *βάλανος* (*Miklosich* EW. 407, *Hirt*, Idg. 293). Hirt myslí, že v pravěku árijském jedli lidé i žaludy, syrové nebo pečené; některé druhy jsou vskutku jemnější, sladčí a mají dosti mouky (Srv. *K. Bolle*, Die Eichelfrucht als menschl. Nahrungsmittel. Zs. Ver. Volksk. I. 138). U Germánů je požívání doloženo starou anglosaskou písní. Srv. *Hoops*, Waldbäume 476, *Schrader*, Reallex. 582 sl. O jiných dokladech ze staré Hispanie, Arkadie srv. *Schrader*, l. c.

[4]) Арх. Лѣтопись юж. Росс. 1903, 186.

[5]) Praehist. Zs. II. 386 (1910).

[6]) Kosmas I. 3. V rus. Zlatostruji ze XII. stol. čteme: „дубъ высокъ скоту да ядь желудь" (*Sreznĕvskij*, Мат. I. 849).

Jedliť Slované leckdy věci, které jiným nechutnaly, ba kterých se Jihoevropané i štítili. A prostý lid venkovský v tomto ohledu vybíral si ještě méně, než kulturnější obyvatelé měst staroslovanských, zejména těch, kde se soustřeďoval obchod s cizinou. S tohoto hlediska musíme rozuměti zprávám, jež nám vykládají, že Slované jedli všelijaká divná zvířata a nečistoty, jako na př. zprávě Pseudo-Caesariově o Slovanech vůbec,[1]) zprávě Nestorově o pohanských kmenech ruských[2]) a Ebbonově o Slovanech baltických.[3]) Všechny jsou psány se stanoviska kulturního, vybíravého člověka a mimo to křesťana, jemuž i církev zapovídala přímo určité druhy pokrmů.[4]) Ale také úprava slovanských jídel zdála se být Řekům a Římanům najisto hrubá a špatná, třebas to nemáme určitě doloženo.[5])

Netřeba však pochybovati, že příprava a úprava jídel byla nanejvýše jednoduchá všude tam, kam ku konci doby pohanské nevniklo ještě rafinované umění jižních kuchyň, byzantské a italské, tedy všude mimo hostiny velmožů a knížat a snad i hostiny při velkých pohanských slavnostech.

---

[1]) Srovnej citát výše na str. 165.

[2]) Na známém, také výše str. 70 citovaném místě staví totiž letopisec kulturnější Poljany proti nekulturním a pohanským Drevljanům, Radimičům, Vjatičům, Krivičům a Severjanům, o nichž praví, že žijí jako zvěř a jedí všelijakou nečistotu (все нечисто). Týž dí i o Polovcích, že jedí zdechliny a všelijaké nečistoty, křečky i sysly (Lavr.[3] 15).

[3]) Ebbo I. 12: ne quid etiam immundum comedavit. Srv. výše na str. 170 pozn. 5.

[4]) Srv. k tomu nařízení na př. v Odpovědích Nifontových čl. 89 (Ист. Библ. VI. 48), v Pravilu Jana II. čl. 5 (tamže 3), v Odpovědích papeže Mikuláše I. Bulharům čl. 43, 90 (*Mansi* XV. 401 sl.), v círk. Ústavě Jaroslava § 48 (*Golubinskij*, Ист. р. ц. I.[2] 637), v Kormčí bulh. sborníka XIII. stol. (*Starine* VI. 121) atd. Naráží se tu na veverky, vepře, medvědinu, koninu, bobrovinu a pod. Koňského masa se požívalo jen z hladu, jak máme o tom řadu zpráv v Letopisu (Lavr.[3] 343, 369); kníže Svjatoslav jedl je i na výpravách (srv. dále pozn. 3. na násl. straně). Totéž platí i o Germánech (*Heyne*, Hausalt. II. 280.)

[5]) Šafařík se dovolával výroku Prokopiova (III. 14): ,,*δίαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην, ὥσπερ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι*,“ překládaje to: ,,jídlo požívají hrubé a špatně připravené“ (SS. II. 747). Ale lépe je přeložiti pouze ,,život vedou drsný a zanedbaný“ (Srv. napřed str. 26). Rovněž přeložil Šafařík chybně jeden passus z Leona, udělav z něho zprávu o neupraveném jídle (SS. II. 749). Ostatně také germánská jídla zdála se býti Římanům hrubá (srv. citát z Mely v následující poznámce).

Že by byli Slované požívali masa syrového, jakož toho máme doklad u Germánů,[1]) nevíme, ač zajisté nedostatek nebo nesnáze válečné výpravy leckdy bránily i jednoduché přípravě.[2]) I o knížeti Svjatoslavovi čteme k r. 964, že na válečných výpravách nevozil ssebou kotlů a nádob, a že pojídal jen řízky zvěřiny nebo koniny na uhlí upečené.[3]) Nejjednodušší přípravou masa bylo u Slovanů, jako jinde (Vedy a Homér na př. jiné neznají) — pečení na rožni. Pečení v nádobách je najisto mnohem pozdější, a nemohl bych říci, že je znali Slované už v době pohanské.[4]) Za to je znali vařiti v hliněných nebo kovových hrncích nad ohněm, tedy v polévce.[5]) Rhamm jde však příliš daleko,

---

[1]) *Müllenhoff* DA. IV. 346, *Hirt* Idg. 303, *Heyne*, Hausalt. II. 286, *Weinhold*, Altnord. Leben 147. Srv. hlavně zprávu Melovu III. 3, 28: victu ita asperi incultique ut cruda etiem carne vescantur, aut recenti, aut cum rigentem in ipsis pecudum ferarumque coriis, manibus pedibusque subigendo, renovarunt.

[2]) Pro požívání masa soleného, sušeného nebo uzeného neznám starých dokladů. Také stáří klobásů mi nelze určiti. Různé druhy masem nadívaných zvířecích střev nebo žaludků (*farcimina*) byly oblíbeny už v starém Římě (*Blümner*, Privatalt. 175) a také v staré Gallii (*Heyne*, Hausalt. II. 293), odkudž se brzy dostaly i do Germánie (*Heyne*, l. c.). Všesl. *klobasa*, stsl. *klъbasa* z **kъlbasa* (*Miklosich* EW. 154) je však patrně slovo přejaté (srv. fr. *calebasse*). Viz *Berneker* ve Zborniku Jagićově 600. Doklady nejdou před XIII. stol. I *jelito* je staré a všeslovanské, ale původně ve významu střeva (*Miklosich* EW. 102, *Berneker* EW. 452).

[3]) ,,ходя возъ ро собѣ не возяше ни котьла, ни мясъ варя, но потонку изрѣзавъ конину ли звѣрину ли или говядину на углехъ испекъ ядяше, ни шатра имяше". . . (Lavr.[3] 63 k r. 964).

[4]) K indoevr. rovnici všesl. *peku*, *péci* (stsl. *pekǫ*, *pešti*) srv. *Miklosich* EW. 234, *Hirt* Idg. 666 (ř. *πέσσω*, l. *coquo*, sti. *pac*, av. *pač*, lit. *kepu*, korn. *peber*). Ze shody stsl. *pešti* a *peštь* — kamna, pec, soudím, že značilo stsl. *pešti* — pečení v p e c i, nebo v nádobě uzavřené (srv. str. 183) a ne na otevřeném ohni. K všesl. *rožeń*, stsl. *ražьnъ* (z **oržьnъ*) srv. *Miklosich* EW. 227. Srv. i výklady *Schraderovy*, Reallex. 439.

[5]) Příslušné sem slovo je všesl. *vьrěti*, *vьrjǫ*, stupň. *variti*, *varivo* (*Miklosich* EW. 381). Jeden druh slovanské polévky masité, stsl. *jucha*, r. уха stč. *júcha* má už indoevropské jméno společné: skr. *yûs-*, *yûshán-*, lat. *jûs*, lit. *jusze*, *juka*, ř. *ζωμός* (*Schrader*, Reallex. 251, *Hirt*, Idg. 662, *Berneker* EW. 458, *Miklosich* EW. 106, *Budilovič*, Слав. II. 1. 55). Ze slov. přešlo i do nhn. *jauche*. Pokud vím, lze ji doložiti už z XI. stol. v polemickém Poslání metropolity Georgia (1065—1073), v němž se připomíná ucha vaječná a masná ze sádla (уха яичная, уха изъ салъ) podle citátu u *Porfirjeva*, Ист. р. слов. I.[4] 372 (z *Makarija*, Ист. р. ц. II. 313). Další pozdější doklady viz u *Sreznĕvského*, Матер. III. 1327, 1630. K analogii germánské srv. *Heyne*, Hausalt. II. 315.

když vaření v kotli nad ohněm pokládá za zvyk, který Slované přijali od Germánů.[1]) Slovo kotel je snad ovšem původu germánského,[2]) ale samo vaření v nádobě nad ohněm sotva. Ostatně Slované znali asi ještě jiný způsob: totiž vaření v koženém měchu, nejlépe v žaludku nebo v břichu zabitých zvířat, buď pomocí ohně pod ním rozdělaného nebo pomocí rozžhavených kamenů, do vody vložených. Tak se aspoň vaří dosud místy na Balkáně[3]) a také to nebylo neznámo Finnům,

Obr. 3. Vaření masa v dobytčím žaludku na Černé Hoře (podle Trojanoviće).

¹) *Rhamm*, Beitr. II. 2. 1. 171.

²) *Kessel*, got. *katils*, stn. *ketill*, ags. *cetel*, *cytel*, sts. *keti*, sthn. *chezzil*, *kezzel* — z čehož všeslov. *kotьlъ* (*Miklosich* EW. 135). Má se to obecně za prastaré přejetí z germánštiny (srv. na př. *Miklosich*, l. c. *Uhlenbeck*, Archiv sl. Phil. XV. 488, *Brückner*, Cyw. 26, *Jagić*, Archiv XXIII. 536, *Peisker*, Bez. 66, další viz u *Mladenova*, Герм. елем. 67), čemuž však nově se vzpírá *Mladenov*, l. c. a také *Meillet*, jenž na základě přízvuku myslí na původ latinský (Études sur l'étymol. I. Paris 1902, 186).

³) *Trojanović*, Archiv f. Anthr. XXVII. 250 sl., Срп. јела 61 sl. Tak vaří dosud místy hajduci v okolí Bitolje a na Černé Hoře (srv. připojený obr. 3). Jde to zcela dobře a tajemství spočívá v tom, že je žaludek hovězí předně nepromokavý a pak se nespálí, poněvadž teplo do sebe béře tekutina v něm (místo žaludku bývá i nádoba z kůry). Proto nepotřebují

Litevcům a Germánům.[1]) Poněvadž je to zjevně způsob vlastní životu kočovnému, kde je dosti vnitřností a koží ze zabitých zvířat a kde hliněná keramika větších rozměrů je na obtíž, je pravděpodobno, že přešel k Slovanům od některého nomadského kmene na jihovýchodní hranici, nejspíše od Skythů, o nichž máme podobnou zprávu u Herodota.[2])

Při přípravě jídla užívali Slované omastku a později i koření. Slovanské *máslo* je výraz všeslovanský a zajisté starý.[3]) Ale jako základní pojem pro analogickou rovnici indoevropskou (skr. *âjya*, *aňjana*, l. *unguentum*, stpr. *anctam*, shn. *ancho*, alem. *anke*, ir. *imb*) neznamenal původně másla k jídlu, nýbrž mastnotu k natírání těla,[4]) tak se také ze shody stsl. *maslo* s *mazъ*, *mazati* (*maslo* z **maztlo*) zdá, že i zde byl původní význam podobný.[5]) Kdy se přešlo k používání másla za omastek při úpravě jídel, zůstává zatím nejisto. Nemámeť o tom zpráv. Ale z toho, že jiní severní sousedé Slovanů znali máslo v tomto smyslu už v starověku [6]) a že na druhé straně *maslo* mezi jídly připomínají psané prameny slovanské od XI. stol.,[7]) můžeme bezpečně souditi, že na konci doby pohanské i Slované másla požívali. Ostatně vedle něho byly v upotřebení i jiné omastky, na př. zvířecí tuky nebo oleje, připravované

---

dávati do vnitra teprve rozpálené kameny. Ale vařiti pomocí rozžhavených kamenů v Srbsku také znají (*Trojanović*, Archiv l. c. 246, sl. Срп. јела 48 sl.) a sice dosti rychle. Po vložení 9 kamenů trvá vaření 1¼ hodiny s přiléváním studené vody, bez přilévání jen ¾ hodiny.

1) *Hirt*, Idg. 305, 666.

2) Herodot IV. 61.

3) *Miklosich* EW. 185.

4) *Schrader*, Reallex. 121, *Hirt*, Idg. 605.

5) K všesl. *maslo* srv. *Miklosich* EW. 185, *Budilovič*, Слав. II. 1. 58.

6) Tak Skythové a Thrákové (Herodot IV. 2, Hippokrates de morbis IV. 20, zde poprve vystupuje název *βούτυρον*; Anaxandrides u Athenaia IV. 131). Dále podle Plinia vůbec barbarští kmenové na severu Evropy znali a připravovali máslo nejvíce z kravího a nejtučnější z ovčího mléka (Plinius XXVIII. 133: E lacte fit et butyrum, barbararum gentium lautissimus cibus . . . plurimum e bubulo et inde nomen, pinguissimum ex ovibus). Není pochyby, že mezi těmito barbary byli i Slované, třebas u nich máslo z doby staré doloženo přímo není. Podle *Schradera* vzniklo užívání másla do pokrmu na severu Evropy, nejspíše prý na dolním Rýně, odkudž se rozšířilo i lat. butyrum (Reallex. 114, 121). Srv. i *Hirt*, Idg. 302 a *Heyne*, Hausalt. II. 309 sl.

7) Srv. Žití Feodosijovo (хлебъ сухъ и зелніе варено без масла (ed. *Filaret* 166), Odpovědi Nifontovy čl. 7, 25 (Ист. Библ. VI. 25, 30), gramota cař. patr. Luky vel. kn. Ondřeji Bogoljubskému z r. 1160: масло кравіе (Ист. Библ. VI. 73). Hojnost másla (butirum de armento) připomíná v Pomořanech Herbord II. 41.

z olejnatých semen.[1]) Také víme z Fadlána, že východní sousedé, volžští Bulhaři, mastili jídla rybím tukem.[2]) *Olej* (stsl. *elěj*, *jelěj*) je slovo sice všeslovanské, ale přejaté později v době křesťanské z řec. ἔλαιον, lat. *oleum*.[3]) Domácím terminem pro oleje a vůbec pro tekutou mastnotu zůstalo *maslo*.[4])

Totéž v celku platí o *koření*. Slovanům byla jistě už dávno známa řada bylin, vynikajících zvláštní vůní a příchutí, která později v lidové kuchyni slouží za koření nebo léčidla, a která má jména většinou slovanským řečem společná.[5]) Ale zatím nemám zpráv, že byly přidávány do potravy už v staré době. Ke konci VI. stol. po Kr. čteme, že byzantský generál Priskos dodával zadunajským Avarům výměnou i různé druhy cizorodého koření: černý pepř, indické listí, skořici, kost [6]) a můžeme se vší pravděpodobností souditi, že je současně poznali a užívali Slované, aspoň ti, kteří v té době byli v užším styku s římskou a byzantskou kulturou na Dunaji nebo na Dněpru. Později Achmed at-Tartúší, o němž myslí Jacob, že se nalézal v poselství k císaři Ottonovi r. 973 s Ibrahímem ibn Ja'kúbem, sděluje, že se v tu dobu dováželo do Němec různé koření z Indie, jako pepř, zázvor a j.[7]) To vše činí pravděpodobnou známost Slovanů s těmito plodinami. Pokud se pak jednotlivostí týče, vidíme, že stsl. *pьperъ*, z čehož **pьperьcь — perecъ* (toto nejdříve ve XIV. stol.) přešlo z latiny,[8]) že z Řecka (event. z Italie) přišlo

[1]) Srv. dále pozn. 4.

[2]) *Harkavi*, Сказанія 91.

[3]) *Vasmer*, Эт. II. 232. III. 58. Srv. i *Hirt*, Idg. 293, *Schrader*, Lex. 591, *Budilović*, Слав. I. 141; *Miklosich* EW. 102, *Berneker* EW. 264.

[4]) масло дрѣвяно, — въ сѣмени льнянѣмь избити масла (Žití Feod. ed. *Filaret* 169), масло кравіе і древяное (gramota patr. Luky l. c.). V Odpovědích Nifontových vedle másla k jídlu upotřebuje se tohoto terminu i při mazání (čl. 10 l. c.). Srv. i Pravilo Kyrilla II. (Ист. Библ. VI. 93).

[5]) Srv. na př. *bedrník* (*Budilovič*, Слав. I. 72), *horčice* (stsl. *gorčica*, *Berneker* 233, *Budilovič* I. 91), *čemeřice*, (*čemerь*, *Miklosich* 31, *Berneker* 142, *Budilovič* I. 83), *křen* (*chrěnъ Miklosich* 90, *Berneker* 402, *Budilovič* I. 91), *kopr* (*koprъ Miklosich* 129, *Budilovič* I. 75), *peluněk* (*polynь Budilovič* I. 80) atd.

[6]) Theofanes ed. *Boor* 278: ὁμοίως καὶ ὁ Πρίσκος εἴδη τινὰ 'Ινδικὰ ἀντέπεμψεν τῷ βαρβάρῳ. πέπερί τε καὶ φύλλον 'Ινδικὸν καὶ κόστον καὶ κασσίαν καὶ ἕτερα τῶν ἐπιζητουμένων. Anastasius překládá: piper videlicet et folium indicum, costum et cassium (ed. *Boor* 171). O vonném kostu srv. *Schrader*, Reallex. 473, o pepři tamže 618, o skořici 990.

[7]) *Jacob*, Ein arabischer Berichterstatter (Berlin 1890) 13. Zlomky Tartúšího zachoval Kazvíní II. 409. Srv. též *Jacob*, Waaren 31.

[8]) *Christ*, Sitzungsber. bayr. Akad. 1906, 179, *Vasmer* Эт. II. 270, III. 164; *Sobolevskij* proti *Vasmerovi*. (Сборн. отч. о прем. 1909 г. 432). *Heyne* pokládá pepř za nejstarší import (Hausalt. II. 331).

zase upotřebení máty (z μένθη — *mentha* — мята), dále kmínu (*kjuminъ*, кминь z ř. κύμινον, lat. *cuminum*), anýzu (z ἄνισον)[1]) a že také ocet (*ocьtъ*) poznali Slované jednak z Italie, jednak z Řecka.[2]) Ovšem doba přejetí těchto slov a věcí není blíže známa. Mimo to víme, že se od břehů řeky Volhy odedávna šířil obchod s rebarborou (*Rheum caspicum*), která tam dosud roste na stepích.[3])

Jiné dvě věci, kterými už v starých dobách Slované, jako všichni okolní národové, svá jídla připravovali, byly med a sůl. O medu více vyložím v stati následující, nápojům věnované.[4]) Sůl byla vůbec ve střední Evropě pradávným a hledaným obchodním předmětem (už od doby neolithické) a starý obchod solní, jenž by velice zasluhoval náležitého ocenění se strany archaeologů, osvětlil by zajisté ještě leckterou nejasnou stránku praehistorických styků kulturních. Vyložím o něm, pokud se slovanských zemí týká, více v kapitole IX. Zde mi stačí konstatovati, že Slované na jisto odedávna užívali k přípravě jídel soli, jak ze salin černomořských a azovských, tak i zálabských (na Sále), a tak zajisté i ze salin, které se nalézaly uvnitř území mezi Labem, Dunajem a Dněprem, především v sev. Uhrách (u Prešova), v Sedmihradech, v Haliči, v Lüneburgu, ve Vagrii (Meklenbursku) a v Polsku; expropriace jejich je ovšem doložena historicky teprve z IX.—XII. století po Kr. Velkou váhu, jakou Slované kladli v IX. stol. na potřebu soli, vidíme z žádosti krále Arnulfa, adressované r. 892 Bulharům, aby tito neposkytovali moravským Slovanům soli z dolů ve východních Uhrách,[5])

---

[1]) *Vasmer*, Этюды III. 32, 108, 132. Podle *Bernekera* anýz přejat teprve z nhn. *anis*, resp. osm. *anason* (EW. 29). *Budilovič* a *Matzenauer* mají mátu za slovo domácí (Славяне I. 78).

[2]) *Vasmer*, Этюды III. 208, r. уксусъ (Ústav XII. stol.) z ř. **ὄξος**; ocet, stsl. *ocьtъ* z *acetum*, přejato prostřednictvím got. *akeit* (*Berneker* 264, *Miklosich* EW. 219, *Uhlenbeck*, Archiv sl. Phil. XV. 489, *Hirt*, Pauls B. XXIII. 341, *Brückner*, Cyw. 26, *Jagič*, Archiv XXIII. 536, *Peisker*, Bez. 95 atd). Srv. více u *Mladenova*, Герм. елем. 93, který je opětně proti germ. původu.

[3]) Srv. doklady u *Müllenhoffa* DA. II. 76, III. 16. Ammianus Marcellinus spojoval i starý název řeky Volhy *Rha* od *Rha* — *barbara* (XXII. 8. 28). O koření římské kuchyně srv. *Blümner*, Privat. 168.

[4]) Indický cukr (skr. *sárkarâ*) objevuje se v Italii a Řecku v době Kristově (**σάκχαρον**, *saccharum*), ale užíváno ho asi jen k účelům medicinálním (*Schrader*, Reallex. 999). Jinak a zejména na severu sladilo se jenom medem.

[5]) Je to známá zpráva annálů fuldských k r. 892, o níž srv. více v mých SS. II. 449 pozn. 5.

a ještě více z anekdoty, kterou sděluje Ebbo z cest Ottona bamberského na Pomoří r. 1127. Tam nějaký chudý rybář slovanský na jezeře Morickém nechtěl vzíti od biskupa ani stříbra, ani co jiného a prosil jen o trochu soli.[1]) Sůl se také objevuje v dávkách staroruských.[2]) Pro starobylé užívání soli svědčí však i to, že název pro ni je nejen všeslovanský,[3]) nýbrž i všeárijský: ř. ἅλς, lat. *sal*, ir. *salann*, kymr. *halan*, got. *salt*, stpr. *sal*, *arm*. *al*, stsl. *solь*. Bylať tedy sůl známa už v kultuře praárijské a jen jediní Iránci přišli o původní termin.[4])

Jak si jinak Slované počínali při jídle, mnoho nevíme. Jedli nejspíše třikráte za den, ráno, v poledne a večer,[5]) zasedajíce buď na zem kolem krbu u velkých mis nebo kolem nízkých desek, o nichž více pojednáme v kap. V., a z nářadí jídelního užívali nožů a lžic, ale ne vidliček, které zůstaly lidu severní Evropy neznámy až do konce středověku.[6]) Nože větší i malé (a tyto zejména) jsou jedním z nejobyčejnějších milodarů, provázejících ode dávna v hrobech pozůstatky mužů i žen. Na konci doby pohanské byly u Slovanů tvaru rovného, někdy i v koštěných střenkách, a podobny už velice našim nožíkům (srv. tab. VII. obr. 1—4). Dokladů uváděti netřeba. V hrobě leží obyčejně při boku kostry, a nošeny byly buď za pasem, nebo na pasu zavěšené vedle jiných utensilií.[7]) Lžíce jsou již řidčí, patrně proto, že bývaly nejčastěji hliněné nebo dřevěné a snáze se zničily.[8]) Jen výjimkou setkáváme se v pozdější době

---

[1]) Ebbo III. 4.

[2]) Na př. v dávkách virnikům podle Ústavu kn. Jaroslava (*Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 38). Srv. výše str. 182.

[3]) *Miklosich* EW. 314. Od Slovanů přejali název pro sůl Maďaři (*só*). Srv. *Niederle* SS. II. 449.

[4]) *Hirt*, Idg. 297, 663, *Schrader*, Reallex. 699.

[5]) V písni o pluku Igorovu. Igor prchaje, zabíjí husy k snídani, k obědu a k večeři (ed. *Erben* 11).

[6]) *Schrader*, Reallex. 260. Ani Římané neužívali vidliček (*Blümner*, Privatalt. 394), nýbrž obyčejně jen lžic (*ligula*, *cochlear* 395).

[7]) Více o formách nože a jeho dalším vývoji podám v kapitole o zbraních. Srv. ještě *Píč* Star. III. 1. 123.

[8]) Lžíce známe už z doby neolithické a přechodní a to hliněné i dřevěné (*Müller*, Nord. Alterth. I. 152, *Montelius*, Culturgesch. 18); později jsou i v žárových hrobech lužickoslezského typu, na př. v Čechách v hrobech u Plaňan (*Píč*, Star. II. 3. 11) nebo na několika místech v Lužici (*Niederlaus*. Mitth. III. 49). K historii lžíce viz jinak studii v angl. časopise Archaeologia (London 1892) II. ser. vol. 3. 107, a v spise *C. J. Jacksona*, The Spoon and its history, its form, material and development. (Rok a místo vydání mně neznámo).

i se lžicí kovovou, jejíž hlavní tvary předvádí připojená tabulka, a jež proti krátkému, neforemnému tvaru domácího, hliněného výrobku vesměs byly fabrikátem italským, nebo aspoň jeho napodobeninou.[1]) Valná část těchto kovových lžiček je však jen malých rozměrů (i mimo zcela malé ušní, o nichž srv. výše na str. 156), a sloužila jen k nabírání různých jemnějších látek, koření, soli a pod., a ne k požívání tekutých jídel, na př. polévky nebo kaše. K tomu byly patrně větší a hrubší lžíce dřevěné nebo hliněné, které ani v současných slovanských hrobech a sídlištích nechybějí.[2]) Ale že se užívalo k jídlu i kovových a skvostných lžic, máme také doloženo.[3]) Polévka se ostatně nabírala i malými koflíky z větší nádoby.[4])

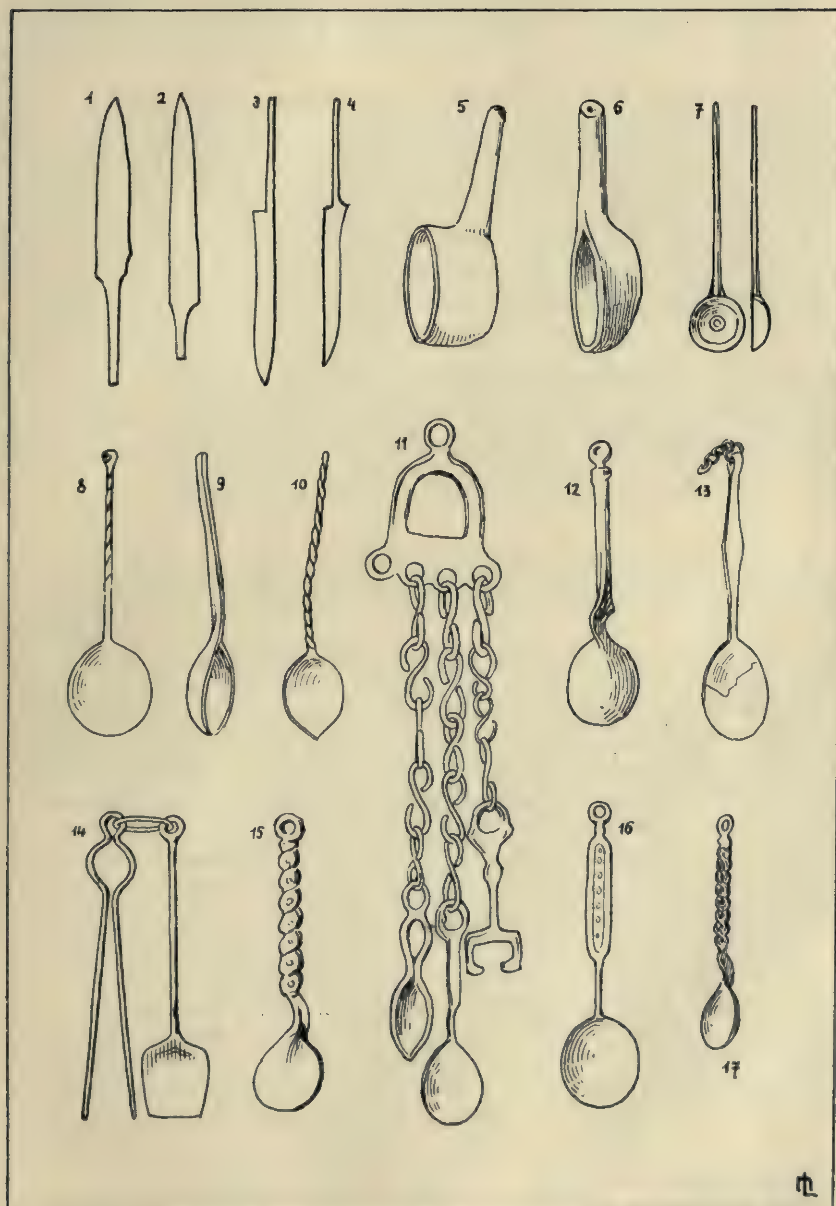
---

[1]) Nálezy na tabulce uvedené pocházejí: č. 7 z Dunavy (Thunau) v Dol. Rakousích (Naturhist. Mus. Vídeň), č. 9 z hradiště na Levém Hradci (srv. *Niederle*, Lidstvo str. 643), č. 10 z kurhanů u Pskova (*Glazov*, Зап. V. 1. 44 tab. XXI. 11), č. 11 z radimičských kurhanů (*Spicyn*, Рад. Кург. Зап. арх. VIII. 1. 2, Tab. IV. 10; novozybkovský a suražský újezd), č. 12 z kurhanu u Žilých Gor (volokam. új.) s mincí X. st. (Зап. арх. VII. 1. 117, 124), č. 13—14 z vladiměřských kurhanů (*Uvarov*, Меряне XXVII. 22, XXXIII. 38), č. 15 z kurhanů vesjegonského újezda (Изв. арх. комм. VI. 12), č. 16 z gdovských kurhanů (*Spicyn*, Гдов. Кург. 27. Tab. XXI. 3, 6). Další nálezy viz v ladožských kurhanech (*Brandenburg*, Кург. Прил. 50, tab. VII. 7), v kurhanu u Panova, Gžatsk (*Gatcuk*, Зап. арх. VII. 1. 114), v petrohradských (*Spicyn*, Кург. петр. VII. 15, XVII. 30 lopatka), v Ascheradenu v Livonsku (Catalog d. Ausst. Riga 1896, tab. XXVI. 8). Krásná koštěná a ozdobená lžička našla se u dětské kostry v základech kijevské Desjatinné církve z IX.—X. stol. (Изв. арх. комм. XXXII. Прил. 129). V kurhanech u Afanasjevky a Šandrovky (jekaterinoslav. gub.) našla se u ženské kostry lžička dirkovaná neznámého účelu s mincemi XI. stol. Ale hroby jsou asi neslovanské (Арх. Лѣт. 1903. 256). O podobných starších nálezech dírkovaných lžiček srv. *Píč*, Starož. III. 1. 56, a *Hampel*, Alt. I. 124.

[2]) Na př. dřevěné ze hradiště štětínského (*Schumann*, Kultur Pomm. Tab. V. 10). O rozšíření v X.—XI. stol. v Rusi hrubých lžic, jaké nalezeny na finnském pohřebišti ljadinském, srv. *Jastrebov*, Лядин. мог. 8, 49.

[3]) R. 996 nebyla družina knížete Vladimíra spokojena s lžícemi dřevěnými a chtěla stříbrné. Kníže vyhověl a dal nakovati stříbrných, pravě: „Stříbrem a zlatem nedostanu družiny, ale družinou dostanu zlata a stříbra“ (Letopis Lavr. 123[3]).

[4]) Můžeme tak souditi z nálezu, třebas mnohem staršího (asi z pol. I. tisíciletí př. Kr., u Inowraclavi, kde H. Kaliefe vedle ohniště nalezl velký hrnec se 6 koflíky uvnitř, patrně příbor pro 6 osob (Praeh. Zs. III. 286).

Tab. VII. Staroslovanské nože a lžíce.

Stáří lžic dosvědčuje ostatně termin *lъžica* sám, který je všeslovanský a podle některých náleží už staré rovnici indoevropské: lat. *ligula*, kelt. **leigâ*, ir. *liag*, kymr. *llwy*, ř. λείχω, shn. *leffil*, stsl. *lъžica*.[1])

Tak se jedlo v normální dny. Proti obyčejnému obědu vyznačovala se staroslovanská *hostina* především hojností jídel a pití. Stůl sám byl zajisté také připraven vkusněji, — a máme zprávu z konce doby pohanské, že u Pomořanů stával stůl se stále připravenými jídly a pitím, přikrytý bílým ubrusem, tak že domácí nebo host, kdykoliv přišel a chtěl, mohl ihned pojísti.[2]) Ale jinak při hostině nespočívala váha v tom, co dnes, totiž ve výběru zvláštních jídel a zvláště upravených, nýbrž především v hojnosti jídla a hlavně pití.

Hostiny bývaly pořádány při rodinných slavnostech, jako při postřižinách, svatbách nebo pohřbech[3]) a čím bohatší a výše postaven byl hospodář, tím byly častější a větší. O knížecích hostinách máme zmínky už z doby staré, ale bez bližšího popsání,[4]) a teprve v pozdějších kro-

---

[1]) *Miklosich* EW. 177, *Schrader* Reallex. 504. Od jiného kořene odvozuje však *J. Zubatý* Listy fil. 1894, 150 (*lъž*, lit. *luž* — lámati, štěpiti).

[2]) Herbord II. 41. Celé toto místo zajímavé, svědčící zároveň o neobyčejné čistotě domu slovanského, zní: „Et quod mirum dictu, mensa illorum nunquam disarmatur, nunquam deferculatur, sed quilibet pater familias domum habet seorsum mundam et honestam, tantum refectioni vacantem. Illic mensa cum omnibus quae bibi ac mandi possunt nunquam vacuatur, sed aliis absumptis alia subrogantur; non sorex, non sorilegus admittitur, sed de mappa mundissima fercula teguntur, comesuros expectantia. Quacunque igitur hora reficere placuerit, hospites sint domestici sint, omnia parata inveniunt intromissi ad mensam." Také v sv. václavské legendě *Oportet* (ed. *Pekař* 405) čteme, že k hostině, kterou připravil Boleslav bratru Václavovi, byl dům krásně upraven podle domácího zvyku (domus . . . adornata pulcherrimis ornamentis secundum morem illius gentis).

[3]) K postřižinám vztahují se na př. zprávy v tradici Gallově o knížeti Popelovi v Hnězdně: „qui, duos filios habens, more gentilitatis ad eorum tonsuram grande convivium praeparavit, ubi plurimos suorum procerum et amicorum invitavit." Podobnou hostinu, ale chudší připravil Paszt (Gallus I. 1, *Biełowski* MPH. I. 395). O svatebních hostinách srv. výše str. 84 sl., 92, 95, o pohřebních v kapitole následující.

[4]) Srv. tradici polskou u Galla (I. 4, *Biełowski* I. 398) nebo pečlivě připravenou hostinu u knížete obodritského Kruta (*Helmold* I. 34), nebo hostinu u slovinského knížete Inka, o níž Anonymus de conv. Bag. et Car. píše toto: Vere servos credentes secum vocavit ad mensam, et qui eorum dominabantur infideles, foris quasi canes sedere fecit, ponendo

nikách setkáváme se s popisem bohatším,[1]) který však je už psán pod vlivem mravů té doby, v níž žil kronikář, a nemůže nám sloužiti za obraz slovanských mravů předkřesťanských. Ostatně už na konci doby pohanské do knížecích dvorů pronikaly obyčeje cizí, nordické, římské, byzantské nebo orientální a uplatňovaly se i v řádu i v obsahu hostin. Zajímava je zpráva, že při hostinách knížat, kteří se stali křesťany, velmoži a knížata pohanská nesměla seděti za stolem, ale na zemi, ba i venku přede dveřmi a to prý „podle zvyku pohanského."[2]) Toto vyhoštění pohanů na zem a ven odpovídá předně stanovisku církve, která tehdáž zakazovala přísně sedati a jísti s pohany,[3]) ale vedle toho vidíme z ní to, co výše pověděno, že totiž obyčejně sedávali staří Slované při jídle na zemi, na kožešinách kolem velkých mis nebo nízkých desek, tak asi, jako dosud primitivně jedí balkánští Srbové.[4]) Knížata ovšem sama ráda dělala výjimku a pořizovala sobě větší stoly. S knížetem ruským sedávalo při hostině u velkého stolu 40 dívek [5]) a o bulharském caru máme zase z r. 866 zprávu, že při jídle seděl u stolu sám, žena a družina že opodále jedly na zemi.[6])

---

ante illos panem et carnem et fusca vasa cum vino, ut sic sumerent victus. Servis autem staupis deauratis propinare iussit." U Helmolda máme zprávu, když se biskup Gerold r. 1156 vrátil do země Vagrů a byl přijat i pohoštěn v domě knížete Pribislava, že bylo při hostině předloženo 20 jídel (*Helmod* I. 82). Zajímavý ceremoniel při jídle u cara volžských Bulharů popsal Fadlán (*Harkavi* 87).

[1]) Srv. na př. popis hostiny na dvoře Boleslava Chrabrého (Gallus I. 6, 14, *Bielowski* I. 401, 409) nebo hostiny, kterou bulharský Krum pořádal slovanským velmožům (Theofanes ed. *Boor* 491).

[2]) V legendě Kristianově Svatopluk to učinil Bořivojovi (sed ritu paganorum ante mensam pavimento iubetur insidere. *Pekař*, Nejstarší česká kron. 135, 171). Podobně srv. zprávu o hostině Inkově u Anon. de conv. Bag. et Car. (viz citát zde na str. 205 pozn. 4) a na této stránce pozn. 6.

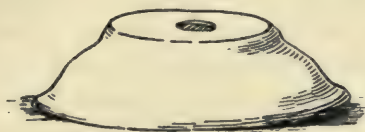
[3]) Srv. na př. Responsa Nicolai I. Bulharům čl. 41 (*Mansi* XV. 416) nebo Pravilo Jana II. čl. 19 (Ист. Библ. VI. 9).

[4]) *Murko*, Mitth. anthr. Ges. XXXVI. 117, 118.

[5]) Fadlán u Harkaviho, Сказ. 101. Srv. výše str. 123.

[6]) Responsa Nicolai čl. 42: Asseritis quod rex vester cum ad manducandum in sedili, sicut mos est, ad mensam sederit, nemo ad convescendum etiam, neque uxor eius cum eo discumbat, vobis procul in sellis residentibus et in terra manducantibus (*Mansi* XV. 416). Hirt se domnívá, že u starých Arijů ženy vůbec jedly odděleně od mužů (Idg. 669).

Slovanský název pro hostinu spojenou s pitím byl obvykle *pirъ* od *pi-*, *piti* [1]) a to především pro světskou hostinu svatební [2]) nebo pro hostiny konané při pohanských slavnostech. Pro pohřební hostinu byl starý název *strava*, o němž viz v kap. následující.

Obr. 4. Srbská crepulja (podle Trojanoviće).

---

[1]) *Pirъ* vzniklo od *piti*, jako *darъ* od *dati*, *žirъ* od *žiti*. Srv. *Vondrák* Sl. Gr. I. 24, 430, *Mladenov*, Герм. елем. 96. *Pirъ* — convivium nalézám už v slov. překladě legendy sv. Václava z X.—XI. stol. (*Sobolevskij*, Матер 97). Řadu dalších dokladů od XI. stol. viz u *Srezněvského*, Мат. III. 933 Slovo přešlo i do finnštiny (*Veske* 213). Srv. i *Budilovič*, Слав. II. 1. 147

[2]) Srv. výše str. 95 a *Miklosich*, Denkschr. Akad. Wien XXIV. 33. Naproti tomu zase podle Sobolevského v části nejstarších památek církevně slovanských slovo *brakъ* přešlo ve význam закуска, завтракъ (ЖМНП. 1911. 189).

Nápoje.

Dosti zpráv máme o tom, co pili Slované. Jako jinde, i tu největší odbyt měly (odmyslíme-li prosté hašení žízně vodou a pití mléka, o němž svrchu byla řeč), nápoje opojné, v čele jich pak víno z medu zhotovené — m e d o v i n a.

Celá řada zpráv potvrzuje, že medové víno bylo jim nápojem nejmilejším. Z důvodů, jež jsem jinde uvedl,[1]) vztahuje se předně na Slovany uherské zpráva Priskova z r. 448 o obyvatelích v středních Uhrách, kteří poslům císařským podávali proso, jakýsi nápoj ječný (κάμος) a hlavně medovinu. Medovinu, jako výhradný nápoj slovanský potvrzuje později v X. stol. Mas'údí u Al Bekrího, potvrzují to dále ze společného pramene Ibn Rosteh i anonymní geograf perský[2]) a Kardízí vykládá docela, že medu a vína (totiž medového) je u nich tak mnoho, že jeden člověk mívá někdy v zásobě až na sto nádob medoviny.[3]) S tím souhlasí i domácí zprávy ruské. Med obětovali pohanští Slované daemonům.[4]) Kněžna Olga připravuje nad mohylou Igorovou

---

[1]) Srv. SS. II. 135 sl. *Heyne* je má za Goty, ač ví, že gotsky by byl zněl název *midus* (Hausalt. II. 335).

[2]) Mas'údí (Ibráhím ed. *Westberg* 60, *Rozen* 55): „Jejich (Slovanů) nápoje a opojné nápoje připravují se z medu (srv. kommentář *Westbergův* 128). Ibn Rosteh (ed. *Chvolson* 28, 31, *Harkavi* 265): „Opojný nápoj připravuje se z medu." Anonym perský (ed. *Tumanskij* 135): „(Slované) vinohradů nemají, ale medu mnoho. Víno (*nabiz*) a podobné nápoje dělají z medu. Velké nádoby na víno (*chunb*) jsou ze dřeva." Rovněž neznámý autor, citovaný *Charmoyem* (Relation 367), dí, že Slované sejí proso a pijí medovinu. Mezi potravou ruských kupců na Volze uvádí i Fadlán opojný nápoj (*Harkavi* 95), patrně medovinu. O vývozu medu východoevropského v arab. pramenech srv. *Jacob*, Handelsartikel 58.

[3]) Kardízí (ed. *Bartold* 123).

[4]) Na př. Rodu a Rožanicím podle Nifontových Odpovědí čl. 33 (Ист. Библ. VI. 31).

velkou tryznu s pitím medoviny[1]) a kníže Vladimír, který měl sudy medu zakopané v knížecím sklepu v Bělgorodě,[2]) pokřestiv se rozvážel medovinu a jiné nápoje po říši v bečkách pro nemocné.[3]) A když jednou r. 996 vyvázl z nástrah Pečeněhů, učinil, jak praví letopisec: „svátek veliký, navařiv 300 várek medu, k nimž pozval své bojary, starosty po městech i lidi mnohé.“[4]) Pití medu připomínají i nejstarší církevní poučení, na př. biskupa Nifonta a biskupa Luky Ivana, Ústav Jaroslavův,[5]) a také v klášteře pečerském chovali v XI. stol. medovinu (pro knížete Izjaslava v sklepě ve velkých nádobách a bečkách.[6]) O Slovanech západních máme aspoň následující zprávu Herbordovu v životopise Ottonově: „vinum autem nec habent, nec querunt, sed melleis poculis et cervisia curatissime confecta vina superant falernica“.[7]) Tato medovina připravovala se svařením medu s vodou, načež se tekutina nechala 14 dní zakvasiti, jako to na př. dosud dělají v Srbsku.[8]) Nápoj takto připravený ovšem dlouho nevydržel; bylo nutno rychle píti a zásoby obnovovati. Zdali Slované jako Římané nebo Germáni [9]) dávali už v staré době do medoviny kořenné přísady, na př. pelyněk, zpráv nemáme.

Vznik tohoto význačného nápoje měl původ svůj v prostředí, v němž Slované žili. Pláně zakarpatské, porostlé hojně ovocnými a lesními stromy a křovinami, oplývaly květy a včelami, jak o tom máme již ze starověku řadu zpráv, a oplývaly proto hojně medem,

---

[1]) Lavr.[3] 56 (съвезоша меды многи зѣло, и възвариша).

[2]) Lav.[3] 125 (k r 997).

[3]) Lavr.[3] 123 (k r. 996).

[4]) Lavr.[3] 122: створи праздникъ великъ, варя 300 проваръ меду и съзываше боляры своя и посадникы, старѣйшины по всѣмъ градомъ и люди многы. Také při hostině bulharského cara na Volze pívala se po jídle medovina (*sadžu*) podle Fadlána (*Harkavi*, Сказ. 87).

[5]) Odpovědi Nifontovy čl. 33, 36, 68, 95 (Ист. Библ. VI. 31, 32, 41, 50), *Vladimirov*, Памятн. III. 246, *Vladimirskij Budanov*, Chrest. I. 52.

[6]) Žití pr. Feodosija ed. *Filaret* 170, 171.

[7]) Herbord II. 1.

[8]) Srv. *Trojanović*, Archiv f. Anthr. XXVII. 259. Také výše uvedená zpráva o Olze a Vladimírovi zmiňuje se o vaření. Srv. k tomu už starý recept Pliniův HN. XIV. 17 (20): „Fit vinum et ex aqua ac melle tantum. Quinquennio ad hoc servari caelestem iubent. Aliqui prudentiores statim ad tertias partes decocunt et tertiam veteris mellis adiciunt, deinde XL diebus canis ortu in sole habent. Alii diffusa ita decumo die obturant. Hoc vocatur hydromeli et vetustate saporem vini adsequitur, nusquam laudatius quam in Phrygia.“

[9]) Srv. *Heyne*, Hausalt. II. 336.

kterýž přirozeně brzy nabyl velké obliby u Slovanů právě tak, jako u sousedních Litevců a Lotyšů, kde se rovněž přípravky medové staly národní potravou.[1]) Slované se ostatně nespokojili jen s medem v přírodě ukládaným, nýbrž přistoupili brzy i k domácímu chovu včel v úlech, jak o tom více vyložíme v stati o včelařství (kapit. VIII.). Není proto divu, že jak med sám, tak i vedlejší jeho produkty, vosk a víno medové, byly už v staré době vyhlášeny a staly se také jedním z hlavních předmětů starého obchodu slovanského s cizinou, hlavně s jihem. Už v starověku vozil se do Řecka nejlepší med ze země Alazonů na horním Dněstru[2]) a tentýž obchod připomínají nám pozdější prameny ze stol. X.[3])

Vedle medoviny přicházely na slovanský stůl ještě jiné opojné nápoje, především nápoj z obilného sladu připravený, tedy naše p i v o.[4]) Zdali κάμος, r. 448 připomínaný Priskem, je nápoj vlastní

---

[1]) *A. Bielenstein.* Die nationalen Getränke der alten Letten (Studien aus dem Gebiete der lett. Arch. Ethn. und Mythologie Riga 1896). O pivu, medovině a březové vodě. Ostatně med a medovina byly už odedávna v kulturním fondu indoevropském. Shoda: skr. *mádhu*, av. *madu*, ř. *μέθυ*, sthn. *mēto*, *mitu*, stn. *mjǫðr*, ir. *mid*, kornw. *med*, stsl. *medъ*, stpr. *meddo*, lit. *midùs*, *medùs* je jedna z nejstarobylejších, ukazujíc na pradávnou známost medu mezi Indoevropany (*Schrader*, Reallex. 85, *Hirt*, Idg. 668). Rovněž u Germánů byla medovina nejstarším opojným nápojem a pití medoviny zastaralo, ustoupivši vínu a pivu, teprve v XV. století. Kolem r. 1530 Aventin píše ve své bavorské kronice, že té doby medovinu pijí už jen Rusové a Poláci (*Heyne*, Hausalt. II. 334, 337, 338). Ba co více, také finské jazyky mají názvy stejného původu, a jak se za to má, nepřejaté, nýbrž prapříbuzné (finn. *mesi*, mordv. *med*, čer. *my*, syrj. *ma*, ostj. *mag*, vog. *mau*, maď. *méz*). Srv. *Thomsen*, Üb. d. Einfluß d. germ. Spr. auf die finn. lapp. (Halle 1870) 2, *Schrader*, l. c. 87. Také slovo idevr. a všesl. *voskъ* přešlo do finštiny (*Veske*, Культ. отнош. 170, 173). Srv. lit. *waškas*, lot. *vask*, maď. *viaszk*, *viasz*, ř. *ἰξός*, lat. *viscus*, sthn. *wahs* (*Miklosich* EW. 395). Zdali ovšem Indoevropané znali už připravovati z medu opojný nápoj, jisto není (*Hirt*, Idg. 308).

[2]) Pausanias I. 32, 1 (*Latyšev*, Scythica I. 571).

[3]) Na př. Kardízí (ed. *Bartold* 121), Chaukal (*Harkavi* 219), Nestor (k r. 969) a jiní. Srv. *Jacob*, Welche Handelsartikel 58, Waaren 10. Medem platila se i daň, na př. u Drevljanů (Nestor k r. 946). Také o zemi Měškově dí Ibráhím (ed. *Westberg* 55, 92, *Rozen* 50), že je bohatá medem (což později opakují kronikáři Dlugoš, Gallus), a o Pomořanech Herbord (Vita Ottonis II. 1 a 41). Mnoho medu připomíná u Burtasů Rosteh (*Chvolson*, Изв. 21) a Al Bekrí (ed. *Rozen* 62).

[4]) Výraz *pivo* (stsl. **pivos*, *pivo*, srv. *Miklosich* EW. 246, *Budilovič*, Слав. II. 1. 61) vystupuje v nejstarších památkách zřejmě jen ve smyslu nápoje vůbec. Srv. doklady u *Sreznĕvského* Мат. III. 930, 931. Vedle

Slovanům současně v Uhrách sedícím, či ječný nápoj jiného (thráckého, sarmatského?) původu, je nejisto a odkazuji na to, co jsem již na příslušném místě vyložil v II. dílu Slov. Starožitností.[1]) Ze slovanštiny dá se s ním nejlépe spojiti srbské ком, комина, комити, комовача, комовица, což ovšem samo sebou ještě nedokládá slovanského původu, neboť může býti pouze starým přejetím Slovanů balkánských.[2]) Jinak však je jisto, že Slované vařili opojný nápoj z ječmene a z jiných obilnin už v staré době, podobně jako Germáni.[3]) Z ječmene nejvíce, pak z ovsa; pšenice a žito neměly větší úlohy. Tomuto původnímu nechmelenému pivu patří snad starý evropský název, zachovaný i v stsl. *olъ*, *olovina*,[4]) dnes ovšem od chmeleného piva odlišený.[5]) Kdy se Slované naučili

---

toho však dostalo význam praegnantní: to, co se speciálně a hojně pije (viz koncovku *ivo*). Už z toho je viděti, že pivo bylo asi hojně rozšířené a obvyklé. Jako sl. *pivo* tak i staré balkánské *πῖνον* (Aristoteles u Athenaia X. 447) utvořeno od indoevr. kořene *pi-* (skr. *pioami*, *pītiš*, ř. *πίνω*, lat. *bibo*, alb. *pīne*).

[1]) SS. II. 137. Se srb. комина, комовица spojoval je už *Pervolf* (Archiv f. sl. Phil. VIII. 28) a *Sobolevskij* ЖМНП. 1906. XI. 192. Se slov. *kvas* chybně spojovali *Hilferding* (Ист. Сербовъ 5) a *Ed. Bogusławski* (Hist. Słow. II. 136).

[2]) Proti slovanskosti svědčí především to, že je výraz doložen už z doby Diokletianovy v ediktu cen prodejného zboží (CIL. III. Supl., str. 1931) a v Ulpianových Digestech (33, 6, 9: simili modo nec camum nec cerevisia continebitur). Srv. i Dio-Cassiovu (49, 36) zprávu, že v Pannonii pijou ječmen.

[3]) O germánském a vůbec indoevropském ječném pivu srv. *Schrader*, Reallex. 88, 289, *Hirt*, Idg. 309, 668, *Heyne*, Hausalt. II. 338 sl. Římanům však germánské pivo mnoho nechutnalo, jak nám dosvědčuje Tacitus G. 23: „potui humor ex hordeo aut frumento, in quandam similitudinem vini corruptus.“

[4]) Srv. ags. *ealu*, *ealoð*, stn. *ōl*, angl. *ale*, lit. *alùs* (z toho fin. *olut*), stpr. *alu* a snad i lat. *alumen* (*Hirt*, Idg. 668, *Schrader*, Lex. 88, *Heyne*, Hausalt. II. 338). Kmen **alu-* označoval původně patrně něco nahořklého, natrpklého. Někteří ovšem sl. *olъ* pokládali za přejaté z germánštiny, tak Miklosich, Kluge, Hirt a Peisker (srv. *Mladenov*, Герм. елем. 92), ale řada jiných filologů je mínění opačného, přiznávajíc v **alu* starý slavobaltogerm. kořen. Srv. u *Mladenova*, l. c. Jiný druh lehkého sladového piva, pro něž existuje téměř ve všech slovanských jazycích výraz *braga*, *braha*, přejat byl ze západu, nejspíše od Keltů (*Berneker* EW. 80, srv. ir. *braich*, kymr. *brag*, *bragod*). Srv. též *Schrader*, Reallex. 91 a *Novaković* 157 sl. (srv. násl. poznámku).

[5]) Srbská (pirotská) *olovina* nebo *alovina* je dnes podobna ruskému kvasu a dělá se nejvíce ze zahřátého ovsa nebo ječmene, politého vřelou vodou a ve 3—4 dnech zakvašeného (*Trojanović*, Archiv f. Anthr. XXVII.

zlepšovati jakost piva i chuť jeho chmelem, zůstává po dnes nejisto. Filologové jsou obvykle mínění, že všesl. *chmel*, stsl. *chmelь* z *chъmelь* přešlo do slovanských řečí z východu od Finnů nebo Turkotatarů,[1]) a to slovo i věc, a že Slované je zase dále předali na západ Němcům a s ním snad i slov. *pivo* — *Bier*.[2]) Ale celý process není přece jen náležitě vyjasněn a dotvrzen, a také doby, kdy se to státi mělo, dobře neznáme.[3]) V slovanských zemích doložen je chmel v tomto smyslu, totiž jako přípravek pivní, počínajíc XI. stoletím v Čechách,[4]) krátce

259, Српска јела 117 sl., *Novaković*, Гласъ LXXXVI. II. 155). V staré ruské literatuře vystupuje олъ a оловина od XI. stol. (spisky ruk. Upyra z r. 1047, 85, 86, 87; Ostromir. evangel.), k čemuž srv. řadu dokladů u *Sreznĕvského*, Мат. II. 660, 663. Na jihu ještě později (srv. *Novaković*, l. c. 156). *Dal* vykládá s. v. оловина, олъ: всякій хмельной напитокъ кромѣ вина (брага, пиво, медъ). Také se tak říká ostatkům pivního droždí. K rozšíření významu u Slovanů srv. *Miklosich* EW. 221. O hotovení piva starý recept zachoval Orosius V. 7.

[1]) Srv. vogul. *qumlix*, *qumleh*, čuv. *chumlâ*, tat. *chomlak*, maď. *komló*, čer. *humlá*, mordv. *komlä*, sl. *chъmelь*, střlat. *humulus*, stnord. *humall* (*Berneker* EW. 411). Berneker se zde dovolává výroku E. Kuhna (KZs. XXXV., 313): „Nach den überzeugenden Ausführungen R. Koberts in den Hist. Stud. aus dem pharmakol. Inst. der Univ. Dorpat V. 152 kann es keinem Zweifel mehr unterliegen, daß die Verwendung des Hopfens zum Biere von finnischen (resp. ostfinnischen und tatarischen) Stämmen ausgegangen ist, und sich erst seit der Völkerwanderung mit dem Namen *chmelъ*, mlat. *humulus* aus wog. *qumlix* usw. nach Westen verbreitet hat.“ Zde i další o tom literatura. *Novaković* v stati právě uvedené neví, má-li se rozhodnouti pro přejetí, či pro to, že Slované sami přišli na chmelení (l. c. 162).

[2]) Tak *E. Kuhn* v stati Bier. Kuhns Zs. XXXV. 313, a *Schrader* Reallex. 90 (sthn. *bior*, ags, *beór*, stn. *bjórr*). Ale Heyne je jiného mínění a hledá vznik ve středolat. klášterním *biber* — Erquickungstrank, resp. v galloroman. formě *biver* (Hausalt. II. 341). Jemu vůbec přišlo chmelené pivo do Německa z gallských klášterů.

[3]) Nejvíce zpráv sebral *Dr. Čeh* v článku „Hmelj kod drevnih sjevernih i južnih Slavena“ (*Rad* 63, 113) a v starší práci „Über den Ursprung der Hopfenkultur“. München 1881. Srv. též *Hehn*, Kulturpflanzen[6] 467 sl.

[4]) V listině kláštera Opatovického z r. 1073 připomíná se „omulus qui circa Albem reperitur“ a ve Vratislavově listině vyšehradské kapituly z r. 1088 „omulus de tota terra, quae pertinet ad ducem“. Obě listiny jsou sice falsa z XII. století, ale netřeba pochybovati, že poměry ty byly už v XI. stol. (*Friedrich*, Codex dipl. I. 369, 387). Další listiny z XII. stol. jsou sice opět falsa z XIII. a XIV. stol. (*Friedrich*, Codex I. 392, 401, 413, 433), ale dosvědčují přece, že se chmel pěstil silně v okolí Prahy, Stříbra a Litomyšle. V pravé listině vyšehradské z r. 1130 a ve zmíněném falsu z r. 1088 připomínají se i *cerevisia* a *cerevisiarii* (tamže I. 114, 385—6).

potom i v Rusi,[1]) a že i v Polsku stal se brzy význačným produktem domácího hospodářství, svědčí na př. statut elblążský.[2]) Z jihu Slovanstva znám doklady teprve ze zakládacích listin klášterních ze XIII. a XIV. století[3]), — ale připravovati chmelné pivo znali jistě už dávno před tím. V Německu je doložen už v IX.[4]) Podle všeho připadá seznámení s chmelem do dob mnohem starších. Také *sladъ* je, jak jsme už viděli, slovo domácí, staré a všeslovanské,[5]) kdežto *mláto* považuje se za přejetí z některého jazyka germánského.[6]) Každým způsobem vaření piva je u Slovanů věc stará.

Jiný nakyslý nápoj, *kvasъ*, doložen je už pro konec X. století Kijevským letopisem.[7]) Latinské prameny označují nám pivo výrazem

---

[1]) хмель jako lehký květ na vodě plovoucí připomíná už Letopis k r. 985 (Lavr.[3] 82). Později ve XII. st. svědčí Barbato, že se v Rusi hotovil nápoj z pšenice s přídavkem chmele (*Čeh* 118, tam i doklady pozdější). Z domácích pramenů má jinak *Srezněvskij* doklady teprve ze XIV. a XV. století (Матер. III. 1376, 1377).

[2]) V čl. 27. Srv. *Winawer*, Najd. prawo pol. 95, 96, 209, 267.

[3]) V listině krále Vladislava (1233—1242) monastýru v Bistrici na Limu, v svatostefanském chrysobulu krále Milutina z poč. XIV. stol., v listině téhož klášteru v Gračanici (1322) a v listině krále Stefana klášteru dečanskému (c. 1330) — хмел, охмелити. Srv. stať *St. Novakoviće* Пиво у Србији XIII. и XIV. века (Глас LXXXVI. II. 151 sl.). V stati té ukazuje Novaković, že doby té byla příprava sladu a chmelení, — tedy výroba piva obvyklým domácím zaměstnáním, které později až na zbytky zaniklo a které si Srbové přinesli na Balkán s sebou už ze své severní vlasti. Že vskutku na Balkáně Slované připravovali chmelné pivo už před XII. stol., vidno ze Zonary (1120), kde čteme: *σικέρα δέ ἐστι πᾶν τὸ ἄνευ οἴνου μέθην ἐκποιοῦν, οἷά εἰσιν ἃ ἐπιτηδεύουσιν ἄνθρωποι, ὡς λεγομένη κουμέλη καὶ ὅσα ὁμῶς σκευάζονται* (*Čeh* 125).

[4]) Srv. doklady u *Čehá* 114 sl.

[5]) Srv. výše str. 181.

[6]) Srv. sthn. *malz*, agls. *mealt*, sts. *malt*, stn. *malt* (*Schrader*, Lex. 92, *Heyne*, Hausalt. II. 339). Přešlo i dále k Finům (*mallas*, maď. *maláta*).

[7]) K r. 996 dí se, že Vladimír dal nemocným voziti „медъ въ вчелкахъ а въ другыхъ квасъ“ (Lavr.[3] 123). Pozdější ruské doklady viz u *Srezněvského*, Мат. I. 1203. O výrazu *kvasъ* srv. výše str. 186 pozn. 2. Přešel i do finštiny — fin. *vaassa* (*Veske*, Культ. отн. 190). Квасьникъ — vinolentus v Domentianovu Životu sv. Savy (*Daničić*, Rječnik I. 444). *Dal* s. v. *квасъ* dí: „русскій напитокъ изъ квашеной ржаной муки или изъ печенаго хлѣба съ солодомъ. Различные квасы приготовляются на разной мукѣ и солодахъ въ смѣси. Квасъ медовой на меду, клюковный, грушевой, яблонный готовятся и безь муки наливкою воды на плоды.“

cervisia, což ovšem nedává poznati, o jaký druh piva běží.[1]) Ale že pivo slovanské bylo už tehdy dobré, svědčí nám zřejmě výše uvedený citát z Herbordova životopisu Ottona bamberského [2]) a polská anekdota o Leškovi Bílém, který nemohl se odhodlati na výpravu křižáckou z obavy, že by tam dole, v horkých končinách, nemohl dostati piva.[3])

Pití opojného nápoje, připraveného z kobylího mléka (*kumys*), které je a bylo tak typické pro východoevropské nomady, na př. Skythy (γάλα ἵπειον), u Slovanů doloženo není, ale u Prusů [4]). Za to možno souditi, že sladká voda z břízy nebo javoru byla už tehdy u obou národů oblíbeným nápojem nebo spíše pamlskem.[5]) Víno hroznové uviděli Slované jistě brzy na jihu Rusi a při dolním Dunaji, kamž bylo řeckými obchodníky dováženo.[6]) Ale poněvadž je všesl. výraz *vino* původu italského,[7]) rozšířilo se k Slovanům nejspíše od středního Dunaje a Rýna prostřednictvím germánským, a jak se zdá, brzy po Kr. nar. Obchod s jižním vínem připomíná se v západní Germanii už v I. stol. př. Kr.[8]) Ovšem réva sama (*Vitis vinifera L.*) zůstala Slovanům déle cizí. Praví-li v X. stol. Ibn Rosteh a perský geograf,[9]) že Slované vína nemají, mají tím na mysli patrně jen révu; rovněž tak se vztahují na hrozny révové zprávy o současném dovozu ovoce

---

[1]) Srv. *cerevisia curatissime confecta* u Herborda Vita Ottonis II. 1. Podle Galla I. 2 při postřižinách v Polsku jedli lidé selata a pili pivo: vasculum cervisiae fermentatae (*Bielowski* MPH. I. 396). Srv. výše o českém pivě str. 212.

[2]) Srv. pozn. předešlou a citát na str. 209.

[3]) Podle listu Honoria III. z r. 1221. *Theiner*, Mon. Pol. et Lith. I. Nr. 26 (*Smolka St.*, Mieszko stary, Varš. 1881. 38).

[4]) Wulfstan 3 (*Dahlmann*, Forsch. auf d. Geb. d. Gesch. Altona 1822, 427 sl. Srv. *Brückner*, Litwa 38). A sice, podle Wulfstana pili kobylí mléko jen král a bohatí, kdežto chudí a otroci pili medovinu, které tam bylo mnoho (429).

[5]) Srv. u Srbů *Trojanović*, Срп. јела 113—120. Z X. století máme pití březové šťávy doloženo u volžských Bulharů Fadlánem a později v slov. písních (*Harkavi*, Сказ. 91). K Litvolotyšům srv. spis Bielensteinův, uvedený výše na str. 210.

[6]) Už o Skythech máme zprávu, že rádi pili víno nesmíšené (Platon *Nόμοι* I. 9, u *Latyševa*, Scythica I. 361).

[7]) *Miklosich* EW. 392, *Budilovič*, Слав. I. 127.

[8]) Zprvu Germáni odmítali tento jižní opojný nápoj (Caesar BG. II. 15, IV. 2), ale Tacitus už jej připomíná na Rýně bez podobného odporu (Germ. 23).

[9]) Rosteh ed. *Harkavi*, Сказ. 264, perský geograf ed. *Tumanskij* 135.

a vína z Cařihradu do Kyjeva.[1]) Pro západ nám dosvědčuje Adam Bremský, že v XI. stol. víno v Sasku nerostlo [2]) a podle svědectví Herbordova přinesl do Pomořan révu teprve biskup Bamberský Otto na počátku XII. století.[3]) V polských listinách XII.—XIII. stol. připomínají se sice *vinerarii*, *vinitores* (pol. *winiarz*), ale vinohradů bylo málo, nejvíce ještě v Sandomiřsku.[4]) V Čechách připomínají se vinice a vinaři (*vinitores*) poprvé v listině litoměřické z r. 1057, pak ve vyšehradské z r. 1130, na Moravě v zakládací listině hradištské z r. 1078, později často od poloviny XII. století.[5]) Na jihu bylo dříve. Pannonský Kocel daroval už r. 861 zemi s vinicemi diecési frisinské.[6]) V Rusi v XI. století ukládali podle svědectví Života Feodosijova víno do džbánů a do tykví.[7])

Vůbec réva, jsouc nejspíše původu orientálního (snad z Přední Asie, ale v Egyptě je zjištěna už v pol. IV. tisíciletí), přešla z Východu nejdříve do Řecka, jednak prostřednictvím Foeničanů přes archipelag, jednak prostřednictvím Thráků (spolu s kultem Dionysovým) přes pevninu, a teprve později do Italie.[8]) Indoevropský kořen jména je *uei-*, *uī* — vinouti se (k němu náleží i lat. *vitis*), ale vznik jednotlivých tvarů není jasný. Toliko vidíme, že na sever přenesena byla od

---

[1]) Srv. výše str. 194 (Nestor k r. 907, 969). Některé zprávy hovořící o vínu jsou nejisté proto, že nevíme, má-li se tím mysliti víno hroznové nebo víno jiné, z medu připravené. Srv. na př. zprávu Fadlánovu, dále uvedenou, o náruživém pití vína u Rusů, nebo o vínu v městě Šarukani na Donu (Letopis Kij. k r. 1111), nebo zprávu Theofylakta Simokatty (VI. 9) a pod.

[2]) Adam II. 67. Dlužno to vyložiti jen tak, že nebylo tehdy ještě rozšířeno, neboť máme o vinohradech v Hildesheimu zprávy z X. stol., z Durinska a Saska z XI. stol., z Branibor, Slezska a Pomořanska z XII. stol. Srv. H. L. *Krause*, Verh. d. bot. Ver. d. Prov. Brandenburg XXXIII. 76 sl., *Hoops*, Waldbäume 564. Také v Čechách už legendy svatováclavské připomínají vinohrad, z něhož sv. Václav sám hrozny sbíral a víno připravoval (Oportet ed. *Pekař* 396, 397, Oriente sole tamže 412).

[3]) Herbord II. 41.

[4]) *Smolka*, Mieszko stary 38, 54, 500 pozn. 61.

[5]) *Friedrich* Codex dipl. I. 55, 57, 83, 85, 113. Další listiny od XII. stol. viz na str. 564.

[6]) Tamže I. 6.

[7]) Ed. *Filaret* 167.

[8]) O příchodu a rozšíření vína v sev. Evropě srv. *Hoops*, Waldbäume 158 sl., *Schrader*, Reallex. 943, *Hirt*, Idg. 310, 669, *Heyne*, Hausalt. II. 501 sl., 357 sl., *Hehn*, Kulturpflanzen[6] 65 sl. V pevnůstce u Saalburgu na pravém břehu Rýna (II—III. stol.) se réva také našla (*Hoops*, l. c. 563). Nejnověji *A. Stummer* Zur Urgesch. der Rebe und des Weinbaues

Římanů, neboť téměř celá terminologie je latinská a také všeslovanské *vino* přišlo odtud, snad prostřednictvím germánským.[1])

Jako všichni okolní národové — Skythové na jihovýchodě, Thrákové na jihu, Keltové a Germáni na západě a Prusové na severu [2]) — uměli také Slované píti, zejména u příležitosti slavnostní hostiny, jejíž starý termin *pirъ* vznikl bez toho od *piti*. A pilo se vždy hodně, ať to byla hostina pohřební, svatební, nebo kvas knížecí, pořádaný radě starších a družině. Ovšem, čím větší byla svatba nebo tryzna, čím slavnostnější hostina u knížete, tím se pilo více. Když poprvé se připomíná k r. 4.3 slov. název pro pohřební hostinu *strava* u Slovanů a Hunnů v Uhrách připomíná Jordanis, že se dála „ingenti cum comessatione",[3]) a při tom patrně bylo hlavní pití, jak vidíme z jiných podobných dokladů. R. 593 slavil slov. kníže Mužok kdesi při valašském Dunaji pohřeb svého bratra a lid eho za zpěvu a pití spil se při tom tak i s knížetem, že se stali snadno obětí zrádného přepadu od římských vůdců Priska a Alexandra.[4]) Rovněž Ibn Rosteh vykládá, jak ve výroční den pohřbu shromažďuje se rodina nad hrobem zemřelého s 20 džbány medoviny,[5]) a Saxo Grammaticus líčí na jednom místě,

---

(Mitth. anthr. Ges. 1911. 283) vykládá, že réva doložena v Řecku v polovině II. tisíciletí, v Italii počátkem I. tisíc. př. Kr. Ve střední Evropě náležejí starší nálezy podle všeho jen révě divoké (*Vitis silvestris Gmelin*).

[1]) Tak podle *Uhlenbečka* z germ. **vîna*, got. *wein* (Archiv sl. Phil. XV. 492, *Peisker*, Bez. 92), *Brücknera*, Cyw. 26, *Jagiće* Archiv XXIII. 536. Proti germánskému i latinskému prostředí je *Mladenov* (Герм. елем. 39), jenž myslí na původ východní prostřednictvím Skythů. S tím však nesouhlasí *Sobolevskij* Жмнп. 1911, V. 162.

[2]) Skythové podle Platona *Nόμοι* I. 9, Herodot IV. 66, VI. 84 (a jinde), Thrákové podle Aeliana Var. hist. III. 15, Horatia Carm. I. 27, Archilocha (*Bergk* 32) atd. (Srv. *Schrader*, Realex. 514). Keltové (*Schrader*, l. c., *Diefenbach*, Orig. Europ. 172), Prusové a Litevci podle Petra z Dusburgu (*Hartknoch*, Das alte und neue Preussen 198, *Schrader*, l. c. 515, a Wulfstana c. 4—5 (*Dahlmann*, l. c.). Zejména je mnoho zpráv o Germánech, počínajíc Tacitem v Germ. 22 (diem noctemque continuare potando nulli probrum) až po Venantia Fortunata (v proemiu k básním). Srv. o tom více u *Schradera*, l. c. 513 sl., *Heyneho*, Hausalt. III. 102 sl. a hlavně v knize *F. A. Spechta*, Gastmähler und Trinkgelage bei den Deutschen (Stuttgart 1887). K Indoevropanům vůbec srv. ještě *Hirt*, Idg. 670.

[3]) Jordanis Get. 49 (258). Srv. bližší výklad o této zprávě a slovanskosti terminu *strava* v mých SS. II. 136 sl. a zde dále v kap. III.

[4]) Theofyl. VI. 9, Theofanes ed. *Boor* 270, Anastasius ed. *Boor* 167, Kedrenos ed. *Bonn* 697, Hist. misc. XVII. Srv. mé SS. II. 218.

[5]) *Harkavi*, Сказ. 265.

jak při slavné tryzně, kterou vystrojil kníže baltických Slovanů Ismar, zůstaly všechny stráže spáti přemoženy vínem a jak okolnosti této dánský princ Jarmerik, Ismarem kdysi zajatý, použil k útěku.[1]) Opojný nápoj byl hlavní věcí i při tryzně ruské podle Fadlánova svědectví a o Rusech samých připomíná při tom týž zpravodaj: jsou oddáni vínu v takové míře, že je pijí dnem i nocí a leckdy umírají s pohárem v ruce.[2]) Také kníže Vladimír dosvědčuje r. 986, že pít je Rusům rozkoší a že nemohou bez toho býti.[3]) A podobných drobných zpráv je ještě několik.[4])

O způsobu a řádu slovanských pitek nevíme tolik, co o germánských, při nichž stávaly uprostřed jizby sudy s nápojem,[5]) ale bez zpráv přece nejsme. Přivaliti bečku do prostřed hodujících a čepovati přímo z ní, je něco tak přirozeného, že netřeba to vylučovati ani z představy slovanské pitky, zejména když jinak víme o sudech, kterých byly plny knížecí zásobárny na př. v Kyjevě nebo v Bělgorodě.[6]) Při hostině samé pilo se tak, že poháry nebo picí rohy býčí [7]) kolovaly po účastnících tak dlouho, dokud se mohlo pít.[8]) Zajímavá je při tom zpráva Helmoldova. Když u polabských Slovanů kolovaly číše, hosté nad nimi pronášeli jakési přípitky nebo zaříkání jednak k bohu dobrému, jednak k Černobohu.[9]) Podobné narážky na „plnění číší běsům"

---

1) Saxo ed. *Holder* 276.

2) *Harkavi*, Сказанія 96.

3) Letopis. Lavr.³ 83: „Руси есть веселье питье, не можемъ бес того быти."

4) Srv. na př., jak se dal na hostině opíti slov. kníže Kruto (*Helmold* I. 34).

5) Saxo ed. *Holder* 46, 167. Srv. též *Heyne*, Hausalt. II. 336.

6) Srv. výše str. 209.

7) O nádobách, z nichž se pilo, vyložíme více na příslušném místě kap. VIII. Číše a džbány byly obyčejně hliněné nebo dřevěné. U velmožů a knížat připomínají se i stříbrné a zlaté (Herbord Vita Ottonis II. 32, Convers. Bag. et Carant. 7). Picí rohy býčí doloženy jsou u Slovanů také prameny (Herbord l. c. „cornua grandia taurorum agrestium deaurata et gemmis intexta, potibus apta" v Štětíně) i archeolog. nálezy (na př. v mohyle Černé u Černigova z X. stol.). Byly vůbec rozšířeny na severu Evropy (Plin. XI. 126). V rukou knížat objevují se občas i číše zhotovené z lebek zabitých nepřátel, což byl patrně starý zvyk u Indoevropanů rozšířený tak, jako u východních sousedů (*Schrader*, Reallex. 278). Více o tom na místě příslušném.

8) Srv. římský zvyk kolování číší a připíjení (*propinare* — „*propino tibi*") po řadě od hosta k hostu (*Blümner*, Privatalt. 405).

9) Helmold I. 52: „Est autem Sclavorum mirabilis error: nam in conviviis et compotationibus suis pateram circumferunt, in quam con-

při pohanských slavnostech máme i v církevních ruských poučeních,[1]) a když podle starých legend sv. Václav na hostině u bratra Boleslava zvedá číši, aby připil sv. Michalu,[2]) není to zajisté nic jiného než staré připíjení bohu pohanskému, na místo jehož substituován zde archanděl. Také t. zv. pění a zapíjení troparů v staré Rusi (totiž za každým hymnem vyprázdniti číši) není patrně nic jiného.[3]) Účastniti se takovýchto pitek bylo sice právem mužů, ale byly i ženy, které dovedly píti a o jedné takovéto kněžně,

---

ferunt, non dicam consecrationis sed execrationis verba, sub nomine deorum, boni scilicet atque mali, omnem prosperam fortunam a bono deo, adversam a malo dirigi profitentes. Unde etiam malum deum sua lingua Diabol sive Zcerneboch, id est nigrum deum, appellant.“ Je to zpráva i jinak pro slov. mythologii důležitá.

[1]) ,,наполняютъ черпала бѣсомъ“ .... ,,и черпала наполняюще вина“ (*Tichonravov*, Лѣтопись IV. 85, 86) a v Slovu něk. christoljubca (novgor. ruk.) čteme přímo: ,,не можете бо пити чашѣ Г҃нѣ и чашѣ бѣсъ“ (*Tichonravov* IV. 95).

[2]) V legendě Kristianově sv. Václav zdvihá číši a dí: ,,in nomine archangelis M. bibamus hunc calicem“ (ed. *Pekař* 155, 184). V legendě *Oportet* a *Oriente sole* pije také první číši v čest sv. Michala a nabízí pak ostatním hostům ,,pacis et caritatis oscula“ (ed. *Pekař* 406, 416). Také modlitba před pitím a připíjení kruhem, s kterým se setkáváme na hostině Attilově v cestopisu Priskově r. 448, má svůj původ ve zvycích Gotů nebo Slovanů, kteří byli v okolí Attilově hojní. Vůbec je ceremoniel Attilovy hostiny tak zajímavý, že zasluhuje, aby byl zde uveden, aspoň ve stručném výtahu (Priskos 8, *Latyšev*, Scythica I. 832 sl.). Hostina byla ustrojena ve velké síni tak, že stoly a křesla pro hosty stály při obou dlouhých stěnách, kdežto stůl a lože Attilovo byly uprostřed. Když host vešel, podali mu sluhové pohár vína, aby se pomodlil dříve, než sedne. Hostina sama začala tím, že roznášeč vína podal Attilovi pohár, kterýž přivítal s ním prvního hosta. Ten při tom vstal a nesměl se posaditi, dokud panovník nevypil. Podobně mu připili i ostatní hodovníci a tak se připíjelo jednomu za druhým, podle pořádku, jak seděli. Po přípitcích přineseny byly stoly s jídlem, stůl až pro 3—4 hosty, a i tu Attila počal jísti nejdříve. Hostům dostalo se jídel výtečně upravených na stříbrných mísách; Attila sám však nejedl nic, než maso z dřevěného talíře. Také jeho pohár byl dřevěný, kdežto hosté měli zlaté a stříbrné. Po jídle každý host připil Attilovi na zdraví, načež přicházela postupně nová jídla a nové přípitky. Hostina počala ráno a protáhla se do večera, kdy se připojila ještě různá obveselení, jako zpěv písní hrdinských a žerty šaškovy.

[3]) Proti tomuto zvyku vydal igumen pečerský Feodosij (1062—1074) zvláštní poučení: О казняхъ Божiихъ противъ пьянства или противъ обычая пѣть тропари во время стола (Уч. зап. . Акад. 1856 II. 2. 193—224. Srv. *Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 374—375).

kdesi v severních Uhrách, sděluje nám Dětmar, že jezdila na koni jako bojovník a pila nad míru.[1])

Jak je vidno, nezadali Slované Germánům, jejichž pijanstvo bylo v starověku pověstné a známé, a není divu, že se také Slovanům vytýkala častěji tato touha po pití a opilství,[2]) že už nejstarší nařízení a rady církevní i světské varovaly neustále slovanský lid před nemírným pitím. V poučení Monomachově varuje před ním kníže svoje syny [3]) a neméně důrazně volá v XI. stol. k Rusům prep. Feodosij Pečerský: „Горе пребывающимъ въ пьянствѣ!“ [4])

A stejně se to káralo i u jiných Slovanů.[5])

---

[1]) Dětmar IX. 4 (VIII. 3): Uxor autem eius Beleknegini, id est pulchra domina slavonice dicta, supra modum bibebat et in equo more militis iter agens quendam virum .... occidit.

[2]) Adam II. 55 vytýká to vůbec severním národům.

[3]) *Bielowski* MPH. I. 871.

[4]) Srv. Поученіе пр. Θеодосія к народу о казняхъ Божіихъ etc. (*Porfirjev* I.[4] 374). Zákazů pití (пи ньство, пьянство) jsou plna jiná současná i pozdější poučení, na př. Poučení o постѣ kijev. metrop. Nikifora (Porfirjev l. c. I. 396), Poučení novg. arcib. Luky Židjaty 1035—1059 (*Makarij*, Ист. р. ц. I. pozn. 221, srv. *Porfirjev*, l. c. I. 365), Poučení sv. Velikého Basilia о томъ, како подобаетъ воздержатися отъ пьянства (*Porfirjev*, l. c. 375), Poučení arcib. Iliji r. 1166 (*Golubinskij*, Ист. р. ц. I.[2] 660), dále Slovo sv. Grigorij'a, Slovo ot sv. evangelia (*Tichonravov* IV, 97, 99, 106), Pravilo Ioanna II. 29 (Ист. библ. VI, 17), Slovo sv. Iana Zlatoústého (*Tichonravov* IV, 108), Slovo něk. christoljubca (tamže IV. 90, 94). Jiné speciální zákazy srv. sebrané v díle, vydaném Trojicko-Sergějevskou Lavrou: „Троицкая народная Бесѣда I. Всѣмъ пьющимъ и непьющимъ многополезная книжница о погибельномъ пьянствѣ“ 1896 a dále A. Ponomarevem v Памятн. древне русс. церк. уч. литер. III. 95 sl.: Слово великаго Василія по списку XII. в. Слово нѣкого старца о подвизѣ душевнѣмъ и о пьянствѣ (Златая Цепь XIV. o.) Слово святыхъ отецъ о пиянствѣ (Измарагдъ Тр. Серг. лавр. Nr. 202), Слово св. Іоанна Златоустаго (ibidem), k čemuž srovn. u Ponomarjeva ještě jiná Slova na str. 64, 66, 286 sl. Srv. též u Azbukina Очеркъ XXXV. 229, 255, 256, 260, 261; XXXIX. 247 sl., Poučení Kyrilla Turovského 249. Pozdější zákazy viz i v Этн. Обозр. 1897. I. 148.

[5]) U Čechů srv. na př. zákaz Břetislava knížete z r. 1039 (Kosmas II. 4), k Polákům srv. Długoš ed. *Przezd.* I. 48. I sv. Václav, ač jinak byl střídmý, opil se občas při večerní společnosti, jak vypravuje Kristian (*Pekař* Nejstarší kronika česká 152, 181). Podobná doporučení Germánům viz u *Heyne*-ho, Hausaltert. III. 102 sl.

Nemoci a smrt.

Klidný a zdravý průběh fysického života jednotlivcova bývá přerušován nemocí a na konec zkrácen smrtí. O nemoci nebyla patrně ani u Slovanů nouze. Byli sice lid zdravý,[1]) ale život jejich nebyl přece tak zařízen, aby umírali jenom v boji nebo dlouhým věkem. Už předem možno souditi, že klima a vůbec millieu, v němž žili (zejména bařinaté končiny bassinu pripetského) a jiné ještě příčiny podmiňovaly u nich i různé těžší nemoce. Vždyť na př. v Polesí až do nejnovější doby, kdy v něm byly ruskou vládou provedeny velkolepé meliorace vysušením bařin,[2]) řádily přímo některé nemoci půdou podmíněné, zejména bahenní zimnice a koltun[3]), a jest naprosto jisté, že nevznikly teprve v dobách historických, že byly běžné v Polesí už za staré doby, třebas o tom nemáme přímých dokladů.[4])

Z doby staré, z X. stol., máme pouze jednu zprávu. Ibráhím ibn Ja'kúb sděluje nám totiž, že všem Slovanům jsou dvě nemoci společné, jakési vyrážky a nádory, a že není téměř nikoho, kdo by jimi nebyl postižen.[5]) Na tytéž dvě nemoci naráží patrně i Mas'údí

---

[1]) Jest zajímavo, že pro pojem zdraví mají Slované společný význam, přenesený tropicky z tvrdosti dřeva dubového — stsl. *sъ-dravъ* (**sъ-dorvъ*), č. *z-dráv*, při čemž **dorvъ* náleží k idevr. basi *dereuo*, sl. **dervo* — tvrdé, dubové dřevo (sъ odpovídá sti. *sú*, av. *hu*, ir. *su* — dobrý). Srv. *Berneker* E. W. 186, 214. Proti pojmu *sъ-dravъ* je společným slov. terminem pro nemoc odv. od *dągъ — ne-dągъ*, č. *neduh* (*Miklosich* EW. 48, *Berneker* 217), *nemoštь* (*Miklosich* 199, *Budilovič* 247) a *bolь* (*bolěti*, *bolą*), *bolěznь* (*Miklosich* 17, *Berneker* 71, *Budilovič* 247).

[2]) Srv. výše str. 38.

[3]) *F. Immanuel* v Globu LXVI. 293.

[4]) Za to nevíme, pokud už tehdy morové rány zachvacovaly kraj. Stáří a původ sl. *čúma* je nejisté (*Vasmer*, Эт. III. 224, *Berneker* EW. 163, *Budilovič*, Слав. I. 261, 387).

[5]) Ibráhím ed. *Westberg* 59, ed. *Rozen* 54. Oba překladatelé překládají sice v textu určitěji „růže a haemorroidy", ale v kommentáři svém má Westberg (str. 40) pravdu, praví-li, že tento překlad je přece jen pochybný (zejména je pochybno tak velké rozšíření haemorroid u Slovanů, žijících jistě v neustálém pohybu) a že je lépe překládati neurčitěji: vyrážka a nádory.

(ovšem z pramene jiného) ve své zprávě o lázních, kterou jsme už napřed uvedli.[1]) Vedle toho však některé prastaré terminy, všem Slovanům společné, ukazují na jednotlivé nemoci ze starých dob. Sem patří na př. stsl. *dъna*, *jęza* (*jędza*), *kyla*, jejichž původní význam není vždy jasný. Pro oko zjitřené je starý všesl. význam *grěměžlivyjь*.[2])

O tom, jak staří Slované tyto nemoci a rány léčili, — máme doklady od VI. století, a na počátku IX. stol. připomíná se už slovanský lékař,[3]) ač jinak léčení obstarávaly staré ženy, *volchvy*, t. j. čarodějnice — podám více v stati o lékařství a léčidlech (kap. XI.).

Přirozená smrt nastávala u nich nemocí nebo sešlostí věkem,[4]) nepřirozená úrazem při různém zaměstnání nebo v boji; prvou smrt však urychlovali Slované před lety násilně i tím, že sami starce sešlé a neschopné práce zabíjeli dříve, než jim nastal přirozený konec života. Tento pro naše nazírání zajisté krutý zvyk, není sice z doby staré přímo doložen, ale podle všeho přece existoval. Víme předně, že podobné zvyky panovaly kdysi u sousedních národů, tak že to nebylo ve východní Evropě nic neobvyklého, ba zdá se, že to byl asi vůbec dávný zvyk indoevropský [5]) — a pokud se samých Slovanů týče, máme aspoň zprávy o starých obřadech a tradicích, které nejspíše měly

---

[1]) Srv. výše str. 131. Mas'údí praví, že parní lázně zbavují Slovany vyrážky a nádorů (ed. *Rozen* 57).

[2]) Dъna (*Miklosich* 54, *Berneker* 245, *Budilovič* I. 259), jęza (*M.* 104, *Berneker* 268, *Bud.* 247), kyla (*M.* 158, *Bud.* 261), grěměžlivyjь (*Bern.* 360). Brzy se už připomíná bolení hlavy (голова болить) v Odpovědích Nifontových čl. 17 (Ист. Библ. VI. 28), běsnění (tamže) a velmi obvyklou „nemocí" bylo přejedení se všemi následky (srv. na př. tamže čl. 1 a na str. 23, 53).

[3]) V listině z r. 802 (*Kos*, Gradivo II. 9).

[4]) O ruských kupcích, kteří do Bulharů přicházeli za obchodem, vypráví Fadlán, že když někdo onemocněl, udělali mu zvláštní stan opodál a tam ho nechali, nepřibližujíce se k němu (zejména, byl-li to otrok). Když se uzdravil, vrátil se; když umřel v stanu, spálili ho, a byl-li to nevolník, nechali prostě tělo ležeti na pospas psům a supům (*Harkavi*, Сказ. 96)

[5]) O Massagetech sděluje to Herodot I. 216, Porfyrios *Περὶ ἀποχῆς* IV. 21, o Massagetech, Tibarenech, Hyrkanech, Kaspiech a Baktrijcích Eusebios *Προπαρασκευή* I. 4. (*Latyšev*, Scythica I. 657, 663 a Strabo XI. 11, 3). Zabíjení nemocných existuje i u Korjaků (Изв. арх. общ. Kazaň X. 81). Ale jsou i stopy téhož zvyku u evropských Arijců: u Řeků na ostrově Keu, u Římanů, u Prusů a také u starých Germánů, kde to zejména dosvědčuje Prokopios o Herulech (II. 14). Srv. *Schrader*, Reallex. 36, *Grimm*, D. R. A. 486, *Weinhold*, Altn. Leben 473, *Hirt*, Indogerm. 720, P. *Sartori*, Die Sitte der Alten- und Krankentötung (Globus. LXVII. 107, 125) a *Lippert J.*, Seelencult. Berlin 1881. 5 sl.

podklad podobný.[1]) Konečně nám sdělili V. Karić a J. Trojanović, že u Slovanů na Balkáně ještě v dobách historických až do doby nedávné, zabíjeli starce, na př. v kraji nišském a pirotském, ve Svrližsku, Zaplaňsku a také v Požarevsku.[2]) A v Srbsku udrželo se dosud rčení: „Чим човек претури педесету, треба га секиром по глави.“

Jinak starý Slovan kráčel klidně smrti vstříc, zejména ve válce. Když r. 593 napadl Priskos Slovany, tu tito přímo v jakési extasi dávali na jevo touhu po smrti, — jak praví Simokattes,[3]) a o Rusech, kteří napadali v X. stol. Balkán, šla pověst, že se nepodávali nepříteli, ale raději se sami ubíjeli mečem.[4]) A mezi nimi bylo jistě množství Slovanů. Tím ovšem není ještě řečeno, že slovanský bojovník, jako každý člověk, neměl snahy, aby se vrátil z boje zdráv k domácímu krbu. Z Prokopiova svědectví vidíme, že za tímto účelem před bojem obětovali bohům.[5])

Zajímavá je ještě zpráva Ibráhímova, kterou ovšem dlužno bráti s reservou, neboť podle ní prý Slované nesnášeli horka a nemohli jezdit

---

[1]) *Polívka*, Nár. Sborník II. 33, VII. 224, Zs. f. Volksk. VIII. 25, *Afanásjev*, Нар. р. сказки II. vyd. Moskva 1873. 463. U Bělorusů na Litvě zachovala se podnes živá tradice o zabíjení, topení starců, o předhazování jich dravcům atd., t. zv. „*podłobatina*“, což vykonával nejstarší člen rodiny. Srv. *Federowski*, Wisla IX. 255—256, *Petrovova*, tamže IX. 256—257, *Lubicz R.*, tamže VII. 338, *Dąbkowski*, Prawo I. 227. Také topení Morany a Kostromy vykládali někteří za reminiscenci na topení starých lidí k práci a životu neschopných. Tak *Kalaš*, Положеніе неспособныхъ къ труду стариковъ въ первоб. обществѣ. (Этн. Обозр. 1889, II. 160. Srv. *Máchal*, Nákres sl. bájesloví 194). Zajímavo je ovšem, že podle Ovidia (Fasti V. v.623, 650 sl.), 14. května vestalky házely panáky ze sítiny zhotovené (*Argei*) za přítomnosti praetora a pontifiků do vody, což prý se vykládalo za reminiscenci z doby, kdy 60leté starce házeli do vody, čemuž však Ovidius nechce věřit. Byl to buď survival zabíjení starců nebo obětí vodním bohům dávaných. Srv. též článek O. Jiráního Listy fil. 1906, 412.

[2]) *S. Trojanović*, Лапот и проклетије у Срба (Прошт. из Искре 1898. Bělehrad). Srbský název zvyku je лапот (Svrlig) nebo лъпот (Pirot). Podle Trojanoviće činili tak i Vlachové sela Sige u Krepolina, podle Karićova sdělení ještě do nedávna existovalo cosi podobného i u homolských Vlachů (Преглед геогр. литер. IV. 1901, č. 66).

[3]) Theofylaktos Sim. VI. 8: *οἱ δὲ βάρβαροι εἰς ἀπόνοιαν καταπεπτωκότες θανάτου χάριν ἔφραζον* . . . Srv. též, co o radosti ze smrti vypráví Rosteh (*Chvolson*, Изв. 31) a Kardízí (ed. *Bartold* 123).

[4]) Leo Diakon IX. 8.

[5]) Prokopios III. 14: *Ἀλλ' ἐπειδὰν αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἴη, ἢ νόσῳ ἁλοῦσιν, ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλονται μέν, ἢν διαφύγωσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντί τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσειν.*

do Italie, poněvadž tam horkem hynuli.[4]) Jak vznikla tato tradice, kterou ještě opakuje z Al Bekríbo Dimeškí, nedovedu pověděti. Na jisto je však pravděnepodobná a také v odporu se zprávou Maurikia a císaře Leona, podle nichž snášeli stejně vytrvale zimu i horko. Vznikla snad jen na základě jedinečných případů.

---

4) Ibráhím ibn Jaʿkúb ed. *Westberg* 59, *Rozen* 54; Dimeškí *Charmoy* Relation 353.

KAPITOLA III.

STAROSLOVANSKÝ POHŘEB.

I. Otázka existence obou pohřebních obřadů (spalování a pochovávání) u Slovanů. Částečné spalování. — II. Základní průběh obřadu, běžný inventář a jeho celkový ráz. — III. Další podrobnosti ceremonielu (kvílení a zraňování těla, ubíjení žen, otroků a zvířat, ženění po smrti, pohřbívání v lodích, saních a vozech, tryzna, hostina pohřební a jiné méně důležité obřady). — IV. Vnější konstrukce hrobu (vývoj mohyl a vnější označení hrobu, kurhany, sopky, žalniky). — V. Vnitřní konstrukce hrobu (pohřby v jámě, na úrovni a výše úrovně, vývoj komor a rakví, úprava těla, jeho položení a orientace). — VI. Hřbitovy (poloha, velikost, ohraničení, žaroviště). Terminologie hřbitovní. — VII. Přídavek. Fadlánovo vylíčení ruského pohřbu z X. století.

I.

Přistupujeme nyní k velmi zajímavé stati, poměrně i podrobné a bohaté zprávami o tom, jakým způsobem Slované pohřbívali své mrtvé a jakých obřadů a zvyků při tom užívali.[1])

O pohřbech pohanských Slovanů máme předně starých zpráv více, než o kterýchkoliv jiných obřadech. Vedle toho na jisto mnoho z doby dávné uchovalo se ještě v dnešních pohřebních zvycích prostého lidu slovanského, ač by bylo jinak leckdy za těžko rozlišiti, co náleželo již době pohanské a co se vytvořilo později, kdyby nebylo právě zpráv historických. A na konec zde na výpomoc přichází a sice výdatně

---

[1]) Stať o pohřbech patří vlastně povahou svou na konec kapitoly předešlé, tak jako zvyky, které měli Slované při narození dětí, při dospění nebo při svatbách. Ale jednak proto, že byl pohřeb vždy něco nad jiné obřady zvláštního a výrazného v životě primitivních národů, a dále proto, že o obřadech, které jej u Slovanů provázely, máme tak mnoho dat (poměrně nejvíce z celého kulturního života staroslovanského), že vypsání jich zaujme samo velmi mnoho místa v těchto Starožitnostech, — umístil jsem vypsání pohřbu do zvláštní, samostatné kapitoly, připojené ihned k vylíčení života fysického.

archaeologie. My jsme s to, jak vyloženo v jednotlivých závěrečných kapitolách svazků historických Slov. Starožitností, o značné řadě pohřebišť a hrobů říci s bezpečností, že jsou slovanská a že pocházejí ještě z doby pohanské. Z obsahu jich, ze složení a konstrukce vidíme pak přímo, jak se pohřeb dál, které zvyky byly společné všem kmenům a dobám, a které se různily podle krajů a dob.

Pohřební ritus pohanských Slovanů, jak se nám jeví v posledních stoletích před přijetím křesťanství, jež právě do něho velmi intensivně zasáhlo, je ritus vyspělý, komplikovaný a rozmanitý, slovem ritus, který se už daleko vzdálil od prvotných forem základních, jež existovaly u nerozdělených Indoevropanů. V dobách starších, pokud ovšem je soud z pohřebišť Slovanům připisovaných dovolen, bylo i v pohřebním ritu slovanském více jednotnosti a jednoduchosti. Později však vidíme, že tak jako v celé ostatní kultuře, i v pohřebních obřadech uplatňuje se řada cizích vlivů, čímž obřady nabyly značné rozmanitosti; nějaké jednotnosti v slovanském ceremonielu již není. Teprve křesťanství zase vše zjednodušuje, vše uniformuje a zavádí při tom definitivně nový základ obřadu, totiž p o c h o v á v á n í mrtvého na stejných, společných hřbitovech, církví posvěcených. Před tím Slované nepochovávali svých mrtvých, nýbrž je už od dávných dob, zajisté už od samého vzniku slovanského národa, s p a l o v a l i.

Bylo-li spalování mrtvých výhradným obřadem pohřebním u Slovanů až do konce doby pohanské, je starý problém slovanských starožitností, jímž se obíral už J. Dobrovský.[1]) Hned, jak v Německu počaly vycházeti první práce z oboru praehistorické archaeologie, vystoupila s nimi i ethnografická otázka, co jest v nálezech německé, a co slovanské, a brzy se shledalo vodítko pro odpověď i v rozdílu pohřebních obřadů. Mnoho bylo o tom psáno a debattováno, zdali Slované vůbec spalovali, a spor se při tom točil hlavně o to, zdali stará žárová pohřebiště východního Německa a Polabí jsou germánská nebo slovanská.[2]) V letech sedmdesátých minulého století zasáhl do této otázky

[1]) *J. Dobrovský*, Über die Begräbnißart der alten Slawen überhaupt und der Böhmen insbesondere (Abh. Ges. Wiss. 1786, 333). Po něm hájil podobného stanoviska hlavně *M. Kalina z Jaethensteinu* (Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer. Praha 1836). Dobrovský psal proti *G. Dobnerovi* (Annales Boh. II. 49, 51).

[2]) Srv. na př. studii *Worbsovu*: Sind die Urnen-Begräbnisse im östl. Deutschlande slav. oder deutschen Ursprungs? (D. Alterthümer I. 59, 1824), a *Th. Schelze*, Waren germ. oder slavische Völker Urbewohner der beiden Lausitzen (Zhořelec 1842). Viz literární úvod ke knize *R. Behly*, Urnenfriedhöfe (Luckau 1882), 22 sl.

směrodatně zejména Rudolf Virchow a celou váhou své osobnosti a autority prohlásil se pro germánskou příslušnost starších žárových hrobů ve vých. Německu (t. zv. „*Lausitzer Typus*“ Virchowův), kdežto Slovanům přiřkl pouze pozdní kulturu, tak zv. hradištnou („*Burgwalltypus*“), která se vyskytuje v sídelních vrstvách starých hradišť nebo v současných jim hrobech s kostrami.[1]

Dnes je ovšem v otázce slovanského ritu pohřebního úplné jasno.[2] Základem jeho v době před přijetím křesťanství, pokud můžeme určitě nebo aspoň odůvodněně nazpět stopovati Slovany, bylo všude spalování právě tak, jako u jiných árijských národů sousedních, Litevců, Germánů a Gallů. Jenom že cizími vlivy, které působily na různých místech slovanské oblasti, zejména vlivy římskými a východními, stalo se, že vedle tohoto základního ritu objevují se místy odchylky: totiž objevuje se časně vedle spalování i pochovávání (spolu s rozmanitější konstrukcí hrobů), a poněvadž také při přejímání křesťanství neudála se proměna základního obřadu náhle, nýbrž pomalu a na různých místech v různých dobách, máme zejména v průběhu I. tisíciletí po Kr. v celém Slovanstvu před sebou periodu, v níž se oba základní rity, spalování i pochovávání, vedle sebe praktikovaly. Následkem toho můžeme do jisté míry říci, že tehdy u starých pohanských Slovanů oba obřady byly v užívání, ale ovšem tak, že přece spalování ovládalo a bylo době pohanské vlastní a pro ni typické.

---

[1]) *R. Virchow* v článku „Über Gräberfelder und Burgwälle der Niederlausitz und des überoderischen Gebietes“ (Berl. Verh. 1872. 226). Jemu náleží také stanovení terminů *Lausitzertypus* a *Burgwalltypus*. Příznakem slovanskosti byla mu hlavně keramika na kruhu robená a ozdobená rytou vlnovkou na rozdíl od starší keramiky, v ruce sličně robené, hojně tuhované a rozmanitěji vyzdobené. O rozdílu obou keramik srv. detailnější popis u *Buchtely-Niederla*, Rukověť české archaeologie, 64 sl., 91—93 (Praha 1910).

[2]) Mnoho snesl už *A. Kotljarevskij* ve své obsažné a cenné studii „О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ славянъ“ (Moskva 1868; znovu otištěno v jeho Соч. III. 1—188. Petr. 1891), ačkoliv je dnes jak po stránce historické a linguistické, tak zejména po archaeologické přirozeně zastaralá a velmi neúplná. Srv. též *A. Pawinski*, L'incinération chez les peuples slaves (Comptes rendus du congr. intern. d'anthr. à Lissabon 1881) a *Píč*, Starož. V. 187. Širší hledisko má přednáška *O. Schradera*, Begraben und Verbrennen im Lichte der Religions- und Kulturgeschichte. Breslau 1910. O spalování u jiných evrop. sousedů srv. dále pozn. 4 na str. 238.

Že Slované před přijetím křesťanství spalovali své mrtvé, dosvědčuje nám jednak archaeologie a jednak hojné zprávy historické. Stopy v tradici zůstaly jen nepatrné.

Archaeologickým dokladem jest existence ohromného množství žárových pohřebišť, t. zv. polí popelnicových, jež jsou typická pro starší předkřesťanskou dobu v území Slovany obydleném, a jež místy můžeme sledovati od V. a IV. stol. po Kr. nazpět až do počátku I. tisíciletí před Kristem. U západních Slovanů v kraji mezi Labem a Vislou, sev. Bugem a Sanem je jich velmi mnoho, a representují nám zde neomylně hřbitovy lidu, jenž kompaktně tyto končiny po výše uvedenou dobu zaujímal.[1]) Při tom je jisto, že kostrové hroby, pokud se tu v touže starší dobu objevují, představují nám zjevně cizí invase, a to od západu přišlé, mezi domácí lid polí popelnicových.[2]) U jižních Slovanů nemůžeme jich ovšem dosud stejnou měrou doložiti a to proto, že Slované tito, přicházejíce brzy — už od doby Kristovy — do Uher a potom dále na Balkán, dostali se tam do takového víru národů a kultur, že památek po jejich pobytu jsme dosud v této archaeologické spoustě nedovedli v náležité míře zjistiti, a slovanské hroby s tělem spáleným tím méně, že zde patrně Slované vlivem římským a orientálním (totiž kočovníků z Asie přišlých) měnili brzy starý ritus v pochovávání těla nespáleného. Nicméně i tu aspoň severní Uhry poskytují řadu velmi pravděpodobných dokladů slovanského spalování v tamějších polích popelnicových z doby před Kr.[3])

Rovněž o Slovanech na východě Visly můžeme dnes s bezpečností říci, že před tím, nežli začali vlivem křesťanství (a také vlivem Orientu a Říma) pochovávati, panovalo u nich spalování a že toto spalování doloženo je řadou žárových pohřebišť obdobných západním. Ukážu na jiném místě, jak nejen s historického, ale i archaeologického hlediska bylo zcela nesprávné tvrzení prof. Píče, podle něhož Slované přišli z východní Germanie do Rusi teprve v V. stol. po Kr., na samém konci periody, v níž panoval obřad spalování,[4]) nesprávné proto, že máme na východě Visly značnou řadu žárových polí popelnicových,

---

[1]) O nich, jakož i o tom, že jsou s větší pravděpodobností slovanské než germánské, srv. mé SS. I. 476 sl., 508 sl. a II. 496 sl., nebo *Niederle-Buchtela,* Rukověť 60 sl. Zde tato pouhá pravděpodobnost nepadá tak na váhu, poněvadž vedle za Vislou, v kraji nepopíratelně slovanském, také jsou *en masse* hroby žárové.

[2]) *Niederle-Buchtela,* Rukověť 49 sl., 56 sl.

[3]) SS. II. 501 sl.

[4]) *Píč,* Starož. II. 3, 208, 273, III. 1, 21, Urnengräber 372.

třebas ještě systematicky neprozkoumaných, jež jdou souvisle nazpět, pokud mohu dnes souditi, nejméně do doby latênsko-římské.[1]) Slovem, i na východě Visly, čítajíc v to střední Podněpří, máme řadu archaeologických dokladů, že před X.—XI. st. lid tamější spaloval své mrtvé, třebas nebylo zde spalování tak výhradně praktikováno, jako na západě Visly.[2]) A lid tento nemohl býti jiný nežli slovanský, když Plinius, Tacitus a Ptolemaios znají na východě Visly slovanské Venedy, když ve IV. stol. Gotové si zde podmaňují mnohé kmeny slovanské a když v VI. stol. Jordanis a Prokopios viděli Rus jižní naplněnou nesčíslnými kmeny Slovanů.[3])

Ale důležitější jsou o tomto obřadu jasné a přímé zprávy historické.

O Slovanech západních dočítáme se u sv. Bonifáce, že Polabané v VIII. stol. (r. 744) spalovali muže s ženami na hranici.[4]) Jiné prameny nemají však o Polabanech nic podobného, ani Helmold, ani Saxo, ani Adam Bremský, a rovněž o Pomořanech nepřipomínají toho ve svém, jinak podrobném vylíčení životopisy Ottona Bamberského. Za to o Polácích připomíná Dětmar k r. 1018, že mrtvé spalovali,[5]) a u Mar-

---

[1]) Zprávy o těchto starších žárových pohřebištích (bez kurhanů nebo jen s malými mohylkami) viz na př. u *Samokvasova*, Могилы р. земли 168—173, 227, *Spicyna*, Разселеніе (ЖМНП. 1899. VIII. 308), Изв. арх. комм. XII. 78 sl., XXIX. 56, Арх. Развѣдки 45, *Běljaševského*, Арх. Лѣт. 1904, 13, *Hadaczka*, Album przedm. 16 atd. Samokvasov soudil lépe než Píč, uznávaje slovanské hroby v Podněpří od poč. III. st. po Kr. (ale od tohoto data jen proto, že se opřel o nesprávnou hypothesu, podle níž Slované sem přišli z Dacie po válkách trajanovských). Srv. mé SS. I. 503. Podrobný výklad o tom spadá do závěrečné kapitoly III. dílu Starožitností, kde pojednám o Slovanech východních.

[2]) Počátky pochovávání shledáváme zde už v průběhu II.—V. stol., jak ukazují pohřebiště v Zarubincích, Čerňachově a Romaškách v kijevské gub. (srv. *Chaněnko*, Древности Придн. IV. 5 sl.), kde se našly vedle hrobů žárových současné hroby kostrové s pozdně římskými výrobky. Ovšem slovanská příslušnost těchto dvou kijevských pohřebišť není dosud prokázána tak, aby nebyly možné námitky, a je proto možno, že u Slovanů počalo pochovávání o něco později, ač v zemi Drevljanů a Poljanů (Kijevsko, Volyň) vždy dříve než jinde (srv. dále str. 235). Sem také působily časněji vlivy ritu skythosarmatského.

[3]) SS. I. 183, 187, 189, 202.

[4]) Epistolae ad Aethibaldum 59 (*Jaffè*, Mon. Moguntiaca 172): „mulier (Winedorum) mortem sibi intulit, ut in una strue pariter ardeat cum viro suo." Srv. úplný citát výše na str. 104. Rovněž u sousedních Sasů se spalovalo v VIII. stol., jak dosvědčuje Kapitulare Paderbornské z r. 785 čl. 7.

[5]) Thietmar IX. (VIII.) 2: „in tempore patris sui (t. j. Měčislava, otce Boleslava Chrabrého), cum is iam gentilis esset, unaquaeque mulier

tina Galla nacházíme ještě narážku na starý polský obyčej spalování.[1]) Podobně ve smlouvě německých rytířů se sousedními odpadlými Pomezany, Natangy a Varmijci pruskými r. 1249 slibují tito kmenové, že nebudou již svých mrtvých spalovati po způsobu pohanském.[2]) O pohanských Češích nemáme žádné zprávy v Kosmově vylíčení českého pravěku; [3]) také v pozdějších zákazech knížecích, vztahujících se na zbytky pohanského pohřbívání, nemluví se již o pálení mrtvých, nýbrž o jiných pohanských přežitcích.[4]) Za to o Slovanech jižních připomíná v VII. století neznámý byzantský autor, že Slované, kteří spolu s Avary r. 626 marně dobývali Cařihradu,[5]) spalovali padlé bojovníky [6]) a u Srbů potvrzuje spalování v X. století výslovně Mas'údí.[7])

---

post viri exequias sui igne cremati decollata subsequitur." Tyto dva doklady probral už *Dobrovský* v Abh. böhm. Ges. d. Wiss. 1787—1788, 156—160, potom *Kotljarevskij*, l. c. 46 sl. Opakováno bylo od mnicha Alberika 1246 a odtud opět od Jindřicha Herfordského (1370). Srv. *Kotljarevskij*, l. c. 51.

[1]) *Bielowski*, MPH. I. 424 (cum in urna puer plorandus conderetur). Srv. *Kotljarevskij* 98.

[2]) „Promiserunt quod ipsi et heredes eorum in mortuis comburendis vel subterrandis cum equis sive hominibus, vel cum armis seu vestibus, vel quibuscumque aliis rebus pretiosis vel etiam in aliis quibuscunque ritus gentilium de cetero non servarunt; sed mortuos suos juxta morem Christianorum in coemeteriis sepeliant . . ." *Dreger*, Cod. Pomer. dipl. (Berlin 1768), Nr. 191 k r. 1249, Petri de Düsburg Chronicon Prussiae ed. *Chr. Hartknoch*, Frankf. 1679, 467. Týká se to nejen kmenů pruských (ve Varmii a Natannii), ale i Slovanů bydlících v Pomezanii na pravém břehu dolní Visly. Srv. o tom i u *Brücknera*, Litwa 39. Prusové ještě v XV. stol. byli pohany pod rouškou křesťanství (tamže 44).

[3]) Nanejvýše by snad bylo možno termin „*bustum*", kterým označuje Kosmas mohylu Tyrovu, shledávati narážku na staré spalování (lat. *bustum* = hrob žárový, srv. *Blümner*, Privatalt. 499).

[4]) V nejstarších českých legendách o sv. Václavu vykládá se sice, že za doby jeho života (zemř. r. 929) byl lid v Čechách polopohanský (semi, paganus populus), že klaněl se idolům a daemonům oběti přinášel a pod.- ale o pohřbívání pohanském v nich také není zmínky; srv. leg. Kristianovu c. 6 (ed. *Pekař*, 152, 182), Oportet nos (ed. *Pekař* 389, 390, 392, 400, 401).

[5]) O tomto boji a pramenu citovaném srv. SS. II. 231.

[6]) *κατακαίειν τοὺς πίπτοντας* (*Mai*, Nova bibl. patrum VI. 432).

[7]) Mas'údí: Právě jmenovaní Srbové spalují se, když umře hlava plemene a spalují také své koně a při tom mají zvyky podobné indským. (*Rozen*, Ал Бекри 55.) Dále dí, že žena, která muže milovala, oběsí se dobrovolně a spálí s mužem (str. 56). Srv. *Harkavi*, Сказ. 136. Marquart pokládá tyto Srby za severní, lužické (Streifzüge 102, 106), — ale patrně autor spletl zde zprávy o jižních i severních Srbech.

Doklady o východních Slovanech máme vesměs z doby, kdy už vedle spalování existovalo pochovávání a proto zprávy konstatují pravidlem existenci obou obřadů, ale spalování pokládají za ritus typický a vlastní pohanské době. Podle autoptického svědectví Fadlánova Rusové spalovali bohaté i chudé.[1]) Svými Rusy rozumí sice Fadlán speciálně Rusy nordické, ale jiní arabští spisovatelé, kteří buď zřejmě zaměňují Rusy se Slovany (tak Istachrí, Chaukal, al Balchí), nebo výslovně Slovany vedle Rusů uvádějí (Rosteh, Kardízí, perský geograf al Bekrí, Mas'údí, Vachšíja, Dimeškí), dosvědčují, že i tito Slované mrtvé spalovali.[2]) Rovněž známá zpráva diakona Leona, vyličující boj Svjatoslavův u Durostora r. 971, připomíná, že vojíni jeho pálili své padlé druhy [3]) a při tomto vojsku, jehož bylo na 60.000, nelze pomýšleti jenom na družinu nordickou.[4]) Na konec i letopisec Kijevský

---

[1]) Ibn Fadlán u Jakúta (*Harkavi*, Сказ. 111, 115, 293). Srv. text uvedený v přídavku k této kapitole.

[2]) Istachrí: Rusové spalují své mrtvé a s bohatými spalují i ženy pro blaho jich duší (*Harkavi*, Сказ. 193, 202), Al Balchí: Rusové spalují se, když zemrou (*Harkavi* 276), Ibn Chaukal: Rusové spalují své mrtvé se ženami i otroky pro blaho jejich duší (*Harkavi* Сказанія 221). Rosteh dí (*Harkavi* 264, 265, *Chvolson* 30) o Slovanech: Když umře někdo z nich, spalují jej . . . Při spalování mrtvých oddávají se bujnému veselí; Kardízí (ed. *Bartold* 123, *Marquart*, Streifzüge 467); Al Bekrí (ed. *Rozen* 40, 55); perský geograf (ed. *Tumanskij* 135): Slované (vůbec) mrtvé spalují; Mas'údí (*Harkavi* 129, 136, *Marquart* 102): Rusové a Slované spalují své mrtvé s jich soumary, výzbrojí a šperky; Ibn Vachšíja (*Harkavi* 259): Divím se Slovanům, kteří ustanovili se spalovati všechny své mrtvé, tak že nezůstane ani kníže, aniž jiný člověk bez spálení. Podobně to opakují ještě Ibráhím ben Veszíf-šáh: (Slovanů) větší část jsou pohani a sami se spalují (*Charmoy*, Rélation 326), Dimeškí (ib. 353) a také Jakút v úvodu k správě Fadlánově (ib. 331). Jehud Hadasi v XII. stol. má zprávu pod. Fadlánově o spalování mrtvých v zemi Zivija, Zibija zv. Pro toto jméno navrhl *Harkavi* (Сказ. 115) emendaci Zlavija — Slované.

[3]) Leonis Diac. (k r. 971) IX. 6: *ἤδη δὲ νυκτὸς κατασχούσης καὶ τῆς μήνης πλησιφαοῦς οὔσης, κατὰ τὸ πέδιον ἐξελθόντες, (Σκύθαι) τοὺς σφετέρους ἀνεψηλάφων νεκρούς· οὓς καὶ συναλίσαντες πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ πυρὰς θαμινὰς διανάψαντες κατέκαυσαν, πλείστους τῶν αἰχμαλώτων, ἄνδρας καὶ γύναια, ἐπ' αὐτοῖς κατὰ τὸν πάτριον νόμον ἐναποσφάξαντες. ἐναγισμούς τε πεποιηκότες, ἐπὶ τὸν Ἴστρον ὑπομάζια βρέφη καὶ ἀλεκτρυόνας ἀπέπνιξαν, τῷ ῥοθίῳ τοῦ ποταμοῦ ταῦτα καταποντώσαντες. λέγεται γὰρ Ἑλληνικοῖς ὀργίοις κατόχους ὄντας, τὸν Ἑλληνικὸν τρόπον θυσίας καὶ χοὰς τοῖς ἀποιχομένοις τελεῖν, εἴτε πρὸς Ἀναχάρσεως ταῦτα καὶ Ζαμόλξιδος, τῶν σφετέρων φιλοσόφων μυηθέντες, εἴτε καὶ πρὸς τῶν τοῦ Ἀχιλλέων ἑταίρων.*

[4]) Srv. polemiku *Kotljarevského* (Погр. об. 81) proti *Kunikovi* (Berufung II. 451 sl.).

totéž přímo dosvědčuje o východních Slovanech, neboť praví, že Radimiči, Severjané a Kriviči spalovali dříve své mrtvé, ba Vjatiči že spalovali ještě na počátku XII. stol.[1])

V celku tedy vidíme, jak z archaeologických dokladů, tak i z historických zpráv, zřejmě a nesporně, že Slované v starších dobách spalovali. V moderní lidové tradici je ovšem stop po tomto prastarém obřadu pramálo. Na moravsko-uherských Karpatech zaslechl Jos. Klvaňa pořekadlo o člověku nemocném nebo vetchém, jenž je blízek smrti: „Ten je už len do popelnice súcí.“ [2]) Že by to vzniklo pozdním vlivem knižním, je nepravděpodobné, poněvadž lidová knižní literatura o spalování a popelnicích nehovořila. Mimo to i názvy pohřebišť svědčí snad o spalování jako Pálenice, Peczenyja, Pečišča, Hořánky, Spálené, Spáleniště a pod. (srv. dále konec této kapitoly) i jsou dalším dokladem a tradicí udrženou vzpomínkou na obřad, jenž kdysi mezi lidem existoval.

Zajímavo je ještě zjistiti, jak d l o u h o v y t r v a l o s p a l o v á n í. Kombinujíce uvedené zprávy s doklady archaeologickými, shledáváme, že se spalování udrželo nestejně dlouho, a tím také perioda, v níž se oba rity vedle sebe praktikovaly, nebyla u všech Slovanů stejná. Souviselo to především s tím, jak brzy a jak intensivně ujalo se v zemi křesťanství. V Polsku trvalo spalování až do XI. století, jak nám dosvědčil Dětmar a potvrzuje i archaeologie.[3]) Pro Pomořany a Meklenbursko bude asi nutno periodu birituální (s oběma obřady vedle sebe) prodloužiti nazpět, protože zde pochovávání počalo dříve, už od stol. II. (ale převládalo teprve od VII.[4]), což dlužno vy-

---

[1]) Letopis Lavr.[3] 12: аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ и по семь творяху кладу велику и възложахуть и кладу, мертвеца сожьжаху и посемъ собравше кости вложаху в судину малу и поставляху на столпѣ на путехъ, еже творять Вятичи и нынѣ.

[2]) V Zemanském Podhradí a v Bošáci podle zprávy *J. Klvani*, Čas. olom. mus. č. 16, str. 170 (1888).

[3]) Dosti dlouho, zdá se, spalovalo se na př. i v zemi lubelské, kde jsou kurhany žárové s pozdní slov. keramikou (Mater. II. 46, 53). Další podobné doklady odtud jsou ve výkopech Samokvasova v Moskvě a také Pavinskij ohlásil jich řadu (Труды III. арх. c. I. 219, *Píč*, Star. II. 3. 196).

[4]) V Pomořanech počíná pochovávání v II. stol. (a sice v hrobech bohatších), ale žárový hrob zůstává při tom typický až do VI. stol. (*Schumann*, Kultur Pommerns 80). Z doby po VI. stol. nalezeno bylo zde hrobů žárových dosud málo, na př. u Vel. Vachlínu a na Volíně (tamže 103 a Verh. berl. 1882, 398, 1891, 593; srv. *Píč*, Star. II. 3. 195). V záp. Prusku podle Lissauera (Denkmäler 139) počíná také pochovávání už v době římské. Rovněž v Meklenbursku žárová pohřebiště z doby po r. 600

světliti patrně vlivy cizími, nejspíše intensivním obchodem s jihem Evropy. R. 1125 byly Pomořany křtěny Ottonem bamberským. V jeho zákazech nečteme sice nic o pohanském spalování, ale že při dolní Visle existovalo, třebas jen na pravém břehu, kde se tehdy stýkal živel pruský se slovanským, vidíme z uvedené již smlouvy pruské s německými rytíři r. 1249. V Čechách a na Moravě byla birituální perioda poměrně krátká: před VIII. nebo IX. stol. nemáme dosud určitých dokladů, že by byl domácí lid slovanský pochovával,[1]) r. 845 počalo křestění a v zákazech Břetislava I. a II. z r. 1039 a 1092 není již zmínky o spalování, ač se přímo týkají pohanských zvyků při pohřbech;[2]) nejpozdější naše hroby žárové lze nanejvýše posunouti do XI. století.[3]) Totéž platí

---

jsou řídká. *Beltz* (Altertümer 375) uvádí jen jedno určitě u Sültenu blíže Stavenhagenu (neurčitě i u Gehlsdorfu u Rostoku, v Dammu u Dargunu), ovšem mimo hroby jednotlivé. Jeden žárový hrob mezi kostrovými XI. stol. nalezen byl u Bobzinu (Nachr. 1895, 20). Ve východním Prusku kladou se celá pohřebiště urnová ještě do VI.—VII. století (*Tischler-Kemke*, Ostpreuss. Altertümer, Königsberg 1902, 15 sl.), na př. Daumen u Olštýna, Dolkheim u Fischhausenu, Tengen na Haffu, Wackern, Wogau u Ilawy; totéž vidíme v záp. Prusku (*Lissauer*, Denkmäler 139, 190). Najdou se však jistě i mnohem pozdější.

[1]) Nálezy se týkají jen hrobů s kostrami t. zv. merovejského typu z V.—VII. stol., ale o těch nelze říci, že by byly slovanské.

[2]) Oba zmíněné zákazy z r. 1039 a 1092, kterých se budeme ještě několikráte dovolávati. zachoval Kosmas II. 4, III. 1 (Prameny dějin č. II. 75, 136) a znějí takto: 1. ,,Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, huius rei praesumptores archidiacono bovem et 300 in fiscum ducis solvant nummos: mortuum tamen in poliandro fidelium humi condant denuo. 2. . . . item sepulturas, quae fiebant in silvis et in campis, atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in biviis et in triviis, quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos, inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant; has abhominationes et alias sarcilegas adinventiones dux bonus, ne ultra fierent in populo dei, exterminavit." Pravímli, že v Čechách skončlio spalování v XI. století, mám ovšem na mysli povšechnou změnu ritu a nevylučuji, že v jednotlivých zákoutích, kam vliv knížete a církve nesahal, udrželo se spalování déle. Ale zatím proto nemáme u nás pevných dokladů. Srv. násl. poznámku.

[3]) Pozdní žárové hroby našly se v Čechách se záušnicemi a pozdní keramikou u Netolic na vršku sv. Jana (Pam. XII. 147), v mohyle u Libějic (Mitth. anthr. Wien XVI. 90) — asi z IX.—X. stol. Za doklady žárových mohyl s hradištními střepy uvádí Píč mohyly v Sové, na Blatě v Hemerách a u Radětic (vše na Bechyňsku), u Žďáru blíže Blovic, u Břišťan blíže Hořic, u Chedrbí na Čáslavsku, na Homolce u Jindř. Hradce, u Poněšic, Libějic a Čertyně. Jiné jsou již zcela nejisté (*Píč*, Starož. II. 3. 193). Za

o Lužici.[1]) V Slezsku pochovávání výjimečně se objevuje už v císařské době římské, ale u lidu se neujalo před VI. a VII. stoletím.[2]) Slované na Mohanu spalovali také déle, když byli ještě v XI. století pohany.[3]) U sousedních Germánů spalovalo se místy ještě v VIII. století, jak dosvědčují zákazy Sasům dané,[4]) nebo nálezy ve Skandinavii, kde možno oba rity sledovati od I.—VIII. stol. po Kr.[5])

Na jihu Slovanstva můžeme v Podunají a v Alpách čítati do birituální periody stol. IV.—IX. (X.), vzhledem k historickým zprávám o definitivním pokřestění alpských Slovinců v VII.—IX. stol. a pokřestění Pannonie.[6]) Archaeologicky mohli bychom míti za nejpozdější doklady spalování na př. nálezy popelnic v Černemblu v Krajině, v nichž nalezena byla i esovitá záušnice.[7]) Století však nelze určiti. Na Balkáně udržel se ovšem pohanský obřad spalování mnohem déle, jak nasvědčuje

---

velmi pozdní prohlásil prof. Píč i mohyly na Vyžlovce u Kostelce a Dobré Vůdy (Starož. III. 1. 17, 74). Ale dobrovůdská podle všeho nebyla vůbec mohylou. Kostelecké klade Píč podle keramiky do XI.—XII. stol.

[1]) Jednotlivé velmi pozdní žárové hroby v Lužici konstatoval *H. Jentsch* už dříve (Berl. Verh. 1885, 150, 383; 1890, 356; 1892, 277), pod. *Wilke* (ibid. 1901, 39), kdežto kostrové hroby se staršími (z které doby?) střepy nalezeny byly u Hažova (ibid. 1892, 277). Srv. i Gubener Gymnas. Progr. 1892. Taf. V., a *Píč*, Starož. II. 3. 194. Ze záp. Saska podal doklady *H. Seelmann* z okolí Dessavy a Halle (*Píč*, l. c.).

[2]) *Mertins*, Wegweiser 103, 111, 136. V době římské běží tu patrně jen o hroby cizího původu (Wichullá, Sackrau).

[3]) Biskup Bernwelf (794—800) zřídil sice k jejich pokřestění 14 kostelů, ale křestění šlo tak pomalu, že Jindřich II. založil k tomuto cíli nové biskupství v Bambergu r. 1007, které potom spolu s würzburským pokřestění dokonalo. Srv. k tomu listinné doklady u *Al. Hubera*, Gesch. d. Einführung und Verbr. des Christentums in Süddeutschland IV. 66, a *Holla*, Archiv f. Gesch. u. Alterth. von Oberfranken II. 25 (*J. Ranke*, Mitth. anthr. Ges. Wien XXX. Sitzb. 86).

[4]) V kapitularu paderbornském z r. 785 čteme: „Kdo spálí tělo zemřelého podle pohanského zvyku, budiž potrestán na hrdle."

[5]) *Montelius*, Cultur Schwedens 201, 241, 246.

[6]) Srv. mé SS. II. 344, 368. Ale v Pannonii první kostel zasvěcen byl teprve r. 850, tak že jistě pohanství předrželo celé IX. století. Křesťanství v Podunají počalo se šířiti od doby Konstantinovy. Srv. *Kubitschek, W.*, Zur Frage der Ausbreitung des Christentums in Pannonien (Blätter des Ver. f. Landeskunde von Niederösterr. 1897), a dále to, co jsem ve svých SS. II. 506, 508, 522 sl. vyložil o Slovanech v pohřebištích t. zv. skupiny sarmatské VI.—VIII. stol. a o krnogradském z VI.—VII. stol. Chorvatské hroby z VIII. stol. (Velká Gorica, Knin, Vrlika, Katuny) jsou už kostrové (ib. 523).

[7]) *Šmid*, Bericht Museums in Laibach f. d. Jahr. 1907, str. 37.

už celá povaha kraje s horskými kouty stranou větších cest, ale není pro to přímých dokladů. V době cara Symeona (893—927) ztěžuje si Jan Exarch, že se u bulharských Slovanů udržuje pohanství,[1]) — ale o spalování nemluví. Také nařízení papeže Mikuláše I. z r. 866 nemají o tom zmínky. Za to má narážky na spalování ještě Zákoník cara Dušana.[2]) Zákaz je sice namířen proti pověře ve vlkodlaky, ale spálení těla bylo při tom patrným pozůstatkem původního obecného spalování, jež se v dobách ještě pozdějších (až po dnes) oslabilo v zapálení ohně u hrobu.[3])

Rovněž dlouho udrželo se staré spalování v Rusi, kde se křesťanství vůbec ujímalo těžko a pomalu.

V Rusi křesťanství počalo nastupovati na místo pohanství teprve koncem X. a průběhem XI. stol. Kníže Vladimír křestěn byl r. 987 a v nejbližších letech krátce po r. 990 pokřestil čistě slovanskou část Rusi, t. j. Slovany novgorodské, Rus západně od Dněpru, počínajíc od Krivičů na vrchovisku této řeky až k dněstrovským Tivercům, a Severjany za Dněprem, kdežto ostatní Rus: Radimiči, Vjatiči a obyvatelé v oblasti rostovské, muromské a bělozerské zůstali pohany, neboť Vladimír jich nechtěl křestiti násilím.[4]) Rozdělení na eparchie stalo se r. 991.[5])

---

[1]) V Šestodnevu l. 125 ruk. synod. mosk. bibl. z r. 1263 (ed. *Potebnja M.* 1879): да се срамлѣютъ оубо вьси пошивении и скврънниии манихеи и вси погании словѣне и езыци зловѣрнии. Slovo Словѣне je v ruk. vyškrabáno, ale možno je čísti. Za výpis tento děkuji p. koll. Vondrákovi.

[2]) *St. Novaković*, Законик Стефана Душана (Bělehrad 1898) čl. 20 (str. 23): О гробѣхь. И людіи које съ вльховствомъ узимлю изъ гробовъ, тере ихь съжижу; село које то-зіи учини, да плати вражду; ако ли будѣ попь на то-зи дошьль, да му се узме поповство. Také prizrenský přepis athonský má nadpis: ‚О ресницѣхь кои тѣлеса мрьтвыихь жегуть,'' pod. bystrický ''О еретницѣхь кои . . . . жегуть,'' rakovacký: ,,О людехь кои съжизають«; pod. nadpisy mají i ravanický a sofijský (*Novakovič* 24).

[3]) *Novakovič*, l. c. 159. O pozůstatcích původního spalování napsal na základě tohoto pramene, dále M. Miličeviće a vlastních pozorování studii *S. Trojanovič*, Стари словенски погреб (Срп. Књиж. Гласник 1901, Kn. III. 50 sl.) Jiného mínění je *M. Vasić* (Бранково Коло 1901), který vidí v ohni u hrobu jen pozůstatek obětí. Srv. o tom ještě zde dále na str. 240.

[4]) *Golubinskij J.*, Исторія русской церкви. I. 1. (Moskva 1901) 172 sl., 198 sl.

[5]) *Golubinskij*, l. c. 333. Kolik bylo prvních biskupství, dobře nevíme. Pět se jich uvádí v letopisu hned: Novgorod, Černigov, Rostov, Vladimir Volyňský, Bělgorod, ale při tom čteme, že byla i v jiných městech. Podle Golubinského nevíme ještě o třech dalších, byla-li už za Vladimíra založena,

Ovšem při tomto prvém křestění nestali se křesťany ani všichni obyvatelé čisté Rusi, a jistě zbylo jich mnoho v lesích při staré víře.[1]) V oblasti druhé, kde Slované byli vůbec jen kolonisty mezi lidem cizím, křesťanství nastupovalo většinou teprve od konce XI. století, ba byly ještě končiny v XII. — XV. st., o nichž víme, že zůstaly z části pohanské.[2]) Také z archaeologických nálezů vidíme, že v slovanské Rusi na východ od Bugu a Sanu počali Poljané, jak se zdá, vlivy římskými a potom gotskými pochovávati už v IV.—VI. stol.[3]); v IX. a X.

---

o turovském, polockém a tmutorakaňském. O ostatních víme, že byla založena po Vladimíru.

[1]) Ještě za Izjaslava připomínají se v Žití prep. Feodosija (XI. stol.) pohané mezi lidem kijevským (ed. *Filaret* 170).

[2]) První biskup v Rostově Theodor vystavěl tam sice velký chrám, ale s křestěním dalším nesvedl nic. Tak i druhý Hilarion. Teprve třetí sv. Leontij (biskup do r. 1077) křestil úspěšně mládež, ostaviv stranou zatvrzelé dospělé; po něm biskup Isaja (1077—1089) pokračoval a rozšířil křesťanství i po jiných místech oblasti rostovské a suzdalské, hlavně v samé Suzdali. Ve vzdálené oblasti bělozerské křesťanství šířilo se rovněž pomalu. V Muromě existoval monastýr už r. 1096, tak že zavedení křesťanství dá se zde datovati do druhé poloviny XI. stol., ale z tradice vidíme, že učinil pro ně nejvíce teprve kníže Konstantin Svjatoslavič (1096—1129). Rjazaňská oblast, zdá se, pokřestěna byla o něco dříve. Poměrně pozdě pokřestili se i slovanští Vjatiči a Radimiči, ačkoliv byli od kijevských knížat několikráte pokořeni, — jistě ne před koncem XI. století. Stalo se to teprve po definitivním pokoření Vjatičů úsilím knížat a biskupů černigovských; v polovině XII. stol. to počínalo a ještě v dobu tu se dočítáme, že pohanští Vjatiči ubili věrozvěsta, mnicha kláštera pečerského. Podle legendy o pokřestění gorodu Mcenska v orlovské gub. žili tam mnozí v pohanské nevěře ještě do pol. XV. stol. a křesťanství zavedeno definitivně r 1445 knížetem Vasilem Dmitrijevičem a metropolitou Fotiem. Na severu byly Vladimírem pokřestěny patrně jen gorody Novgorod, Ladoga, Pskov, okolní venkov zůstal pohanským. Nejdříve se pokřestilo okolí Novgorodu, jako vůbec při gorodech, vznikajících mezi jinorodci. Tito zůstali pohany. Karelce obrátil r. 1227 novgorodský kníže Jaroslav Vsevolodovič. Hlavními borci proti křesťanství byli čaroději (волхвы) pohanští, jak o tom máme letopisné zprávy o Kijevě, Rostově i Novgorodě, a vidíme z toho, že i v Novgorodě v letech 1074—1078 křesťanství existovalo více jen jménem nežli skutečností (*Golubinskij*, l. c. I. 1. 200 sl.). Podle *Azbukina* (Очеркъ XXXIX. 264 sl.) vůbec pohanství jako náboženství trvalo v lidu až do XIV. stol. a teprve od té doby přeměnilo se jen v přežitky a pověry při různých obyčejích.

[3]) Pochovávání objevuje se v Kijevsku už na př. v hrobech u Čerňachova, Romašků a Zarubinců z III.—V. stol., provázených kulturou římskou (*Chvojka*, Поля погребенія 10, 12, 14), jakož vůbec v Zakarpatí

už pochovávali vůbec.[1]) Tak i Drevljané, naproti čemuž Sěverjané, Radimiči, Kriviči v X. stol. ještě spalovali podle výše uvedeného svědectví letopiscova a Vjatiči ještě v XII. Ve vnitru Rusi setkáváme se skutečně občas s žárovými kurhany, které mají milodary rázu XII. až XIII. stol., ale v celku možno přece jen říci, že i zde vláda žárovišť končí stoletím X. a XI. V X. stol. vystupuje silně ještě v pohřebištích Severjanů a Radimičů u Smolenska a Černigova,[2]) ale potom zde mizí, v XI.—XII. nadobro ustupuje i na Berezině,[3]) v Jaroslavsku, Vladiměřsku, Suzdalsku,[4]) v X. — XI. přestává spalování v gub. petrohradské a novgorodské [5]) a v přiladožských mohylníkách.[6]) Žádné poučení kijevských nebo novgorodských biskupů z XII.—XIII. stol. nezmiňuje se, pokud vím, o spalování. Byla tedy perioda biritualní zde dosti dlouhá, počínajíc asi v IV. stol. a končíc v XII. a na jednotlivých místech odlehlých zajisté ještě později, v XIV. a v XV. stol., tak jako v sousední Litvě, Kurlandii a Estonsku, kde vedle velmi pozdních žárových hrobů [7]) máme i historické doklady, že se spalovalo ještě

---

z doby římské jsou kostry dosti hojné (Podhajczyky, Trembowla, Hleszczawa, Mater. IV. 116, 118, 123 sl.). Gotská pohřebiště kostrová známe jen od Gurzufu na Krimu z VI.—VII. stol. (*Rěpnikov*, Изв. арх. ком. XIX. 1—80, Зап. Общ. Odessa XXVII. 101).

[1]) Srv. *Antonovič*, Древл. мог. 3. Žárové hroby z IX.—X. stol. jsou v Kijevsku už jen výjimkou (*Spicyn*, Зап. XI. 265). Příkladem je kurhan u Sovky blíže Kijeva s věcmi X. stol. (tamže 266). Také na Volyni jsou velmi řídké (tamže).

[2]) *Samokvasov*, Могилы р. земли 196, *Spicyn*, Зап. арх. Petr. VIII. 1, 185, XI. 241, 264, 265, 293. V okolí Smolenska je z X. stol. ještě většina kurhanů žárových a jdou až do XI. stol., na př. u Voločků u Smolenska (*Spicyn*, Зап. XI. 180). Také v žárových mohylách u Ljubeče (Černigov) našel Antonovič pozdní popelnice s vlnovkou, na kruhu robené (Труды предвар. ком. XIV. арх. с. 1906, 28). V kurské gub. spadají podle Spicyna poslední hroby žárové do X. stol. (Зап. арх. XI. 241).

[3]) *Zavitněvič*, Зап. арх. X. 326.

[4]) U Jaroslavi srv. pohřebiště z X—XI. stol. u Bolš. Temerjova (Выставка антр. II. 307, Каталогъ Ист. Музея 252), pro Vladiměř a Suzdal srv. *Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. 96.

[5]) V petrohradských kurhanech XI.—XII. stol. rozložených na západ od Gatčiny (slov.?) je žárový hrob jen nepatrnou výjimkou (1%) podle výkopů Ivanovského (Кург. петерб. 7 sl.), v gdovských při Čudském jezeře poslední žárové patří do XI. stol. (*Spicyn*, Гдовские кург. 12; srv. též *Spicyn*, Зап. арх. XI. 350).

[6]) *Brandenburg* (Кург. Прилад. 3, 19). Zde v kurhanech s mincemi XI. stol. našel se jen pohřeb, při mincích X. stol. pohřeb i spálení.

[7]) Srv. na př. pohřebiště u Pasilna na ř. Vindavě, kde v kotlových hrobech žárových (popel na hromádce v jámě) našly se mince z XIII.

ve XIV. a XVI. století.[1]) Jako na západě setkáváme se i na slovanském východě v hrobech této doby s doklady obou ritů nejen na jednom pohřebišti,[2]) ale i v jednom hrobě.[3])

Jak je viděti, byla birituální perioda u Slovanů sice různého trvání, ale přece dosti dlouhá, tak že při konci doby pohanské lze vskutku uznávati současnou existenci obou ritů. Při tom nutno opět s důrazem vytknouti, že to nebylo pouze křesťanství, které způsobilo změnu ritu původního. Poukázal jsem už výše, že vlivy cizími (nejvíce římskými)

---

a XIV. stol. ((Арх. Изв. Зам. IV. 35). Ale v mohylníku ljucinském (vitebská gub.), který v jádru náležel IX.—X. stol., bylo už jen 12.5% hrobů žárových, tak že i v některých krajích lotyšských X. stol. bylo dobou přechodu. Podobně v pohřebišti u Sołopisk u Lidy ve Vilensku (Mater. X. 9, 39 sl., XI. 57 sl., *Spicyn*, Арх. Изв. Зам. II. 403). Ovšem na jiných místech a zejména některých vznešených rodech udržela se stará tradice mnohem déle. Před X. stol. se v Litvě také spalovalo (*Spicyn*, Зап. XI. 297).

[1]) Srv. líčení pohřbu litevského knížete Gedimina k r. 1329 u M. Stryjkowského, Kron. polska. Kn. XI. na konci (ed. Varšava 1846. I. 386). Guagnini docela — smíme-li věřiti jeho zprávě, rovněž jako Stryjkowskému — dí, že se spalovalo ještě za jeho doby (t. j. v druhé pol. XVI. století) ve Žmudi při hranicích Kurlandie. (De orig. Lith. in Pistorii Scr. rer. polon. II. 391: hic modus adhuc hodie in partibus Samogitiae confinibus Curlandiae ab agrestibus quibusdam observatur). O tom, jak se udrželo pohanství na Litvě až do XVI. stol. (i officiálně), srv. *Brückner*, Litwa 63 sl., 74 sl.

[2]) Styk pochovávání a spalování na jednom pohřebišti je tedy přirozeným postulátem archaeologie. Ale doklady starší nebývají věrohodné a potřebují pravidlem ověření v tom směru, zda žárový hrob je vskutku současný s pozdním kostrovým. Oba rity z Pomoří hlášeny jsou na př. z Rostoku v Meklenburku Lischem (Correspondenzblatt 1871, 51), na Galgenbergu u Volínu (Monatsblatt d. pomm. Alt. Ges. 1891, 107, Berl. Verh. 1899, 217); *Beltz* dí (Altertümer 375), že jednotlivé hroby žárové vedle koster objevují se téměř na všech slov. pohřebištích Meklenburska (Bobzin, Grevenstein, Altgutendorf). Srv. výše na str. 231. pozn. 4. Z mnoha příkladů východních uvádím na př. kurhany u Sudžy v gub. kurské, u Sědněva, u Volokotina v gluchovském új. (*Samokvasov*, Могилы 204, 210, 213), kurhany na jihu Ladogy (*Brandenburg*, Кург. Прилад. 25, Труды VII. арх. с. Jaroslav I. 8, 9), z okolí Ljubeče v černig. gub. (*Antonovič*, Труды предв. ком. XIV. с. 28), v zemi drevljanské u Grubska (*Antonovič*, Раскопки 9), u Miropole na Sluči (*Hamčenko*, Труды XI. арх. с. I.), u Rogačeva (*Fursov-Čolovskij*, Арх. Изв. Зам. 1893, 112), kurhany u Gnězdova, Gžatska, Slobodky, Saků v smolen. gub. (*Sizov*, Смол. кург. 6, 78, Зап. VII. 1, 118, VIII., 185) atd. O současném spalování a pochovávání v Rusi srv. i stať ***Ivanovského*** (Труды VIII. арх. с. IV. 184).

[3]) Na př. v právě uvedených mohylách u Ladogy, prozkoumaných gen. Brandenburgem.

počala změna na několika místech dříve, než zavládlo křesťanství, a to již dosti intensivně, zejména v Podunají, pak při Baltickém moři a v zemi volyňskokijevské.[1]) Na jihu ruském působil již odedávna také vliv Skythosarmatů (a jiných ještě kočovníků), kteří pochovávali [2]) — vliv ten uvidíme i v jiném ještě směru — a nerozpakoval bych se proto i část starších hrobů kostrových z doby před i po Kristu, které ruští archaeologové řadí podle milodarů mezi t. zv. kurhany skythosarmatského typu (zejména hroby ze severní oblasti), přičísti také Slovanům se Skythy a Sarmaty sousedícím a přišlým pod jejich vládu nebo kulturní vliv.[3])

V celku vzato, existovalo sice pochovávání u Slovanů vedle původního a základního spalování, ale vezmeme-li v úvahu celou pohanskou dobu, existovalo před dobou římskou jen v míře nepatrné, jen výjimkou tak, že vlastní doba birituální nastupuje teprve vlivem římsko-křesťanským. Proto také nemohu souhlasiti s A. Kotljarevským, který míní, že oba obřady existovaly u Slovanů vedle sebe odedávna, že se při tom tradicí prvotní předvěké pochovávání udržovalo v některých rodech, zatím co se u jiných ujalo spalování. Podle Kotljarevského nebyly to důvody a rozdíly náboženské nebo majetkové, které vedly jednou k spalování, po druhé k pochovávání, nýbrž prostě různé staré rodinné tradice.[4])

---

[1]) U Římanů počalo převažovati pochovávání už od doby císařské (*Blümner*, Privatalt. 487).

[2]) Ovšem ani u Turkotatarů nebylo pochovávání výhradně praktikováno. O Bulharech dí Bekrí, že spalují i pochovávají (ed. *Rozen* 64), podle Mas'údího spalují (*Harkavi* 127). O Burtasích dí prvý, že jeden kmen z nich spaluje, druhý pochovává (tamže 62). Dosud spalují Korjaci ve vých. Asii, Giljaci na Amuru a Čukčové (zde to již zaniká), Burjati pochovávají, ale šamany spalují, Burjati lamaiti spalují neúplně a staví popel lamů v nádobách na chlumy do dřevěných kapliček, dále spalují pohanští Tunguzové na Jenisseji a Kalmyci jednak kladou těla do jam, jednak a to slavně spalují, načež popel ukládají do malých domků z cihel nebo hlíny. (Изв. общ. арх. Kazaň, X. 82, 83, 197, 199, 203, 289, 293, 402). Podle Ivanovského (srv. str. 237 pozn. 2) užívají dosud obou ritů i západomongolští Torgouti.

[3]) Srv. SS. I. 499. Podobně *Anučin*, Сани 205 sl. (Моск. Древности 1890, XIV.).

[4]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 242 sl. U jiných národů indoevropských jsou ovšem literárně oba obřady doloženy, na př. u Řeků a Římanů (*Hirt*, Indog. 503, 734, *E. Rhode*, Psyche Freiburg 1898, 225, *Blümner*, Privatalt. 487), u Thráků (Herodot V. 8), u Etrusků (v nálezech) a také u nordických Germánů, na př. v prvních 4 stoletích po Kr. (*Montelius*, Cultur 201) a Gallů (podle Caesara spalovali, De bello gall. VI. 19, ale t. zv. marnská kultura V—I. st. př. Kr. je i v Gallii v hrobech kostrových).

Ale tak to rozděleno nebylo, jak jsme viděli, a bude vždy lépe, jestliže pro dobu, v níž můžeme Slovany sledovati, pokládati budeme spalování za obřad základní a povšechný a místní pochovávání jen za výjimku, vzniklou vlivem cizím.[1])

Jaká byla původní myšlénková podstata spalování, nevíme, neboť to, co vykládá Fadlán o Rusech,[2]) zdá se mi býti jen frasí, vzniklou z učení různých orientálních náboženství. Je to právě tak učené, jako když praví Kardízí o Kirgizech, že spalují své mrtvé proto, poněvadž, jak sami vykládají, oheň jest nejčistší věc a vše, co v oheň přijde, očistí se jím dokonale, tedy i mrtvý.[3])

Že představa, jež vedla k spalování, může vésti i k nápadu nespalovati tělo celé, nýbrž jen určité části jeho, je zcela přirozené a máme to též doloženo analogiemi ze života primitivních národů.[4]) Smíme-li však vedle obou ritů i u Slovanů připustiti podobný zvyk úmyslného částečného spalování, resp. „částečného pochovávání," neodvažuji se dosud říci. Našel jsem sice řadu archaeologických zpráv připomínajících „částečné spalování" nebo „částečné pochování" v jednotlivých hrobech, — ale nemám ke zprávám těmto dostatečné důvěry pro rozřešení otázky tak delikátní a mnohé nálezy, jež by sem zdánlivě patřily, dlužno asi uvésti na nepořádné, nedokonalé spálení, s kterým se občas v pozdních hrobech setkáváme.[5])

Že by toto nedokonalé „opálení" mrtvého v ruských kurhanech (обжиганіе покойниковъ) bylo úmyslné a příznakem přechodu jednoho

---

[1]) Tak bych spíše vykládal obojí ritus v Čerňachově a Romaškách na Kijevsku než rozlišením podle pohlaví, jak soudil Chvojka domnívaje se, že muži byli pochováváni a ženy spalovány (Поля погреб. 14). Bylo by ovšem třeba dříve přesněji zjistiti pohlaví zachovaných koster, a neříditi se jenom milodary.

[2]) K svému líčení pohřbu ruského z r. 922 připojuje Ibn Fadlán výrok, který pronesl jeden Rus k jeho tlumočníkovi: „Vy Arabové jste přece jen pošetilý národ. Vezmete toho, jehož jste nejvíce ctili a milovali, a hodíte ho do země na pospas plazům a červům. Naproti tomu my jej spálíme v okamžiku tak, že ihned, bez průtahu vchází do ráje!" (*Harkavi*, Сказ. 100). *S. Müller* (Nord. Altertumskunde I. 367) a po něm *H. Hirt* (Indog. 502) přijímají však tuto ideu za základ a příčinu proměny starého pochování v spalování (u Indoevropanů).

[3]) ed. *Bartold* 111.

[4]) Srv. *Tylor*, Anfänge der Cultur (Leipzig 1873) I. 444, *Olshausen*, Verh. Berl. 1892, 163.

[5]) Srv. zprávu sl. *Melnikové* z nálezů volyňských. Melniková myslí, že později mrtvé jen opalovali a opálené kladli do srubů (Труды арх. c. Kijev 1899 I 503). Pod. *Brandenburg* o kurhanech na ř. Paši (Кург. Прил. 26).

ritu v druhý, jak někteří archaeologové soudí,[1]) nemohu říci s určitostí, ač máme toho jinde analogie.[2])

II.

Průběh obřadu. Obřad spálení, resp. pochovávání mrtvého konal se podle dokladů archaeologických a zpráv normálně a v základních rysech takto:

Tělo mrtvého bylo za pláče a zpěvu převezeno na hřbitov a sice buď na společné žároviště nebo k samostatnému hrobu, jehož spodek už byl upraven. Tam byla z dříví narovnána hranice, na ni položen mrtvý, buď prostě, nebo na desce, nebo na loďce, s oděvem a výzbrojí, v nichž za života chodil, načež byla hranice od příbuzných zapálena. Po spálení hranice a těla buď hned nebo na druhý den sebrali pozůstalí popel s opálenými zbytky kostí, zbraní, šperků buď prostě na hromádku nebo jej vsypali do popelnice, kterou zasypali mohylou, nebo konečně postavili na mohylu, na kámen, na kůl, podle toho, jaký hrob strojiti bylo v kraji a v rodě zvykem. K popelnici připojeny byly dary, které měly sloužiti zemřelému na onom světě, ba i ženy, sluhové, koně a psi bývali zabiti a spolu pohřbeni za týmž účelem. Byl-li mrtvý bez spálení pochován, bylo tělo uloženo s milodary pod podobnou mohylu, a na místě zapálena byla aspoň hranice obětní, při níž konána byla i první pohřební hostina.

Byly ovšem pohřby ještě jednodušší, ať už příčinou toho byla opuštěnost, chudoba nebo spěch, nebo nízké postavení sociální, na př. u lidí nevolných a otroků,[3]) ale v celku přece obvyklým byl obřad právě vylíčený a hroby, resp. pohřby jednotlivé liší se od tohoto základu obyčejně jen větším nebo menším rozvojem detailů a větší, menší nádherou obřadu a bohatostí milodarů. V slovanských zemích

---

[1]) Srv. výklad Melnikové v předešlé poznámce. Podobně se vyslovili Fursov a Zavitněvič na základě některých nálezů z gub. mohylevské nebo (ale méně) i gub. minské (Srv. *Fursov-Čolovskij*, Дневник 1892 a ref. *Zavitněvičův* v Этн. Обозр. 1893, 201). Srv. též debattu na sjezdu ve Vilně (Протоколлы съѣзда II. 117).

[2]) Tak prý pochovávají těla polospálená dosud zabajkalští Burjaté (Изв. арх. общ. Kazaň X. 203).

[3]) O tom, jak otrokům byl normální pohřeb odpírán, na př. u Rusů, srv. zprávu Fadlánovu, podle níž otroci ruských kupců, když zemřeli, byli prostě beze všeho pohřbu ponecháni venku zvěři na pospas (*Harkavi* 96). Otrokům dostalo se pohřebního obřadu jen, když byli zabiti, aby pánu sloužili opět na onom světě.

nalézáme vskutku celý řetěz hrobů od nejjednodušších a nejchudších, v nichž ani popelnic nebývá, jen hromádka popele a nějaký střep nebo zase u kostry kroužek, nožík, — až po bohaté hroby knížecí. V celku však dlužno při této příležitosti opětně konstatovati, že typickým příznakem slovanských pohřebišť je poměrná chudost proti nordickým na severu nebo skythosarmatským a turkotatarským na jihu. To lze pozorovati na všech stranách Slovanstva.[1]) Proto s tohoto archaeologického hlediska musíme pokládati slovanskou materiální

[1]) Chudobu slovanských pohřebišť IX.—XI. stol. v Rusku dokumentují mohyly kijevské i volyňské (*Antonovič*, Труды арх. с. Kijev 1901, I. 137, *Spicyn*, Зап. арх. XI. 265, 284, *Melniková*, Труды арх. с. Kijev I. 492 sl., *Jarockij*, Арх. Лѣт. 1903, 176, 182, *Steinheil*, tamže 1904, 136 sl., *Hamčenko*, Труды арх. с. Vilno II. 129, Изв. арх. с. Kijev 149) i petrohradské (*Spicyn*, Кург. петерб. 12), i volchovské (*Brandenburg*, Труды VII. арх. с. I. 11, 16, 18), i severjanské a radimičské (*Spicyn*, Радим. кург. Зап. арх. VIII. 12, 16, *Antonovič*, Труды IX. арх. с.. II. 48), i kurhany na Berezině (*Kondakov-Tolstoj*, Памятники V. 67) i v gub. moskevské (*Bogdanov*, Матер. 10). Ve volyňských nenašla Melniková v polovině hrobů nic více, než nějaký střep nebo hřebík a N. Brandenburg kopal jednou při Volchovu s 15 lidmi po dva měsíce ohromný kurhan 9 *m* vysoký a našel v něm jen kousek železa a bronzového drátu, hrnéček s popelem lidským a vrstvu spálených kostí (l. c.). Také slovanské hroby meklenburské jsou vesměs chudé (*Beltz*, Altertümer 376), rovněž záp. pruské (*Lissauer*, Denkmäler 175) a totéž platí o uherských z doby VI.—VIII. stol. (*Hampel*, Alterthümer I. 8, 9). Také hroby u Krainburgu z převeliké části byly chudé (*Šmid*, Jahrb. Altertumsk. I. 55); český inventář je také chudý (*Píč*, Starož. III. 1. 77) a české mohylky z doby V.—VIII. stol. nemají téměř milodarů mimo nějaké střepy (*Píč*, l. c.). Příkladem jednotlivých bohatých hrobů znamenitých lidí, snad knížat, jsou mohyly gnězdovské (srv. Зап. арх. Слав. отд. VIII. 1, 185 sl.) nebo tři známé kurhany černigovské (Черная могиля, могиля княжны чорны, Гульбище) nebo velká mohyla v guščinské skupině (*Samokvasov*, Могилы 195 sl.). Krásným příkladem pohřbu sloužiž obsah velké mohyly, kterou Vlad. Sizov vykopal v gnězdovském mohylníku v smolenské gubernii. Kurhan byl 9 *m* vysoký a měl v obvodu 103 *m*. Vnitřní obsah ukazoval na následující způsob pohřbu: Nejdříve byl ze země nasypán okrouhlý spodek mohyly, posypán vrstvou bílého písku. V prostřed postavena hranice, na niž byl položen mrtvý v plné zbroji a v úboru ozdobeném zlatem i stříbrem a spálen. Pozůstalé zbraně sebrány a uloženy potom mimo žároviště, blíže ke kraji na hromádku tak, že nejdříve položeno bylo tam kopí a meč, prázdný hrnéček a ozdobný talíř; potom byl zařezán beránek a položen na tyto věci, potom přinesena ještě přílba s ostatními částmi výzbroje, vše obloženo řadou kamení a na vrch položen dřevěný, rudě natřený štít. Mnoho drobností zbylo ovšem ještě v centrálním popelišti (*Sizov*, Кург. смолен. 8 sl.).

kulturu za poměrně chudou, zejména před tím, než se v X.—XI. stol. rozmohl obchod arabskobyzantský.[1])

Bližší výklad o jednotlivých věcech hrobního inventáře a tím i o detailech domácího bytu slovanského bude podán na příslušných místech této a následujících kapitol. Zde bych jen povšechně podotkl, že se v hrobech nejčastěji nalézají hrnéčky, do nichž se mrtvým dávalo jídlo,[2]) a jež zastupují občas dřevěná, železem okovaná vědérka a pak vedle zbytků, jež náležely k úboru, hlavně železné nožíky, srpy a ocilky (u pasu mužů), ze šperků bronzové nebo stříbrné kroužky k ozdobě hlavy, kolliery ze skleněných perel, přezky, jehlice a různé závěsky, z toaletního inventáře nůžky, hřebeny, zrcádka a pincetty. Řidčí jsou již zbraně (přílby, kování štítů, kopí, luk, toulec se šipkami, sekera a části výstroje koňského) a některé další předměty domácího bytu: klíče a zámky, koštěné i železné jehly, lžičky, přesleny, žernovy, udice. Zvláštností jsou na př. vážky se závažím, rohy picí, nástroje hudební, číše z lebek zhotovené a pod. Normální jsou dále v mohylách i kosti různých domácích a lesních zvířat (srv. dále a výše str. 171) a dosti hojné rybí kosti a mušle říční (někdy i mořské, zejména *Cyprea*).

Že by byli Slované, pochovávajíce mrtvé a kladouce do hrobů milodary, sami je rozbíjeli a ničili, není starých zpráv a archaeologie také nepodává mnoho dokladů. Rozlámaných zbraní a úmyslně rozbitých nádob z pozdějších nálezů téměř není. Místo nádob se sice přečasto nalézají střepy, ale jen jednotlivé[3]) a tak se zdá, že střep měl pouze z ekonomie zastoupiti celou nádobu. Zbraně a věci bývají sice hojně poškozeny, ale více ohněm nebo rzí, než úmyslným násilím.[4]) Nicméně není třeba zvyku toho, který má v životě primitivních národů hojně analogií, Slovanům upírati,[5]) a to tím méně, že jsou přece jenom

---

[1]) Srv. výše v úvodě str. 49 sl.

[2]) O jídlech, která se dávala do hrobů, srv. výše str. 171. Přímo to dokládá perský geograf o Rusech, pravě, že kladou do hrobu mrtvého se vším oděvem, šperkem a s ním i jídlo a pití (ed. *Tumanskij* 136); srv. Rosteh (*Harkavi*, Сказ. 270) a o Rusích Fadlán (*Harkavi*, Сказ. 98).

[3]) Melniková nalézala ve volyňských mohylách přečasto střepy, ale nádoba se z nich sestaviti dala jen zřídka (Труды XI. арх. с. I. 492). Výjimkou zdají se býti Siblíkovy nálezy z mohyl blatenských, z nichž se střepy daly sestaviti v celé nádoby (Pam. XXI. 573).

[4]) Úmyslně zlomené meče pozoroval Brandenburg v ladožských mohylách, ale jen zřídka (Курганы 12). Ke charakteristice gnězdovských mohyl náleží zase, že meče nebo kopí byly tam občas vetknuty do země (*Sizov*, Кург. смолен. 28, 82, 96).

[5]) Přijímal jej *Kotljarevskij*, Погр. об. 221, 251.

nálezy a také v pozdější tradici slovanské máme doklady podobných, snad prastarých obyčejů, na př. lámání zbraní před smrtí.[1]) Ovšemže při tom může běžeti jen o snahu zničiti zbraň, aby jí nemohl jiný již užiti a ne o starou tradici, založenou na víře, že i zbraň zničením přechází v nový život na onom světě. Vážnější je, že Srbové v Skoplansku dosud rozbíjejí nádoby, kterých nad hrobem upotřebili pro pohřební hostinu.[2])

Toto dávání milodarů do hrobu nepřestalo ani po zavedení křesťanství, ba křesťanství je místy, jako u jižních a východních Slovanů, přímo přejalo a sankcionovalo, jak to dosvědčují mnohé zvyky, při nichž pop oficiálně podílí, zejména jídlem, i mrtvého.[3]) Proto také v Rusku setkáváme se s hojnějšími milodary i v hrobech z XV.—XVI. stol.[4]), kdežto na západě velmi brzy mizejí, a inventář hrobní omezuje se pak jen na to, co mrtvý měl na sobě (šaty, zbraň a šperk). Nicméně je jisto, že se i tu kladení zvláštních milodarů mrtvému do hrobu, zejména potravy, udrželo dlouho, byť i bez církevní sankce; nejen Hájek v XVI., ale i sám Dobrovský dosvědčuje, že ještě v XVIII. stol. v Čechách kladli mrtvému bochník chleba a džbán vody do hrobu,[5]) a není tudíž zcela správno, pravili se, že od konce XI. stol. nenalézáme u nás žádných milodarů v hrobech na důkaz toho, že zákaz Břetislavův pronikl koncem XI. stol. úplně.[6]) Zvyk dávati mrtvému jídlo a pití do hrobu udržel se ostatně po dnes na Slovensku, v Rusku, v Polsku [7]) a na jihu. Také čteme, že na př. ženám dávají do hrobu

[1]) Marko kralevič, jsa blízek smrti, usekne šavlí hlavu věrnému koni, rozlomí pak šavli i kopí a zahodí v moře buzdovan. (*Karadžić*, Срп. пjесме. Vídeň 1841. II. 441).

[2]) *Murko* (Wörter u. Sachen II. 81, 160).

[3]) Srv. bližší dále v odstavci o tryzně a stravě.

[4]) Srv. na př. nálezy na hřbitově chrámu černigovského (*Samokvasov*, Могилы 254 sl.).

[5]) *Dobrovský*, Begräbnissart 357 (Srv. výše str. 225). *Hájek*, Kronika (ed. 1541) CXLVII. b.

[6]) *Píč*, Starož. III. 1, 75.

[7]) Na Slovensku chléb a vodu v Trenčansku, Gemeru, Novohradě (*B. Němcová*, Sebr. spisy IV. 203 ed. Kober 1897), v Turci (*Kollár*, Zpiewanky I. 26, Sl. Pohľady XV. 23, 27, *Zíbrt*, Seznam pověr 20 sl.), na Rusi chléb, hrnec kaše a vodku (*Jaščuržinskij*, Труды VII. арх. с. Jaroslav II. Prot. 64; Этн. Об. 1898, III. 93, Kiев. Стар. 1890, I. 130, *Sumcov*, Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ. Charkov 1885, *Šejn*, Матер. I. 2, 509 sl.). V Poznaňsku dávají k truhle chléb a kalíšek vodky pro mrtvého(*Kolberg*, Lud XI. 165), pod. v Lubelsku (tamže XVI. 133). Podobné zvyky u haličských Rusů a Poláků viz u *Kotljarevského*, Погр. об. 248, ve Wisłe VII. 389 a *Pačovského M.*, Народний похоронний обряд на Руси (Звит. дир. акад. гімн. Lvov 1903, 12).

plátno a jehlu s nití,[1]) zrcadlo,[2]) na baltickém pobřeží síť rybářskou.[3])

III.

Vylíčený základní obřad s kladením milodarů v hrob doplněn a komplikován býval ještě řadou dalších zvyků.

Při vynášení mrtvého z domu — při čemž se podle všeho nevycházelo z domu dveřmi, ale zvláštním ad hoc udělaným otvorem ze strachu, aby se mrtvý dveřmi stále otevřenými nevrátil, [4])

---

[1]) Tak v Bulharsku zemřelým ženám dávají do hrobu jehly s nití a hřebeny (*Paraškevov P.*, Погр. обичаи у бълчаритѣ. Изв. на семинара по слав. филология II. Sofia 1907, 380), podobně na Podolí (*Bogusławski*, Słow. II. 798). Podobně činí Litevci (*Brückner*, Litva 80) a Ostjaci (Жив. Стар. V. 1895) a tuguzští Goldi a Oročani docela zastrkují do hrobu zapálenou dýmku (Изв. арх. общ. Kazaň. X. 90, 91), což ostatně máme i na Bělorusi (*Šejn* Мат. I. 2, 531, 533, 534, 542, 554, 563).

[2]) Srv. výše str. 161.

[3]) *Sartori*, Sitte 136.

[4]) Přímý starý doklad toho máme v Letopisu Kijevském, kde se to připomíná při vynášení těla knížete Vladimíra r. 1015 (Lavr.[3] 127: Умреже на Берестовѣмъ и . . . . . ночью же межю клѣтми проимавше помостъ, обертѣвши въ коверъ и, ужи съвѣсиша на землю; възложьше и на сани, везъше . . . " Podle *Anučina* (Древности XIV. 94) neběželo tu o průlom v domě, nýbrž pouze v ohradě dvora knížecího, což vykládá na základě miniatury Сказ. o Borisu a Glěbu silvestr. rukopisu. Ale miniatura sama o tom nepřesvědčuje (srv. dále str. 271). Že však vynášení těla průlomem bylo i jinde u Slovanů zvykem, souditi můžeme z přežitků a tradic zachovaných v Rusi, Polsku, na Balkáně a na Slovensku, — pokud mi známo. V Bulharsku podle Paraškevova (Погр. об. 399) vynášeli dříve tělo skrze okno nebo dírou ve zdi, ba i dnes se to ještě místy dělá; podobně v Srbsku vynášejí mrtvého dolními dveřmi. V Rusi a v Mazurech připomíná se vynášení oknem (*Kotljarevskij*, Погр. об. 127) a téhož původu je patrně zvyk maloruský od Romnů, kde nevynášejí tělo skrze vrata dvoru, nýbrž skrze plot (*Anučin*, l. c. 97). V tradici slovenské připomíná se také díra pod prahem, kterou tělo mrtvého vytáhli a odnesli. *Kr. Chorvát* (Slov. Pohľady XV. 18) uvádí povídku, v níž dívka si žádá: „Dajte pod prah jamu vykopať a tou dierou vytiahnite moju truhlu von z domu!", a vynášení mrtvého dírou pod prahem zná rovněž i tradice ruská (*Afanasjev*, Древности I. 40, Нар. рус. сказки VI. č. 66. cit. *Anučin*, l. c. 92). Anučin na jiném místě připomíná, že i tělo Borise Godunova, když bylo vyzvednuto z hrobu, vyneseno bylo z Archangelského soboru otvorem v stěně udělaným (tamže 83, *Kotljarevskij* 127). Tentýž zvyk je ostatně doložen i na západě Slovanstva, u Germánů (*Grimm*, Rechtsalterthümer 726—728, *Weinhold*, Altnord. Leben 476, *Sartori*, Sitte 143, *Rochholz*, Deutscher Glaube und Brauch, Berlin 1867, II. 171, srv. *Anučin*, 91) i na severovýchodě Rusi u Samojedů, Ostjaků, Juraků, Tunguzů. Samojedové na př. za nic by mrtvého nevynesli dveřmi (Изв.

provázelo příbuzenstvo zemřelého jednak chvalořečí, jednak pláčem a kvílením žen,[1]) které se chvílemi stupňovalo i ve draní lící a rukou nehty a přímé zraňování těla.[2])

Ovšem ve skutečnosti bylo to již více tradicionální zvyklostí, než výrazem pocitů, z nichž to původně vyšlo.[3]) Doklady máme ovšem

---

арх. общ. Kazaň X. 295). Je to vůbec zvyk po celém světě rozšířený. Srv. analogie uvedené na př. *Lippertem*, Seelencult 10, 11, *Tylorem*, Anfänge der Cultur II. 26—27, *Wundtem*, Völkerpsychologie IV. 246, 252 a hlavně *Anučinem* l. c. 88—92. Všude — tedy i u Slovanů — dlužno jej vyložiti obavou, aby duše zemřelého nevrátila se jako nepříznivý vampyr otvorem, kterým vyšla, zase zpět. Běží tu tedy o zmatení, zmýlení nepříznivých daemonů.

[1]) Místy dosud obvyklé chvalořeči jsou jistě také pozůstatkem starých dob, a nepochybuji, že se u starých Slovanů vyvinula kasta podobných řečníků — čarodějů (скоморохи, скомрахи, srv. výše str. 92) jaké připomíná u sousedních Prusů smlouva s rytíři německými r. 1249: „Promiserunt etiam (illi de Pomezania, Warmia et Nattania) quod inter se non haberunt de caetero Tilussones et Linguschones, homines videlicet mendacissimos, histriones, qui quasi gentilium sacerdotes in exequiis defunctorum in tormentorum infernalium poena promerentur, dicentes malum bonum et laudantes mortuos de suis furtis et spoliis, immundiciis et rapinis ac aliis vitiis et peccatis, quae dum viverent perpetrarunt, ac erectis in coelum luminibus clamantes mendaciter asserunt, se videre presentem defunctum per medium coeli volantem in equo armis fulgentibus decoratum, usum in manu ferrentem, et cum comitatu magno in aliud seculum procedentem, talibus et assimilibus mendaciis populum seducentes et ad ritus gentilium revocantes." Starou formu těchto řečí a nářků nad mrtvým z litevsko-ruské hranice srv. u Menetia (Scr. rer. Livon. II. 1848, 389. Cit. *Kotljarevskij*, Погр. об. 150).

[2]) V letopisu r. 945 kněžna Olga pláče nad hrobem mužovým ve smyslu obřadném. V tomto smyslu dlužno vůbec rozuměti letopisnému terminu плакатися на комъ nebo по комъ (*Kotljarevskij*, Погр. об. 120, *Srezněvskij*, Матер. II. 951), — na př. nad Olgou kněžnou r. 969. Srv. též bezměrný pláč (плачь безмѣрный) v citátu z Žití Konstantina Muromského v následující poznámce, nebo pláč nad hrobem s velkým křikem v Stoglavu (*Kotljarevskij* 148), a „velký pláč", jako po mrtvém, v Žití sv. Feodosija (ed. *Filaret* 138, 145). Nářky pohřební u pohanských Pomořanů připomíná Ebbo Vita Ottonis I. 6, u Poláků Mierzwa a Kadlubek (*Bielowski* MPH. II. 182, 268), písně táhlé nad hrobem Fadlán u Rusů (*Harkavi* 99).

[3]) Podobné zvyky při pohřbech jsou hojné u primitivních národů (srv. *Ploss*, Das Weib II. 677 Trauerverstümmelungen). Dr. Bartels, vydavatel Plossa, vykládá to za alegorii původního usmrcování se, *Samter* (Geburt 191) za oběť krve pro duši zemřelého. Ať byl původ jakýkoliv, netřeba pochybovati, že časem rvaní vlasů a draní lící dostalo charakter oběti a proto také leckde na místo rvaní nastoupilo ustřihování vlasů spojené s obětováním (srv. analogie u *Samtera*, Geburt 179 sl.). Ze XVI. stol.

jenom písemné. Pro starou Rus líčí tento zvyk názorně Žití Konstantina Muromského,[1]) připomíná je však i Ibn Rosteh a Mas'údí;[2]) u Čechů doloženo draní lící Canapariovým Životem sv. Vojtěcha a Hájkem,[3]) u Poláků tradicí u Mierzwy a Kadlubka;[4]) snad také sem (totiž Slovanům podunajským) patří i zpráva Jordanova o tom, jak bojovníci Attilovi

---

máme zprávu Busbekovu o tom, že ženy srbské ustřižené vlasy věšely nad hrob nebožtíkův (Rad XXXVII. 116.: ,,erant autem ad plura sepulchra appensae comae, quas mulieres aut puellae in funere necessariorum luctus indicium posuerant. Srv. *Zíbrt*, Seznam 27). Dále srv. i *Preus K.*, Die Menschenopfer und Selbstverstümmelung bei der Todtentrauer in Amerika. Berlin 1896 a *R. Andree*, Ethnogr. Parallelen I. 147. O bezprostředních sousedech Slovanů Skythech máme doklad u Herodota IV. 71. Stará západoevropská církevní nařízení hojně zapovídají i ustřihování vlasů, rvaní, i drásání a poraňování nožem lící (viz *Zíbrt*, Seznam 12).

[1]) Toto Žití není sice starší XVI. století, ale zachovalo mnohé tradice starých pohanských zvyklostí pohřebních. Když Konstantin Muromský pochoval zemřelého svého syna Michala obřadem křesťanským, tu čteme v něm, že: ,,Невѣрніи людіе видяще сія, дивляхуся, еже не по ихъ обычаю творимо бѣ погребеніе яко погребаему сыну самодержцеву, взнакъ на востокѣ, а могилы верхъ холмомъ не сыпаху, но равно съ землею, ни тризнища, ни дыни (бдыни?) не дѣяху, ни битвы, ни ножекроенія (кожикроянія) не творяшеся, ни лицедранія, ни плача безмѣрнаго и о томъ безумніи ругахуся. . . .'' Dále autor, vyloživ o obrácení Muromy na křesťanství, pokračuje takto: ,,Гдѣ рѣкамъ и езеромъ требы кладущеи? гдѣ кладезямъ кланяющеися, очныя ради немощи умывающеися и сребреници въ ня поверзающей? Гдѣ кони закалающей по мертвыхъ и ременная плетенія древолазная съ ними въ землю покоповающеи и битвы и кроенія (лицъ), или натреканія (настреканія) и дранія творящей? Гдѣ свѣрѣпія и бѣсованія и горшая согрѣшенія восклицающихъ? Они бо вси посрамишася, ницы на земли лежать и пребыша мертвы.'' (Otištěno z *Kotljarevského* 128 podle ed. rukopisu rumjancovského a sergějevského u *V. Undolského* Библіогр. раз. Москвитанинъ 1846 Nr. 11, 194 a u *Kostomarova*, Памятники стар. русской литер. I. 229. Petr. 1860).

[2]) Ibn Rosteh: Ženy Slovanů řežou si noži ruce a líce, když zemřel někdo z rodiny (*Harkavi* 264, *Chvolson* 29, 128). Totéž Mas'údí u Al Bekrího (*Rozen* 56) a Kardízí (*Bartold* 123). Srv. *Chvolson*, Ibn Dasta 29, 128.

[3]) Jan Canaparius k. 2 dí, že chůva syna Slavníkova nad chlapcem, když smrtelně onemocněl, rozrývala si nehty líce. Podobně Hájek patrně na základě staré tradice připomíná stříhání vlasů a vousů, řezání podolků (mužských) nad hrobem Neklanovým a Hostivitovým (Kronyka czeská 1541, list. LV. a LX.). Srv. *Soukup J.*, Úcta ohně a některé obyčeje pohřební u starých Čechů. (Progr. gymn. v Rakovníku 1909, 20).

[4]) Mierzwa a Kadlubek, l. c., dí, že pohané dosud tak činí (*Bielowski*, MPH. II. 182, 268; ed. *Przezd.* 27—31: lacerant crines virgines, matronae vultum, habitum annosae).

při smrti jeho řezali si rány do tváří na znamení velikého smutku.[1]) Tento zvyk zanikl během doby křesťanské. Za to pláč a kvílení (a sice obřadný, ne snad pláč prýštící ze skutečné bolesti) udržely se na různých místech Slovanstva až po dnes[2]) a tvoří místy tak důležitou část ceremonielu, že bez nich nelze pohřbu provésti.

---

[1]) Jordanis Get. 255: ut illius gentis mos est, crinium parte truncata informes facies cavis turpavere vulneribus, ut proeliator eximius non femineis lamentationibus et lacrimis sed sanguine lugeretur. Zvyk byl ovšem i jinde rozšířen. Také staří Řekové těžce nesli, zůstalo-li tělo neoplakáno (*σῶμα ἄκλαυτον* u Homéra.).

[2]) Tak zejména na Balkáně. Zde dosud existují tyto kvílící ženy, zv. v Srbsku покајнице, v Dalmacii нарикаче (nářek sám нарицање, покајање), jinde јаукалице, тужбалице (*Karadžić*, Живот 155, 179, 197). Bývá jich místy 200 až 400 při pohřbu a platí se jim za to. Tyto kvílící ženy navštěvují i po neděli hroby, pějíce nad nimi pohřební písně. (Srv. též *Murko*, Wörter und Sachen II. 82, 83, 84, 86, *Trojanović*, Стари погреб 136, *Lilek*, Wiss. Mitth. aus Bosnien IV., 414, 418, Zbornik juž. Slov. I. 139 (v Chorvatsku). U Slovinců najaté ženy slují také *pokajnice*. V Bulharsku je kvílení nad mrtvým (оплакванье) tak důležitý obřad, že bez něho není pohřeb možný, kdežto bez církevního ceremonielu je. Ženy v dědině zejména k tomu vhodné slují оплаквачки (D. *Marinov*, Жива Старина. Русcе 1892. III. 234). Podobně u makedonských Bulharů ve Velesu pamatují aspoň, jak se najímaly ženy ku pláči — od nich vznikl zvláštní druh pohřebních písní — a kvílení neustalo po dnes (*Paraškevov*, Погр. об. 384, 392). U nás se zachovalo „naříkání" na moravském Slovensku (*Bartoš*, Lid a národ II. 52, Valaš. Meziříčí 1885) a do nedávna se najímaly k tomu ženy (*M. Běňa*, Č. Lid I. 599); rovněž v Uhrách z Trenčanska, z Gemeru a Novohradu dokládá to *B. Němcová* (Sebr. sp. IV. 205 ed. *Kober* 1897) a *K. Charvát*, (Sl. Pohl'. XV. 18), uvádějíce řadu dokladů starších. Tak v artikulech štellařského cechu v Muráni r. 1585 přikazuje se obcím okolním, aby nadobro zanechaly „pohanského nad mrtvým naříkání, kvílení a rukama lámání", což zakazuje i 21. artikul štítnické synody z r. 1591 (fletus vel potius ululatus luporum circa funus, immodicus et gentilis sit prohibitus). Srv. i *Zíbrt*, Seznam 18. Jiné další doklady ze synody ružomberské a spisu Bélova z r. 1742 a j. viz tamtéž. Slovenský speciální termin tohoto naříkání byl „*vykladanie*". I v Uhrách existovaly „najaté vykladačky" (*Csaplovics*, II. 308, Pohl'. XV. 20) a když zemřel někdo svobodný (třebas i neznámý), nejkrásnější děvče z dědiny naříkalo nad ním. Srv. i *Zíbrt*, Naříkání nad mrtvými (Čas. čes. učitelek 1892 a Seznam 19, 27, kde další literatura). Zbytkem kvílení jsou zajisté i zpěvy zachované místy v Čechách, na Moravě a v Lužici (*Soukup J.*, Úcta ohně 9 sl.); týž autor uvádí řadu dokladů, že u Čechů večer, v němž se nad mrtvolou bdělo a naříkalo, slul „umrlčí večer" (ib. 7 sl.). O kvílení v haličské Rusi srv. Zbiór XIII. 148 a *Pačovskij*, Пох. обряд 21, 24 („голосїне"). O najímání žen za „plakalnice" v Červené Rusi svědčí *Klonovič* v básni Roxolania vydané v Krakově r. 1584 (srv. *Kotljarevskij*, Погр. об. 151, *Zíbrt*, Seznam 27).

Vrcholem a nejvýznačnější částí pohřebních obřadů slovanských byla však právě připomenutá dobrovolná nebo nucená smrť jedné z pozůstalých žen, po případě i služebné družiny.

Máme řadu starých zpráv, které potvrzují, že u pohanských Slovanů ženy provázely své muže na onen svět a jsou i některé archaeologické doklady, které na základě parallel historických můžeme podobně vyložiti. Spolu s ženami následovalo leckdy i služebnictvo domu dobrovolnou nebo nucenou smrtí svého hospodáře a pána.

Že především ženy a prý „dobrovolně“ podstupovaly smrt, nemohouce snésti života bez muže, dosvědčuje nám Maurikios, autor Strategik, o slovanských ženách vůbec (patrně se to však vztahovalo na jižní),[1]) což po něm opakuje i císař Lev Moudrý,[2]) dále to uvádí o Polácích Dětmar Meziborský[3]) a zejména důrazně sv. Bonifacius o Slovanech polabských.[4]) O Slovanech východních potvrzuje to několik arabských zpravodajů, přejavších zprávu tu z neznámého společného originálu, vzniklého v IX. stol., totiž Ibn Rosteh,[5]) anonymní

Ostatky jsou prý ještě v Bukovině (*Pačovskij*, 24). V Zlaté Cěpi (Злат. Цѣпь Тр. лавр. л. 26) a v Izmaragdě obsaženo je Слово св. Денисья о желѣющихъ, které se obrací proti naříkání nad mrtvými, jakožto zvyku pohanském a mezi jiným dí: „дьяволъ учить желѣнію тому а другыя учить по мертвѣмъ рѣзатися и давитися и топитися въ годъ“. (*Vladimirov* Памятн. древнер. лит. III. 294). O olonecké gub. srv. zprávy *F. Istomina* v Жив. Стар. 1892, III. 139. O „pusté“ noci v Poznaňsku srv. *Kolberg*, Lud XI. 163, 165. O naříkání na Litvě srv. *Brückner*, Litwa 80, 81.

[1]) Maurikios Strateg. XI. 5.: „Ženy jejich (Slovanů) jsou cudné nade všechnu lidskou přirozenost, ba většinou pokládají úmrtí svých mužů za svou vlastní smrt a oběsí se dobrovolně, nepokládajíce za život stav vdovský.“ Řecký text srv. výše na str. 28.

[2]) Leo Tactica, c. XVIII., 105, dí také: „většina z nich smrt mužů pokládaly za svou a se věšely dobrovolně, nemohouce snášeti života vdovského“ (řecký text výše na str. 35).

[3]) Thietmar IX. 3. Srv. citát výše na str. 228.

[4]) V 59. listu k Aethibaldovi z r. 744—747: et laudabilis mulier inter illos (Winedos) esse iudicatur, quia propria manu sibi mortem intulit et in una strue pariter ardeat cum viro suo. (*Jaffè*, Mon. Moguntiaca 172). Srv. úplný citát výše, str. 104.

[5]) *Chvolson*, Ibn Dasta 30, *Harkavi*, Сказ. 265: „Mělli zemřelý tři ženy a pravíli jedna z nich, že ho milovala, přinese k trupu jeho dva koly, které kolmo vbije do země; potom napříč položí třetí trámec, přiváže uprostřed provaz, postaví se na lavici a konec provazu ováže si kol šíje. Když to udělala, vezmou jí lávku z pod noh a ona zůstane viseti, dokud se nezadusí a nezhyne. Po vydechnutí dávají ji na oheň, kde shoří.“ Týž dí o Ru-

perský geograf,[1]) Istachrí,[2]) Chaukal,[3]) Balchí,[4]) dále Mas'údí[5]) a po něm Dimeškí [6]) a Idrísí.[7]) O ženách vojínů Svjatoslavových před Durostorem sděluje podobnou zprávu Leon Diakon.[8])

Nejkrásněji, nejúplněji a přímo dramaticky líčí obřad smrti ženiny Fadlán ve svém známém popisu pohřbu bohatého Rusa na střední Volze.[9]) Opakuji zde, co jsem už několikráte naznačil, výslovně znovu: není pochyby, že Rusové Fadlánovi nejsou Slované, nýbrž vlastní, nordičtí Rusové.

Ale my vidíme zároveň z celého života slovanského, speciálně ze všeho, co víme o současných pohřbech Slovanů, dále z řady výslovných

---

s e c h: „Když umře znatný muž, vyryjí pro něj hrob v podobě komnaty, dají tam mrtvého v kroji a v zlatých obručích, dají mnoho jídla, džbány s nápoji a jiné cenné věci. Žena, kterou miloval, živá sedne do komnaty. Pak zavrou dvéře a ona tam umírá“ . . . (*Harkavi*, 270).

[1]) Ed. *Tumanskij* 135: „Slované mrtvé spalují a když muž zemře a žena ho má rada, usmrtí se také.“

[2]) *Harkavi*, 193: „Rusové spalují těla, když zemrou a s bohatými spalují i ženy pro rozkoš svých duší.“

[3]) *Harkavi* 221: „Rusové jsou národ, který spaluje mrtvé a s bohatými i ženy pro rozkoš jejich duší“ (totiž mrtvých mužů). „Для блаженства ихъ“ — dí ruský překladatel.

[4]) *Harkavi*, 276: „spalují mrtvé a s bohatými spalují i ženy po jich dobré vůli.“

[5]) *Harkari*, 125: „Větší část jich (t. j. Slovanů) kmenů jsou pohané, kteří spalují své mrtvé a klanějí se jim . . . 129: Oni spalují (Slované a Rusové) své mrtvé se soumary, oružím a šperky. Když zemře muž, spaluje se s ním žena živá. Umřeli kdo svobodný, žení ho po smrti. Ženy touží po spálení proto, aby mohly s nimi (muži) v ráj. Tak dělají i Indové, jak jsme výše pověděli. Toliko u Indů je zvyk, že žena jedině tehda spaluje se s mužem, když ona sama s tím souhlasí.“ O Srbech dí dále (*Harkavi*, 136): „Plémě Sarbin spaluje se, když umře u nich car nebo náčelník; oni spalují i jeho soumary. U nich je zvyk podobný zvykům indským; my jsme o tom už vzpomenuli výše v této práci při popsání hory Kalechu a země chazarské, když jsme hovořili o tom, že v zemi chazarské nalézají se Slované a Rusové, a že oni spalují se na hranicích.“ (Srv. *Rozen*, 55). Rozen dále ještě připojuje (56) z Mas'údího tutéž zprávu, o ženě která se oběsí, jako ji má Rosteh (srv. výše pozn. 5 na str. 248).

[6]) *Charmoy*, Rélation 353: „Ceux-ci (Slaves) brulent les corps de leurs rois après la mort de ces derniers et consument avec eux leurs esclaves de deux sexes, leurs femmes et toutes les personnes attachés au service particulier de ces princes, telles que le secrétaire, le vezîr, le favori et le médecin.“

[7]) *Lalewel*, Géographie du moyen âge (Brux. 1852) III.—IV. 185.

[8]) Srv. citát uvedený výše na str. 230.

[9]) Zachováno v slovníku Jakútově s. v. Rus.

zpráv právě uvedených arabských pramenů, že se pohřební ceremoniel Slovanů východních nelišil od ruského, — ať už shoda ta vznikla ze společného základu nebo právě delším vlivem nordickým v posledních stoletích pohanství. V X. stol. na jisto vynikající člověk slovanský pochováván byl v Rusi právě tak, jako bohatý kupec nebo vynikající člen ruské družiny knížecí. Z toho důvodu uvádím vždy vedle řady dokladů o Slovanech i zprávy týkající se Rusů, neboť v té době nelze již ceremoniel ruský odlučovati od bytu slovanského.[1]) To je viděti ve všem i mimo pohřby. A z toho důvodu také neváhám zde zprávy již uvedené doplniti i Fadlánovým líčením ruského pohřbu. Zde v textu omezím se však jen na výtah důležitých momentů a úplný, nový překlad, pořízený prof. R. Dvořákem, připojuji v dodatku na konec této kapitoly, aby zde délkou svojí, třebas krásnou a svrchovaně zajímavou, textu nerušil.

Fadlán vykládá nejprve všeobecně, že když zemřel ruský vladyka, bývalo tělo jeho uloženo na 10 dní do zatímného hrobu, zatím co se proň šila slavnostní pohřební roucha a rozdělovala pozůstalost, z níž třetina zůstávala rodině, třetina na pohřeb a třetina na opojné nápoje k pohřební slavnosti. Při těchto přípravách se pilo dnem i nocí a mezi tím se pozůstalí ptali jeho rodiny, kdo by chtěl s ním do hrobu. Jakmile někdo odpověděl „já“ — a byly to obyčejně ženy —, nebylo již návratu a odvolání.

U přítomnosti Fadlánově stal se podobný případ. Zemřel jakýsi velmož a přihlásila se jedna z žen, kterou odevzdali ihned jiným ke hlídání. (V zprávě není blíže označeno, byla-li vdaná či svobodná). Když se blížil den pohřbu, vytáhli z řeky loď na sucho, podepřeli a obestavili dřevěnými figurami lidské podoby. Na loď dali pohovku, kterou pokryla stará žena, jíž říkali „posel smrti“, drahocennými látkami. Byla to táž žena, jež obstarávala úpravu pohřebních rouch a jež na konec usmrcovala ženu. Potom šli pro mrtvého. Vyňali jej z prozatímního hrobu, se vším, s čím byl pochován (nápoji, jídlem a loutnou), ustrojili znovu do zlatotkaných šatů a položili do lodi na vystrojenou pohovku pod stanem. kolem níž byly postaveny nádoby s opojnými nápoji, s různými jídly a rozloženy zbraně. Potom byl přinesen pes, zabiti dva koně, dva voli, kohout i slepice a vše hozeno do lodi. Žena

---

[1]) Ovšem zase není správné pokládati Fadlánův pohřeb přímo za slovanský, jako učinil na př. *Antonovič* (*Chaněnko*, Древности V., str. I.), poněvadž nelze zastávati stanoviska, že Fadlánovi Rusové jsou čistí Slované.

k smrti určená chodila mezi tím kolkolem a navštěvujíc stany tam zbudované, poddávala se tělesným rozkošem „z lásky“ k zemřelému.

Konečně v pátek odpoledne byla oběť přivedena k lodi. Po zvláštním ceremonielu, při němž žena mluvila už v extasi, sňala své náramky a vstoupila do lodi, ale ještě ne pod stan, kde ležel mrtvý pán. Podali jí pohár opojného nápoje, který vzala a při zpěvu vyprázdnila. Podali jí druhý. I ten přijala a zapěla novou píseň. Trvalo to však dlouho, proto ji stará žena pobídla k vypití. A když zmatena jsouc váhala, uchopila ji stařena za týl a vešla rychle s ní. Kolem stojící muži se štíty a holemi počali dělati hluk, tlouci holemi na štíty, aby potlačili výkřiky, které by mohly zaznívat z vnitra stanu. Tam šest vstoupilo mužů, a každý ještě jednou s opojenou ženou souložil; potom ji položili vedle mrtvého pána, a zatím co ji pevně drželi, stará žena, „posel smrti,“ — dala jí na hrdlo oprátku a vetkla hluboko do srdce široký nůž.

Po tom obřadu přistoupil nejbližší příbuzný zemřelého a podpálil hořícím kusem dřeva hranici dříví, narovnanou pod lodí. Z jiných stran následovali jiní, a brzy zachvátil oheň celý člun, v něm i stan s mrtvolami a se vším, co bylo kolkolem. Za malou hodinu nezbylo ze všeho nic než hromada popela. Pozůstalí jej sebrali a nasypali naň mohylu, uprostřed níž postavili velké dřevo se jménem zemřelého a se jménem ruského knížete.

To jsou všecky mně známé zprávy historické. Kotljarevskij shledával stopy týchž obřadů i v některých stránkách folkloru moravského,[1]) ale to nemám za správné. Za to uvádí správně ruskou bylinu o Potoku, v níž se připomíná pohřeb bohatýra spolu se ženou.[2])

Podobně jako o ženách vykládá, jak jsme právě viděli, část zpráv (Fadlán, Dimeškí), že mrtvému pánu dávali do hrobu i zabité otroky a otrokyně, ba podle Dimeškího i jiné osoby z družiny knížecí, na př. knížecího lékaře, opět z víry, že sloužiti budou pánu i na onom světě.[3])

Proti těmto jasným a určitým historickým zprávám je dokladů archeologických jen málo a jen neurčitých, poněvadž při společných

---

[1]) *Kotljarevskij*, l. c. 237 (v pověstech o umrlcích, odvádějících své ženy nebo nevěsty).

[2]) *Kotljarevskij*, l. c. 57, 244.

[3]) Proto také, jak jsme už výše na str. 222 slyšeli, Rusové v boji nepoddávali se vítězícímu nepříteli, ale ubíjeli se sami mečem, neboť by duše jejich musily býti poddány i po smrti a na onom světě otročiti vítězům (Lev Diakon IX. 8). Žena ruského velmože v extasi volá mezi jiným (ve zprávě Fadlánově): „Tu, hle, vidím svého pána sedícího v krásné zelené zahradě ve společnosti mužů a sluhů a on mne volá!“ (Viz přídavek.)

pohřbech, kterých je ostatně také po řídku, lze pravidlem těžko říci, běží-li o pohřeb 2—3 lidí zároveň a přirozeně zahynulých (na př. nemocí, morem), či o pohřeb z části násilný, a to zejména z pochopitelných důvodů při hrobech žárových s tělem spáleným. V starší době polí popelnicových setkáváme se občas se společnými hroby,[1]) a také později, na př. v IX.—X. stol., v ruských mohylách smolenských vyskytují se občas hroby s 2—3 pohřby,[2]) ale při nich nelze z popela zjistiti povahu obřadu a otázku, o níž právě běží.

Výmluvnější doklady možno by bylo uvésti z hrobů kostrových. Od Slovanů baltických, kteří pochovávali v době pohanské, nemám zatím dokladů — tam je normálem hrob jednotlivý, ale na př. v přiladožských kurhanech X.—XI. st. nalézají se zhusta dvě i více koster v jedné mohyle, tak že gen. Brandenburg připouští, že představují oběti ve smyslu vyložených obřadů.[3]) Také z Volyně znám doklady [4]) a z Rjazaňska.[5]) Ale i tu chybí předsvědčivost; je to pouze domněnka, možný výklad a také nesmíme zapomínati, že to jsou hroby částečně z doby, kdy už v kijevské a novgorodské oblasti ovládalo křesťanství. A v zprávách XI. stol. nemáme stopy o tom, že by se bylo udrželo v křesťanských oblastech ruských obětování žen. Není tedy zcela jisté, smíme-li podobné dvojné hroby tímto zvykem vykládati, ale je to možné, ba konečně pravděpodobné, vzhledem k částečnému vyskytování. Patrně se to udrželo místy, stranou křesťanství.

Jiné a dosti zjevně přesvědčivé doklady starší doby mohl bych dále uvésti z jižní Rusi, ale tu se zase vyskytuje jiná pochybnost: totiž, jsou-li to vůbec hroby slovanské. Z kraje skvirského kijevské gubernie,

---

[1]) Na př. u nás na Moravě v Pavlovicích (*Červinka,* Pravěk Moravy 198), jinak však jsou u nás hroby rodinné (s několika popelnicemi) výjimkou (*Niederle-Buchtela,* Rukověť 79, *Píč,* Starož. II. 3.).

[2]) V Gnězdově je normálem hrob jediný (*Sizov* Кург. смол. 25, 81) a jen jednou domnívá se Sizov, že našel hrob muže se spálenou ženou (10). Tak i *Spicyn,* Изв. арх. ком. XV. 50, 51. Vidno z věcí, že běží o hrob muže a ženy.

[3]) *Brandenburg,* Кург. прилад. 22, 23. Zejména tam, kde bylo v mohyle několik koster v řadě ležících proti jiné (na př. v kurhanech na řece Voroněži dva kurhany s 9 kostrami), nebo kde nalezeny při tom lebky od trupu oddělené (passim). Vůbec našel přes polovinu dvojitých, žárových a kostrových (13, 15, 19). U vsi Zaborje (Korčev, Tver) při Volze v kurhanu č. 11 ležela zase u plece kostry mužské lebka ženská. Mohylník je z XI. stol. (Katalog hist. musea 204.)

[4]) Dvojné pohřby oznámeny v hrobech u Studinky (Арх. Лѣт. 1899, 29).

[5]) Зап. X. 336, 337.

pak z gub. chersonské, jekaterinoslavské známe hroby, v nichž je nepopíratelně pohřbena družina kolem centrálního hrobu pánova.[1]) Ale těmto jihoruským dokladům chybí zase náležitý průkaz slovanskosti; spíše jsou cizí nežli slovanské. A tak je bilance archaeologie vzhledem k tomuto zvyku dosti nepatrná, téměř negativní. Najisto, nebýti historických zpráv, nemohli bychom ho z archaeologických nálezů určitěji doložiti. Ovšem historie sama svědčí zase, jak jsme viděli, s dostatek, že zvyk pohřbívati ženu i družinu pánovu u Slovanů existoval.

Zároveň vidíme z uvedených dokladů, že se ženy buď dobrovolně hlásily nebo byly vybrány, a jakmile se rozhodnutí stalo, že nebylo již vyhnutí. Žena byla zpita opojnými nápoji, omámena kouřem opojných bylin, zpěvem, hlukem hudebních nástrojů i třeskotem zbraní, znavena a umořena opětovaným koitem, — vše bylo patrně vypočteno na vysílení a omámení její tak, aby s úplnou resignací šla smrti vstříc — načež ji buď zardousili (Mas'údí, Rosteh), nebo ještě probodli nožem (Fadlán), nebo jí usekli hlavu (Dětmar) a položili k mrtvému, s nímž byla buď spálena nebo pochována. U Bulharů existoval ještě strašnější způsob — pochování za živa, do hrobky mužovy;[2]) podle Rosteha i u Rusů.[3])

Sluší však hned podotknouti, že popsaný zvyk není snad výhradně slovanským, nýbrž zvykem obecným u národů na primitivním stupni kultury.[4]) Také celá řada sousedů slovanských a národů indoevrop-

---

[1]) V kurhanu u vsi Jerčyky (Skvira) seděla kostra a kol ní v kruhu 12 koster s oddělenými hlavami (Zbiór VIII. 33). V Samhorodku (tamže) našel Popowski hrob s kostrou v rakvi, u něho kostru koně, psa a u nohou a hlavy po kostře lidské; v druhém hrobě bylo 5 koster (Zbiór VI. 11 sl). Jevarnickij našel v kurhanu u Volného při řece Samaře kostru a pod ní dvě jiné s hlavou oddělenou (Лекцiи по арх. Россiи 65, Petr. 1890). N. Obolonskij našel u Andrejevky (Cherson) kostru v dubové komůrce, nad níž byla jiná s kostrou člověka, koně a psa (Изв. Унив. Kijev, 1900 I. 83). Podobné hroby s kostrami koní a otroků našly se u Bělozerky blíže Chersonu (*Jevarnickij*, Публ. лекцiи 54 sl.). Ale hned v sousedství vidíme totéž a pravidelně u hrobů, nesoucích nesporné znaky původu skythosarmatského. (Srv. dále str. 257.) Doklady z nich sebral na př. *Anučin*, Древн. Mosk. XIV. 196 sl.

[2]) Al Bekrí (ed. *Rozen*, 64), Mas'údí (Kitáb al'agáib u *Marquarta* Streifzüge 205). Jakousi reminiscenci na pravěké pochovávání za živa shledávati možno i u Mierzwy a Kadlubka (*Bielowski*, MPH. II. 183, 268).

[3]) *Harkavi*, Сказ. 270 (viz výše str. 249).

[4]) Srv. *Ploss*, Das Weib II. 672 (Wittwentötung), *Tylor*, Anfänge der Kultur I. 451. Zde uvádějí se doklady z Indie, Číny, z Nového Zelandu, Salomonských ostrovů, z Viti a od Indiánů Severní i Jižní Ameriky, mimo doklady ze starověké Evropy.

ských jim příbuzných jej měla a z části udržela až po dnešní den. Tak je ze starověku doložen u Germánů, Litevců, Prusů, Thráků, Skythů, Řeků i Indů, a tito dosud od něho neupustili.[1]) Rovněž Finnové a turkotatarští sousedé Slovanů jej praktikovali.[2])

Že by však tento zvyk a uvedené doklady jak u Slovanů tak i jinde prýštily pouze z lásky a věrnosti k zemřelému, z čistoty slovanských žen a z jakési bázně před vdovskou opuštěností, jak vykládá Maurikios, Lev Moudrý a sv. Bonifác, rovněž jako Ibn Rosteh, Mas'údí, Balchí, Istachrí a jiní, — přes tyto zprávy velmi pochybuji. Nechci tím říci, že by v jednotlivých případech nebyly působily tyto vyšší pohnutky, ale základem zvyku byla zajisté jen surová nutnost, prýštící z tradice a lidové víry v život posmrtný. Rodina, resp. společnost, snažila se dáti zemřelému podle starých tradic k dalšímu užívání nejen oděv a zbroj, nýbrž i ženu s otroky, a to vše bylo postulátem víry animistické a tradicí, která nabyla v některých rodech přímo platnosti zákonné. Píše-li na př. Maurikios, že ženy umíraly dobrovolně, což blíže vykládá Fadlán tím, že se jich příbuzenstvo ptalo, která by chtěla zemříti,[3]) — pak je i tato dobrovolnost jen zdánlivá a dotaz více jen formální, neboť z celého ceremonielu je viděti, že jedna žena jíti m u s i l a; jedna se odhodlala k tomu prostě z resignace, při čemž ovšem působila naděje, že jen tak s mužem octne se v ráji a že vyhne se vdovské opuštěnosti[4]) a snad i ponížení, které by následovalo, kdyby odmítla.

---

[1]) O Germánech (Herulech) Prokopios BG. II. 14, Edda (*Hirt*, Indogerm. 491), Saxo Gramm. passim (*Hirt*, l. c. 715), o Gallech Caesar B. Gall. VI. 19, o Litevcích a Prusích Peter z Dusburgu III. 5 (Scr. rer. pruss. I. 54), Dreger Cod. Pomer. dipl. Nr. 191 (1249), Guagnini De orig. Lith. (Pistorius Scr. rer. pol. II. 391); o Thrácích Herodot V. 5, Mela II. 2, 19, o Řecích Pausanias IV. 2, Ilias XXIII., 22, 175, 181, o Skythech Herodot IV. 71 (Srv. Hirt Idg. 715, Hehn Kulturpflanzen 521[6]). U Indů toho Rigveda nepřipomíná, ale Atharvaveda vzpomíná *sati* jako zvyk pradávný (*Hirt*, Indogerm. 494, 715). Rovněž Rosteh a Mas'údí mluvíce o spalování žen u Slovanů, připomínají, že zvyk ten je podobný obyčeji Indů. Srv. výše uvedené citáty na str. 249. O spalování žen u Indů srv. *Th. Zachariae* Zur indischen Witwenverbrennung (Zs. f. Volkskunde XV. 74).

[2]) O Bulharech to dosvědčuje Mas'údí u Al Bekrího (*Rozen*, 64). U Jakutů zbyly o tom tradice (Изв. арх. общ. Kazaň X. 85).

[3]) Podobně se prý dobrovolně hlásily ženy thrácké (Mela l. c.: super mortuorum virorum corpora interfici simulque sepeliri votum eximium habent (feminae) et quia plures simul singulis nuptae sunt, cuius id sit decus apud iudicaturos magno certaminibus adfectant).

[4]) Opuštěnost vdov nebyla ostatně tak zlá. Poučení z prvních dob křesťanských doporučují stále ujímati se vdov a sirotků a myslím, že to nebylo teprve vymožeností křesťanskou. Srv. na př. poučení Monomachovo (passim).

Slovem, čisté dobré vůle a lásky, která bez muže žíti nedovolí, bylo asi na mále.[1]) Nechci jí, jak jsem pravil, v jednotlivých případech vylučovati. Vyskytovala se jistě v staré době občas, tak jako dnes. Ale ve většině případů pokládám tuto dobrovolnost jen za zdánlivou, za zcela formální svolení, které bylo přikázáno vnitřní nutností a odvěkou zákonnou tradicí. Žena nebo souložnice věděla, že jí nic jiného nezbývá, — proto šla ve většině případů „dobrovolně" na smrt. A že to bylo pro ženy více příkazem než znakem dobrovolné věrnosti a lásky, vidíme i z toho, že opačných případů, aby totiž muž šel z lásky za ženou, podle Mas'údího vůbec nebylo.[2]) Rovněž je pravděpodobné, že obřad ten nebyl tak absolutně přikázán, aby v rodině vždy a každá vdova musila muže následovati. Naopak, mám za to, že normálně se tak nedálo a že jen v jednotlivých případech, zejména u znatnějších rodin [3]) vyžadovala rodinná tradice většího ceremonielu při pohřbu a při něm i této oběti, o níž asi rozhodovali právě na základě té které rodové tradice — pozůstalí příbuzní. A rozhodlili se pro tuto obět, pak byla nutností. Čistá v pravdě dobrovolná smrt ženy byla proto i tehdy jenom vzácnou výjimkou.

Dodatkem k tomu, co pověděno, hodí se mi zde nejlépe zmínka o dalším analogickém a příbuzném obřadu, jenž je doložen historicky už z doby pohanské. Je to ženění zemřelých.

Podle Mas'údího nešla totiž do hrobu jen žena za svým mužem, nýbrž i když zemřel mládenec, obětovali mu dívku podobným způsobem, ženíce ho takto dodatečně, nebo lépe řečeno, opatřujíce mu pro onen svět ženu, které nedostal za živa.[4]) Také řada aktů, které provázejí Fadlánovo líčení ruského pohřbu — zejména opětované souložení s celým mužským příbuzenstvem před tím, než dívku uložili k mrtvému pánu, — naznačuje, že snad i tu běželo o symbol sňatku posmrtného.[5])

---

[1]) Tak dobře soudil v celku i *Kotljarevskij* Погр. об. 61, 235. Jinak *Chvolson* Изв. ибнъ Даста 132.

[2]) Srv. výše uvedený citát na str. 249 v pozn. 5, kde však omylem vynechána věta: „*když umře žena, tak muže s ní nespalují;* když umře u nich muž svobodný, žení ho po smrti „(*Harkavi* Сказанiя 129). Týž Mas'údí uvádí dále přímo rozdíl mezi slovanským a indickým spalováním žen v tom, že u Indů spaluje se jedině tehdy, když *sama* souhlasí.

[3]) Chaukal, Istachrí, Balchí připomínají přímo, že zvyk ten týká se bohatých Slovanů. Srv. citáty výše na str. 249.

[4]) Mas'údí (*Harkavi*, Сказанiя 129). Srv. citát výše v pozn. 2.

[5]) Tak soudí zejména *O. Schrader* v studii „Totenhochzeit" (Jena 1904). V ní rozebírá Schrader řecký zvyk stavěti lutroforos na hrob,

Je to velice zajímavý doklad víry v život posmrtný, jenž je ostatně rozšířen i jinde po světě jako výraz jednostejné základní idey animistické.[1]) A pro mne není pochyby, že v jistých zvycích, kterými Slované dosud provázejí pohřby mládenců a panen, shledávati smíme ozvuky, ovšem už jen symbolické, vzpomenutého obřadu z dob pohanských. Tradice, k němu se vztahující, nalézáme ještě u Rusínů haličských a na Ukrajině,[2]) v poněmčilém Pomořansku,[3]) v Polsku,[4]) u Srbů a Bulharů na Balkáně,[5]) u nás na Valašsku a na Slovensku.[6]) Všude vidíme při podobném pohřbu attributy, jež jsou jinak vlastní obřadu svatebnímu: kladení věnce nebo svatební pásky na hlavu dívky, strojení dívky ve svatební úbor, vystrojení družiček a mládenců tak jako při svatbě, nošení stromku pentlemi zdobeného, ba i stavení svatebního koláče — korovaje — na hrob a podobně. Místy na jižní Rusi podobný pohřeb nese docela název весилье. A v jedné huculské písni pohřební volá matka za zemřelou dcerou: „Proč si dítě zvolilo takovouto svatbu?"[7]) U Podolanů mládenec, který nese za rakví dívčinou věneček, pokládán je od rodičů jejích za zetě a sám sebe zove vdovcem,[8]) a nepochybuji, — že družička, která v Haliči jako u nás kráčí za rakví, je reminiscencí ženy, která kdysi za pohanské doby šla za mrtvým skutečně do hrobu. U Bulharů podle Marinova slaví se při pohřbu dívky nebo mládence zároveň svatba s věnci a kyticemi a na hrob se staví stromek оруглица;[9]) u moravských Horňáků aspoň hostina vystrojená

---

dále některé výše uvedené zvyky ruské a konečně obšírně pohřeb Fádlanem popisovaný, v němž také shledává obřad svatební, kterým děvče odevzdávalo se mrtvému na onen svět. Poslední věc není však tak očividná, jak si ji Schrader představuje.

1) *Ploss* (Weib II. 803) uvádí doklady z Afriky, Číny a od Tatarů.

2) *Kaindl R.*, Huzulen 1894, a Beilage zur Allg. Zt. 1909, 414. Nr. 278. *Kotljarevskij*, Погр. об. 237, *Pačovskij*, Пох. обряд 22, *Kolessa*, Zbiór XIII. 147, *Šejkovskij* Бытъ подолянъ I. 2, 52, II. 23, 33 (Kijev 1860), Этн. Обозр. IX. 3, 5, *Jaščuržinskij* Труды VII. арх. с. Jaroslav II. Prot. 64; Этн. Об. 1898 III. 94, *Šejn* Мат. I. 2, 565.

3) *A. Brunk* Zentralblatt f. Anthr. X. 147.

4) *Kolberg*, Lud III. 163, X. 218.

5) *Paraškevov*, Погр. об. 400, *Kotljarevskij* l. c., *Miličević*, Живот Срба 344, *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 403.

6) *Charvát*, Sl. Pohľady XV. 16, 22.

7) *Kaindl*, Beilage l. c.

8) *Šejkovskij*, l. c.

9) *Marinov*, Жива Старина III. 249.

po pohřbu mládencově sluje „svadba“.[1]) Jinak se jde u nás aspoň do hospody na tanec.[2])

Z podobného důvodu, z jakého Slované zabíjeli ženy a otroky, dostávalo se údělu toho i jiným tvorům, kteří sloužili pánu za živa, především jeho válečnému k o n i a jeho p s u, jenž jej provázel na honbách. Zvyk z a b í j e t i k o n ě doložen je i u okolních národů: u iránských Skythů a Sarmatů, u Litevců, Prusů, pak u Germánů ve Skandinavii a ovšem i u národů turkotatarských.[3]) Ale není třeba pomýšleti u Slovanů pouze na nějaké přejetí z ciziny buď nordické nebo turkotatarské, jak se obyčejně soudívá, ačkoliv vlivu toho popírati také nelze, zejména ne pro východní Slovany. Původně byl zvyk, dávati koně pánovi do hrobu jistě vlastní všem Indoevropanům a prýštil zde z týchž základních názorů animistických jako u sousedních Finnů a Turkotatarů, jenže u Indoevropanů vystupoval různě, více nebo méně, podle toho, jak bylo v kraji koňstva k disposici. U Skythů na př., podobně jako u Avarů a Polovců, byla stáda koní hlavním majetkem, byl každý muž jezdcem od kolébky, srostlý téměř s koněm, a proto u nich i kůň vedle pána v hrobě je něčím typickým. Jinde je to jen porůzné. V zemi slovanské nebylo prostředí vhodné pro rozvoj koňského chovu, koně byli jen v majetku bohatších, — proto jsou i v hrobech řidší. Ale jsou stejně jako tam, a přirozeně více, kde více bylo koňstva k dispo-

---

[1]) *M. Beňa* (Č. Lid I. 599).

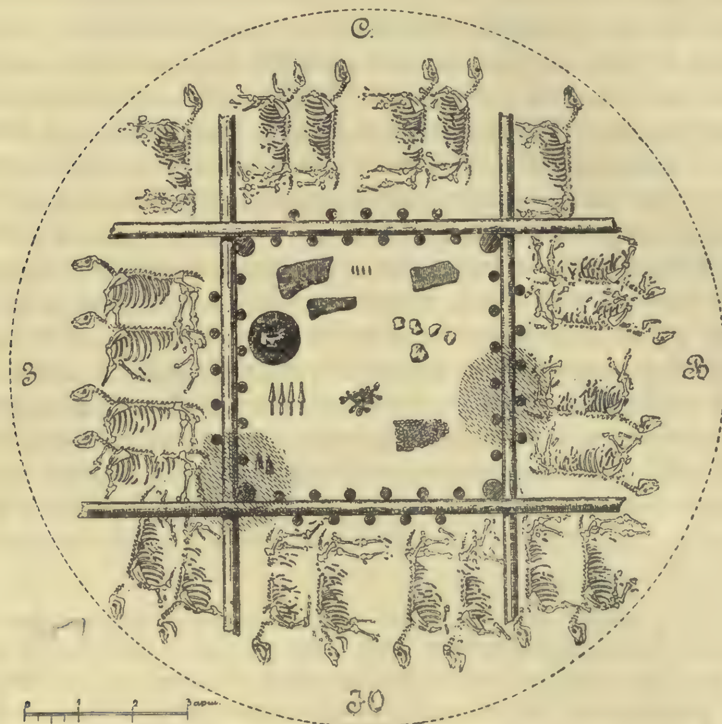
[2]) Č. Lid IV. 534, VIII. 196 sl. Na Valašsku připomíná družičky a věnce *M. Václavek* (Světozor 1883, 260).

[3]) O Skythech srv. zprávu Herodotovu IV. 61, 71—72 a množství nálezů v hrobech skythských a sarmatských, z nichž na př. uvádím, že v mohyle Krasnokutské nalezeny byly 4 kostry koňské, v Slonovské 6, v Cymbalové 6, v Čertomlyckém kurhaně a Kozlu po 11. (*Lappo Danilevskij*, Скиө. древности. Зáп. арх. IV. 480, Древности XIV. 195 sl.). U Prusů dokládají to nálezy (srv. *Anučin*, Древности XIV. 212), rovněž jako u Litevců z území čistě litevského (*Spicyn*, Зап. арх. VIII. 104, Ар. Изв. Зам. V. 298 ze stablenských a kremonských kurhanů, *Szukiewicz* z kurhanů trockých, Światowit II. 3), a zpráva Stryjkowského o pohřbu Gediminově (srv. výše str. 237), jakož i Guaguiniho (De orig. Lithuan. Pistorius Scr. rer. pol. II. 391). U Germánů v hrobech VII.—X. stol. (*Montelius*, Cultur 243). O dokladech z Eddy srv. *Hirt*, 490 sl., *Hehn*, Kulturpflanzen 522. U turkotatarských nomadů, jejichž život srostl s koněm, je pochování koně ještě přirozenější a typické. Srv. z Asie dosavadní zvyky pohřební u Kirgizů, Kalmyků, Jakutů a Burjatů (Изв. арх. общ. Казаň X. 85, 86, 200, 398, 403), dále u Čukčů, Samojedů, Altajců, Tunguzů, Čuvašů, u finských Čeremisů (*Anučin*, Сани 187, kde i další doklady z celého světa). Také v Uhrách staré hroby sarmatské, hunnské, avarské

sici, v sousedství Bulharů a Chazarů. Literárně máme zvyk doložen

---

a maďarské provázeny jsou typicky pohřbem koně, psa, někdy i loveckého sokola (*Hampel*, Alterthümer I. 77 sl., 217 sl.), rovněž jako v jižní Rusi hroby chazarské, polovecké a pečeněžské. Pokud se Chazarů týče, vidíme

Obr. 5. Plán kurhanu ze stanice Kostromské.

na př. typické pohřby koňské v pohřebišti u Verch. Saltova z V.—IX. stol. (Изв. арх. ком. XXXIV. Прил. 136.) K pozdějším nomadským hrobům srv. zejména nálezy z XI.—XII. st. v Kijevsku, popsané A. Spicynem v stati „Курганы кіев. торковъ и берендѣевъ (Зап. арх. XI. Слав. отд. 156), kde vyčteno 17 nalezišť mezi Dněprem, Dolní Rosí a Rossavou, a též referát *N. Brandenburga*: Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Кіев. губ. въ которыхъ вмѣстѣ съ покойникомъ погребены остатки убитыхъ лошадей?" (Труды X. арх. с. Riga 1896), v němž je přičetl Pečeněgům. Typické kočovnické kurhany našly se na př. u Burtů a Pěšků blíže Kaněva (Арх. Лѣтопись. III. 28), jiné viz u *Chaněnka* (Древности IV. 12 sl.), jiné z jekaterinoslavské gub. popsal *Jevarnickij* (Публ. лекціи 54 sl.), u Olhopolu (Арх. Лѣт. III. 1903, 254). Obraz 5. podává plán koč. kurhanu ze st. Kostromské v Kubánské obl., kde

jen o Rusi.[1]) Tak nám svědčí Fadlán ve výše uvedené zprávě, že ruský vladyka dostal do hrobu koně, krávy (býky) a kohouty.[2]) O Rusech i Slovanech v Rusi dosvědčuje dále Mas'údí, že spalují mrtvé s jejich soumary[3]), a pod. uvedený citát z Žití sv. Konstantina Muromského.[4]) Konečně i v bylině o bohatýru Potoku Michajlu Ivanoviči vstupuje tento bohatýr do mohyly se zbrojí svou a s koněm.[5]) Totéž, co o Slovanech v Rusi, opětuje o něco dále Mas'údí o Srbech[6]) a dosud se v Srbsku i na dědině setkáváme se zvykem, vésti v průvodu za rakví i hospodářova koně.[7]) Ale patrně, na což ukazují i slova Mas'údího, u Slovanů nebyl zvyk ten všeobecný, nýbrž praktikován byl jen při smrti mužů, kteří vynikali bohatstvím nebo postavením ve válce.

---

se kolem vnitřní komory z trámů našlo 22 koňských koster (Отчетъ арх. ком. за 1897 г. 11). U Burjatů dříve mrtvé spalovali, nyní pochovávají, ale koně dosud někdy zabijí, spálí a popel v nádobě postaví na pahorek pod malou kapličku (*Brandenburg*, Кург. Прилад. 74, А. К. Формы погребенія. Изв. Kazaň. X. 2. 197 sl.). Doklad u starých Turků viz u *Marquarta*, Streifzüge 206. Podle Изв. арх. общ. (Kazaň) X. 167 našly se kostry koňské i v t. zv. finských hrobech kasimovského újezda u Popovky. Obřad koně pohřbívati mizí v Rusi v XIII.—XIV. století. (*Anučin*, Древности XIV. 225.)

[1]) Dotýkám se otázky této podrobněji proto, že byl kdysi mezi ruskými archaeology spor, — a myslím, neutuchl dosud — jak dlužno vykládati pohřby s koňmi v centrální a severní Rusi, jsou-li slovanské čili ne; zejména na archaeologickém sjezdě v Rize (srv. pozn. předešlou), Kijevě a v Charkově byly o tom debatty, na posledním hlavně po přednášce *V. A. Gorodcova*, Погребенія съ конемъ въ Европейской Россіи (Изв. XII. c. 30 sl., Труды XII. c. III. 286). Výsledkem všech těch debatt bylo však jen konstatování, že obyčej tento, vlastní nomadům, rozšířen je i dále do středu a severu Rusi, zejména v oblasti krivičské. Gorodcov sám soudí, že zvyk Slované přejali (podobně jako Finnové) od nomadů uraloaltajských. Brandenburg kijevské přičítal Pečeněgům (l. c.), Antonovič Poljanům (tamže). Nejobsáhlejší studii o pohřbívání koňů v Rusi i jinde vydal *Dm. Anučin* v práci Сани, ладья и кони какъ принадлежности похороннаго обряда. Moskva 1890. (Древн. Моск. XIV. 185.) Srv. i obsáhlý referát v Archiv f. Anthr. XXII. 456.

[2]) *Harkavi*, Сказ. 98.

[3]) *Harkavi*, Сказ. 129, 136. Srv. výše str. 249.

[4]) Srv. výše str. 246 a *Anučin*, Сани 218.

[5]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 244, *Anučin*, Сани 190 (Древнія стихотворенія Кирши Данилова М. 1818. 222).

[6]) *Harkavi*, l. c. 136, *Rozen*, 55, *Marquart*, Streifzüge 102, 106: „Právě jmenovaní Srbové spalují sami sebe a také své koně. Při tom mají zvyky podobné indským."

[7]) *Trojanović*, Стари слов. погреб 133.

Totéž potvrzuje archaeologie. Kostry koňské nalézány bývají nejen v hrobech na okrajině slovanského území nebo v hrobech, při nichž by se mohlo mysliti, třeba že jsou v slovanské oblasti, na původ cizí, na př. nordický nebo turkotatarský (podle rázu jiných milodarů,[1]) nýbrž i v pohřebištích na jisto a čistě slovanských, na př. v oblasti starých Poljanů, Devljanů, Krivičů i Slovanů novgorodských.[2]) V Rusku nejčastěji zvyk tento praktikovali Kriviči, soudíc podle nálezů.[3]) Jinde

---

[1]) Sem by patřil na př. hrob ženy a koně u sela Burtů blíže Kaněva (Зап. арх. ком. XII. 294), hrob s kostrou koně a psa v kurhanu u Andrejevky blíže Chersona (Изв. Унив. Кіевъ. 1900 I. 84), kurhan se dvěma jezdci IX.—X. stol. v Kijevě (Арх. Лѣт. 1903, Nr. 6), jiný s jezdcem s nordickou a arab. výzbrojí tamže u Zlatých vrat (Зап. арх. VII. 1. 143), tři hroby u Rossavy blíže Kaněva (*Samokvasov*, Могилы 223). Lebky a kosti koňské (vedle býčích) nalezeny byly častěji také v mohylách blíže neurčených u Lipovce kijevského újezda (Зап. арх. ком. XII. 291—294). Srv. vůbec podobné další neurčité nálezy u *Anučina*, l. c. 213.

[2]) V mohylách volyňských a v kijevské oblasti nejvíce se vyskytují kosti beraní, vedle toho řidčeji i kosti býčí, prasečí a koňské (*Antonovič*, Раскопки въ стр. Древлянъ 5, *Melniková*, Труды XI. арх. c. Kijev I. 483, 509, *Vitkovskij*, Труды. III. арх. c. Kijev II. 24 sl.). V Podolí našly se kostry koňské v kurhanech u Mezirěčky (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 278). V slovanském mohylníku u Gnězdova nalezeny byly kostry koňské několikráte, psí dvakráte. Jednou ležela kostra koňská nad popelem zemřelého na jakémsi mostě z klád, jindy vedle velké mohyly, v níž pohřben byl pán, sdělán byl zvláštní kurhan pro mrtvolu jeho koně (*Sizov*, Смолен. кург. 11, 12). V černigovských kurhanech našly se v Černé mohyle kosti koňské vedle ptačích a rybích, v Gulbišči nad hrobem kosti berana a v popelišti spálené kosti koňské, beranní, býčí, psí, ptačí a rybí (*Samokvasov*, Могилы 196). Ve velké mohyle v skupině guščinské byla celá kostra koňská vedle kostry muže (*Samokvasov*, l. c. 194). V mohyle u děr. Klinové (g. kurská) seděl bojovník na koni (Труды III. арх. c. I. 200). V krivickém kurhanu u Vygorji v kalužské gub. byla vedle popelnice kostra koně (Зап. арх. XI. 192) a podobně v krivických kurhanech michajlovských u Jaroslavě (*Gorodcov*, l. c.), v okolí Vladiměře (*Spicyn*, Изв. арх. XV. 100). V kurhanech na Lovati našel kosti koňské vedle psa, zajíce a orla *L. K. Ivanovskij* (Зап. арх. XI. 147), v Přiladoží podobně gen. *Brandenburg* (Кург. Прил. 13, *Spicyn*, Зап. арх. XI. 144, Труды арх. c. Jaroslav I. 10). Hrobů na východním obvodu slov. oblasti a tudy méně jistých zde ani neuvádím. Čím dále jdeme k východu nebo jihovýchodu, tím se podobné nálezy množí. *Uvarov* našel jich řadu v bohatších hrobech kraje merjanského v gub. vladiměřské (*Anučin*, Сани 216), hojnější jsou i v gub. nižegorodské a na Uréle a zejména v Sibiři (Выставка I. 320, 358, II. 200, Древности XI 34—40, *Anučin*, Сани 218). Za to byly řídké v Kelsijevových výkopech gub. moskevské (Древности X. 32, 39, *Anučin* l. c.).

[3]) *Gorodcov*, l. c.

v Slovanstvu jsou doklady již řidší,[1]) neboť podunajských pohřebišť VI.—X. st., vykazujících velkou směs elementů slovanských, hunských, avarských a maďarských, nelze dobře uváděti. Ale jsou na př. v t. zv. pozdní skupině sarmatské, — nejspíše slovanské.[2])

Zvláštní významnou skupinu hrobů sem patřících tvoří kurhany, v nichž pohřben byl pán sedící na koni v sedle, kdežto v jiných běží jen o koně zabitého a vedle mrtvého pána do hrobu uloženého. První způsob je jistě slavnostnější, významnější, ale ovšem i dosti řídký. Několik dokladů z jihu Rusi, jejichž slovanskost není ostatně vždy zaručena, uvedl ve spisu citovaném Dm. Anučin.[3])

Vedle koster koňských a psích[4]) setkáváme se občas ještě s jinými domácími zvířaty: beranem (a to nejvíce), vepřem a býkem, z ptáků s kohoutem nebo slepicí, potom též se sobolem, orlem, jestřábem, a dále i s kostmi různých blíže neurčených ryb.[5]) Tyto kosti však, rovněž jako kosti zvířat lesních (medvěda, zajíce, jelena) dokládají nám asi pravidlem spíše obsah hostiny nad hrobem slavené, než zvyk, živé zabíjeti a dávati hospodářovi pro živobyt na onom světě. Jedině zabíjení kohouta a slepice,[6]) jakkoliv jsou to zvířata domácí, zdá se,

---

[1]) Z Čech znám zatím jen jeden nález dvou koster koňských ve slovanském pohřebišti u Libic (Pam. arch. XV. 694, 699, *Píč*, Starož. III. 1. 76). V Lužici v slov. pohřebišti u Hažova blíže Gubna nalezena celá kostra koňská (*Jentsch*, Verh. Berl. 1886, 597).

[2]) *Hampel*, Altert. I. 78 sl. Srv. SS. II. 509.

[3]) Сани 191 (z kurhanů blíže Kaněva a z dědiny Klinové v új. Kurském).

[4]) Srv. doklady výše uvedené, k nimž připojuji ještě nálezy psích koster v mohyle v Samhorodku (*Popowski*, Zbiór VI 11 sl.) v mohyle v Sačkovičích novozybkov. új. černigov. gub. (*Spicyn*, Radim. kurh. 8, 17), u Andrejevky blíže Chersonu (Изв. Унив. Kijev 1900, I. 84). O kostrách psů z ruských kurhanů napsal studii *Dm. Anučin* О костяхъ собаки изъ кургановъ смолен. губ. (Древности IX. 66). Zajímavý survival uvádí Trojanović ze Srbska (Стари погреб 131 sl.). Tam ještě na několika místech vodou i kus dobytka za mrtvým hospodářem k hrobu. Podobně činí Huculové (*Pačovskij*, 23)

[5]) Srv. doklady v pozn. 1 na str. 171 a dále na str. 285. Husy a kachny nalezené v hrobech švédských (*Montelius*, Cultur 243), pokud vím, nebyly dosud hlášeny ze slovanských, ač Slované husy chovali. Zabíjení sokolů a jestřábů je doloženo u Litevců a Germánů (srv. *Hirt*, Idg. 491), ze slov. území znám to na př. z hrobů u Potanova moskevské gub. (*Bogdanov*, Матеріалы 10).

[6]) Kuří kostry nalezeny byly na př. hojně v Gnězdově a to i v popelnicích s lidským popelem (*Sizov*, Смол. кург. 13), častěji v petrohradských záp. od Gatčiny (*Spicyn*, Кург. Петр. губ. 10), na Moravě v hrobě u Tištína

mělo už tehdy nějaký blíže nám neznámý význam symbolický, jejž podržel tento pták i v obřadech pozdějšího folkloru slovanského.[1]) Význam tento poutal se po mém mínění nejspíše ke kohoutově funkci buditele dne a slunce. U jiných zvířat není po symbolismu stopy a proto nemohu sdíleti výkladu Kotljarevského, jenž všude, i ve psech, býcích viděl symboly a personifikace jevů vzdušné přírody (bouře a blesku), jimiž prý se duše zemřelého přenášela do dalekých oblačných výšin druhého světa.[2])

Další́m zajímavým detailem pohřebního ritu slovanského jsou pohřby v lodích. Zvyk klásti tělo mrtvého do lodi a spáliti je s ní nebo nad lodí (nespálenou) nasypati mohylu vyskytuje se hojně u severních Germánů a u baltických Finnů. Ve Skandinavii odkryta byla řada nálezů ve Švédsku a v jižním Norsku, v Upplandě, hlavně v okolí Uppsaly[3]) u Wendelu a Ultuny, pak u Tune, Gokstadu atd., a také nordické sagy se o tom zmiňují.[4]) V oblasti finské máme staré nálezy ze záp. Finska,[5]) dále tradici, která podobný zvyk udržela u Karelců

(*Červinka*, Pravěk 325). Blíže neurčené kosti ptačí oznamuje i *Samokvasov* z Černé mohyly a Gulbišče (tam i skořápky slepičích vajec) a *Fr. Přikryl* z mohyl u Jarohňovic na Moravě (Čas. olom. 1890, 16), *Píč* z Úherce vedle slepičího vejce; kohoutí kosti byly v hrobě u Tušovic (Starož. III. 1, 78). V Brovarkách u Gaďjače v poltavské gub. našly se docela už malované kraslice z hlíny (srv. výše str. 173).

[1]) Symbolická funkce kohouta a slepice v slov. folkloru je vskutku veliká a setkáváme se s ní při různých obřadech, při porodu, při šestinedělí, při svatbě a dosud i při smrti. U Srbů prý dosud kladou nejdříve do hrobu živou slepici nebo kohouta. (Srv. *Miličević*, Живот Срба 121, 127—131, 338, *Trojanović*, Стари погреб 127 sl., *Krauss*, Zs. f. Volksk. II. 180). O úloze kohouta při smrti u Bulharů srv. *Pareškevov*, Погреб. об. 375. Také na Slovensku uherském u Mošovců zabíjejí při pohřbu kohouta a slepici (Sl. Pohľady XV. 25). Kohouta, zvíře zasvěcené Heliu a Seleně, obětovali podzemním bohům i v Řecku (*Rhode*, Psyche 242[2]).

[2]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 247.

[3]) Srv. *Montelius*, Cultur 133, 134, 173, 190, 241, 246, 328 a téhož studii „Om högsätting i skepp" (Svenska Fornminen. Tidskrift VI., VII.) a Archiv f. Anthr. XVII. 387. Srv. i Globus LXI. 205. Nověji prostudoval J. K. Lindemann skandinavské pohřby v lodích (srv. ref. v Изв. арх. ком. XXXVII. 27, 1910).

[4]) *Montelius*, l. c.; *Weinhold*, Altnord. Leben 483 sl.

[5]) *Hackman A.*, Om likbränning i båtar under den yngre järnåldern i Finland (Finst Museum 1897, 66, 81). Nejznamenitější nález učiněn byl v Öfverby ve farnosti Bjerno. T. zv. „korábové" mohyly (корабельные могилы, Steinschiffe) v přibaltickém kraji nejsou však skutečné mohyly

až do druhé poloviny XIX. stol.[1]) A totéž shledáváme podnes u obských Ostjaků, Vogulů a Mauzů v Závolží.[2])

U Slovanů pohřby v lodích doloženy jsou jen řídko a jen v oblasti východní. Doklady historické o tom u Slovanů bezpečně nehovoří, neboť Fadlánovo vylíčení pohřbu, při němž mrtvé tělo vloženo bylo na loď a s ní i se vším ostatním spáleno, týká se Rusů,[3]) a také jiná zpráva letopisná vztahuje se na kněžnu z rodu ruského, Olgu, která usmrtila Drevljany tím, že je pohřbila za živa i s lodí pod mohylou.[4]) Rovněž tradice z Miljutinských minejí Kotljarevským uvedená neposkytuje dokladu určitého.[5]) Pouze Anučinem uvedená miniatura ze silvestrovského rukopisu skládání o Borisu a Glěbu představuje patrně pokrytí těla loďkou,[6]) ale je pozdější (srv. obr. 6.). O nálezech z hrobů ruských napsal r. 1899 Spicyn, že v nich dosud pohřeb s lodí nalezen nebyl.[7]) Potom sice našel Skadovskij lodě v kurhanech u Bělo-

---

s pohřby v lodích, nýbrž jen podlouhlé násypy obložené kameny v kontuře špičaté loďky, obyčejně v ose od západu k východu. Vzorem jest mohyla u městečka Slaveku v Livonsku, kde jich je mnoho. Jsou též v Estonsku. Popsal je *Grewingk*, v Archiv f. Anthr. X. 1877, 73, 297. Nověji je vyložil *P. A. Viskovatov* za hromadné, rodinné hrobky v stati „Тюрселскія раскопки" (Труды VII. арх. с. Jaroslav I. 199 sl.).

[1]) *Hackman*, l. c.

[2]) Изв. арх. общ., Kazaň X. 85, 394. Mimo to však máme podobné zvyky doložené i u vzdálenějších národů, u Eskymáků, u ind. kmene Nutkas, u Čunuků v sev. Americe, v Indočíně, na mnohých místech Polynesie, u Jakutů na Leně, Oročů při Amuru, Čukčů, Tunguzů a j. Srv. *Lubbock*, Vorg. Zeit. II. 210, *Waitz*, Anthr. III. 334, a hlavně studii *Anučina*, Сани, ладья и кони, str. 167 sl. (srv. zde na str. 259.).

[3]) Srv. výše str. 250. Fadlán také připomíná, že chudému dávali malou loďku, bohatému velikou (*Harkavi*, Сказ. 96). *Lindemann* v studii výše vzpomenuté a mně dosud nepřístupné pokládá Fadlánův pohřeb za slovanský (srv. na str. 262 cit. referát).

[4]) Letopis k r. 945 vypravuje, jak Olga chtíc pomstiti smrt svého muže Igora, posly drevljanské, kteří ji přišli žádat za ruku pro knížete Mala, zradně zahubila a to tak, že je i s lodí, v níž se dali přivésti na hrad kijevský uvrhla do jámy a nad nimi pak nasypala mohylu (ed. Lavr.[3] 55).

[5]) *Kotljarevskij*, l. c. 240 uvádí tradici z Minejí (říjen str. 1277), kde se praví, že tělo Jakuba Borovického plulo po Mstě na loďce, která měla na sobě hořící „kolodu", t. j. rakev.

[6]) Святаго Глѣба положиша въ лѣсѣ межи двѣма кладома под насадомъ", k čemuž srv. příslušnou miniaturu (Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ (*ed. Sreznĕvskij* Petr. 1860 str. 93. Srv. též *Anučin* Сани 173. Насадъ podle Sreznĕvského (Мат. II. 328) jest родъ судна.

[7]) ЖМНП. 1899, VIII. 315.

zerky,[1]) a také Sergějev a Sizov se domnívají,[2]) že se setkali s nimi v kurhanu gnězdovském (soudíc z rozložení velkého množství hřebů pod mohylou) a v jednom u vsi Turovičů na řece Soži (Mohylev), podobně jako gen. Brandenburg v jednom kurhanu žárovém u Usť-Rybižny na řece Paši [3]) a Anučin ve dvou kurhanech kostromských,[4]) — nicméně však zůstává nálezů málo a při tom je z části nejisto, běží-li tu vskutku o loď, z části pak je nepochybno, že zmíněné hroby kryly těla cizinců, na př. nordických Rusů, a nebyly tudíž slovanské, z doby příslušné.[5]) Nemáme tedy ani dnes pro zvyk tento u Slovanů přímých dokladů,

Obr. 6. Pohřeb sv. Glěba pod lodicí.

právě tak jako jich neměl před lety Kotljarevskij. Nicméně tento badatel rozhodl se přece kladně a dospěl na konec k závěru, že i u Slovanů existoval zvyk klásti těla zemřelých do lodí, a dále, že u nich zvyk

---

[1]) *Skadovskij T.*, Труды VIII. арх. с. Moskva III. 75 sl. 95. Bělozerka je v chersonské gubernii. Podobně se později našly kostry uložené v loďkách (s mincemi XI. stol.) u vsi Šandrovky v jekatěrinoslavské gub. (Арх. Лѣт. 1903, 257, 1904, 57).

[2]) *Sizov*, Смолен. кург. 77.

[3]) *Brandenburg*, Курганы Прилад. 91, 102.

[4]) *Anučin*, Die Kurganenkultur des Gouv. Kostroma im X.—XII. Jahrh. (Globus 1900, Nr. 21, 335, výtah ze spisu О культурѣ костромскихъ кургановъ. Moskva 1899).

[5]) Zcela nejisté jsou na př. ještě některé starší doklady Anučinem uvedené (Сани 174).

tento pocházel z dob dávných, za nichž ještě sídla Praslovanů byla při moři a mohla dáti podnět k představě, že kraj zemřelých leží za dalekou vodou a duše mrtvých musí se do něho přeplaviti po lodi. Pro tuto prastarou víru u Slovanů svědčilo Kotljarevskému především stsl. *navьe* ve smyslu záhrobí, jež zároveň etymologicky ukazuje na loď a na plavbu.[1])

Nemůžeme sdíleti tohoto výkladu. Neboť dlužno míti na paměti, že Slované ruští, mezi nimiž se jediné zvyk tento objevil, neseděli ani v starší době u moře, které by mohlo dáti podnět k této představě, že prameny zvyku tohoto u Slovanů neznají a že i dokladů archaeologických je příliš málo a příliš nejistých, aby mohly býti svědectvím víry ve smyslu Kotljarevského. Je mnohem spíše na snadě, že zvyk tento, pokud se u Slovanů objevil, dostal se k nim vlivem cizím a sice od sousedních Finnů nebo ještě spíše od skandinavských Rusů (od nichž přešel nejspíše i k Finnům), kde pohřeb v lodi měl prostě týž význam, jako pohřeb s koněm nebo válečným vozem u nomadů, — totiž význam dáti mrtvému na onen svět to, co potřeboval, čím se živil a zabýval zde, na tomto světě. A loď byla v životě nordického bojovníka věcí velmi významnou. Vzpomeňme si jen na stálé jejich kořistní výpravy po pobřežích Evropy. A jestliže mimo to přece u Slovanů existovala v X. století a následujících představa o nějaké přepravě duší přes dalekou vodu, a představy té u nich nepopírám, pak vznik její bych spíše hledal ve vlivu kultury řecké a římské, jdoucí jednak od Černého Moře, jednak z Podunají mezi Slovany, téže kultury, která přenesla i jiné tradice a představy do folkloru slovanského, zejména koledu z kalend, rusalky z rosalií, radunici z rhodanií [2]) a která při tom přenala Slovanům i známou antickou tradici o Charonovi, převážejícím duše za plat na onen svět.[3]) Cesta, kterou tradice mohla přejíti ku Slovanům, byla

---

[1]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 203, 239, 245. Podobně vykládá i *Anučin* (Сани 179), ukazuje na četné analogie jinde. Srv. i *Zíbrt*, Seznam 22.

[2]) Srv. zde dále str. 292 a později příslušné stati v kapitole o mythologii.

[3]) Srv. o ní na př. *E. Rhode*, Psyche (Freiburg 1898) I. 306. Podle Rhodeho dávaly se pro Charona dva oboly převozného, zv. ponejvíce *ναῦλον* (též *περατίκιον*), a to mrtvému do úst. První literární doklad máme u Aristofana Žáby 139, 270. Rhode sám myslí, že původně znamenal tento peníz náhradu mrtvému za majetek, který zanechává po sobě na zemi, a že teprve později z jiné představy o řekách v podsvětí a o převážení přes ně Charonem dostaly oboly význam platu za přepravu. Odtud se tradice rozšířila po celé Evropě. Ozvukem jejím mohl by býti i zvyk srbský, Trojanovićem sdělený, podle něhož v Lubini nesměji ženy při pohřbu slzy roniti, aby se zemřelý neutopil (Стари срп. погреб 136).

dvojí, jednak přes Balkán, jednak přes Černé Moře. Slované zajisté přicházeli často do přístavů velkých obchodních měst černomořských. A v hrobech pantikapajských v Kerči i v nejchudších nalézá se pravidlem měděný peníz.[1])

Že taková tradice u Slovanů byla, dosvědčují nepokrytě dosti hojné mince, s kterými se na konci doby pohanské a na počátku křesťanské setkáváme v hrobech slovanských. Bývají obyčejně vloženy mrtvému buď do úst nebo do ruky, řidčeji leží na místě jiném,[2]) a nejsou zajisté nic jiného, než obolus placený v tradici antické Charonovi. Ostatně se tento zvyk udržel dlouho do dob křesťanských, ba ještě z XIX. století máme hojné toho doklady, že lid dává mrtvým do hrobu peníz

---

[1]) *Anučin*, Сани 182.

[2]) Rozšířeno je to po celém Slovanstvu. Z českomoravských hrobů znám doklady tyto: Mince z X. stol. (Boleslav II.) našly se v hrobech u Řepova a na Libici, z XI. stol. (Břetislav I.) u Petrovic, St. Bydžova, na Hrádku v Praze, (Spytihněv II.) u Želenic, (Vratislav II.) u Hořátve, Úherce, Dubé, Hořovic, Sušic, u Otmik a Levého Hradce (*Píč*, Starož. III. 1, 76) na Moravě u Dědkovic (uher. Ondřej), Dunajovic (denár z XII. st.), Předmostí (Břetislav I.), Rokytné (Konrád Brněnský), Vranovic, (*Červinka*, Pravěk 319—325). A že se to udrželo u nás až do XVI. stol., svědčí lebka z hrobu v Panenské Týnici, v jejíž ústech byl peníz Ferdinanda I. (majetek prof. J. Matiegky). Také v hrobce Týnského kostela našla se v rakvích řada mincí XIV. a XV. století (*Píč*, l. c.). V Haliči ve vsi Podhorcích při Sanu nalezl minci zlatou v ústech kostry T. Ziemięcki (Zbior VI. 60), u Orszymovic (Płock) F. Tarczyński v ústech kostry denár Kazimíra I. (Światowit III. 30), J. Kopernicki minci z XII. stol. v ruce kostry v Slaboszewu u Mogilna (Zbiór VII., Verh. berl. 1881, 366), Olechnowicz minci z XVI.—XVII. stol. v ústech kostry nalez. u Kluczkowic (Materyały II. 50). Beltz oznamuje pod. případ z hrobů VI. stol. u Kittendorfu v Meklenburku (Praeh. Zs. II. 195), dále z hrobů XI. stol. u Gamehlu blíže Wismaru (Nachrichten 1895, 21, Altertümer 376) a nově nalezeny mince XIII. stol. u 6 koster v slovanském pohřebišti u Rassau, kr. Ülzen, Hannover (Praeh. Zs. I. 387). V Uhrách konstatováno to dosud jen v hrobech „sarmatských" (*Hampel*, Altertümer I. 80). Dále u jižních Slovanů patří sem nálezy uherských mincí z XI. stol. v rukou koster na Bílém Brdu u Oseku a u Svinjarevců (*Brunšmid*, Vjesnik VII. 30 sl.). V Rusku jsou nálezy také dosti hojné, a to hlavně arabských dirhemů. Tak je našel Sizov v Gnězdově (l. c. 24), Ušakov v kurhanech žukovských (Выставка II. 284), Braudenburg v priladožských (Труды VII. арх. с. Jaroslav I. 9 a Курганы Прилад. 24); podobný případ znám z Ostaškova (Зап. арх.. VII. 1, 101). V drevljanských mohylách Antonovič dokladu nenašel (Раскопки 21), za to Rerich našel mince v pravé ruce koster ze XIV.—XV. stol. v gub. petrohradské (Зап. арх. XI. 326). Peníze do hrobu dávané připomíná i Beseda Basilia Velikého (Труды VII.

na převoz.[1]) V ukrajinské tradici je převozníkem *didko*, — „дідько, котрий зараз витає покійника, та питає за гроші, які єму

арх. с. II. Prot. 65). Také z hrobů litevských máme doklady, na př. u Pasilna na Vindavě z XIII.—XIV. stol. (Арх. Изв. Зам. IV. 35) nebo z kurhanu u Pakalnišek blíže Kovna (Światowit II. 93) ze XVI. stol. O obolu v hrobech německých srv. *Chlingensperg*, Gräberfeld in Reichenhall 69 (v Trieru se našly v křesťanských hrobech III. století), *Montelius*, Cultur 249 a *Lindenschmit*, Handbuch I. 133.

[1]) O Polácích a Kašubech uvedl řadu dokladů Jan *Karłowicz* v stati „L'obole du mort" (Mélusine X. 56). Podle Chr. Jaščuržinského dávají Malorusové dosud peníze pod ret nebo házejí peníze do hrobu pro didka (Труды VII. арх. с. Jaroslav II. Prot. 64. Этн. Обозр. 1898, III. 94) a také horalé ruští podle Pačovského (Пох. обряд 19, 25), zvouce jej „перевизне" nebo „заплата." Místy dával to dříve kněz sám do ruky mrtvého (ibid. 24). Brandenburg (Курганы Прилад. 24) oznamuje, že se zvyk tento udržel v charkovské gub. až do nové doby a v poltavské do dob Pavla I. O Bělorusech dosvědčuje totéž *Šejn*, Матер. I. 2, 541, 559, 564, 569. Na Slovensku dávají do rakve peníz v Hontu podle sdělení *K. Chotka* (Národop. Věstník 1906, 225), a rovněž v Trenčansku, Gemeru a Novohradě podle sdělení Bož. Němcové „na prevoz" (Sebr. spisy IV. 203 ed. *Kober* 1897). V Turci házejí krejcar do hrobu (Sl. Pohl'. XV. 23). J. *Píč* v Starož. III. 1, 76 a *Červinka* (Pravěk 319) poznamenávají, že se zvyk podobný udržel i na Valašsku, ale pramene své zprávy neudávají. Myslím, že je to *M. Václavek* (Světozor 1883, 260). V Srbsku všude házejí do hrobu novac (Срп. Етн. Зб. VII. 88, 242, XIV. 250, *Lilek*, Wiss, Mitth. Bosn. IV. 407), a o kom se domnívají, že by se stal vlkodlakem, rozseknou mu spodek jazyka a penízek vloží tam (*Trojanović*, Стари погр. 136). Rovněž Bulhaři dávají do hrobu paru (*Marinov*, Жива Старина III. 254). Hájek líčí v kronice, jak Přemysl dal zemřelé kněžně Libuši měšce se zlatými a stříbrnými penězi do obou rukou, aby „bez meškání dala jeden Vůdci a druhý Plavci" (list XV.), což udělali pozůstalí i Přemyslovi (XXI.) a Č. Zíbrt uvedl z Hammerschmidovy Historie Klatovské, vyd. r. 1699, doklad, že to v Čechách existovalo r. 1699 (Nár. Listy 1890 15, X., Seznam 21). Podobnou zprávu o „viaticum" z ruskolitevské hranice ze XVI. stol. máme u J. Menetia (Scr. rer. liv. II. 391, srv. *Kotljarevskij*, Погр. об. 150) a u Klonoviče o Červené Rusi („vile numisma dat sacerdos" srv. *Kotljarevskij* 155, *Zíbrt*, Seznam 27), u starých Prusů (*Dobrovský*, Begräbnissart 354, *Brückner*, Litwa 80). Jinak srv. ještě článek „Die Sitte, dem Todten ein Geldstück mitzugeben" (Zs. niederlaus. Ges. f. Anthr. 1892, 181 a *Zíbrt*, Seznam 20, 151. O rozšíření zvyku tohoto v Evropě a i mimo Evropu vedle *Zíbrta*, Seznam 22 a *Anučina*, Сани 183 sl. srv. *R. Andree*, Ethnogr. Parallelen. Neue Folge (Leipzig 1889) 24—29, jenž slovanských dokladů téměř nezná. Totéž platí o stati *Sartoriho*, Die Totenmünze (Archiv f. Religionswiss. II. 205). Karłowiczovu stať v čas. Mélusine uvedli jsme už výše, k čemu podali dodatky o rozšíření zvyku jinde *Gaidoz* a *Blanchet* (Mélusine X. 60, 114). Mnoho různých výkladů podáno bylo

належить дати за місце", dí Pačovskij.[1]) V staré tradici Dlugošem sdělené byl jím *Nyj* nebo *Nyja*, — božství, jehož jméno patrně souvisí se slovem навь, навій.[2]) A představa o převozníku duší nebo plavci objevuje se i v pohádkách.[3])

Zdali při tomto přejetí přešlo i lat. *navis*, nebo řec. ναῦς ke Gotům a k Slovanům ve smyslu lodě Charonovy a z toho i ve smyslu záhrobí, zásvětí vůbec, či zdali slov. *navьe* a pol. *nawa* je slovo domácí a staré, nechci rozhodovati, ponechávaje to filologům.[4])

---

od doby *Chr. Seyfferta* (Commentatio historica de nummis in ore defunctorum repertis. Leipzig 1709[1]; Jena 1749[2]) až po Sartoriho, Rhodeho a Karłowicze. Obyčejně se to vykládá jako poplatek za převoz (*Sartori* 214), proti tomu však Rhode podal výklad jiný (srv. výše), podle něho i Waser (Archiv f. Religionswiss. I. 171), kdežto Karłowicz je nakloněn tomu, že vše souvisí se strachem před návratem mrtvého (vampyrism).

[1]) Пох. обряд 19.

[2]) „Plutonem cognominabant Nya, quem inferorum deorum et animarum, dum corpora liquunt servatorem et custodem opinabantur; postulabant se ab eo post mortem in meliores inferni sedes deduci" (Długoš ed. 1873, I. 47). Długošův Pluto jako bůh mrtvých („bůh pekelný") objevuje se i u Hájka (Kronika 1541, list 147b). Srv. *Brückner* Sl. Arch. XIV. 174.

[3]) Srv. na př. látku o cestě k slunci, pro tři zlatá péra z draka, tři zlaté vlasy děda Vševěda ve variantech slovenských, českých a polských.

[4]) Stsl. *navь* — mortuus. V staré ruštině (*Sreznĕvskij*, Матер. II. 268, 272) навь, навиѥ — мертвецъ (srv. i навка, навій день), ale má i smysl záhrobí vůbec, jak ukazuje frase былъ въ навехъ (tamže). Podobně stč. *náv* (masc. i fem., novotvar *náva*) má význam týž. Srv. Dalimil C. 7a: *Krok jide do nawy*, Alex. H. 2b: *ustlav jiným w nawi bydla*, Jiř. Brn. 542: *ty jsi mrtvé z nawy vzkřěšoval* atd. (srv. další doklady u *Gebauera*, Stč. Slovn. s. v.). S tím souvisí č. *nýti*, a *unaviti*, to i ve smyslu zabíti: *mlatem unavi* (Alex.). V Bulharsku slují nekřtěňátka навяки (*Paraškevov*, Погр. об. 397), k čemuž dále srovnej i slov. *navje*, *mavje*, malorus. мавки, навки, dále lit. *nåvit*, lot. *nâve* (muky, smrt). Někteří němečtí filologové odvozovali stsl. *navь* z got. *naus* (*Uhlenbeck*, Archiv sl. Phil. XV. 489, *Hirt*, PBSB XXIII. 343 *Peisker*, Bez. 63; nyní Uhlenbeck jinak PBSB XXX 303). Naproti tomu už *Miklosich*, EW. 211, Vergl. Gr. I.[2] 106, II. 54, *Krek*, Einleitung 419, *Grot*, Фил. Раз. I.[3] 552 a nověji *Brückner*, Archiv sl. Phil. XXIII. 626, *Vondrák*, Sl. Gram. I. 164, *Walde*, Lat. W. 408 a *Mladenov*, Герм. елем. 89 (zde viz i celou k tomu literaturu) pokládají oba tvary za sourodé a tedy *navь* za domácí. Srv. nověji i Uhlenbeck (Pauls BSB. XXX. 303) podle Grienbergera. Více o etymolog. výkladech viz u *Kreka*, l. c. a *Brandta*, P. Фил. B. XXIII. 1890. Je zajímavo, že v staré češtině a polštině máme i *náv*, *náva* — *nawa* ve smyslu člunu (*Gebauer*, Staroč. Sl. s. v., *Karłowicz*, Slownik s. v.), což skrze střhn. *nâwe* vyšlo z lat. *navis* (*Kluge* W.[4] 245). Podle mínění prof. J. Zubatého može s tím souviseti i stsl. *navь*. Každým způsobem je věcná shoda značná, zejména uvážímeli

Podle všeho nebyly tedy pohřby v lodích a spojené s tím viaticum v podobě peníze částí původních staroslovanských obřadů pohřebních, a totéž snad bude říci o dalším, třeba starém zvyku slovanském: pohřbívati mrtvé v saních nebo lépe řečeno dovážeti mrtvého ke hrobu na saních, ať byla zima nebo léto, zvyku to velmi zajímavém proto, že se rovněž v přežitcích udržel místy až po dnešní den.[1])

V Kijevské kronice vykládá se o smrti sv. Vladimíra, který zemřel r. 1015, že je, — a bylo to v červenci! — odvezli na saních z Berestova do Kijeva. „Възложьше и на сани, везъше поставиша и в святѣй Богородици"— dí letopis.[2]) Podobně čteme v životě sv. Borisa a Glěba (silvestrovský rukopis XIV. stol. vyd. Srezněvským), že Glěba v rakvi položili na saně a odtáhli do kostela a když bylo později stanoveno ostatky obou svatých přenésti do církve vyšgorodské, byly rakve obou světců opět odvezeny na saních. A starý malíř, který silvestrovský rukopis tohoto skládání ozdobil řadou miniatur, několikráte zobrazil scénu se saněmi, červeně natřenými, z nichž dvě ukázky (obr. 7. a 8.) vedle předvádím.[3]) Podobnou zprávu máme v letopisu o pohřbu knížete Jaroslava r. 1054, Izjaslava, zabitého r. 1078, o pohřbu knížete Michala Svatopluka z r. 1113 a ještě o jiných pohřbech knížecích.[4])

---

ještě, že už v *Lex salica* čteme *naufus* (*naupfus*), *naucus, nachaus* ve významu člunu z kmene vydlabaného a ve významu dřevěné rakve (*sarcophagus ligneus*) proti sarkofágu kamennému (XIV. § 6. add. 6, LV. § 4. ed. *Jegorov*, 24. pozn. 174. Сборникъ закон. *Vinogradova* a *Vladimirského Budanova*, Кiев. Ун. Изв. 1905).

[1]) Psal o něm výše uvedenou obsáhlou studii *Dm. Anučin*, Сани, ладья и кони какъ принадлежности похороннаго обряда str. 81 sl. a *Th. Volkov*, Le traineau dans les rites funeraires de l' Ukraine (Rev. trad. pop. Paris 1896). Srv. též *Běljaševskij*, Сани въ похоронныхъ обрядахъ (Кiев. Стар. 1893, IV. 152), *Jaščuržinskij Chr.*, Остатки языческихъ обрядовъ въ малорусскомъ погребенiи (Труды VII. Арх. Съѣзда, II. Prot. 64, Этн. Обозр. 1898, XXXVIII. 93, Кiев. Старина 1890, I. 130), Б. Замѣтка объ обрядѣ погребенiя въ саняхъ (Изв. арх. ком. IV. 139), *Truvorov*, О погреб. саняхъ (Русская Старина 1887, XII. 837).

[2]) Letopis (ed. Lavr.[3]) 128.

[3]) Сказанiя о св. Борисѣ и Глѣбѣ. Сильвестр. списокъ XIV. вѣка ed. *Srezněvskij* (Petrohr. 1860) str. 57, 79. Srv. i *Anučin*, l. c. 94 sl.

[4]) Tamže str. 158, 196; tělo Jaroslava velkého knížete, zemřelého na Vyšehradě, přivezli na saních do Kijeva, tělo Izjaslava, padlého v bitvě, přivezli na lodi do Kijeva a „vloživše je na saně" vezli do města. Když zemřel kníže Michal Svatopluk, přivezli jej na lodi z Vyšehradu do Kijeva a „upravivše tělo jeho vložili je na saně (v dubnu) a plakali nad ním všichni". (Letopis lavr. 181.) Srv. *Anučin*, l. c. 98 sl.

To vše ukazuje, že v staré Rusi bylo zvykem odvážeti mrtvého na saních, a poněvadž se to nedálo jen v zimě, nýbrž i v létě, ba poněvadž máme zprávy i o tom, že jednotlivci, vidouce blížiti se smrt, posadili se na saně a dali se odvézti do chrámu,[1]) takže rčení „*seděti na saních*“ značilo vůbec tolik, co státi před smrtí,[2]) není pochyby, že máme před sebou zvláštní, ustálený rituální zvyk pohřební. Zvyk tento počal zanikati ve XIV. stol., ale udržel se přece v Rusi a to jednak v Moskvě při dvoru velkoknížecím, jednak v Ukrajině ve zvycích prostého lidu, zde ještě s tím zajímavým rysem, že do saní s mrtvým zapřaženi bývali typicky voli, ne koně. Anučin a Volkov shledali řadu zajímavých literárních dokladů tohoto zvyku nejen ze stol. XVII.,[3])

Obr. 7. Přenesení těla sv. Borisa na saních (Miniatury ze Сказ. о Борисѣ и Глѣбѣ).

ale i z XIX., a novější slovanští etnografové, Jaščuržinskij, Šuchevyć, Truvorov, shledali se s ním docela ještě v nejnovější době v zapadlých končinách ruských Karpat, pak v gubernii kijevské, vologodské. Dob-

---

[1]) Letopis kijevský vykládá k r. 1074, že když mnich Feodosij pečerský umíral, dal se vynésti na dvůr a bratři mniši vzavše jej na sáně, položili jej naproti chrámu.

[2]) Vladimír Monomach uvádí své poučení, jež sestavil na sklonku života pro své syny, těmito slovy: „сѣдя на санехъ, помислихъ въ души своей . . .“. K výkladu srv. *Anučin*, l. c. 99.

[3]) Srv. zejména obšírné doklady sebrané Anučinem, l. c. 100—110.

šinský jej ohlásil ze Slovenska a stopy jsou i u Poláků.[1] Pohřeb huculský předvádí podle knihy Šuchevyčovy připojený obrázek č. 9.[2]) A totéž je dosud v Srbsku v kraji bolevackém.[3])

Ale i tento zvyk je rozšířen mimo hranice slovanské. Shledáváme se s ním odedávna zejména u Finnů, u Votjaků, Permjaků, Čeremisů, Zyrjanů, dále u Vogulů, Čuvašů, Samojedů, Čukčů, Laponců, Korjaků, kteří pravidelně pochovávají mrtvého v saních[4]) a už Anučin se proto

Obr. 8. Tajné vynesení těla Vladimírova a vložení na saně.

právem tázal, nebyl-li Slovanům původně cizí a nepřejali-li ho od Finnů. Nicméně rozšíření zvyku po Slovanstvu přimělo Anučina a rovněž

[1]) *Volkov* 13, *Anučin* 56, 132. *H. Bobrinskij* (Изв. арх. ком. IV .139) shledal jej v čigirinském újezdě ještě r. 1901 a u saní voly zapřažené. Z umanského újezda srv. zprávu *Ch. Jaščuržinského* v stati „Объ остаткахъ язычества въ погреб. обрядахъ Малороссіи“ (Труды VII. арх. c. Jaroslav II. Prot. 64; Этн. Обозр. 1898, III. 94). Zapřahují se vždy voli. Z vologodské gub. ohlásil jej *Truvorov* (l. c.) a tam dosud i mrtvé koně vezou v létě na saních pod mohylu (*Ivanovskij*, Этн. Об. X. 228).

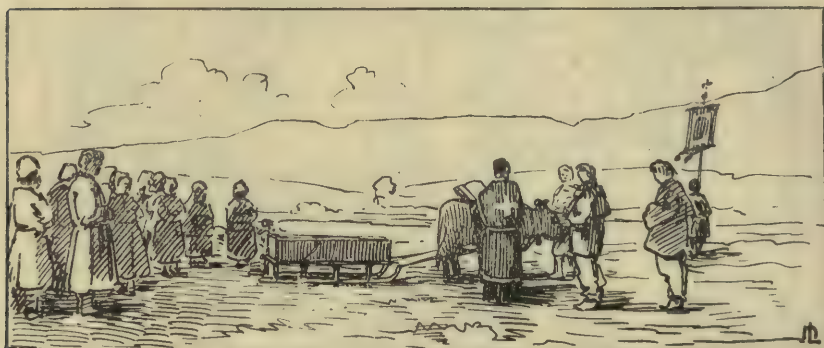
[2]) *Šuchevyč*, Гуцульщина III. 250 (Мат. укр. этн. V.).

[3]) V zimě, v letě dají tělo mrtvé na saně a táhnou voly na hřbitov; po pohřbu zůstanou saně na hrobě převrhnuté 7 dní (Срп. Етн. Сб. XIV., 246, 250).

[4]) *Anučin*, 133 sl., Изв. арх. общ. Kazaň X. 83, 200, 392.

Volkova přece k závěru, že to není zvyk přejatý, nýbrž starý, domácí, Slovanům vlastní. A Volkov, jda dále nežli Anučin, snesl na potvrzení toho řadu dalších dokladů z folkloru gallského, perského a indického, z nichž je rovněž zřejmo, že i tam zvyk existoval a ke všem těmto větvím, podobně jako k Slovanům přešel už z pravěku árijského. Podkladem mu byla asi představa dlouhé cesty, kterou má duše zemřelého před sebou, než dojde na onen svět.[1])

Mně se však zdá operování s touto představou příliš umělé, ačkoliv ji ovšem zhola odmítnouti nelze. I závěr na domácí slovanský původ není nemožný, ale také nezůstává bez pochybností. Dlužno ovšem rozeznávati prosté přivážení těla na saních — to vzalo

Obr. 9. Huculský pohřeb podle Šuchevyće.

patrně původ v povaze půdy a klimatu celé Rusi u Slovanů jako u Finnů, — u nich obou byly totiž saně prvním vozidlem,[2]) — od kladení saní do hrobu. Prvý modus mohl býti domácí i u Slovanů, o druhém však nemohu dnes ještě říci, nevznikl-li pod vlivem obyčejů finských. Každým způsobem zůstává nápadno, že jak Anučinovi, tak i Volkovu chybí doklady od západních a jižních Slovanů, neboť analogický obyčej slovenský, zaznamenaný Dobšinským pochází z hranic ruských. Zůstává tudíž stále pozoruhodno, že zvyk praktikovali jenom Slované ruští, sousedící s Finny, což v otázce, bylo-li to od Finnů přejato, silně padá na váhu.

---

[1]) *Volkov* 14, 17.

[2]) *Anučin* 149, 151.

V starých slovanských hrobech saní, pokud vím, nebylo téměř nalezeno,[1]) ovšem snad jen prostě proto, že materiál lehce podléhal zkáze. Za to bych připomněl, že se v jižní oblasti ruské objevily hroby s kostrami posazenými na dvoukolých vozech, zjev to, který se občas vyskytuje ve všech vyspělejších kulturách Evropy, od gallské na západě počínajíc,[2]) a souvisí rovněž s výše vyloženým ukládáním do hrobů psů, koní a lodí. Theoreticky nelze namítnouti nic proti podobným případům u Slovanů v době, kdy už měli vozy o kolech. Nicméně i tu dlužno dodati, že dosavadní ruské nálezy nemají slovanského rázu v té míře, abychom je mohli počítati mezi slovanské.[3]) Naopak.

Jinou zvláštností hrobního inventáře slovanského, kterou spojovali s představou nějaké záhrobní cesty do ráje, jsou zvláštní pletence z řemenů na způsob pletených řebříků, které ještě v XVI. stol. Rusové dávali do hrobů podle Žití Konstantina Muromského.[4]) Co tyto pletence původně značily, nevíme; výklad Kotljarevského pokládám za příliš umělý.[5] Ostatně není jisto, nevznikl-li tento detail později, po době pohanské, neboť z doby staré ho ani literárně ani archaeologicky doloženého neznám.

Dalším zajímavým detailem ruského pohřbu Fadlánova, který však, jak jiné zprávy dokládají, byl i u Slovanů, je pohřební slavnost a spojená s ní hostina, stsl. zvané *tryzna* a *strava*.

---

[1]) Anučin v jednom kostromském kurhanu (Globus 1900, č. 21, 335).

[2]) L' Anthropologie II. 597, *Píč*, Starož. II. I, 19, *R. Forrer*, Reallexikon s. v. Wagen, str. 884. Srv. též *Mazard*, Essai sur le chars gaulois (Rev. arch. XXXIII. 154). U nás v Čechách našly se na př. zbytky v mohyle u Bechyně (*Píč*, II. 2, 60), dále u Želkovic, Mirovic (v laténském hrobě, pokud vím, ne), na Moravě ve Wankelově nálezu v Býčí skále.

[3]) Je to na př. nález dvou dvoukolých vozův u prostřed kurhanů zv. Рясные могилы v bachmutském újezdě, jekaterinosl. gubernie, asi z X. stol., které podle ohnutých šavlí náležely nejspíše některým kočovníkům (*A. Spicyn*, Зап. арх. Petr. 1896, VIII. 44), nebo nález červeně natřeného, dvoukolého vozu u sela Afanasjevky novomoskovského új., jekater. gub. (Изв. XIII. арх. c. Jekaterinoslav 33, Труды XIII. c. 115, 124), odkrytý D. Evarnickým a náležející kočovníkům doby pozdní (Srv. též Арх. Лѣт. 1903, 256, 1904, 56) podle mincí XIV. století. O starších nálezech vozů doby skythosarmatské viz *Anučin*, Сани 193.

[4]) „Ременная плетенія древолазная" zove je Žití. Srv. text výše na str. 246.

[5]) *Kotljarevskij* Погр. об. 131 pokládá je za žebříky, po nichž prý duše vystupovaly na vysokou horu, t. j. v ráj.

Pohřební slavnost zv. tryznou (трызна nebo тризна) doložena je především u Slovanů ruských. Vedle zmíněného Fadlána [1]) praví Letopis hned na počátku, že kmenové Radimičů, Vjatičů, Severjanů a Krivičů slavili tryznu nad mrtvým, nežli jej spálili,[2]) a tamže čteme, že také kněžna Olga pořádala nad hrobem Igorovým tryznu spojenou s pitím, ale sama sobě slaviti tryznu zapověděla.[3]) A tryznu jako starý obřad pohanský připomíná v Rusi ještě Žití sv. Konstantina Muromského.[4]) O ostatních Slovanech nemáme už tak určitých zpráv. Za český doklad platil sice po jistou dobu zápis v slovníku Mater verborum *trizna*, označující jakousi blíže neurčenou obětní slavnost na počest mrtvých, — ale zápis ten se ukázal falešným.[5])

Také polské kroniky zmiňují se o pohřebních slavnostech, ale bez uvedení tryzny.[6]) Od polabských Slovanů znám jednu zprávu Saxona Grammatika o slavnosti nebo spíše hostině, kterou vedle hrobu pod stanem slavil na počest zemřelého bratra svého slovanský kníže Ismir,[7])

---

[1]) Srv. část líčení svrchu na str. 250, a úplný text v přídavku k této kapitole.

[2]) Letopis kap. X. (ed. Lavr.[3] 13): аще кто умряше, творяху тризну (v jiných ruk. трызну) надъ нимъ и по семь творяху кладу велику и възложахуть и на кладу, мертвеца сожьжаху...«

[3]) Lavr.[3] 56 (k r. 945) dí Olga: „»да поплачюся надъ гробомъ его (Игора) и створю трызну мужю своему..... Ольга же поимши мало дружины легъко идущи приде къ гробу его, и плакася по мужи своемъ; и повелѣ людемъ своимъ съсути могилу велику и яко соспоша и повелѣ трызну творити. Посемъ сѣдоша Деревляне пити и повелѣ Ольга отрокомъ служити пред ними.....« K r. 969 čteme, že sama Olga, jsouc křesťankou, nařídila, aby nad ní tryzny neslavili (Lavr. 66: и бѣ заповѣдала Ольга не творити трызны над собою).

[4]) „»ни тризнища, ни (б)дыни не дѣяху, ни битвы etc.“ Rovněž v druhé jeho části připomíná se битва, ale zde bez uvedení slova тризна nebo тризнище. Srv. celý citát výše na str. 246.

[5]) Trizna — inferiae, placatio mortuorum, vel obsequiae, vel infernalium deorum sacrificia mortuorum sepulturae debitae (152, 4); inferiae sacrificia, quae diis manibus inferebant (439, 20). O falsu *Patera*, ČČM. 1877, 510.

[6]) Kadlubek zmiňuje se o pohřbu Popielově (*concelebrare exequias*) a dále dí: „post funebres itaque superstitiones, quas etiam hodie (t. j. v XIII. st.) in funeribus exercet gentilitas, lautissimis epularum excipiuntur deliciis . . .“ (Cronica Pol. ed *Przezdziecki* 27—31, *Bielowski* MPH. II. 268). Srv. o tom u *Kotljarevského*, Погр. об. 105 sl.

[7]) Saxo Gram. ed. *Holder* 276—7: Cuius corpus Ismarus amplissimo funere elaturus, quo magis exequiarum pompa fieret, regia comitate convivium instruit . . . tabernaculum, in quo rex fraternas convivio celebrabat exequias, admoto furtim incendio complet.

ale běží-li tu o tryznu, z toho zřejmo není. Rovněž není doložena tryzna u Jihoslovanů; máme odtud jen zajímavou jinak zprávu o podobné hostině, kterou r. 593 vystrojil kdesi ve Valašsku zemřelému bratru kníže Mužok.[1]) Velkou slavnost připomíná dále Jordanis nad hrobem Attilovým [2]) a slovanský název „strava" při ní uvedený dovoluje nám souditi, že snad byla slavnost pořádána po zvyku Slovanů, mezi nimiž tehdy Attila v středních Uhrách seděl a nad nimiž panoval.[3]) Ale na nějaké zápasy analogické ruské tryzně nelze ani z jeho popisu mysliti.

Co byla tato staroslovanská tryzna? Byly to pouhé hody, jak se častěji předpokládá,[4]) či jiná slavnost konaná mimo hostinu?

Už Kotljarevskij pokládal tryznu za zvláštní slavnost, k níž se ovšem pojila i hostina a jež sama sestávala ze hry válečného rázu. Dovolával se při tom tryzny Olžiny nad hrobem Igorovým (zde však význam ten doložen není) a hlavně Žití sv. Konstantina, kde se vedle slova „tryzny" připomíná i „bitva" na počest zemřelého, potom Fadlána, Jornanda i dále uvedeného Kosmy.[5]) Soudil dále, že takováto tryzna mohla vzniknouti jen u bojovných slovanských kmenů a že jí nebylo u klidných zemědělců, kteří místo ní pořádali pouze pohřební hostinu, stravu a pominky, t. j. jiné pozdější hody na pamět zesnulého.[6])

Po mém soudu má Kotljarevskij pravdu potud, že vskutku tryzna byla něco jiného než pouhá hostina. Byla to slavnost nad hrobem, sestávající z jakési symbolické hry, provázené pitím a zpěvy. Ale nebyla všude stejného rázu a obsahu. Bohatost kmene a rodu, doba válečná a doba míru, dále životní povolání zemřelého a pod. momenty zajisté dávaly relief i tryzně a určovaly její ráz; a tak jednou u téhož národa byla tryzna bohatší s rozmanitějším obsahem, jednou chudá, jednou více válečného rázu, jednou bez něho podle poměrů rodinných, časových, a není třeba a není správno, v tom smyslu, jako učinil Kotlja-

---

[1]) Theofylaktos Simokattes VI. 9, Theofanes ed. *Boor* 270, Anastasius ed. *Boor* 167, Kedrenos ed. Bonn 697, Hist. misc. XVII. — Srv. o této události r. 593 mé SS. II. 218.

[2]) Jordanis Get. 258: Postquam talibus lamentis est defletus, stravam super tumulum eius, quam apellant ipsi, ingenti comessatione concelebrant, et contraria invicem sibi copulantes luctu funereo mixto gaudio explicabant.

[3]) Srv. můj výklad v SS. II. 136 sl.

[4]) Tak na př. užívá slova tryzna *Anučin*, Сани 205 nebo *Píč*, Starož. III. 1, 12, *Brandenburg*, 17—18.

[5]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 131—134.

[6]) Tamže str. 239. Tentýž výklad přijal i *Paraškevov*, Погр. об. 405.

revskij, rozlišovati tryzny válečné u „bojovných“ slovanských kmenů od pouhých hostin a pominek u druhých, „mírných“. Ostatně, kteří kmenové byli mírní a kteří bojovní? Už toto rozlišení samo není dnes možné a vůbec ne správné.

O vlastním obsahu tryzny prameny výše uvedené sdělují pramálo, neboť v nich bližší výklad, co tryzna byla, připojen není a v Žití sv. Konstantina Muromského je ostatně slovo битва od slova тризнище odděleno. Nicméně si můžeme, přivedeme-li na pomoc několik jiných zpráv o starých pohřebních obřadech, třebas v nich slova *tryzna* upotřebeno není, a přihlédneme-li dále i k etymologickému významu jeho, učiniti o obsahu a rázu této slavnosti představu podrobnější a určitější. Poučná je v tomto směru především zpráva Kosmova o zbytcích pohanských obyčejů českých s dodatky Hájkovými a obdobné obyčeje, které existovaly u pohřbů ruských Slovanů.

V zákazu Břetislava II., kterým kníže český r. 1092 vykořeniti chtěl zbytky pohanství u Čechů stále ještě trvající, je passus o pohřbech po způsobu pohanském, z něhož vidíme, že v té době prováděl lid nad mrtvými hry jakési: „*item sepulturas, quae fiebant in silvis et in campis atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in biviis et triviis, quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant*“ . . . (*dux exterminavit*).[1] Tutéž zprávu parafrasoval a některými zajímavými i věrohodnými drobnostmi doplnil v XVI. stol. kronikář V. Hájek doslova takto: „Mnozí pak po lesích a po polích s rozličnými kouzly a zlým duchům dary mrtvé své pohřebovali. Jiní stánky pohanským obyčejem na rozcestí činili, pravíce, že by se tu duše předkův aneb přátel jich z těl vycházejíce, zastavovati měly, aneb že by bohové pekelní časem tu svou rozkoš mívali. Při smrti pak ten obyčej muži i ženy zachovávali: Tu kdež tělo mrtvé dřív než pohřbeno bylo s marami stálo, půl pecna chleba na zemi položili a jakž to tělo mrtvé vzdylí, tak dlúhou svíci učiníce, pod marami ji za ten chleb osvícenou položili. To Plutovi bohu pekelnému obětujíce. A když tělo bylo k hrobu neseno, v larvy, jimž říkali škrabošky, připravíce se, tancovali a divně vzhůru skákali. A když se od pohřbu navracovali, kamení neb dříví i trávu neb listí na zemi zbírajíce, nazpátek přes hlavu metali a neohlé-

[1]) Kosmas III. 1. (Fontes r. boh. II. 136). Srv. i výše na str. 232. Pokračovatel Kosmův, o něco mladší mnich sázavský (c. 1126—1162), přepisuje zprávu tu, místo *scenae* uvádí *cenae* (v rukop. drážďanském, sázavská redakce. Fontes l. c.).

dali se. A tak divné smyšlené věci a nálezky lidské provozovali. To všecko kníže dobrý (Břetislav) kázal zahladiti . . ." [1])

Zde je především důležitá zpráva o hrách světských, které provozoval lid nad mrtvým tělem — *ioci profani*, s nimiž dlužno patrně spojiti i rčení *scenas facere*. A domnívám se, že zde tento výraz značí totéž, co v starých ruských zákazech různých pohanských slavností výrazy игрище, сборище, позорище, позоры творити, на позорище ходити, глумы дѣяти, — tedy nějaké divadlo.

Sreznĕvskij ve svém slovníku překládá staroruské výrazy slovem *theatrum*.[2]) Potom ovšem i Kosmovo *scenas facere*, což by se jinak mohlo vyložiti i na stánky pro mrtvé ve shodě s dále na str. 325 podaným výkladem o *bdynu*, bude asi lépe vyložiti ve smyslu *theatrum* — позоры.[3]) Ovšem zde u Kosmy neznačí *scenae* jen jednotlivé tryzny při samém pohřbu, nýbrž spíše jakési stále se opakující slavnosti na počest zemřelých s představením původní tryzně podobným a výraz *ob animarum pausationem* má význam ten, že i duše zemřelých předků rády dlely na místě, kde se jim ku poctě slavnosti pořádaly.

S tímto výkladem tryzny jakožto slavnosti, jejíž hlavní částí byla scéna představující boj, souhlasí také sám etymologický výklad slova *tryzna*.[4]) Souvisíť zajisté s čes. *trýzniti*, *trýzeň* ve smyslu trápení

---

[1]) Hájek (ed. 1541) list 147 b. Věrohodnost folkloristických dodatků Hájkových uznával už *Dobrovský*, Begräbnissart 353 sl.

[2]) *Sreznĕvskij*, Матер. II. 1090, kde řada starých dokladů. Pod. глумленіе, глумьцъ — *σκηνικός*. Jak lid rád na tato divadla chodil a celý den při nich pobýval, srv. na př.: „Не подобаеть во вьсякоу недѣлю позорищемъ, игрищемъ бывати" (Rjaz. krm. r. 1284, l. 23) „И простіи дѣи людіе бои и плищь стваряють и позорища безчинная, еже суть Богу мерзькая и ненавидима". Gram. metr. Fotia Pskov. 1422—1425 (u Sreznĕvského l. c.). Srv. i citát z Žití sv. Nifonta dále na str. 280 a napřed na str. 107, 114 i *Azbukin*, Очеркъ XXXV. 268, 270, 271.

[3]) Výraz *scenas facere* dal již několikráte podnět k pokusům o různý překlad a výklad. *Scenae* přepsal už mnich sázavský v *cenae*, Hájek pak přeložil „*stánky*". Nověji obíral se jím *Dobrovský*, Begräbnissart 350, překládaje *scenae* buď Hütten nebo Spiele (t. j. tryzna Nestorova). Výraz *animarum pausatio* srovnával pak s křesťanským pozdravem: „lehké odpočinutí (dej mu pane)!" Jiné výklady viz u *Kotljarevského* 102 sl. (celkem podle Dobrovského). *Zíbrt* (Staročeské obyčeje pohřební. Nár. Listy 1890, 15. X.) překládá *scenae* slovem *tryzny*.

[4]) K etymologii viz *Krek* (Einleit. 432), který pokládá slovo za úplně nejasné.

a spec. ve významu bití, mrskání, s pol. *tryznić*, bělor. *triznić* — býti u vytržení.[1])

Proto také shledáváme, že v staré církevní slovanštině *tryzna* má význam zápasů (certamen, pugna), překládajíc řecké στάδιον, ἆθλον, παλαίστρα podobně jako je тризнице — ř. στάδιον, тризнодавьць, тризноположьникь — ř. ἀγωνοθέτης, тризникь — pugnator (тризници и борци, крѣпии трызници), тризьникъ — ἀθλητής (часто исходя на тризну), тризновати — pugnare. [2])

Ze všech těchto dokladů je vidno, že se při pohřbech[3]) a někdy i při slavnostech mrtvých později se opakujících konala jakási slavnostní hra, sestávající ze symbolických evolucí, jejichž jádrem byla scéna válečná — vlastní tryzna — t. j. zápas, provázený třeskotem zbraní, křikem a zpěvem válečným. Ale tato hra neměla snad za účel předvésti obraz nějaké bitvy skutečné, na př. té, které se zemřelý kdesi slavně súčastnil. Podstata a původ její byly jiné. Místy a občas konaly se snad zápasy mezi muži, analogické agonům, kterými už za Homéra oslavovali staří Řekové smrt a pohřeb vynikajících mužů a které se opakovaly později i při slavnostech na počest starých heroů.[4]) Slovo битва v Žití sv. Konstantina Muromského je vskutku doplňkem k slovu тризнище. Ale vedle toho pojily se k tomu ještě evoluce jiného rázu, rovněž se zbraní v ruce, které, jak soudím, znázorňovaly nejspíše boj proti zlým daemonům, nepříznivým mrtvému i pozůstalým, a jejichž účel bylo zahnání a zastrašení těchto daemonů. To zřejmě dosvědčuje pozdější západoruská tradice u Menetia[5]) a řada

---

[1]) *Jungmann*, Slovník, s. v. (IV. 664): tělo své trýzniti do krve t. j. bíti, bičovati, *Miklosich*, EW. 362, *Karlowicz*, Słownik gwar V. 429.

[2]) Srv. *Sobolevskij*, Матер. и изсл. въ области слав. фил. и арх. Petrohrad 1910, 273, *Miklosich*, Lex. palaeoslov. 1001, 1002, EW. 362, a *Srezněvskij*, Матеріалы s. v. Sobolevskij uvádí ještě několik dodatečných dokladů ze staré ruské literatury (274).

[3]) Konala-li se tryzna jen před pohřbem, jak by bylo lze souditi ze zprávy Letopisu (str. 274), není jisto, neboť týž pramen připomíná — ovšem v mimořádném případě —, že Olga chtěla slaviti tryznu ex post nad hrobem Igorovým.

[4]) Srv. *Rhode*, Psyche I. 19, 151². Rhode i největší zápasy řecké (Nemeje, Pythie, Olympie, Isthmie) pokládá původně za pohřební hry na počest heroů.

[5]) Jan Menetius (De sacrificiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliarumque vicinarum gentium. Scr. rer. Livon. II. 1848, 391) líčí též pohřební zvyky na ruských hranicích v XVI. stol. a mezi jiným vykládá, jak při pohřbu muži „eductis gladiis verberant auras, vociferantes *gey, geythe, begoythe peckelle*, id est: augifite vos daemones," což patrně

jiných příbuzných přežitků z pozdějšího folkloru slovanského i neslovanského.[1])

Týmž způsobem vykládal bych také upotřebení masek a vůbec přestrojování při tom připomínané. Kotljarevskij i tu nesprávně sledoval domysly Afanasjevovy, když vykládal přestrojování za symbolisaci zjevů přírodních.[2]) Je mnohem více pravdě podobno, že masky, které vůbec při pohanských slavnostech slovanských měly velkou úlohu (viz napřed str. 89, 108), měly i zde účel, s jakým se setkáváme při analogickém přestrojování u mnohých jiných primitivních národů: zastrašovati, resp. v omyl uváděti nepříznivé daemony, kteří stále okružovali a ohrožovali pozůstalé.[3]) Při tom mohly to býti zároveň obrazy předků. U Římanů na př. lidé ustrojení v podoby předků (s jich maskami) účastnili se pohřbu v průvodu pohřebním.[4]) Ovšem později,

---

značí ruské „бѣгаите пекельни!“, jak už Kotljarevskij vyložil (Погр. об. 151). Podobný obřad byl i na Litvě podle L. *Jučeviče* (Litwa pod względem staroż. zabytków. Vilno 1846, 288, cit. *Kotljarevskij*, l. c.).

[1]) Takovým přežitkem v slovanském folkloru je na př. zbraň, nejvíce sekera, položená buď na práh nebo pod něj, nebo na cestu, na rakev, s kterou se setkáváme v Slezsku v Mazurech, u karpatských Rusů za tím účelem, aby sloužila k zahnání zlého ducha (*Samter* 46, *Pačovskij*, l. c. 20). Sem patří také tlučení zbraní o štíty, o němž vypráví Fadlán (*Harkavi*, Сказ. 99 a výše výtah z této zprávy na str. 251). *Kotljarevskij* Погр. об. 248 vykládá to nesprávně za napodobení hromu, za jehož hřmění se otvíraly duším dvéře do ráje a dovolává se pro to pozdních tradic českých a maloruských. Zde běží patrně jednak o účel námi vytčený, jednak pak i o prosté přehlušení úzkostného křiku ženy k smrti vedené, který by byl sto odstrašiti jiné od podobného „dobrovolného“ obětování a znesnadniti udržení tohoto zvyku zděděného od předků. Zda-li smíme i v „mečovém tanci“, který se zachoval na př. v moravských Karpatech na Strání u Velké, a který má některé příznaky upomínající na pohanské pohřební hry (přestrojení a boj s meči), viděti zbytek těchto starých zvyků, či je-li to pozdní přejetí německého obyčeje, nelze dnes ještě rozhodnouti. Srv. o něm studii *Fr. Pospíšila* ve Věstníku Národ. Musea 1911, 25. K cizím analogiím srv. *Schurtz*, Urg. 504.

[2]) *Kotljarevskij* 104 podle *Afanasjeva*, Поет. воззр. I. 117—119. Pod. i *Azbukin*, Очеркъ XXXVII. 231 sl.

[3]) Srv. *Samter*, Geburt 95, 116, *Wundt*, Völkerpsychologie IV. 110 sl., *Andree*, Ethn. Parallelen N. F. 1889, 107 sl., 111, 123, 145, *Ehrenreich*. Myth. 85 sl., *Schurtz*, Urgesch. 115, 388, 503. V zákazu arcibiskupa remešského Hincmara z r. 852 zapovídají se mezi jiným při slavnostech pohřebních „larvae *daemonum*, quas vulgo talamascas dicunt“ (srv. citát u *Zíbrta*, Seznam 16).

[4]) *Blümner*, Privatalt. 494. Srv. dále připomínku o hrobních maskách na str. 299.

jako jinde, tak zajisté i u Slovanů místo tohoto původního významu dostávalo celé představení čím dále tím více ráz hry sloužící jen za podívanou a k zábavě shromážděnému lidu, hry divoké a rozpustilé, vybíhající opět ve výstřednosti erotické, jako bylo při svatbách. Pravíli v X. stol. Mas'údí a Rosteh, že se Slované při pohřbech oddávají bujnému veselí, vztahuje se to zajisté na tyto tance a hry.[1]) Že typickým příznakem i při těchto pohřebních hrách byli muži přestrojení v oděv ženský (a ženy zase naopak) nebo, a to nejvíce, v různé podoby zvířecí, dosvědčuje Kosmas výrokem o bezbožných hrách nad mrtvými, při nichž účastníci majíce tváře pokryté škraboškami rozpustile si počínali;[2]) na takové naráží i současný autor homiliáře Opatovického zmínkou o rozpustilém smíchu (*cahinni*) nad mrtvým,[3]) a doklady z různých ruských poučení a církevních zákazů XI.—XVI. stol., zapovídajících divoké hry a plesy v dnech zasvěcených památce mrtvých, ukazují, že na Rusi existovalo něco podobného jak při samotném pohřbu, tak i při pozdějších pominkách. Veselovskij ukázal, že na Rusi svátky rusalné, jež byly původně slavností mrtvých,[4]) obsahovaly mezi jiným nějakou hru vojenského rázu v maskách, kterou prováděli skomoroši.)[5] A pro totéž

---

[1]) Rosteh (*Chvolson* 31, *Harkavi* 265), Mas'údí (*Rozen* 55).

[2]) Viz druhou část citátu Kosmova a Hájkova na str. 286.

[3]) „Carmina diabolica, quae super mortuos nocturnis horis vulgus facere solet, et *cahinnos* quos exercet, in contestationem dei omnipotentis, vetate.“ (ed. Hecht 22). Text tento shoduje se doslovně s textem zápovědi zapsané opatem Reginem (De eccl. I. 1, 71.); viz u *Zíbrta* Seznam pověr 12. Podobně znějí příkazy západoevropské, zakazující „diabolica carmina“, „saltationes“, „cachinnos“, „risus inconditi“, „turpia ioca“, „larvae daemonum“ atd. Srv. *Zíbrt*, Seznam 12, 16.

[4]) *Veselovskij*, Разысканія XIV. 262, 271, *Aničkov*, Пѣсня I. 42, 301 sl. *Miklosich*, Rusalien (Sitzungsber. Akad. Wien XLVI. 1864, 386, *Tomaschek*, Über Brumalia und Rosalia (tamže LX. 1869, 369). Srv. o tom více v kapitole o mythologii.

[5]) *Veselovskij*, l. c. 262, 271. Že rusalije končívaly hrami a hudbou, dokládá ruský Azbukovnik překládaje русалія — игры скоморошескія. V Letopisu k r. 1068 připomínají se vedle rusalií скоморохы съ трубами и гусльми (Lavr.[3] 166). Podobně u Kyrilla Turovského, v Poslání apoštola Pavla ze XIII. stol., v Prošení apoštolském o mukách a hříších, v Zápovědi sv. Otců k synům a dcerám (*Veselovskij*, l. c. 278—279, srv. i Разыск. VII. 204—7, *Aničkov*, Пѣсня I. 305—306). V Žití sv. Nifonta čteme: „въ церковные праздники ови бьяху в бубны, друзіи же въ козицѣ и в сопѣли сопяху, инииже възложивше на лица скураты идяху на глумленье человѣкомъ и мнози оставивше церковъ на позоръ течаху и нарекоша игры тѣ Русалья.“ (*Sněgirev* Русск. простонар. праздники I. 229. Изъ Харатейнаго Пролога XV. в. *Azbukin*, Очеркъ XXXVII. 230). V Sto-

máme doklady i ze Slovenska.[1]) I jiné slavnosti na hřbitovech byly divoké a orgiastické.[2]) Co se připomíná r. 1551 v Stoglavu: [3]) že o slavnostech mrtvých ozývají se po žalnikách nářky, které se však, jakmile hudci spustí, změní v tance a plesy ďábelské, — to trvá na Rusi, na př. v den radunice, dosud.[4])

Po tom netřeba míti pochyby, že hlučné zábavy, kterými se namnoze dosud končívají (ovšem v nestejné intensitě) pohřby po celém Slovanstvu, jsou jen prostými přežitky těchto starých her a tanců. Místy sice končí se pohřby jen ordinární taneční zábavou,[5]) ale místy ještě zachovaly dosti starého rázu. U uherských Srbů a v Bulharsku pouští se na př. při pohřebních hodech dosud uzda rozpustilostem,[6]) pod. i na Slovensku.[7]) V rusínských Karpatech pojí se k pohřbům zá-

---

glavu ot. 24 dí se o Ivanovu dni (Стоглавъ. Petr. Londýn 1862): ,,роусалии о Іоанновѣ дни и навечерни рожства Христова и Богоявления сходятъ ся моужие и жены и дѣвицы на нощное плещевание и на без чинный говоръ и на бесовские пѣсни и на плясание и на скаканіе и на богомерские дѣла. *Buslajev*, Христ. 242[3], *Veselovskij*, XIV. 279, srv. *Aničkov*, I. 306).

[1]) Srv. synodální zápověď r. 1585 a 1591 z uherského Slovenska, jež zakazuje ,,na rusadlnie sviatky podle starého obyčeje králov stavěti, tance vyvazeti, fašingy se skalivati, šomhartiti (choditi v maskách), do starie kožuchy se obláčeti a jakžkolvek se blázniti." (*Zíbrt*, Č. Lid II. 107 podle *Lad. Bartolomaeidesa* Memorabilia prov. Csetnek 1799, 222).

[2]) Čelobitnaja starce Grigorija podaná r. 1651 caru Alexěji Michajloviči připomíná v den Trojice, že lidé ,,за городь на курганя ходятъ и неподобная творятъ" (*Sobolevskij*, Жив. Стар. 1890, II. 130).

[3]) Въ троицкую субботу по селамъ и погостомъ сходятся мужи и жены ма жальникахъ и плачутся по гробомъ съ великимъ кричаніемъ. И егда начнутъ играти скоморохи, гудци и прегудники, ониже отъ плача преставше, начнутъ скакати и плясати и въ долони бити и пѣсни сотонинскіе пѣти . . . (*Kotljarevskij* Погр. об 148, *Buslajev*, Ист. Христ. 241[3], *Aničkov* Пѣсня I. 295; Памятнники древнер. лит. III. 294). Průvody a hry v podobných maškarách jsou ovšem doloženy častěji bez udání příležitosti, při jaké se dály, nebo v jiné dni pohanských svátků (srv. *Azbukin*, l. c. sl.). Současně jako Stoglav, zapovídal i na západě Evropy koncil Narbonnský zábavy a tance na hřbitovech. (Viz *Zíbrt*, Seznam 35.)

[4]) *Aničkov*, Пѣсня I. 296: ,,народъ сходится на кладбища приноситъ съ собою чѣмъ выпить и закусить и располагается на могилахъ родителей и родственниковъ. Сначала духовенство служитъ литіи и панихиды а по отходѣ ихъ начинается пированье, поются пѣсни и виходитъ нѣчто въ родѣ *всенародной оргiи.*" (Doklady srv. l. c.). Srv. *Murko* Wörter II. 97.

[5]) Na př. v Čechách (Č. Lid IV. 534).

[6]) *Murko*, Wörter und Sachen II. 80, 85, 89, 90.

[7]) *Chorvát*, Slov. Pohľ. XV. 26.

bavy s chorovody a tanci, různě zvané (лопатки бити, медведя вити, олій бити), a při každém musí býti nějaká bitka; chlapci jezdí na zádech druhých proti sobě, shazují se a pod.,[1]) což živě upomíná na staré hry v přestrojení zvířecím a je tak rušné, že nabývá často nádechu svatebního veselí. O vnitřní Rusi srv. doklady výše uvedené. V Polsku tančí „tanec umarlych".

To všechno jsou patrně zbytky staré tryzny a starých pohřebních her.

Druhou podstatnou částí pohřební slavnosti byla *strava*,[2]) t. j. hody, konané na samé mohyle nebo poblíže ní. Tyto hody vyznačovaly se především pitím opojných nápojů. Část jídla a pití byla čistě obřadného rázu, náležejíc do samého obřadu, ale potom po skončeném pohřbu připojilo se ještě pití všeobecné.

Obřadné pití pozůstávalo z vylití číše medového vína a podobného nápoje na hrob, nebo z vyprázdnění číše na počest zemřelému a na rozloučenou s ním. „Пити на кого" zove to kijevský Letopis.[3]) K tomu se připojovalo i položení nějakého jídla mrtvému do hrobu, o čemž jsme doklady už výše podali (str. 243).

Takovou číši na rozloučenou pijou příbuzní při ruském pohřbu vylíčeném Fadlánem,[4]) takové vzpomíná Kadlubek, když líčí hody knížete Popiela,[5]) a přikazuje-li kněžna Olga svým sluhům „píti na Dre-

---

[1]) *Pačovskij*, l. c. 21.

[2]) Slovo *strava* je všeslovanské v původním smyslu hostiny pohřební (*Miklosich*, EW. 325). Srv. i litev. *strova*. U Čechů v XIV. stol. máme doklad v Umučení Páně ruk. Hradeckého 89b (ed. Patera, Praha 1881): „Svlekú s ňeho (Ježiuše) vše rúcho na ztravu". Polské doklady jsou z XV. stol. (Brückner, Zs. f. Volkskunde 1902, 230). V témž významu vystupuje na jihu už u Jordana při líčení pohřbu Attilova (srv. výše str. 275), jak jsem vyložil už v SS. II. 136 sl. Ruské doklady uvedené Sreznĕvským (Матер. s. v.) už tohoto původního významu nemají. K etymologii slova *strava* srv. *Kotljarevskij*, Погр. об. 295. Jiným starobylým slovem pro pohřební hostinu je polské a malor. *stypa*, lit. *stipa* (*Miklosich*, EW. 328, *Karłowicz*, Słownik gwar, V. 257). Srv. o ní Wisła VI. 921, Lud 1910, 58, *Kolberg*, Lud XVI. 133, XVIII. 63. *Kotljarevskij*, Погр. об. 125 vykládal toto slovo původně za označení mohyly (*stupa*). Jiný polský název pohřební hostiny je „pogrzebiny" (Wisła VII. 751, Słownik jęz. pol. VI. 472).

[3]) Srv. dále pozn. 1 na str. násl.

[4]) Srv. výše str. 251 a dále v přídavku.

[5]) Ed. *Przedziecki*, 30. Srv. *Kotljarevskij* 106, 107.

vljany“ určené k smrti, vztahuje se to jistě na tento obřad a znamená to píti pohřební číši Drevljanům.[1]) Vedle duše zemřelého podělovali se při té příležitosti jídlem a pitím i různí daemonové, kteří měli podle staré víry vliv na osud lidský, zejména na smrt, a na Rusi především Rod a Rožanice. Aspoň se v starých ruských zákazech církevních setkáváme neustále se zákazy obětí Rodu a Rožanicím,[2]) a je zjevem nadobyčej zarážejícím, čteme-li dnes u Pačovského, že Huculové při pohřbu dávají mrtvému mimo peníz pro „didka“ ještě koláč „для Роду“.[3]) V staré době obětovali těmto božstvím chléb, sýr a med, resp. medovinu, kterážto se pívala na jejich počest. „Горе пьющимъ рожяницѣ!“ — praví se v jednom zákazu novgorodském ze XII. stol.[4])

Po vykonané oběti následovala hlučná hostina pro všechny přítomné pozůstalé, a pití, které se často stupňovalo k tak nesmírnému prázdnění číší, že se účastníci zpili na dobro. Máme o tom už zprávy staré. Při tryzně, kterou výše vzpomenutý podunajský kníže Mužok vystrojil r. 593 na počest svého bratra, zpili se všichni tak, že Římanům vedeným Priskem bylo snadno přepadnouti sídlo a knížete zajmouti.[5]) Další svrchu uvedená zpráva o tryzně, vystrojené polabským knížetem Ismirem dosvědčuje totéž, neboť když všichni účastníci spali přemoženi vínem, podařilo se zajatému dánskému kněžici prchnouti, ba docela i zapáliti stan nebo loubí, pod nímž se tryzna slavila.[6]) Rovněž v líčení Fadlánovu vidíme nemírné pití, opíjení se, a když kněžna Olga chtěla na Drevljanech pomstiti smrt Igorovu, vystrojila tryznu, při níž Dre-

---

[1]) K r. 945 (Lavr. 56[3]): „(Ольга) повелѣ отрокомъ своимъ пити на ня (за Деревлянъ).“ Srv. k r. 1066 (Lavr. 162): „рече котопанъ: княже, хочю на тя пити.“

[2]) Srv. frase: трапезу рожаницамъ готовити, рожаничьня трапеза, трапезу ставити роду и рожаницамъ, незаконная тряпеза и мѣнимая роду и рожаницамъ, a podobné v Slovu něk. christoljubca, Slovu sv. Grigorija, Slovu sv. Řehoře Bogoslova, Slovu sv. Jana Zlatoústého, Paramejniku XIII. stol., Zlat. cěpi k r. 1400, u *Tichonravova*, Лѣтописи IV. III. 85, 86, 90, 94, 96, 97, 99, 107 a u *Azbukina*, Очеркъ XXVIII. 147, XXXV., 226, 229, 242, 247, XXXIX., 276. Srv. též *Veselovskij*, Разыск. XIII. 178, *Afanasjev*, Поэт. возр. III. 416 sl., *Máchal* Nákres 77, *Murko*, Wörter und Sachen II. 127.

[3]) *Pačovskij*, Пох. обряд 19.

[4]) V Odpovědích novgorodského biskupa Nifonta čteme totiž: „Аже се роду и рожяницѣ краютъ хлѣбы и сиры и медъ? Бороняше велми: нѣгдѣ рече, молвить: горе пьющимъ рожяницѣ!“ (Ист. Библ. VI. 31).

[5]) Srv. výše str. 275.

[6]) Srv. výše str. 274.

vljany medovinou tak zmohla, že je bylo snadno pobíti.[1]) Hostinu s pitím připomínají i prameny polské.[2]) Ostatně soudíc z uvedeného výrazu *strava* náleží sem i Lactantiův zápis ve scholiích k Statiově Thebaidě: „extruebatur regibus mortuis pyra,[3]) quem ritum sepulturae hodieque barbari servare dicuntur, quas strabas (trabas) dicuntur lingua sua".[4]) Vzpomenutí barbaři nemohou býti nikdo jiní, než balkánští nebo podunajští Slované.

Pitek samých nelze ovšem z přirozených důvodů doložiti archaeologicky, ale po spojené s nimi hostině zbyly dosti často zřejmé doklady. Tak aspoň, a právem, dlužno vykládati množství kostí zvířecích různých zvířat domácích (bravu, skotu a vepře) i lesních (medvěda, jelena, tura), s kterými se setkáváme — pokud ovšem k nim archaeologové přihlédli [5]) — jednak v hrobě samém, na př. na ústředním popelišti [6]) nebo u kostry, jednak ve vyšších vrstvách mohyly.[7])

---

[1]) Srv. výše str. 216.

[2]) Při podobném pohřebním pití otrávil Popiel podle tradice polské starosty (Długoš, ed. *Przezdiecki*, I. 93, Kadłubek, I. 30. Srv. *Kotljarevskij* Погр. об. 105). Kadlubek ostatně připomíná zároveň: „post funebres itaque superstitiones, quas etiam hodie (v XIII. stol.) in funeribus exercet gentilitas, lautissimis epularum excipiuntur deliciis". (Srv. *Biełowski*, MPH. II. 268.) Nemírné pití vidíme i všude tam, kde se dosud slaví zádušnice a radunice na hrobech.

[3]) Ve svých SS. II. 137 jsem *pyra* podle Mommsena vykládal *hranice k pálení ohně*, domnívaje se že scholiasta přejal termin *strava* z Jordana, ale neporozuměl mu a sveden dalším textem vyložil slovem *pyra*. Nevězí však i v slovu pyra zmatení se stsl. *pirъ*? (Srv. výše str. 207.).

[4]) Lactantius Placidus ad Theb. Statii XII. 62. Některé rukopisy mají *trabas*, jiné *strabas*. Viz SS. II. 137.

[5]) Velmi často těchto zbytků nebylo buď vůbec dbáno, nebo označeny zcela neurčitě „kosti zvířecí v hrobě".

[6]) Příkladem podle zkoumání Brandenburgova v Přiladoží (Прил. кург. 17) v IX. a X. stol. udělali pozůstalí hranici blíže místa pro kurhan, spálili ji s tělem, davše k tělu na hranici někdy celé zvíře obětní, někdy část jeho. Potom vyžehli místo pro kurhan, a na toto místo vysypali popel a zbytky z hranice, na hromádku položili na vrch zbylé předměty a přikryli vše stromovou korou (na Volchově dali vše do hrnce). Potom se připravila hostina a v kotlích nad ohněm uprostřed rozdělaným vařilo se maso (v jednom kurhaně na ř. Paši zbyl u ohniště železný kotel se zbytky kostí kravích). Na konec se vše zasypalo násypem hlíny.

[7]) Jak svrchu naznačeno, archaeologové neměli vždy dostatečného zření k těmto zbytkům, nevšímajíce si jich vůbec, nebo jenom podotýkajíce, že se při odkrývání hrobu přišlo i na zvířecí kosti, aniž pravidlem určili, na jaké. Není však pochyby, že při náležité pozornosti se tyto archaeologické doklady pohřebních hostin velmi rozmnoží a poučí nás zároveň,

Patrně se hodovalo tak, že se jistá část hostiny vložila do hrobu zemřelému, větší části však požito bylo od pozůstalých, při čemž zbytky házeny byly buď hned do hrobu nebo na zem, která se potom přihazovala na hrob, a tak se pak dostaly do vnitra násypu. Opakovala-li se hostina na hrobě periodicky, opakovalo se i nahazování nových vrstev země a tím se vysvětluje, že v mohylách zbytky bývají nalézány i v nejvyšších vrstvách mohyl nebo že se střídají zřejmě vrstvy země a popela,[1])

jaká zvířata a v jaké míře byla u jednotlivých kmenů chována, resp. lovena. Už v starších žárových hrobech kultury lužicko-slezské vystupují zároveň nálezy spálených zvířecích kostí (srv. *Behla*, Spuren des Todtenessens auf lausitzer Friedhöfen. Verh. berl. 1884, 439). Po době Kristově dokládá je na př. Chvojka v žárových hrobech Kijevska z II.—V. stol. uváděje speciálně, že druhy: beran, vepř, kur jsou při většině hrobů (Поля погребенія 2, 5, 7, 8, 9, 15). U pozdějších mohyl ruských připomíná množství zvířecích kostí Sizov v kurhanech gnězdovských (ptačí a beraní, Кург. смолен. 11, 13, Изв. арх. XV. 11), Spicyn v kurhanech u Smilové kvasnického új. smol. gub. (Зап. арх. XI. 185), Glazov u Klimenků (Porěčje, Smolensk, Зап. VII. 2. 237), a pod. nalezeny u dědiny Gorodku téže gub. (Katalog ist. mus. 118). Samokvasov našel ve velkých kurhanech černigovských kosti beraní, kraví, ptačí a rybí (Могилы р. земли 196, 200) a rovněž oznámena řada případů z gub. rjazaňské, rjazaňského a kasimovského újezda, z okolí Gžatska a od Korčeva gub. tverské (Katalog ist. mus. 204, 289, 290, 292; Зап. арх. VII. 1, 119, X. 335), z jaroslavské (Katalog 239), a Spicyn, Ivanovský i Brandenburg oznámili častěji kosti kraví, beraní, prasečí, zaječí a ptačí z novgorodských, petrohradských, volchovských a přiladožských kurhanů (Труды арх. с. Jaroslav I. 8, Зап. арх. XI. 144, 147, Кург. Прилад. 7, 11, 13, 14, 17, 19, 20, Кург. петерб. 9, 10). V bassinu horního Němna mají ještě mohyly XIII.—XIV. stol. zbytky hostiny (*Spicyn*, Древ. Черной Руси. Зап. XI. 304), rovněž mohyly minské u Murawy (Ihumeň), Sycze na Berezině (Zbiór XIII. 56, 58, 59), dále na jihu mohyla u Bolhanu blíže Olhopole (Zbiór XIV. 72), mohyly na ř. Korčevaté (Hamčenko Труды арх. с. Vilno II. 131), mohyly u Lipovce v kijev. újezdě (býčí kosti; Зап. арх. XII. 291—4), u Volkovců blíže Romen (Арх. Лѣт. 1899, 115), u vsi Nicachy blíže Achtyrky (Труды XII. арх. с. I. 150), kostrové a žárové hroby u Šargorodu na Kijevsku (Труды XII. арх. с. I. 101) a mohyly drevljanské (Antonovič Раск. 5). Všude se objevují zároveň i zbytky nádobí (střepy) a v jednom kurhanu na ř. Paši našel Brandenburg železný kotel s kostmi dobytka (Кург. Прил. 20). Rovněž v moskevských našel Bogdanov a Kercelli popálené kosti zvířecí (Матер. 14 Антр. Выставка II. Прилож. 9). Ze západu uvádím na př. zvířecí kosti v mohylách u Kocelovic v již. Čechách (Pam. XXI. 573), a hojné v hrobech V.—VIII. stol. u Mistelbachu v Dol. Rakousích (Jahrbuch CComm. III. 222).

[1]) Tak na př. *Antonovič* připomíná, že ve volyňských kurhanech našel častěji několik vrstev nad sebou s popelem, střepy a zvířecími kostmi

anebo že se docela našly pod samým povrchem, na př. v gnězdovském mohylníku, prázdné hrnečky.[1])

To, co nám doložila historie a archaeologie o době pohanské, zachovalo se namnoze dosud v pohřebních obyčejích lidu slovanského ať víry katolické, ať pravoslavné, zejména však této. Je to místy ještě živoucí pohanství.

Předně vidíme ještě dnes, že se stále mrtvý opatřuje pokrmem a pitím pro onen svět, staví se mu vedle rakve na okno nebo na stůl chléb a sůl, sklenice nebo láhev s nápojem, nebo se mu to vše dává do hrobu, dále že se po pohřbu, při pominkách dále vzpomenutých kladou pro něho na hrob jídla a víno, kvas nebo kořalka docela podle představ pohanských.[2])

---

a soudí z toho, že jsou to zbytky periodických hostin, po nichž vždy na mohylu byla nasypána nová vrstva země (Труды XI. арх. c. I. 135, Раск. древл. 5). Tak i *Melniková* (tamže I. 483). *Popowski* našel v Samorodku u Skviry docela 14 vrstev popelovitých nad sebou (Zbiór VI. 11 sl.). Pro dodatečné periodické nasypávání mohyl svědčí i to, že na Volyni ve skupinách mohylových bývají v prostředku největší a na okrajích jen malé mohyly (*Melniková*, l. c. 481). Podobné střídání popelovitých a planých vrstev nebo popeliště ve vrchní části mohyly známe z mohylníku u Zaborje u Korčeva, u Zaraje blíže Rjazani, u Klimenků (Porěčje, Smolensk), u Muravy a Sycze v minské gub. (zde 8—11 vrstev popelovitých), u Bolhanu, — literární doklady viz v pozn. předcházející — a mimo to je oznámil ještě Rerich v žárových kurhanech borovičského a valdajského újezdu (Зап. V. 1. 19), Jarockij v mohylách volyňských v okolí Ovruče a Novgorodu (Арх. Лѣт. 1903, 174, 176), Ossonski v gub. lublinské (Арх. Изв. Зам. VI. 369) a Handelmann H. z Pöppendorfu ve staré Vagrii (Berl. Verh. 1881, 44).

[1]) *Sizov*, Кург. смол. 18.

[2]) Srv. výše str. 243 a další doklady u *Kotljarevského* 248, 251, 255, 258, 295, u *Šejna*, Мат. I. 2, 509, 513, 517, 520, 521, 532, 534, 542, 546, 554, 563 atd., u *Murka* v studii „Das Grab als Tisch" (Wörter und Sachen II. 1910, 79 sl.), u *Lilka*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 404 sl., v Срп. Етн. 3б. VII. 242, 246, XIV. 248 atd. Přinášení jídel a různých milodarů zemřelým na hrob je zvyk dosud tak rozšířený v různých končinách Slovanstva, že mohu odkázati jen na zprávy sebrané ve spisech právě uvedených l. c. Mythologických výkladů, které k tomu připojuje *Kotljarevskij* (l. c. 148,253), nelze ovšem sdíleti. Jinak srv. ještě k Lužici *Behla*, Spuren des Todtenessens auf lausitzer Friedhöfen (Berl. Verh. 1884, 439), k Rusku *F. Volkov*, Seelenspeisung bei den Weißrussen (Am Urquell VI. 25). Bez slovanského materiálu uveřejnil v novější době studii *Sartori* „Die Speisung der Todten". Jahresber. Gymn. Dortmund über das Schuljahr 1902—3. Srv. i *M. Hannow*, Diss. de silicernio, vulgo Seelenspeisen (1728), a *Zíbrt*, Seznam 26. O hodech a pominkách neslovanských národů na východě

K tomuto obstarání nebožtíka pojí se však po celém Slovanstvu i pohoštění všech, kteří se pohřbu účastnili, především celého příbuzenstva, ba pohoštění toto je místy dosud nezbytným attributem pohřbu, bez něhož je pohřeb nemyslitelný.[1]) Hned po pohřbu (nebo i při něm, před odnesením těla na hřbitov) bývá hostina v domě,[2]) při níž se ovšem také vždy pamatuje na duši právě odešlou.

Cítíme se vskutku přeneseni do dávných dob, slyšíme-li, jak na Bělorusi při pominkách otec, zapáliv svíci, modlí se v kruhu všech za stolem sedících, načež obrátí se k duším zemřelých svých předků a volá k nim tak, jako volal před tisíci lety: [3])

Rusi srv. doklady sebrané v stati ,,Формы погребенія у соврем. и древнихъ народовъ восточной Россіи" (Изв. арх. об. Kazaň X. 90, 91, 92, 199, 292, 293, 393). Vůbec je literatura o pohřebních obyčejích v nynějším životě slovanském ohromná, ale jsou to po většině jen zprávy roztroušené po stech a stech různých lokálních popisů, jako jsme měli při obyčejích svatebních. Celkového opracování na podkladě srovnávacím dosud nestává — jako při svatbě, a je tu ještě nesmírně mnoho vděčné práce pro slovanské folkloristy. Větší a důležitější popisy jsou vedle svrchu již uvedené práce *Kotljarevského* a *Murka* hlavně ještě *S. Trojanoviće*, Стари слов. погреб (Срп. Књ. Гл. 1901), *D. Marinova*, Жива Старина III. Умиранье 223 sl., *P. Paraškevova*, Погреб. обичаи у българитѣ. (Изв. семинара слав. филол. II. Sofia 1907), *M. Pačovského*, Народний похоронний обряд на Руси (Звит. акад. гімн. Lvov 1903), *P. Šejna*, Мат. I. 2, 503 sl. K nim bych připojil ještě stať *Fr. Krauss*, Der Tod in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven (Zs. f. Volks. I. 1896.) a *E. Lilek*, Вјерске старине из Босне и Херцеговине (Glasnik zem. muss. VI. 1894, 141), totéž: Volksglaube und volkstüml. Cultur in Bosnien und Herzegowina (Wiss. Mitth. Bosn. IV. 401) a *Vid Vuletić Vukasović*, Usi e riti funebri presso gli slavi meridionali nei tempi antichi e moderni. Zara 1894. Dosti látky české sebral *J. Soukup* v práci uvedené výše na str. 246, mnoho slovenského materiálu *Kr. Charvát*, Smrť, pohrab a mrtví v tradícii a zvykoch ľudovych (Slovenské Pohľady 1894 až 1895).

[1]) *Šejn*, Мат. I. 2. 506, 520.

[2]) V Bělorusi t. zv. жалобный, горячий столъ (*Šejn*, Мат. I. 2 l. c.), v Srbsku подушје (Срп. Етн. Зб. XIV. 250) nebo трпеза, také u Bulharů трапезата на смъртьта (*Marinov*, Жив. стар. III. 256), v Polsku *stypa*, *pogrzebiny* (srv. výše str. 282).

[3]) *Šejn*, Матер. I. 2. 596 (1890). Podobný, velice názorný obraz hostiny, při níž byly častovány duše zemřelých, zachoval ze XVI. století o Slovanech na ruskolitevské hranici Jan Menetius. Nejdůležitější hostina se konala tiše: ,,Singuli de unoquoque ferculo aliquid sub mensam jaciunt, quo animam pasci credunt eique potum effendunt. Si quod forte deciderit de mensa in terram, id non tollunt, sed desertis, ut ipsi loquntur, animis relinquunt manducandum, quae nullos habent vel cognatos vel amicos

„Святые дзяды зовемъ васъ
святые дзяды идзице до насъ!
ёсьць тутъ усё, што Богъ дау,
што я ли васъ охвяровау,
чимь только хата богата.
Святые дзяды, просимъ васъ,
Ходзице, ляцице до насъ!“

A když jim všichni ulili vodky a od každého jídla kousek nebo lžíci nechali stranou a sami pojedli, končí otec hostinu slovy:

„Святые дзяды, вы сюды приляцѣли
пили и ѣли,
ляцицежъ цяперь до сябе!
Скажите чаго еще вамъ треба?
А лѣпій, ляцице до неба,
Акышъ, акышъ!“

Další hostiny na počest zemřelého počínajíl se obyčejně druhým dnem a opakují se během prvního roku v intervalech starou tradicí určených a nezměnitelných, tak jak bylo už za doby pohanské podle zprávy ibn Rosteha,[1]) obyčejně v den druhý, třetí, šestý, sedmý, devátý, dva-

viventes, a quibus excipiantur convivio. Peracto prandio sacrificulus surgit de mensa ac scopis domum purgat; animasque mortuorum cum pulvere ejicit, tanquam pulices; atque his precatur verbis, ut e domo recedant: „*jely, pily duszice, nu uuen, nu uuen*“, hoc est: edistis ac bibistis animae dilectae, ite foras, ite foras. Post haec incipiunt convivae inter se colloqui et certare poculis . . . Mulieres vicis praebibunt et viri vicissim mulieribus, seque mutuo osculantur.“ (Scr. rer. Livon. II. 1848, 391; srv. i *Kotljarevskij*, Погр. об. 150 a *Zíbrt*, Seznam 25). Na témže místě připomíná Menetius, že se hostiny (convivia) konaly vždy třetí, šestý, devátý a čtyřicátý den po pohřbu. O pominkách u Prusů srv. i zákazy samijského biskupa Michala c. r. 1430 (*Brückner*, Litwa 45). Podle *Menetia* (391) dávali i mrtvému do hrobu chléb a číši piva. Podobně jako v záp. Rusi za Menetiovy doby ponechávají se dosud na různých místech Slovanstva drobty nebo zbytky pohřební hostiny duším, na př. v Novohradě na Slovensku (Sl. Pohľady XV. 26), nebo na Malorusi (*Čubinskij*, Труды III. 27—29); krmení duší (*pascere manes*) na staré Rusi připomíná i *Klonovič* v básni Roxolania vyd. 1584), v Bulharsku (*Marinov*, Жив. Стар. III. 268, 271), v Srbsku Срп. Етн. Зб. VII. 91, 95), v Bělorusi (Wisła VII. 177) atd.

[1]) *Rosteh* dí, že ve výroční den smrti přinesla rodina k hrobu 20 i více džbánů medoviny a shromáždivši se tam, jedla a pila, načež se vrátila domů (*Marquart*, Streifzüge 112, *Harkavi* 265). Totéž má Kardízí (ed. *Bartold* 123).

Tab. VIII. Bulharská zadušnica (podle obrazu prof. Mrkvičky v Sofii).

cátý, čtyřicátý,[1]) potom za půl roku a v den výroční. Odtud vznikla také na Balkáně a na Rusi označení těchto rodinných svátků: trećina, (tretina, трецина, тратьтина), шестина, sedmina, sedmica, дзевяцина, četrdesnica, четересе, сорочина, polugodišnica, полугодница, поугодки, godina, угодки, годовщина,[2]) vedle jiných obecných pojmenování: трапеза, трпеза, подушје, *sofra*, *dâča*, *opijelo*, *karmina*, *kar*, помен, помана, приносъ, прикладзины, поминки, *zaduszki* atd.[3]) Stálé výroční obecné slavnosti mrtvých, které se v určité dny

---

[1]) Zejména tento termin, rozšířený v Rusi i na Balkáně je zajímavý tím, že snad za ním vězí vliv iránský nebo mesopotámský, vliv, jenž se ostatně uplatnil i v jiných detailech pohřebních obřadů slovanských. Mámeť o Skytech výslovnou zprávu Herodotovu, že slavnost pohřební konali 40 dní po smrti (IV. 72). K rozšíření tohoto terminu srv. *Murko*, Grab 81, 83, 107, 133 sl., *Šuchevyč*, Гуцульщина III. 253, *Pačovskij*, Пох. обр. 27 sl., *Marinov*, Жив. Стар. III. 266, 268, *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 409, Срп. Етн. Зб. VII. 98, 244, 494, XIV. 256. Сорокоустье připomínají už Odpovědi Nifontovy (Ист. Библ. VI. 56). Pro význam terminu je důležitá pověra na Balkáně rozšířená, že duše mrtvého po 40 dní bloudí po zemi a vrací se domů, načež teprve po 40. dni odchází na onen svět (*Milićević*, Живот 338, 346, *Murko* 84). U Bulharů je tatáž pověra a proto teprve 40. dne pop, pomodliv se na hrobě, okouří jej a do vyhloubené díry naleje trochu vody a vloží jídlo (*Paraškevov* 407, *Murko* 84 podle *Strausse*, Bulgaren 452). Podobnou víru z Běloruси zaznamenal *Šejn*, Мат. I. 2. 519. O čísle 40 a jeho významu u Řeků a Semitů srv. příslušný odstavec u *Murka* 135 sl. a práci *J. Roschera*, Die Zahl 40 in Glauben, Brauch und Schriftum der Semiten (Abh. sächs. Ges. Wiss. Bd. LXI. 1909, 2 Heft), ovšem bez srovnávacích dokladů slovanských. K číslům 3, 9 a 40. dne srv. též *Kalužniacki*, Über den Ursprung des Dritten, Neunten und Vierzigsten in dem Todtenkultus der heutigen Griechen, Slawen und Rumaenen (Thätigkeitsbericht der phil. Ges. Univ. Czernowitz 1908 7. Nov.).

[2]) K těmto terminům viz *Šejn*, Матер. I. 2, 582 sl., *Murko*, Grab 83 sl., 140, *Pačovskij* 27 sl., *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 409, 411, *Milićević*, Животъ 346, Срп. Етн. Сб. VII. 94 sl., 244 sl., 490 sl., XIV. 252 sl., *Marinov*, Жив. Стар. III. 268, *Soukup*, Úcta ohně 6, 9, 15 sl.

[3]) Vedle terminu трапеза, трпеза, мртвачка трпеза připomíná se na Balkáně výraz подушје, *podušje* ze Srbska, Černé Hory skoplanské a z Posáví (*Murko* 81, 84, 85, Срп. Етн. Зб. XIV. 250; srv. ze Srbska „душни, подушни брав“ zabíjený při tom, *Milićević*, Живот 346), dále *sofra* (z turečtiny), vlastně stůl, na němž se jí (*Murko* 90, 121), a vedle toho v Srbsku a Chorvatsku *dâća* (Rječnik II. 218 od *dati*, *Murko* 81, *Lilek* 409), v údolí Sávy i *opijelo* (*Murko* 85). Velmi rozšířen je výraz *karmina*, plur. *karmine*, vzniklý z latinských pohřebních zpěvů *carmina* (*Murko* 138, Rječnik akad. zahř. IV. 870). Slovo je rozšířeno i u Slovinců (*Murko* 138), ba i na českou jižní Moravu zašlo, přeneseno patrně mikulovskými Chorvaty v XVII. stol. Ve Velkých Pavlovicích vepřové hody nazý-

opakují třikráte až čtyřikráte do roka a platí všem duším zemřelých, slují na Balkáně *zadušnica* (задушница) u Bulharů i u Srbů, na přední a západní Rusi радоница, радуница (s dialekt. odchylkami), v gub. vilenské радовщина;[1]) v Bělorusi máme památné (4—6 do roka) soboty, zv. *dziady* (дзяды), vedle lokálního хаутуры, хавтуры,[2]) ve Velkorusi родительскіе субботы, навій, навскій день, великдень, též семикъ, u Malorusů гробки, могилки.[3]) Také slovanské *rusalije* (stsl. *rusalije*) a srb. *ružičalo* (ружичало, дружичало), vzniklé z římských slavností růžových (*rosalia, rosaria*), pokládají se dnes právem za svátky mrtvých, jakož vůbec slavnosti růží, t. zv. růžové zahrádky, hojně byly ve spojení s jarní slavností dušiček na hřbitově.[4]) Ovšem přišlo sem obé teprve na konci doby pohanské a na počátku křesťanství vlivem jižním. Murko dobře ruskou radunici, o jejíž výklad se jiní marně pokoušeli, staví v jednu řadu s rosaliemi a vykládá za tuto slavnost, přešlou do Rusi prostřednictvím řecké církve, která předala i řecké jméno ἡμέρα τῶν ῥόδων, ῥοδώνια, — z něhož sl. suffixem *-ica* vzniklo *radunica*.[5]) Poprvé je radunice do-

vají se *karmín* (Č. Lid. VIII. 113). Na uherském Slovensku je běžný význam *kar* pro pohřební hostinu (Sl. Pohľady XV. 24 sl.), což máme i v polštině (*Karłowicz* Słovnik gwar pol. II. 311: *Kar* — uczta w domu zmarłego po pogrzebie). Podle Karłowicze (Słown. wyr. obc. poch. 253) vzniklo to však z sthn. *chara*, got. *kara* — žal, (srv. Charwoche). Srv. *Kosiński* Rozprawy wydz. fil. X. 284. Помен, приносъ, помàна (srv. *Marinov* III. 268, *Murko* 141, *Miličević* 343, 347). K *pominkám* (поминъки, t. j. commemoratio, *μνήμη*) srv. *Murko* 93, 141. O dobách, v nichž se slaví pominky, srv. též *Aničkov*, Пѣсня I. 297 sl. Прикладзины jsou poslední pominky na Bělorusi (*Šejn* l. c.).

[1]) Pro zajímavost připojuji zde po příkladu studie Murkovy obraz dnešní bulharské zadušnice z okolí Sofie (podle obrazu prof. Mrkvičky, jehož reprodukce připojena k VII. dílu Сборн. за нар. умотв., a obraz staré ruské radunice z okolí Narvy a poč. XVII. století, vyňatý z díla *Ad. Olearia*, Vermehrte Moscowitische und Persianische Reisebeschreibung (Šlesvík 1661, 12).

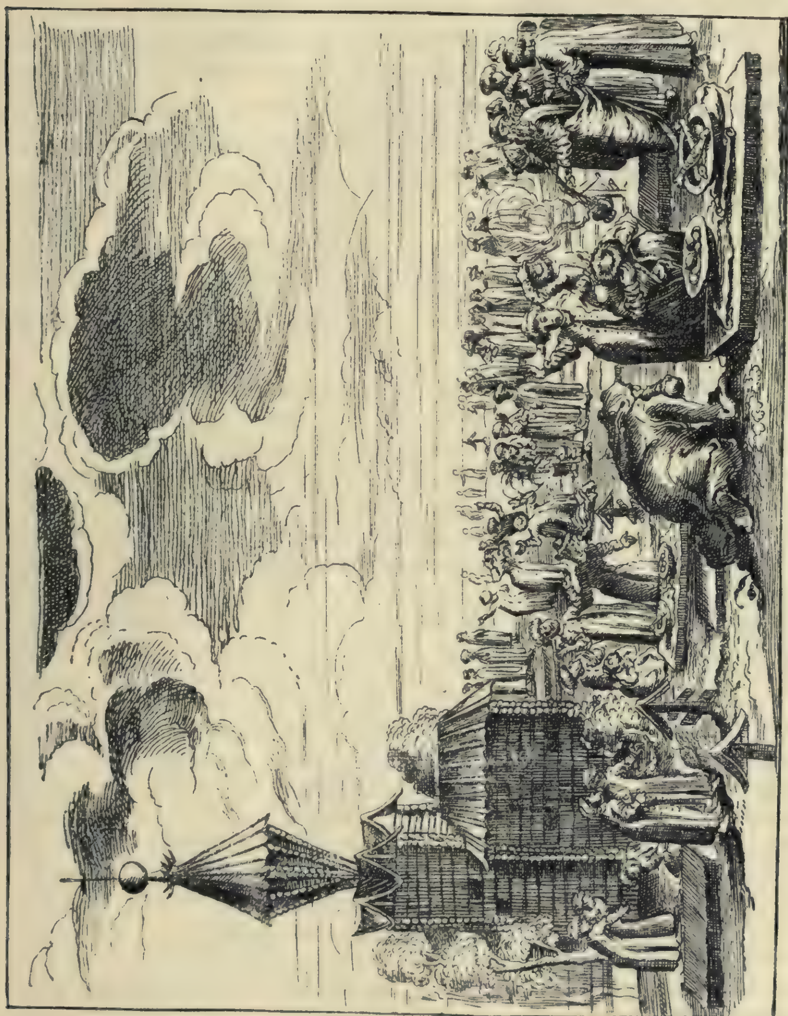
[2]) Korruptela z lat. názvu seznamu mrtvých — *chartularium*. Vedle *dziadů* vyskytuje se na Bělorusi i analogický termin *бабы* (*Šejn*, I. 2, 591, 606). O různých dziadech srv. tamže str. 595 sl.

[3]) Srv. *Murko* 88 sl., 93 sl., 102 sl., 141, 160, *Lilek* 410, *Paraškevov* 408, *Marinov* III. 271, *Karadžić*, Живот нар. срп. 23. V Bulharsku jsou tři (vždy v sobotu): v sobotu před dnem Dimitra, před Velkým postem a zadušnice rusalská v sobotu před Trojicí. Také v Srbsku jsou třikráte do roka (Срп. Етн. Зб. VII. 248, *Marinov*, l. c., *Lilek* 411).

[4]) *Murko*, Grab 144, 152.

[5]) *Murko* 152. *Kotljarevskij* vykládal to od koř. *râd* — dávati, skr. *radanh* — oběť (Погр. об. 257).

ložena v Rusi teprve k r. 1372.[1]) rusalije už v Kijevském letopise k r. 1068.[2])

Obr. 10. Severoruská radunica z r. 1634 (podle Ad. Olearia).

Při všech těchto slavnostech příbuzní scházejí se doma nebo na hřbitově, kladou na hrob znovu různá jídla a pití, a z nich opět ulévají

[1]) V novgor. IV. letopise k r. 6880. *Sreznĕvskij*, Mat. III. 14.
[2]) Lavr.[3] 166.

a pálí svíce mrtvému.[1]) Katolická církev bránila se dosti, ač marně, těmto pohanským přežitkům. Za to pravoslavná se přizpůsobila tak, že docela dovolila, aby tyto pohřební hostiny a pominky konaly se při křesťanských chrámech.

Dosvědčuje to především přejetí řec. liturgického τράπεζα ve slov. *trapeza* (трапеза, трпеза) i ve smyslu stolu i ve významu hostiny pohřební, i potom hostiny na počest duší zemřelých, s níž se setkáváme u Jihoslovanů a Rusů.[2]) Jakkoliv se v prvé době křesťanské setkáváme s neustálými zákazy těchto trapez, t. j. hostin, zejména trapez věnovaných Rodu a Rožanicím,[3]) přece byly tyto hostiny tak zakořenělé, že konečně církev povolila a na Balkáně docela určila ku konání pohřebních hostin při chrámech zvláštní místnost, zv. po dnes трпезарија, црквена трпезарија nebo притвор. U Bulharů úprava po-

---

[1]) Jídla jsou tatáž, jako výše vzpomenutá, obyčejně med, pivo, mléko, vejce, jablka, chléb a sůl, koláče a kaše; v Rusi a na Balkáně typickým od starých Řeků přijatým jídlem je vařená pšenice, smíchaná s ořechy, medem a pod., zv. коливо (*Marinov*, Жива старина III. 250 sl., Срп. Етн. Зб. XIV. 250. O kolivu srv. výše str. 182 pozn. 5. a *Srezněvskij*, Матер. I. 1251. Zajímavá je zejména *úlitba* vody nebo vína na hrob. U Bulharů první sklenice nápoje náleží mrtvému a při zadušnici se vyleje na hrob se slovy „Богъ га прости!". Sluje to прилива, приливанье, преливанье (*Murko* 80, 89, *Marinov* III. 265, *Paraškevov* 406). Také v Srbsku polévají hrob (*Miličević* 343, 347, *Trojanović*, Стари погреб 59, 135, Срп. Етн. Зб. VII. 95, 242). Totéž vidíme u Rusínů (*Pačovskij*, Пох. обр. 26) a Ukrajinců (*Čubinskij*, Труды III. 27—29), Bělorusů (Wisła VII. 177). O Slovanech na Labi připomněl M. Marschalk na poč. XVI. stol., že vylévali číše na hroby (*pocula superfundunt*). Ann. Herulorum ad a. 1521, *Westphalen*, Mon. in Germ. I. 193. V německém textu rýmované kroniky praví týž autor o Slovanech (I. 574):

Dieselbige haben Gewonhet alt,
Wenn jemand ward vom Tode kalt,
sie folgen ihn mit Gesange zu Graben;
zuletzt muß er einen Ehrentrunk haben,
den gießen sie ihm wol in die Graben . . .

(Srv *Kotljarevskij* 140—141). O podobné úlitbě u Řeků srv. *Rhode*, Psyche 231 sl., 243².

[2]) O přejetí slova a o formách jeho v slovanštině srv. *Murko*, l. c. 120, 127, a *Vasmer*, Эт. II., 282, III. 203. Slovo toto vniklo k Slovanům prostřednictvím klášterů a rovněž jako užívání stolu při hostině nad hrobem (*Murko*, 127). O zvyku církví přejatém pořádati po pohřbu hostinu srv. citát sv. Augustina (Conf. IX. 9. 4) a výklad o agapách u *Murka* (110 sl.).

[3]) Srv. výše str. 283. Obvyklé rčení v těchto zákazech pro pořádání hostiny je: тряпезы творити, ставити (ставять), класти, готовити.

hřební hostiny (слаганые трапеза) děje se buď u hrobu nebo doma nebo v předsíni kostelní, podobně i v Staré Srbiji, v Bosně, na př. v kapli sarajevské. Na Černé Hoře byla pro to dříve u každé církve zvláštní místnost zvaná трпеза.[1]) Jak je viděti, byla to východní církev, která liberálněji se přidržela těchto starých, pohanských zvyků a obřadů. Ba v Srbsku nebo v Bulharsku dosud sám pop podílí duši zemřelého nápojem a jídlem.[2]) U katolíků se to tak neudrželo, jen místy a všude se katolická církev zvyku tomu opírá, spokojujíc se zádušní mší. Proto také, kde jsou katolíci, zvyk hodovati nad hrobem nebo u hřbitova nebo při chrámu vymizel buď úplně, nebo zůstavil po sobě jen stopy nepatrné, na př. u Čechů, Poláků a Slovinců[3]), kdežto u orthodoxních Bulharů, Srbů a Rusů zachovaly se pohřební hody na hřbitově ještě v plné svěžesti.

A ještě jeden obřad možno zjistiti hned pro počátek doby křesťanské jako přežitek z doby pohanské. Je to pálení ohně na hrobech.

---

[1]) *Murko* 80, 81, 82, 130, *Paraškevov* 404. *Lilek*, Wiss. Mitth. 407 sl., 408. Také u ruských chrámů jsou podobné přístavby (притворъ, трапеза), v nichž se dříve také podle všeho konaly tyto hostiny (*Murko* 129). V Poslání metropolity Jana II. (1180—1189) čteme o trapezách, k nimž se zvou zároveň muži i ženy. (Истор. Библ. VI. 16).

[2]) *Murko* 84, 89, Срп. Етн. Зб. VII. 242, XIV. 250, *Miličević*, Живот 347.

[3]) *Murko* 82, 85, 104, 107 sl. Na str. 110 dí Murko správně: „Man kann den gewaltigen kulturellen Riss, den die Kirchenspaltung im XI., beziehungsweise im IX. Jahrh. in die Slavenwelt hineingetragen hat, kaum an irgend einem anderen Beispiel so anschaulich machen, wie an der Sitte des Essens und Trinkens auf dem Grabe." Jak církev na západě Evropy vystupovala proti těmto zvykům, srv. sbírku dokladů u *Zíbrta* (Seznam pověr 11). Jedna instrukce olomoucká z r. 1674 zapovídá i hostiny po pohřbu (commessationes in funere). Srv. *Zíbrt*, Seznam 18. Proto také na př. v Bosně vidíme veliký rozdíl v uchování obřadů u orthodoxních a u katolíků; u nich sice existuje pohřební hostina, ale žádné dary na hrob a také pozdější daće vymizely, vše působením františkánů (*Lilek*, l. c. IV. 415). Ostatně, jak se církev východní přizpůsobuje místy, zejména na Balkáně, pohanství, resp. pohanským reminiscencím a survivalům, viděti nejlépe na dokladu uvedeném Miličevićem. V okolí Dibry nedávno ještě sám pop, v rukou maje knihu Громовник, zaklínal nad hrobem duši mrtvého, o němž lid soudil, že je vlkodlakem: „Изиди нечисти душе, изиди! Заклињем те три ста седамдесет лута; иди, проклети демоне, у бездан!" (*M. Miličević*, Живот Срба I. 326—7. *St. Novaković*, Законик Ст. Душана Běl. 1898, 159).

Historicky připomínají je u Slovanů teprve prameny pozdní, na př. Hájek r. 1551 na základě tradice lidové [1]) a také v kázání Michala z Janowiec (z konce XV. stol.) našel A. Brückner zprávu o „pohanském“ zvyku páliti ohně na pamět mrtvých.[2]) Ale je to všechno patrný přežitek původního spalování mrtvých, jež po přijetí křesťanství na mnohých místech nahrazeno bylo v upomínku starých obyčejů spálením prosté hranice na hrobě nebo vedle hrobu,[3]) při čemž sekundárně působila snad i víra, očišťující mocí ohně zabrániti, aby se duše zemřelého nestala vampyrem a nevycházela z hrobu zpět mezi pozůstalé.[4]) S tím patrně souvisejí i žaroviště, která podle různých archaeologických zpráv nalézána bývají v hrobech X.—XI. stol. při těle pochovaném, buď vedle koster nebo nad kostrou nebo i pod ní, především na mnoha

---

[1]) *Hájek,* Kronyka l. LV.: „při smrti Neklanově velký oheň udělali a okolo něho chodili; LX. Hostivít zemřel a na jeho hrobě tři dni pořád páleno bylo.“

[2]) Admoneantur, ne cremant focos *grumathky* ardentes (feria quarta magna) secundum ritum paganorum in commemorationem animarum suorum cariorum .... item dicunt .... quod anime ad illum ignem veniant et se illic calefaciant.“ (*Brückner,* Kazania II. 322, Archiv f. sl. Phil. X. 385). *Grumadki,* t. j. hromádky, srv. rus. грумъ, srb. грумен (*Miklosich,* EW. 79, s. v. gruda).

[3]) Srv. *Kotljarevskij* 96, 147, *Kolberg,* Lud. III. 248, XVI. 134, XVIII. 62, XXIII. 122. Také *J. Soukup* (Úcta ohně 19 sl.) snesl velkou řadu dokladů, jak se staré pálení ohně nad hrobem udrželo v různých formách u Čechů, v Lužici a u Bulharů csergedských (XVII. stol.) až do doby nové, z čehož pak vyplývá věrohodnost zpráv Hájkových. Rovněž na Balkáně u Srbů dosud existuje pálení ohňů nad hrobem, ovšem jen ve zvláštních případech (*Trojanović,* Стари погреб 58 sl., *Miličević,* Живот Срба I. 326 sl., 343, *Novaković,* Законик Ст. Душана 159). O pálení svící v Bosně srv. *Lilek,* Wiss. Mitth. Bosn. IV. 421. Také naše pálení svící na hrobech možno míti za přežitek pálení ohňů, a také je elvirská synoda (305—6) zapovídala (*Zíbrt,* Seznam 15). Dnes to ovšem církev katolická dovoluje, ale vykládá, že tím prý „pozůstalí vyjadřují přání, aby duše zemřelých došly světla věčného“ (*A. Podlaha,* Katolická liturgika. Praha 1910, 169). Hájek dokládá u starých Čechů pálení svící zdéli mrtvého (Kronika 147*b*) a podobný zvyk známe i u csergedských Bulharů ze XVII. stol. (*Soukup,* Úcta ohně 26). V Bělorusi slámu z pod mrtvého vyhazují nyní za hřbitovní zeď, ale dříve ji spalovali (*Šejn,* Мат. I. 2, 521, 528, 587). Pálení ohňů bylo i na Litvě (*Brückner,* Litwa 81) a doloženo je i analogiemi u mnohých primitivních národů. Srv. *Sartori,* Feuer und Licht im Todtengebrauche (Zs. f. Volksk. XVII. 1907, 361). Také u Germánů byla sláma nad hrobem spalována (*Chlingensperg,* Gräberfeld bei Reichenhall 59).

[4]) Srv. dále na str. 299.

místech slovanské Rusi, ač i jinde jsou.[1]) Leckdy je ovšem těžko rozsouditi, běželo-li v hrobě o žaroviště, na němž se vařila nebo pekla jídla k hostině obětní, či jen o žaroviště po prostém ohni na pamět zažehnutém. Nejčastěji bylo asi obé spojeno v jeden akt, tak že svrchu na str. 285 uvedené doklady budou asi zároveň doklady pro pálení ohně u mrtvého i naopak, a rovněž střídání vrstev popelovitých s čistými svědčí jednou pro opětovné pominky, jednou pro opětovné pálení ohně, nejčastěji však pro obé.

---

[1]) Taková žaroviště našla se na záp. na př. v Čechách vedle kostrových hrobů se záušnicemi u Želenic a Libušína (Pam. arch. XVI. 17, 60). Nejvíce zpráv je z Ruska. V kurhanech na hranici volyňské a kijevské gub. (na ř. Korčevaté) našel Hamčenko na dně jam pod kostrou zbytky spálených hranic (Труды арх. с. Vilno II. 131) a podestlání těla popelem nebo uhlím našli i Antonovič a Melniková ve svých výkopech drevljanských mohyl na Volyni (Раскопки 9, Труды XI. арх. с. I. 135, 488), i Jarockij u sela Tepenice, Olevska, Podlubů, Zubkovičů (Арх. Лѣтопись 1903, 174, 176, 187), i baron Steinheil u Veselovky (tamže 1904 136, 178). Místy byla žaroviště i vedle kostry a nad ní. Rovněž připomíná Chvojka žaroviště u koster v hrobech u Šargorodu (tamže III. 183), Makarenko u Liplava v polt. gub. (Изв. арх. ком. XXII. 43), a v radimičských kurhanech Antonovič (Труды IX. арх. с. II. Prot. 48) i Jeremenko v suražském újezdě černigovské gub., zejména hojně v poříčí Iputi (*Spicyn*, Радим. кург. 12, 22). Totéž konstatoval Spicyn u kurhanů gdovských z XI.—XIII. stol., kde bývala silná popelovitá vrstva zprvu na niveau pod kostrou, později, když tělo kladli do jámy, nad kostrou (Гдов. кург. 10). Také v násypu kurhanovém bývají zbytky popele a uhlí. V kurhanech a žalnikách pskovské a novgorodské gub. leží kostry z XI.—XII. stol. typicky na ohništi, někdy však je vrstva popele i vedle, nebo nad ní, na př. u Velikých Gor, Vjazky, Dubrovny, Zarječe, Borkina, Poddubí, Kamenky (*N. Rerich*, Зап. арх. XI. 349 sl., 401; srv. i Зап. V. 1, 18, 20); Glazov na vrchovišti Volhy v új. demjanském našel častěji popel v násypu i pod kostrou, na př. u Chvošni a Malého Bochotu (Зап. VII. 1, 99, 100), pod. Ivanovskij v petrohradské gub. u Gatčiny (*Spicyn* Петр. кург. 7, 8) a Rerich u Petěrhofu i Carského Sela hromádku popela vedle kostry i v hrobech, v nichž se objevily mince XIV. a XV. stol. (Зап. арх. XI. 323). Také v Přiladoží byla stále vrstva popele na úrovni země po celé ploše hrobu a mimo to zvířecí kosti spálené v různých vrstvách (*Brandenburg*, Кург. Прил. 3, 6, 7, 8). V kurhanech nověji prokopaných N. Gatcukem v gžatském a volokolamském újezdě (východ smolenské a západ moskev. gub.) ležely také kostry z XI.-XII. stol. častěji na vrstvě popela (Зап. арх. VII. 1, 107, 120 sl.). Srv. i výkopy Bogdanova v moskevské gub. u Vlasova (Матер. 14), Spicynovy v orlovské (Зап. арх. XI. 188), v tverské gub. u Kirjanova u Ugliče (Katalog hist. mus. 213) a v tulské u Feďaševé blíže Běleva (u koster hromádky popele; Арх. Изв. Зам. VI. 223). V minských kurhanech na Berezině našel Zavitněvič až do XI. stol. spalování, potom v pozdějších kostry a vedle nich

Pálení slámy a vzývání mrtvých, o němž se zmiňuje Stoglav v 41. hlavě[1]), je však sotva ve spojení s tímto obřadem, jak soudil Kotljarevskij.[2]) Je ještě jiný obřad pálení slámy na počest *domového*, který je rázu a původu jiného a rozšířený ve střední Rusi.[3]) Pravdu má Dm. Zelenin, když oba obřady od sebe rozlišuje.[4]) Obřad druhý vznikl jednak z důvodu hospodářských, jednak „грѣть покоинико́вь, родителей" vzniklo z týchž principů, které vedly k tomu, aby se občas předkům podávalo jídlo, ba i poskytovala lázeň (srv. výše str. 135).

Dnešní slovanský folklor zná ještě řadu jiných zvyků, které podle své podstaty, svého rázu mohou míti a bezpochyby mají původ svůj už v době pohanské. Sem patří otvírání oken, aby duše mohla odlétnouti,[5]) bdění u mrtvého,[6]) zavírání příbytku a vynášení mrtvého tak, aby se prahu nedotkl,[7]) zvyk házeti kamení a větevky (v Bosně i žhavého uhlí) za sebe a neohlédati se při návratu ze hřbitova,[8]) dále zvyk probíjeti tělo mrtvé kůlem,[9]) jakož i zvyk oblékati se do jiných („smutečních") šatů, zejména do šatů na ruby obrácených,[10]) což vše

---

zbytky ohnišť, ale ne popelovité vrstvy v násypu (Зап. арх. X. 328). Také nad pozdními hroby kostrovými ze XIV.—XV. stol. v Černé Rusi byly vrstvy popele ze spálené hranice (*Spicyn*, Древн. Черной Руси. Зап. арх. XI. 1—2, 304).

[1]) V 26. článku čteme: „въ великій четвертокъ порану солому палатъ и кличють мертвыхъ."

[2]) *Kotljarevskij*, Погр. об. 147.

[3]) Srv. o něm zajímavou stať *D. Zelenina* „Народный обычай „грѣть покойниковъ". Сборникъ харьк. ист. общ. въ честь Н. Сумцова (Charkov 1909) 256 sl.

[4]) *Zelenin* l. c 261, 270.

[5]) Obecné, na př. u nás v Čechách (Č. Lid IV. 242) i jinde (*Sartori*, Sitte 128).

[6]) Je to bezpochyby totéž, co některé staré církevní zákazy západoevropské označují terminem „*excubiae funeris*", „*vigiliae cadaverum mortuorum*", a co později u Čechů zváno bylo „umrlčí večer". (Viz *Zíbrt*, Seznam 11, 12, 18.)

[7]) *Samter*, Geburt 142, 144 sl. (vykládá obavou před dotknutím duchů pod prahem sídlících); k zavírání příbytku srv. *Samter* 28.

[8]) Doloženo už u Hájka 147 *b*. Z dnešních zvyků srv. doklady u *Kotljarevského*, Погр. об. 145, 146, 251, *Soukupa*, Úcta ohně 20, *Chorváta*, Slov. Pohľady, XV. 24, *Lilka*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 407, *Kolberga*, Lud XXII. 40, Срп. Етн. Зб. VII. 495, XIV. 248. Srv. i *Sartori*, Sitte 148, *Samter*, 147 sl. Házení trávy za sebe je podle Samtera 150 zvykem židovským.

[9]) O vampyrismu srv. více v kapitole o mythologii slovanské.

[10]) Na ruby obracejí šaty u Bulharů (*Paraškevov*, 382). K výkladu srv. *Samter*, Geburt 116.

vzniklo asi na podkladě víry a snahy, usnadniti odchod duši a zabrániti jí (resp. nepříznivým daemonům pohřeb provázejícím) návrat do domu, aby byla buď od návratu odstrašena nebo zmýlena v cestě a v pozůstalých. K té víře patří též přihazování kamení nebo větví od kolemjdoucích na hrob, s kterým se setkáváme u Srbů.[1]) Ale nutno výslovně připomenouti, že staré prameny zatím o tom pro slovanskou pohanskou dobu nevědí a ani archaeologie nám toho nedovede potvrditi. Rovněž nevíme z pramenů nic o obřadech očišťování pozůstalých po návratu z pohřbu pomocí ohně nebo vody, což existuje ve folkloru ruském a jihoslovanském, jakož i o vyhánění z domu duše, která tam snad zůstala nebo se vrátila, ponejvíce pomocí vymetání nebo mávání sekerou,[2]) což také na jisto smíme předpokládati pro dobu pohanskou na základě víry, jež je tomu podkladem. Kladení masky kovové na obličej mrtvého je sice doloženo nálezem na hranici oblasti slovanské u Koval v új. kaněvském, ale kurhan tento náležel kočovníku.[3]) Klásti masky na obličej mrtvých je zvyk sice dosti rozšířený, ale na jisto neslovanský.[4])

---

[1]) *Trojanović*, Лапот и проклетије у Срба (Bělehrad 1898) 20, 24 (приметне гомиле v Hercegovině). Srv. i k obřadu tomu poznámky *Murkovy* (Grab 159) a parallely *Andreeho* Ethn. Parallelen I. 46. V Bělorusi házejí zase zemi za mrtvým, který byl mimo nesen (*Šejn*, Мат. I. 2. 536).

[2]) *Pačovskij*, 21, 25, 26, 31 (u Malorusů), *Charvát*, Pohľady XV. 42 (na Slovensku), *Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 404, 407, 419 (v Bosně), Срп. Етн. 36. VII. 89, XIV. 248, *Marinov*, Жив. Стар. III. 255. Jiné doklady z Pruska, Bosny, Bulharska, Slezska a Lužice uvádí *Samter*, Geburt 30 sl. (srv. 47 sl., 138—142), z Německa *Sartori* Sitte 144, 155. V Trenčansku podle *Charváta* l. c. gazda, vrátiv se z pohřbu, otevře dvéře a okna, mává valaškou do čtyř koutů a volá: „Kde ši? Ako si tu, choď von." Tak třikráte a když se neozve nic, — duše odletěla. Cizí analogie k vymetání viz u *Samtera*, l. c., *Tylora*, Anfänge d. Cultur I. 448., *Lippert*, Seelencult 10.

[3]) *Chaněnko*, Древности Придн. IV. 13. tab. III.

[4]) Na jihu Rusi našly se zlaté masky sepulkrální ještě v Kerči a Olbii, obě z III. stol. po Kr. Jinak je pokládání masek na tváře zemřelých doloženo ze Sibiře na Jenisseji novými nálezy A. Andrianova, dále ze starého Peru, Mexica, Egypta, Kypru, Myken, Ninive a z celé oblasti staré říše římské. V Římě bylo vůbec upotřebení masek velice rozvito a na římských pohřbech vystupovali docela najatí herci s maskami na hlavě, představujíce zemřelého a jiní, představujíce předky rodiny (*imagines*). Také mezi dosavadními primitivními národy existují masky sepulkrální (Kamerun, Aleuty, Tahiti). K literatuře srv. *O. Benndorf*, Antike Gesichtshelme und Sepulcralmasken (Wien 1878), *H. Dall*, On masks, labrets and cert. aboriginal customs (Washington 1884) a hlavně práci *S. Kuzněcova*, Погребальныя маски,

Konečně bych podotkl, že v starších žárových hrobech, které lze aspoň s jistou pravděpodobností připisovati Slovanům, shledáváme občas na boku popelnice umělou díru. Díry ty úmyslně udělané byly patrně ve vztahu k nějaké pověře; nejspíše sloužiti měly za průchod duši, zejména když hrdlo popelnice bylo poklopeno mísou nebo plochým kamenem.[1]) Z pozdějších hrobů žárových, na jisto slovanských, však podobného dokladu dosud neznám.

ихъ употребленіе и значеніе (Изв. арх. общ. Kazaň XXII. II. 75. 1906). K Římu srv. *Kuzněcov*, 105 sl., *Blümmer*, Privatalt. 493 sl. Podle Kuzněcova význam masek spočíval hlavně v tom, že sloužily za ochranu duše proti útokům zlých daemonů.

[1]) O těchto dírách v popelnicích lužického typu srv. pojednání *Lissauerovo* s dalšími doklady *Vossa*, *Jentsche* a *Veckenstadta* ve Verh. Berl. 1895, 114. Podobné díry (okrouhlé u dna nebo čtyrhranná okénka) jsou i v Prusku, na př. na nádobách pohřebiště u Daumenu (Sitzungsber. Gess. Prussia XIX. 73) a podobné se vyskytují u rakví římských (*Lindenschmit*, Handbuch 110; srv. i Archiv f. Anth. XVII., 342, tab. 14, Correspbl. 1890, 157). Podle Paraškevova v severních ruských guberniích nechávají prý dosud v hrobě otvor pro duši (Погр. об. 381).

Tab. IX. Mohyly u Bechyně v Čechách (fotogr. prof. Kruis).

Konstrukce hrobu a hřbitova.

IV. Vnější označení hrobu.

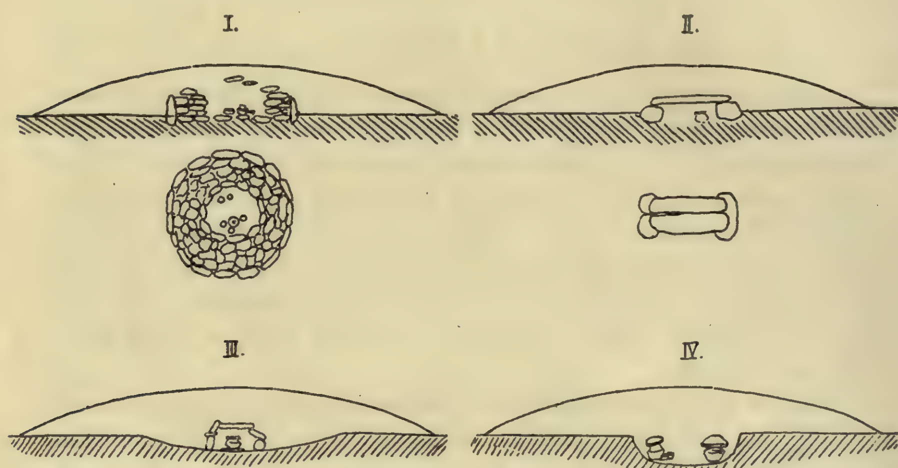
Jestli že jsme se dosud opírali ponejvíce o zprávy historické a moderní přežitky, zvyků pohřebních, v následujícím líčení je to především archaeologie, která nám dává nejvíce, ba často jediný materiál. Tisíce hrobů vedle základních společných rysů mají však tolik odchylek v drobných detailech, že není možno do nich zacházeti. Spokojíme se zde sestavením rysů základních a společných podle dob i oblastí, nepopírajíce, že východoslovanský archaeologický materiál v budoucnosti ještě mnoho doplní. Dosud ho však ani ruští archaeologové sami nespracovali.

Dnes se často neshledáváme s ničím, co by na povrchu země označovalo staré pohřebiště slovanské. Ale přes to nelze pochybovati, že hrob a vůbec hřbitov byl vždy i zevně označen, a to i tam, kde snad nebyly nad hroby nasypány mohyly. Běželo zajisté již v pohanské době příslušníkům rodu a osady o to, aby místo mrtvých zůstalo netknutým sídlem duší zemřelých. Je to rys, který všude a přirozeně provází lidstvo. Všude, kde lidé hrob tvoří, označují jej, aby se nějak od ostatní půdy lišil.

Nejprostším a nejobyčejnějším označením hrobu byla vždy mohyla,[1]) narovnaná na hrobě z kamení, neb nasypaná ze země, a smíme důvodně souditi, že i na pohřebištích, která dnes nemají stopy po ná-

[1]) Stsl. *mogyla* vedle *gomila* (bulh. могила, pol. *mogiła*, kaš. *modziła*, polab. *mügåla*, malor. могыла, могыра, r. могила, lit. *mogila*, alb. *magule*, k čemuž náléží i malor. могура (*Miklosich* EW. 199). Srv. též гомола (r. círk. sl.) srb.-chr. *gomolja*, č. *homole*, luž. *homola*, *homula*, pol. *gomoła*, polab. *güõmüõla*, lit. *gumulis*, — a srb.-ch.-slovin. *gomila*, — hromada kamení (*Berneker* EW. 326). *Miklosich* (EW. 429) staví *mogyla* ke kmeni *mog-* (*mogą*, *mošti*). V listině pomořanského vévody Kazimíra I. z r. 1174 čteme: in cumulum satis magnum, qui sclavice vocatur *mogela* Meklenb. Urkundenbuch I. 112, 40; ibid. Nr. 247 *mogila*, Nr. 398 *mogili*. Srv. Cod. dipl. Pom. I. 91.

sypech, byly hroby původně aspoň malými mohylkami označeny, jež ovšem během času vzaly za své útokem bouří a vichrů, přívaly vod a nejvíce pozdější kulturou ruky lidské. To platí na př. už o nejstarších žárových pohřebištích polí popelnicových, jež připisujeme Slovanům, na nichž jen v místech, kde na př. les udržel půdu méně tknutou, zachovaly se mohylky ze staré doby, ač původně byly asi všude.[2])

Obr. 11. Průřezy mohyl žárových (I. Lüsse, II. Gubín, III. Sedlino, IV. Kostelec u Přerova).

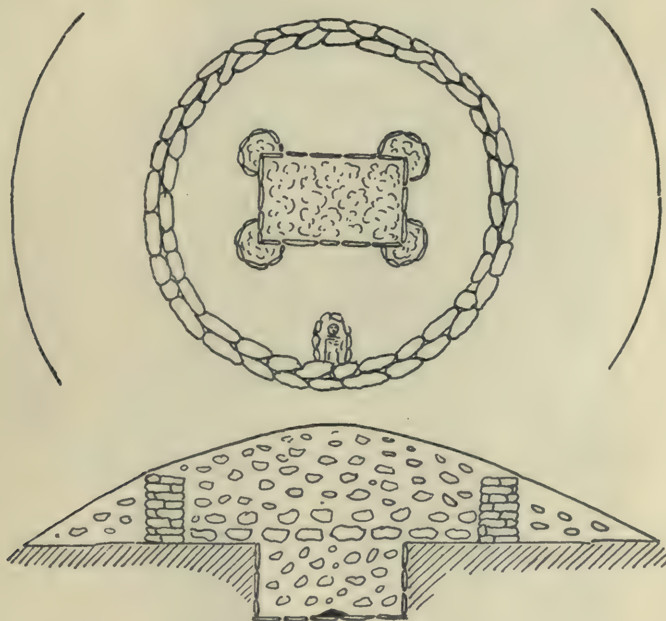
Z pozdější doby žárových hrobů slovanských (z konce doby pohanské) udržely se mohyly už ve větším počtu, protože se později vůbec ujal zvyk budovati mohyly vyšší a mohutnější, zejména na vý-

---

[2]) V Čechách známe mohyly z doby lužické v lese Podstáji u Radovesic, u Voznic, v Nadslavi u Jičína, v Jeřicích u Hořic (*Píč*, Starož. II. 3, 10), na Moravě v Záhoří: z okolí Holešova, Lipníka, Přerova a Kvasic, nebo u Kobeřic s kulturou bylanskou (*Černý Fr.*, Pop. pole na Moravě Brno 1909 18, 28, *Červinka*, Pravěk 197), v Slezsku v okolí Zaháně a Freystadtu, u Něm. Wartenbergu (Kr. Grünberg (*Seger*, Schles. Hügelgräber Beitr. zur Urg. Schles. IV. 1909, 28 sl. 39, srv. *Mertins*, Schlesien in Wort und Bild VI. 49, VII. 517), v Lužici u Gubinu (Nachr. 1896, 74), dále u Lüsse (Kr. Zauch-Belzig) jihozáp. od Berlína (Nachr. 1895, 1 sl.), a u Wilmersdorfu blíže Beeskowa (Nachr. 1893, 34, Zs. f. Ethn. 1909, 690), až na severu u Sedlina v kraji slupském (Nachr. 1904, 17 sl.), o jejichž konstrukci poučuje připojený nárys na obr. 11.

chodě Visly.[1]) Zvláště vynikajícím, slavným lidem sypaly se ovšem vždy a všude mohyly veliké a vysoké. Leželo to v pojmu slávy: člověk, jenž za živa nad jiné vynikal, měl přirozeně i hrobem svým

[1]) Ostatně dlužno hned předem připomenouti, že nejsou všechny mohylovité násypy této staré doby slovanské skutečnými mohylami. Některé jsou jistě jen mohyly památné, nasypané na pamět velkých událostí, na př. vítězství, nebo to jsou kenotafy, t. j. mohyly sdělané na pamět těch, kteří zahynuli v cizině, jiné, a to zejména ve stepích, jsou

Obr. 12. Plán a průřez mohyly u Szydłowců.

prosté pahorky strážné, vyvýšené v travnaté stepi pro rozhled vojenských hlídek. T. zv. ruské majdany jsou z části staré mohyly, z části násypy původu zcela jiného. Že byly i staré mohyly památné, podobné těm, jaké byly v nové době nasypány u Krakova a Lvova na pamět Kościuszky, Unie lubelské, Wandy a Krakusa (srv. o nich polský Słownik geogr. IV. 380), dosvědčuje Helmold (I. 36) pravě, že po jakési porážce Ranů nasypali Obodrité velkou mohylu na památku vítězství, jež později slula Raniberg. Také jsou tradice, že ještě Husité po vítězství Žižkově kdesi narovnali z kamení velkou mohylu (Č. Lid X. Lit. 93). S kenotafy t. j. prázdnými mohylami (bez pohřbu, ale někdy se zbytky tryzen) setkal se Sizov v Gnězdově (24 ze 78) a prohlásil je za kenotafy (*Sizov*, Смолен. кург. 29, 31, 79. Srv. k tomu pochybnosti Spicynovy v Изв. арх. Petr.

Obr. 13. Skupina kurhanů z petrohradské gub. (podle N. K. Rericha).

čníti nad jiné. Máme o tom různé zprávy, v jádru jistě věrohodné, a také v kiajích, kde jinak obyčej dělati větší mohyly nepronikl, setkáváme se s tradicí, označující jednotlivé význačné mohyly za hroby slavných lidí, na př. v záp. Polsku, v Čechách nebo na Balkáně.[1])

1905 č. XV, str. 10). Podobné našla Melniková tu a tam ve Volyni (Труды XI. арх. c. I. 504, 505), P. Jereremko v radimičských mohylnících severní části černigovské gub. (*Spicyn*, Радимич. курганы. 17, 18) a Spicyn v okolí Pskova (Изв. арх. XV. l. c.). Ve Volyni našel rovněž pusté kurhany vedle plných baron Steinheil (Арх. Лѣт. 1904, 176). Mohyly s t r á ž n é vyskytují se hojně v jihoruské stepi v jistých systémech a také podél Dunaje (*Jireček*, Dějiny bulh. 42); srv. o nich debattu na III. arch. sjezdu v Kijevě (Труды. Прот. XXXV.), přednášku *A. Ivančina-Pisareva* ,,О курганахъ въ Маріупольскомъ уѣздѣ". (Труды XIII. арх. с. въ Екатеринослави II. Prot. 215) a debattu s ní spojenou, v níž ukázáno, že jihoruské jsou zároveň hrobní mohyly, které v stepi sloužily k účelům válečným (strážným). Řadu strážných kurhanů konstatoval na př. Antonovič v délce 200 verst na rozhraní řek Sluči a Goryně s jedné a Bugu s druhé strany (t. zv. Černý tatarský šlach), nebo Gatcuk na horní Oce (Зап. арх. VII. 1, 134). V donských a saratovských stepích jsou zase časté hromady země 1—2 arš. vysoké, zvané сурчины (*Spicyn*, Разв. 23). Tak zv. m a j d a n y (майданъ) ruské archaeologie nejsou, jak se dříve mnozí (hlavně Funduklej a Grabowski) domnívali, pohanská obětiště, nýbrž prostě staré kurhany (nebo místa obranná) v pozdějších historických dobách rozryté nebo upotřebené k vyvařování salnytru a k pod. účelům. Srv. *V. Gorodcov*, Майданы. Древности XX. II. 29, О майданах. Изв. арх. Прил. X. 18, *A. Spicyn*, Майданы. Зап. арх. общ. VIII. 1. (zde i starší literatura na str. 27—28), *Padalka L.* К вопросу о древних земляных сооруженіях в южнорусских степах (Арх. Лѣт. 1904, 128). *Melniková* a *Antonovič* vydali mapu majdanů v jižní a střední Rusi (Труды арх. с. Jekatěrinoslav II. Protok. 247) a studii Майданові городища на Украіни, Kijev 1909. Majdany táhnou se širokým pásem nad jižní stepí: podolskou, kijevskou, severní chersonskou, poltavskou, černigovskou, charkovskou, voroněžskou gubernií i sev. částí Donské oblasti. Někdy je ovšem těžko rozpoznati, je-li to skutečný kurhan hrobní nebo některý jiný z typů právě uvedených. Řadu kurhanů, jejichž hrobní ráz byl nejistý, popsal z východní Haliče Ossowski (Zbiór XV. 69); zove je ,,*kamienie ustawiane*" a přičítá jim účel kultovní. Z nich na příklad uvádím zde násypy z Szydlowců (kr. Husiatyń), jejichž vnitřní složení je zjevno z připojených rysů (obr. 12). Ale z detailního popisu zřejmo přece, že tu spíše běží o hrobní mohyly, ovšem asi z doby starší.

[1]) Tak už Kosmas připomíná mohylu Tyra, vůdce Neklanova (*bustum Tyri* I. 11, Fontes II. 23) a mohylu na památku Kazi, dcery Krokovy nad břehem Mže (I. 4). Lidová tradice zná ještě velkou mohylu zv. ,,*Homole*" u Dušník. Letopis kijevský připomíná mohylu Askolda a Dira v Kijevě a Olegovu na hoře Štěkovici, tak velkou, že na ni postaven byl později chrám sv. Mikuláše, a také nad hrobem Igorovým v Iskorostěni kázala Olga nasypati velikou mohylu, ale sobě samé ji (i tryznu)

Jinak však na západě a na jihu Slovanstva byla typická a normální jen mohylka menší, výjimkou prostřední (odmyslíme-li zatím od jiných označení, o nichž srv. dále na str. 323) a proto také snadno zanikala všude tam, kde hroby byly více vysazeny kultuře lidské ruky.[1]) V době křesťanské i to mizí a nastupují jen malé rovy s křížem nad hrobní jámou. Ale už na severu při Baltickém moři setkáváme se se zachovanou mohylou častěji,[2]) také v zavislanském Polsku,[3]) ale ještě

---

zapověděla, stavši se zatím křesťankou (srv. výše str. 274). Mohyla t. zv. Igorova byla rozkopána r. 1849 nad ř. Uší u vsi Němirovky v kraji ovručském (Słownik geogr. Varš. VI. 585). Proto také Žití Konstantina Muromského označuje sypání větších mohyl za zvyk pohanský (srv. výše str. 246). V Polsku připomíná Długoš mohylu Vandy a Kraka (Światowit II. 165), jiná ohromná mohyla s tradicí je u vsi Czarnocina blíže Krakova (ibidem III. 239). Na jihu připomínají se tyto velké mohyly: na ostrově Brači r. 1250 mohyla Pribidrugova (Pribidruža gomila, Mon. hist. jur. VI. 8), v Zetě mohyly Vrzinje, Ljubka a Radji, u Prizrenu mohyla Teklina (Spomenik 4, 5, Glasnik zem. muz. XV. 287). Srv. *Jireček*, Gesch. der Serben I. 170.

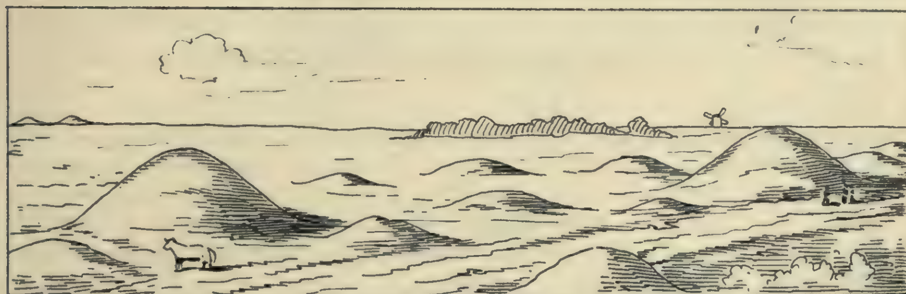
[1]) V Čechách obnovil se zvyk sypati nad hrob žárový, dříve do země zapuštěný, větší mohyly asi v V.—VI. stol. Ale i tyto poslední mohyly žárové jsou poměrně nevysoké (srv. o nich hlavně u *Píče*, Starož. III. 1. 13 sl.); ještě menší byly patrně rovy nad kostrami z první doby křesťanské, neboť zmizely úplně. Větší násypy z této pozdní doby našly se nad žárovými hroby, na př. u Rataj, Opolan, Bechyně (srv. tabulku IX.), na Vyžlovce, u Kostelce, u Chedrbí, u Libějic (*Píč*, l. c. 9—32), nad kostrovými u Petrovic, Lichocevsi (*Píč*, l. c. 76, 340, 343) vesměs asi z XI. stol., dále u Želenek, Kluků blíže Poděbrad, Tušovic (*Píč* 336, 349, 352) a u Bezděkova blíže Žatce (*Píč* 329). Na Moravě u Jarohňovic byly kostrové mohyly 1—3 *m* výšky, 5—18 *m* v průměru a v Tabarkách u Kvasic 1—6 *m* vysoké, 3—8 *m* v průměru, podobně u Drahlova (Čas. ol. muz. 1890 14—19, *Červinka*, Pravěk 316).

[2]) V Pomořansku mají kostrové hroby v době kolem pol. I. tisíciletí častěji mohylu nad sebou s kruhem kamení, na př. u Dranzigu, Carowa, Borkenhagenu (*Schumann*, Kultur Pommerns 80). Na Galgenbergu u Volína byly mohyly s rakvemi (Berl. Verh. 1892, 492) a střepy slovanského rázu (ib. 1899, 217). Také ve Vagrii byly na př. hroby kostrové u Pöppendorfu pod mohylami (Verh. Berl. 1881, 44). Jinak ve vých. Německu jsou pozdní slovanské kurhany řídké (*Götze*, Nachr. 1904, 15).

[3]) Hojné jsou mohyly už v království polském, na př. v gub. siedlecké v Luzkách (Pam. fiz. III. 1883), v plocké v pow. płońském v Romatowu, Korzybi, Turowu, Strzeszewu, Blichowu, Rogowu (Światowit VII. 22 sl., 39 sl.), v lublínské (Арх. Изв. Зам. VI. 369), u Czekanowa a Niewiadomy blíže Sokołówa (*Mehlis* a *Kohn*, Mater. II. 261). Také jižněji na východ Sanu a Dněstru jsou, na př. u Plesniku blíže Brodů (Mitth. Centr. Com. 1901, 201), v Semenowě u Trembowly (Mater. IV. 120) atd. Na horní Visle nejsou.

více dále na východě u Slovanů ruských. Zde nastupuje právě na konci doby pohanské a na počátku křesťanské t. zv. *doba kurhanová* (курганиый періодъ).

V starší době i u východních Slovanů dělali mohylky menší [1]) s výjimkou jižní hranice, kde patrně už dříve působily vysoké vzory skythosarmatské.[2]) Když se však chýlil pohanský věk ku konci, vidíme, jak se pojednou po celé Rusi mohyly zvětšují, zvyšují a zároveň jak nabývají větší rozmanitosti ve vnější formě i ve vnitřní konstrukci. Jsem přesvědčen, že tento nový zvyk budovati větší, rozsáhlejší a vyšší mohyly vyvolaly v slovanské Rusi vlivy cizí, a to na jihu vzor a tradice

Obr. 14. Pohled na skupinu kurhanů u Ryžanovky.

[1]) Srv. na př. žárové mohylky u Šaňkova a jiné v mosalském újezdě (Отчеть арх. ком. 1882—1888, str. CLVI.), u Romašků a Zarubinců v Kijevsku (*Chvojka*, Поля погр. 11, 12, Зап. арх. XII. 1—2, str. 182, 183), nebo u Gočeva v obojan. új. kurské gub. (Изв. арх. ком. XXXIV. Прил. 13), u hrad. Pastěrského a Motroninského v kijevské gub. odkryté Chvojkou vedle rozsáhlejších mohyl typu skythosarmatského (Труды XII. арх. c. I. 98). Nepatrnost těchto starších mohylek způsobila také, že v centrální Rusi nevšímali si jich archaeologové dosud ve větší míře. Odtud si musíme vyložiti, že starší žárová pohřebiště v Rusku, obdobná západoslovanským polím popelnicovým, byla dosud tak zřídka respektována a hlášena. Oči archaeologů vábeny byly stále spoustou význačných vyšších mohyl pozdější doby a přehlížely chudé hroby, na povrchu jen málo znatelné.

[2]) Jihoruští Slované měli zajisté už od V. stol. př. Kr. příležitost na své jižní hranici viděti budování velkých mohyl skythským a sarmatským knížatům, které se nalézají na př. v okolí Jekatěrinoslavě a mezi nimiž na př. Čertomlycký kurhan měl výše 19 *m* při 340 *m* v objemu, Луговая 320 *m* (*Tolstoj Kondakov* II. 90, 105). V severjanském území v okolí Romnů byly vysoké mohyly na př. u Velkých Borek (kurhan výše 11 arš.), a u Volkovců rozkopal Mazaraki dvě mohyly vysoké 26 a 27 aršínů s objemem 375 a 400 kroků. U Aksjutinců byl první kurhan zkoumaný Samokvasovem

skythosarmatské a na severu vliv nordický, ruský, ne finský.[1]) Ruskému vlivu přikládal bych dosti velkou úlohu ve vývoji formy slovanských kurhanů na severu a v středu Rusi. Rusové také už před VIII. až IX. stol. sypali v Skandinavii nad hroby mohyly dosti vysoké a konické (viz nálezy v Ölandu a Gotlandu u Upsaly),[2]) na veliké varjažské mohyly vztahují se zprávy letopiscovy o hrobech Askolda, Dira a Igora[3]) a co hlavní, v slovanské Rusi jsou mohyly, v nichž je inventář rázu nordického, také vyšší, na př. v Gnězdovu.[4]) Od Rusů přejali Slované vedle mnohých jiných věcí z pohřebního ritu i tuto vysokou formu hrobů, zejména tam, kde byl vzájemný styk intensivnější. Tak vidíme, že v novgorodské oblasti pro poslední dobu spalování jsou typické vysoké mohyly žárové (hlavně při Volchovu, Lovati, Mstě a Šeloni), které se objevují i v gub. smolenské, černigovské, tverské, kijevské[5])

---

vysoký 50, druhý 15, třetí 8, desátý 12, jedenáctý 10, čtrnáctý 10 aršínů, jiné 2—7 (Могилы 95 sl.). U Ryžanovky ve zvenigorodském újezdě kijevské gub. byl kurhan č. I. vysoký 12, č. II. 10 aršínů. Srv. připojený pohled na obraze 14. Styk malých slov. žárových mohyl s většími skythosarmatskými v kijevské gub. ukazuje na př. pohřebiště na hradišti Pastěrském (*Chvojka*, l. c.).

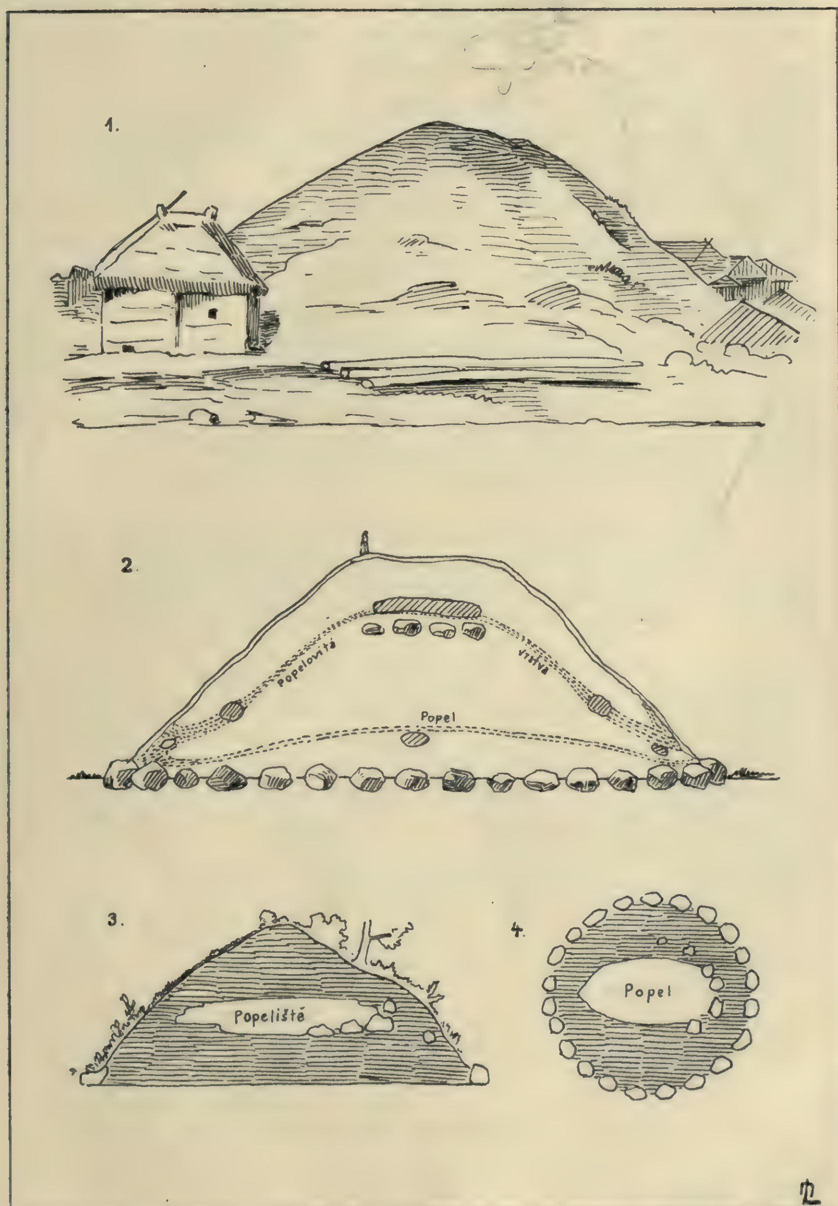
[1]) Finnové nepadají na váhu proto, že měli na př. v gub. petrohradské jen nízké kurhany jako sousední Litevci (*Brandenburg*, Труды VII. арх. с. I. 10, 11) a také dále na východě u Finnů a Turkotatarů obyčej budovati mohylu nikdy neprorazil, neboť je nasypávali jen, když nestavěli dřevěných domků nebo nekladli těla na dřevěné lešení (Изв. арх. общ. Kazaň X. 80 sl.). Znamenitý mohylník mordvinský na ř. Ljadi nebo tomnikovský u Tambova (*Jastrebov*, Лядин. мог. 3) mají hroby žárové i kostrové v jamách bez kurhanů. Rovněž na západě mohylník ljucinský ve vitebské gub. má žárové (12%) i kostrové hroby z IX.—X. stol. v jamách bez mohyl (*Spicyn*, Люцин. мог. 5). Srv. též *Spicyn*, Арх. разв. 7.

[2]) *Montelius*, Cultur 201, *Spicyn*, Зап. арх. XI. 1899, 151. V Dánsku jsou už poměry jiné, ač i tam se našly ohromné mohyly u Jellinge (*Müller*, Nord. Altertumskunde II. 246. Jinak srv. str. 254, 259—260).

[3]) Let. lavr. 23, 56[3].

[4]) *Sizov*, Смолен. кург. 6, *Spicyn*, Изв. арх. ком. 1905, XV. 7. Srv. dále připojený obr 20.

[5]) Srv. *Spicyn*, Сопки и жальники. Зап. арх. 1899, XI. 142. Spicyn vznik sopek také připisuje vlivům normanským (149) a tak i v Изв. арх. ком. XV. 7. V petrohradské gub. mají sopky střední výši ke 2 metrům, nejvyšší byly v skupině vopšinské, vyrské, tjaglinské a bornické (*Ivanovskij*, Петр. кург. 7). Také v Přiladoží slují „sopky" a sahají obyčejně do výše 2 metrů, výjimečně na ř. Sasi a na Volchovu i několika metrů (*Brandenburg*, Кург. Прил. 2, Труды VII. арх. с. I. 10—11). U Gorodišče v gub. tverské jsou sopky vysoké 2 arš. až 2 sáhy (Изв. XII. арх. с. 183, Выставка II. 394), v újezdě velikoluckém našel Glazov výši 2—5 sáhů

Tab. X. Vysoká sopka ze staroruského újezda na Lovati a žárový kurhan z Vvedenja v petrohr. gub. (podle N. K. Rericha).

a nazývají se v ruské archaeologii sopkami — сопки.[1]) Srv. připojenou tabulku X., obr. 1—2. Ovšem připomínám hned, že právě pro tento odlišující je znak slovanská příslušnost sopek není zcela jistá.[2]) Jinak dnešní výše kurhanů pohybuje se v smolenské gub. mezi 1·5—14 ruských aršínů, obyčejně mezi 2—3[3]), jen v juchnovské skupině mezi 2—6,[4]) u kurhanů rylského újezda kurské gub. mezi 1—1·7 aršínů,[5]) u severjanských na ř. Pslu (na př. u Sudžy) mezi 0·5—5 aršíny [6]) a také nejstarší ruské kurhany (z VIII.—IX. st.) v okolí Suzdali, Vladiměře, Jaroslavi jsou nízké a počínají býti vyšší (1·5—3 arš.) teprve v X. stol. s vlivy skandinavskými.[7]) Na jihu u drevljanských mohyl našel Antonovič střední výši 1 *m*,[8]) v záp. Volyni okolo 2 *m*, Melniková na Volyni 1·20 *m* při obvodu 20 *m*,[9]) Javorskij tamže 0·5—1·5 *m*,[10]) baron Steinheil 1—2 *m*.[11]) Černigovské kurhany kostrové nejsou také veliké, ale uprostřed nich nalézaly se veliké mohyly žárové z X. století, patrné to hroby vůdců a vladyk. Při nich jde výše až na 8—10 aršínů a Černá mohyla měla výše 15 aršínů při 180 v obvodu.[12]) Mohylevské z okolí

Зап. арх. VI. 44) a N. Rerich ve valdajském a borovičském novgorodské gub. žárové mohyly od ½ do 4½ aršínů (Зап. V. 1, 18 sl.).

[1]) Název tento vznikl stupňováním z koř. *sъp* — srv. stsl. sъpą sъpъ — hromada a strus. насъпъ, насъпа, č. násep, násyp. Srv. *Miklosich* EW. 334.

[2]) Vůbec nesmíme nikdy zapomenouti, když mluvíme o starších žárových kurhanech gubernie pskovské, vitebské a novgorodské, že *mohou* býti všechny ruské (tedy nordické), poněvadž se tu v VI.—IX. stol. nalézala speciálně „ruská" země, „ostrov Rusů" starších arabských pramenů, totiž kraj, v němž žilo soustředěno patrně mnoho tisíc (50—100.000) Rusů ze Skandinavie vystěhovalých, jak o tom vyložím více ve IV. díle historických Starožitností slovanských. Tedy to, co je specialitou pro tyto kraje v VIII.—IX. stol., může býti snadno neslovanského původu (sopky, sedící kostry atd.) — ač při tom ani slovanského pohřbu pod stejnou formou vylučovati nechci.

[3]) Katalog histor. mus. 87; Sizov výši „dlinných" kurhanů udává na 2·5—3 arš.

[4]) *Kercelli*, Выставка II. 40.

[5]) Арх. Изв. Зам. 1894. VIII.—IX. Žárové kurské jsou nízké. Зап. XI. 241.

[6]) *Bogdanov*, Выставка II. 180.

[7]) *Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. 95, 98, Изв. XII. арх. с. 183.

[8]) Древл. мог. 4.

[9]) Труды XI. арх. с. I. 482. Jednotlivé větší dosahovaly i výše 4 *m* a 200 *m* v obvodu.

[10]) Арх. Лѣт. 1903, 191 sl.

[11]) Tamže 1904, 136 sl.

[12]) *Samokvasov*, Могилы 188 sl.

Rohačeva a Bychova jsou vysoké až 2 *m*,[1]) minské na Berezině malé, 1—2 aršíny.[2]) V celku výška kurhanů začala mizeti se zánikem spalování. Častěji také, kde se oba rity stýkají, vidíme, že žárové jsou vyšší a špičatější, kostrové nižší a ploché.[3])

Forma ruských kurhanů pohybuje se od vyšších konických k pravidelným polokruhovým a zcela nízkým segmentotvárným; vedle toho jsou však i nepravidelné, při nichž jeden bok je zahnutější.[4]) Také půdorysy nebývají vždy okrouhlé, nýbrž jsou i oválné a v severozápadní oblasti i kvadrátní.[5]) Řadu různých odchylných i velmi zajímavých forem ukázaly mohylníky v okolí města Sestrorěcka při zálivu Finském,[6]) které jsou však patrně původu finského (srv. tab. XI., č. 1—3). V oblasti krivičské — ač není na jisto postaveno, běží-li tu vskutku snad jen o obyčej krivičský, — vznikly v posledních dvou stoletích I. tisíciletí žárové kurhany formy více méně podlouhlé, 5—50 *m* zdéli při výši asi 1 *m*, t. zv. „длинные“ nebo „удлиненные курганы“ (srv. obr. 3—7 na tab XI. a 2. na obr. 15.) ruských archaeologů.[7]) Známy jsou hlavně z gub. smolenské, vitebské, pskovské, novgorodské (Drokovo, Radyň, Sloboda, Chotyň, Gorodok, Opočka, Toropec) a jdou až do petrohradské ke Gdovu na jezeře Čudském;[8]) na jihu zabíhají jednotlivě až do gub. poltavské[9]) a charkovské.[10]) Novgorodské táhnou se někdy na mnoho metrů délky a slují lokálně i „богатыри“.[11]) Dosud však na základě pouhé této podlouhlé formy nelze činiti žádného zvláštního

---

[1]) Materyały I. 94, 98.

[2]) *Zavitněvič*, Зап. арх. X. 326.

[3]) Na př. u Obidovičů v mohylevské gub. (Katalog hist. mus. 142).

[4]) *Spicyn*, Разв. 10.

[5]) Na př. v minské gub. (Зап. арх. X. 327). Podobné podlouhlé našel V. Glazov u děrevny Satonkina u Velikých Luk v pskovské gub. (Зап. V. 1, 44).

[6]) *S. Hamčenko*, Зап. арх. VIII. 2. (1909) 1 sl., 44 sl., *Spicyn*, Разв. 19, 24. Tyto sestrorěcké mohyly zajímavy jsou i vnitřní dřevěnou konstrukcí Hamčenko v nich vidí napodobení obydlí finských.

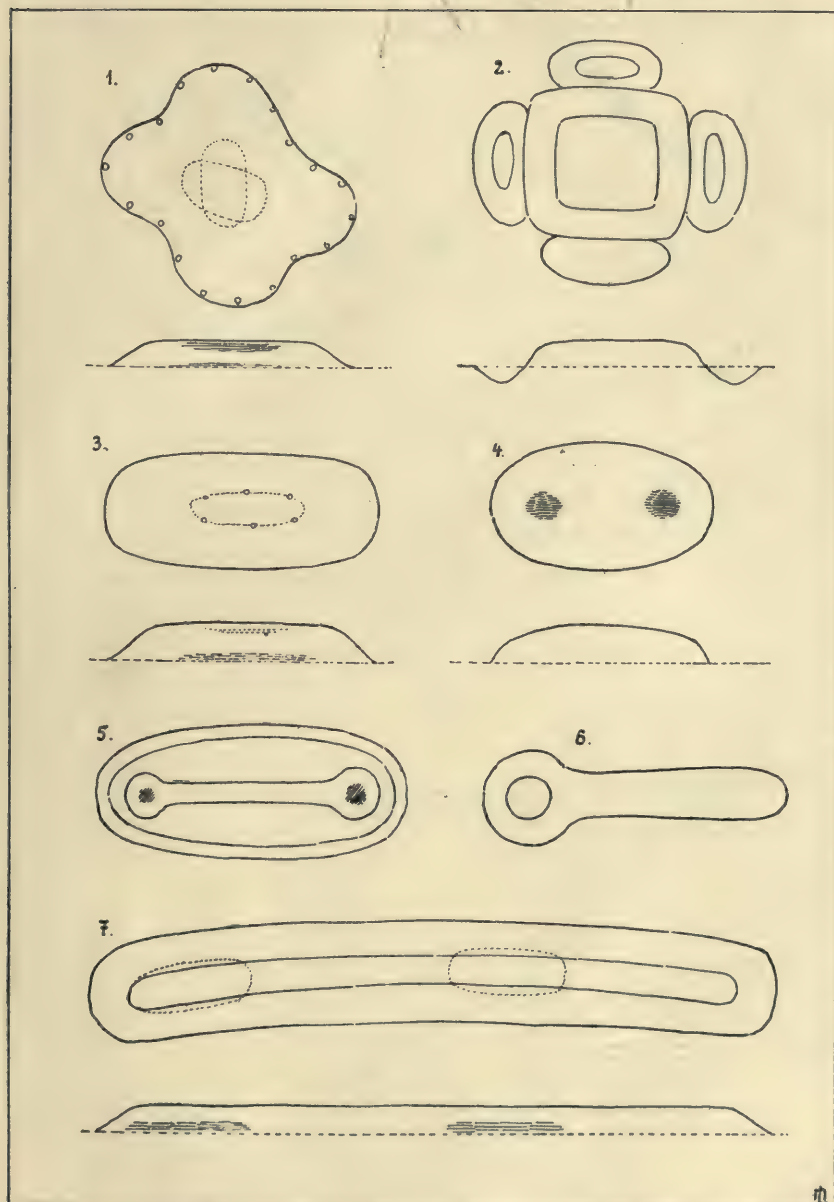
[7]) *A. Spicyn*, Удлиненные и длинные русскіе курганы. (Зап. русс. слав. арх. V. 1902, 196. Srv. i Зап. арх. VIII seš. 1—2) *Vl. Sizov* Длинные курганы въ Смолен. губ. (Труды XI. съѣзда въ Кіевѣ II. 81). Mimo oblast Krivičů jich není. Spicyn soudí, že na tvar jich působila představa příbytku.

[8]) *Spicyn*, Гдовскіе курганы 18.

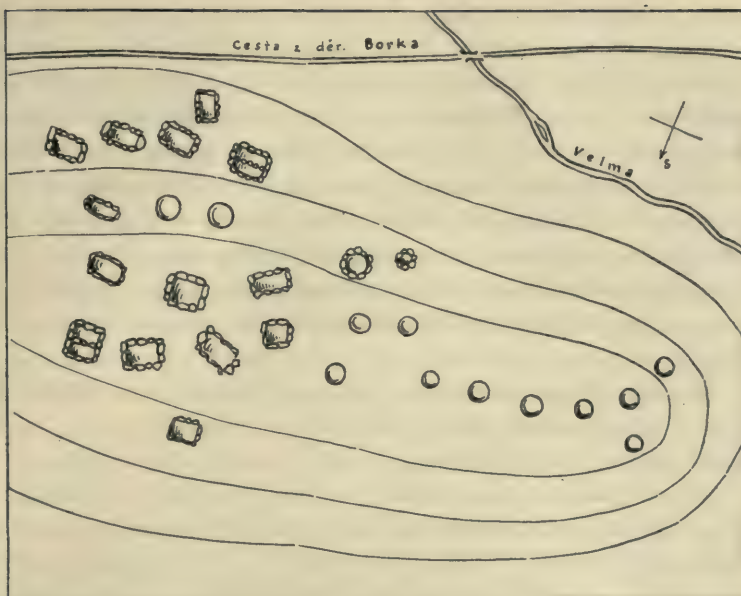
[9]) Do romenského újezda (*Sizov*, l. c.).

[10]) V izjumském újezdě nalezl jich nověji V. Gorodcov 6% (Изв. XII. арх. c. 158).

[11]) *Spicyn*, Разв. 10.

Tab. XI. Odchylné typy ruských kurhanů (1—3, 7 Sestrorěck, 4. Krestěcký újezd novgorod. gub., 5—6. Kudovo a Volkovo pskov. gub.).

Obr. 15. I. Kurhany a žalnik z krestěckého újezda (Novgorod).
II. Dlouhé kurhany u Tjutina (Novoržev, Pskov.)

úsudku o národnosti budovatelů.[1]) Celkově můžeme říci, že při dosavadním roztřídění vnějších forem nějakého systému podle dob nebo podle krajů v nich nevidíme. Ostatně lze vůbec těžko hledati v tom systém proto, že se původní podoba kurhanu častěji změnila slehnutím nebo jinými přírodními vlivy zevními, starším kopáním atd. Proto je tvar kurhanů příznak naprosto podružný, nemající zatím zvláštního významu. Pouze možno říci, že výše byla typicky větší na severu vlivem nordickým (*sopky*), jinde je normální od 1—2 *m* a že ve vnitru ruského Slovanstva převládá forma kupolovitá při půdorysu kruhovitém, kdežto na severozápadě poblíže Finského zálivu se forma i půdorys dosti mění.

Hojným vnějším attributem kurhanů jsou ještě nehluboké příkopy kolem vedené nebo věnce větších kamenů, rozložených kolem úpatí kurhanu.

Příkopy povstaly snad všude přirozeně tam, kde se vybírala k nasypání mohyly země hned kolem místa pro hrob určeného, čímž vznikl kolem násypu příkop. Tyto příkopy byly tím hlubší a znatelnější, čím více země se vybralo, tedy čím větší byla mohyla, a jest na jevě, že se také zachovaly přes vlivy času spíše u mohyl větších. U malých mohylek nebo rovů není dnes stopy po příkopu. Za to čteme pravidlem zmínky o nich v popisech kurhanů polských a ruských a častěj se při tom připomíná vedle příkopu i malý, okrouhlý násyp kolem mohyly.[2])

---

[1]) Podle Vl. Sizova jeví se v nich dosti hojně vliv kultury litevské; ukazuje zejména na železné šperky ozdobené rudým emailem, labutí figurky z kosti i na keramiku rozdílnou od slovanské X. stol. Ale nějaký soud na litevskou jich příslušnost byl by proto zcela předčasný, ba neoprávněný, neboť tu spíše běží o rozdíl časový; jsou starší a Sizov sám je kladl do VII. a VIII. stol. (l. c.). Spicyn pokládal je dříve za projev starší krivičské, tedy slovanské kolonisace (l. c.). Nejnověji však, jak vidím ovšem jen z předběžného, stručného referátu, vyslovil Spicyn na archeol. sjezdu v Kostromě domněnku, že dlouhé kurhany náležely západním Finnům a že oblast novgorodská v dobu tu obydlena byla Finny (Srv. Изв. отд. р. яз. XVI. I. 122).

[2]) Zjev je tak hojný, že nemohu a nepotřebuji ani všech dokladů zde uváděti. Setkáváme se s ním ve výše citovaných zprávách o mohylách volyňských (Antonovič, Hamčenko, Melniková, Jarockij), radimičských (Jeremenko), severjanských (Samokvasov) v okolí Černigova u Ljubeče, Sibereže, v új. volokolamském (S. Gatcuk) v okolí Kostromy, Jaroslavě, a Smolenska (Sizov), v poltavské i v charkovské gub. (Chvojka, Melniková), hojně v minské gub. (Spicyn) a též na litevskoruské hranici a v Litvě atd. V okolí Pskova (Lopatovo) byly příkopy i kolem kurhanů XIII. a XIV. stol. (*Glazov*, Зап. арх. V. 1, 74); také u moskevských a kostromských kurhanů

Občas příkop přepjat bývá mostky, vedoucími přes něj k mohyle.[1])

Řidší jsou již doklady pro v ě n e c k a m e n ů na úpatí mohyly, poněvadž nemohl povstati tak prostě mechanicky, jako příkop. Shledáváme se s nimi sice i na západě,[2]) ale častější jsou opět na východě Slovanstva, kde jsou typické zejména pro kraje severnější.[3]) Z nich zde později vznikly t. zv. *žalniky* (жальникъ) XII.—XV. století.

Od XI. stol. počínají totiž i v Rusku na jednotlivých místech mizeti vysoké kurhany a na místo nich nastupují čím dále tím nižší rovy s jámami pod zemí.[4]) Na některých místech, kde bylo před tím zvykem rovnati kolem mohyly věnec z kamenů, věnec tento zůstává, ale stává se při tom čím dále tím řidším, — ale za to z mohutnějších kusů, — až konečně hrob, totiž jámu, v níž tělo na dně leží, označuje na povrchu půdy jen několik velmi hrubých kamenů, někdy přímo balvanů, hlavně

vyskytují se ještě v XII. a XIII. stol., kdežto jinde již mizejí (*Spicyn*, Зап. XI. 202); u gdovských v XI.—XII. stol. jsou na př. už řídké (*Spicyn*, Гдов. кург. 7). U volyňských mohyl podle Antonoviče a Melnikové je příkop 1·5 *m* široký a 0·2—0·7 *m* hluboký, výjimečně přes 1 *m*. Nicméně některé hřbitovy i zde vůbec neměly příkopů, na př. u Grubska, Korostyševa, Kotelni, Gorodska (*Antonovič*, Древл. мог. 6).

¹) Na př. u typických radimičských kurhanů v Podesní (*Spicyn*, Радим. курганы 5) nebo u dregovičských v gub. minské (*Zavitněvič*, Зап. X. 326).

²) V Lužici jsou kolem žárových hrobů (*Behla*, Urnenfriedhöfe 44), dále jsou v Pomořansku (Dranzig, Carow, Borkenhagen, *Schumann*, Kultur Pom. 80), řídčeji v Meklenbursku (Gadebusch, *Beltz*, Alterthümer 375).

³) Na př. v okolí Muroma a Vladiměře (*Spicyn*), u volchovských kurhanů (*Brandenburg*), u Potanova (*Bogdanov*), v okolí Pskova a Gdova (*Spicyn*), u Tichvina (*Kolmogosov*), u Gatčiny, Petrhofu, Jamburgu a Carského sěla (*Rerich*), na vrchovišti Volhy (*Glazov*), na západě i v Litvě i v království Polském v okolí Plocka (Romatowo), Sokołówa (Czekanów, Newiadoma), na jihu na Podolí (Szydlowce, Bolhan), na Volyni na př. u Jabkovičů, a Olevska (Ovruč). Srv. obrazy mohyl s věncem kamení na obr. 13, a na tab. X, XII a XIV. Někdy se připomínají věnce uvnitř mohyly, na př. u Grodna (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 293), někdy uvnitř i vně, na př. u Bolhanu (Zbiór XIV. 73) nebo u vladiměřských kurhanů (*Spicyn*, Изв. арх. ком. XV. 98).

⁴) Srv. na př. hřbitov u Fedova v novgor. gub. (Изв. арх. ком. XV. 1905). Ale dlužno podotknouti, že kurhany nezmizely hned a všude stejně. V petrohradské gub. našel se na př. ještě kurhan s kostrami sedícími a s mincí XIV.—XV. stol. v Glumicích (Зап. арх. XI. 326), u Mamilové v jamburském új. z XIII.—XIV. stol. (*Glazov*, Зап. VII. 1, 139), podobné doklady uvádí Glazov z pskovské gub. (tamže V. 1, 74) a Rerich z novgorodské (tamže V. 1, 15).

u hlavy a u nohou. Tak vzniká *žalnik.*[1]) Typické žalniky severoruské počínají už XI. stol., ale obvyklé jsou teprve ve XII.—XIV. a mizejí v XV. Nalézáme je v oblasti petrohradské, novgorodské (hlavně v končinách novgorod. votčin), dále v pskovské a polocké (Pridrujsk), v gub. minské a grodněnské,[2]) a zasahují až do Polska. V Orszymovicích u Plocka našel Fr. Tarczyński kostrové hroby, označené čtyřmi kameny v rozích, s mincemi XI. stol.[3]) a u Žarnówky (Węgrów, Siedlce) byly hroby hned pod povrchem země obstaveny do čtverce velikými kameny.[4]) Na východě jdou žalniky až ke Kostromě, do nerechtského újezda, na jihu Rusi jich není,[5]) a dokladů pro zvyk, klásti na hrob několik větších kamenů, je jen pořídku.[6])

Rázu jsou žalniky různého, jak zejména vidíme z výkopů N. Rericha v gubernii pskovské, novgorodské a petrohradské[7]), a vedle typických, kameny obložených, vyskytují se ovšem i zcela prosté bez kamenného obkladu (na př. v Kamence) a z XI. i XII. stol. jsou zde též žárové vedle kostrových. Názorně celý vývoj hrobů od mohyl k žalnikům ukazují kurhany v okolí města Gdova na Čudském jezeře, kde od posledních žárových kurhanů X.—XI. stol. docházíme ve XIV.—XV. stol. k zcela prostým jamám, na povrchu několika balvany označeným (srv. tab. XII., obr. 10. 11). Pohled na žalnik v lese u vsi Borkina pskovské gub. (porchovský új.) podává obr. 16.

---

[1]) Výraz vznikl od stsl. *žalь* — dolor (*Miklosich* EW. 406).

[2]) *A. Spicyn,* Сопки и жальники. Зап. арх. XI. 152, k čemuž srv. ještě str. 290, 293, 350 a Spicynovy Арх. Разв. 40, 41 a Древности Черной Руси Зап. XI. 304. Z újezda bobrujského na Berezině uvádí je *Zavitněvič* (Зап. арх. X. 331). Tytus Sopodžko dává však na Litvě jméno žalniků i hrobům typu vyššího (Zbiór XIII. 57).

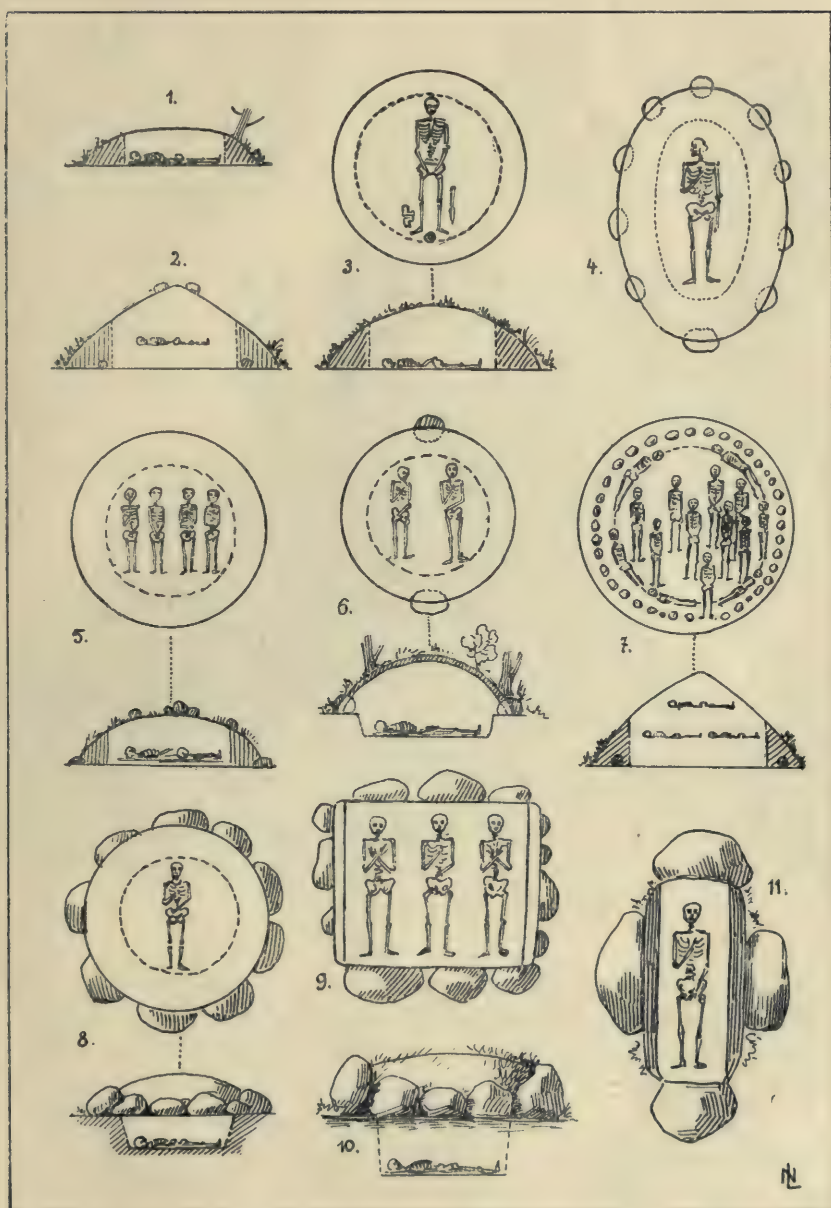
[3]) Światowit III. 30 sl. Jedna kostra zde měla v ústech denár Kazimíra I.

[4]) *Luniewski,* Wiad. arch. 1882 109 sl., Pam. fiz. 1882, 489. Název *žalnik* četl jsem občas v jiných popisech, ale nevím, zdali ho lid vskutku užívá pro staré hřbitovy vůbec a speciálně i pro pole popelnicová, či je-li to jen sem knižně od archeologů přenesený termin. Srv. Zbiór XIII. 23 (Mlawa), Materyały V. 40 (Rawa u Piotrkówa), *Hadaczek,* Teka konserw. III. 2, 17, 18 (Kwiatków, Stawisky). Srv. též závěrečnou stať této kapitoly.

[5]) Zde nastupuje typus našich obyčejných hřbitovů. Srv. na př. hřbitov u vsi Nabutové na ř. Rosi z XII.—XIII. stol. s kostrami v nehlubokých jamách a s malými rovy (Зап. арх.. VII. 1, 146).

[6]) Na př. v Kijevsku na hrobech u vsi Konončů v čerkasském újezdě (Арх. Лѣт. III. 182).

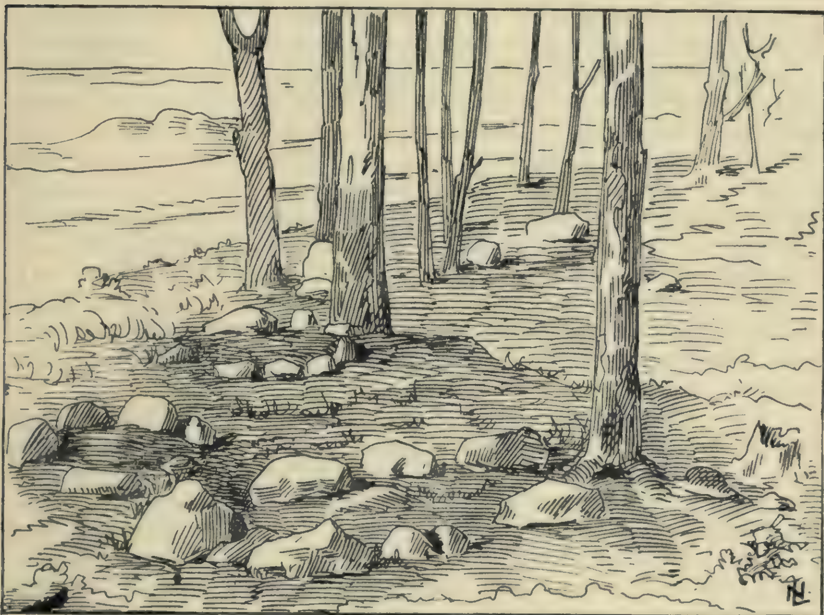
[7]) *Rerich,* Зап. арх. XI. 349 sl., 376.

Tab. XII. Vývoj kurhanů a žalniků z XI.—XIV. stol. v okolí Gdova.

(1. Vercholjany, 2. Chotil, 3. Skarjatina — XI. stol., 4. Guseva Gora, 5. Vercholjany XI.—XII., 6. Zaranje XIII.?, 7. Chotil XII., 9. Krapivna XII.—XIII., 9. Savinovščina XIV., 10. Krapivna XIII.—XIV., 11. Kuričok XIV. stol.)

Dlužno ovšem připomenouti, že s kladením velkých kamenů na hrob setkáváme se pravidelně též v sousedních oblastech finských až po Estonsko a Livonsko a také v zemi Lotyšů.[1]) Není proto nemožno, že v žalnikách máme u Slovanů typ hrobů, vzniklý vlivem západních finskolotyšských sousedů, ale zatím bych tohoto závěru činiti nechtěl.

Obr. 16. Žalnik u Borkina v pskovské gub.

J i n á o z n a č e n í h r o b ů. Když jednáme o mohyle jakožto vnějším označení hrobu, bude nejlépe, abych připomenul, že toto vnější označení neomezovalo se jen na nasypání mohyly, nýbrž mělo ještě jiné formy, kterými místo mrtvého mělo býti odlišeno od okolní půdy a tím mu zjednán pokoj.

V době pohanské sloužily k tomu cíli předně jednotlivé větší kameny buď nápadně postavené nebo položené,[2]) sdružené někde v celé

---

[1]) *Spicyn*, Разв. 26, 40.

[2]) Do této skupiny náležejí snad i zprávy o označení mohyl *trigorkami* v kraji pomořanském. V listině knížete pomořanského Kazimíra I. z r. 1174 pro klášter cisterciácký v Dargunu (Meklenb. Urkundenbuch I. 114 p. 111, Cod. Pom. 91, Nr. 36) čteme: „in quosdam tumulos, qui sclavice dicuntur *Trigorke*, antiquorum videlicet sepulcra.“ Srv. dále Meklenb. Urk. 247

hřbitovy kamenů,[1]) dále sloupy nebo jakési stolky na hrobě (i nad mohylou) zaražené, jaké připomíná Letopis u Severjanů, Radimičů a Vjatičů,[2])

Trigorki. Srv. k tomu *Kunkel,* Die Stiftungsbriefe für das meklenburg-pommersche Kloster Dargun (Archiv f. Urkundenforsch. III. 79), dále zvláštní stať *L. Giesebrechta,* „Die Trigorki" (Balt. Studien XI. 2.) a Berl. Verh. 1874, 15, 1884, 404, 1886, 315. Zdali tyto *trigorky* značí tři mohyly vedle sebe nebo, jak soudím, tři větší kameny mohylu označující, nelze určitě rozhodnouti, ale druhý výklad mám za přiměřenější vzhledem k tomu, že v tomže kraji pomořanských Slovanů tři kameny stojící na mohylách známe už z konce doby neolithické, na př. ze záp. Pruska od Chojnice (srv. obraz v Roczn. Tow. toruňského I. tab. II. 7, Mannus 1909 seš. 3—4, 66). Spíše je pochybno, zdali zmínka o „antiquorum sepulcra" nevztahuje se právě jen na tyto pravěké, předslovanské mohyly. V Čechách nalézáme častěji položené ploché kameny nad hroby z první doby křesťanské, na př. u Bystřice, v Dřevíči, na Hrádku v Prachovských skalách, na Hradsku, v Kouřimi, Budči a jinde. *Píč* má tyto hroby za nejmladší (Starož. III. 1, 77; srv. i str. 332, 334, 337). Podobně ve východní Haliči jsou desky ploché nad pozdními hroby dosti hojné (t. zv. „*podpłytowe*" hroby polských archaeologů, na př. u Gródku (Zbiór XV. 41), u Horodnice nad Dněstrem, u Żeżaw (Zbiór II. 61, 63; VIII. 3, 24).

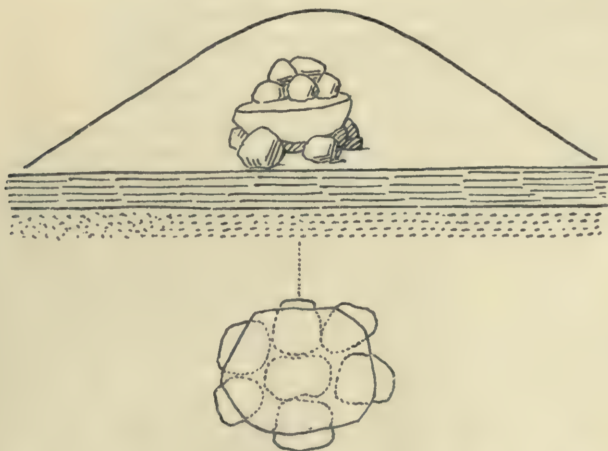
[1]) Na Balkáně Srbové stavěli dříve velmi hojně na hroby kameny v podobě kostek a sloupů, jakých se nalézá občas na sta pohromadě (кам, билиг, nyní стечак, мрамор). Přehojné jsou zejména v Hercegovině. Srv. *Jagić,* Einige Worte über bosn. Inschr. auf Grabsteinen, Wiss. Mitth. III. 396 sl. (tamže stať *Truhelkova*), *Jireček,* Gesch. der Serben I. 170.

[2]) Letopis lavr.[3] 13 dí o uvedených třech kmenech, že spálené kosti mrtvých dávali do nádob a ty postavovali na sloupy u cest („собравше кости вложаху в судину малу и поставляху на столпѣ на путехъ". Ruk. radzivillovský a mosk. duch. akademie má „на столѣ"). *Kotljarevskij* vyslovil domněnku, že letopisné на столпѣ neznačí „na sloupě", nýbrž na samé „mohyle" a odvozuje výraz od skr. *stūpa,* pol. *stypa* — mohyla (Погр. об. 125 sl.); proti tomu gen. Brandenburg pokládá letopisný „столпъ" za stůl kamenný, nad nímž se pak nasypala mohyla (srv. dále str. 336), což našel u ilmenských Slovanů (Труды арх. с. Jaroslav I. 23). Také A. Spicyn věří v letopisnou zprávu o kladení popelnic na sloupy a spojuje s ní ruské pohádky o jizbách na kuřích nožkách, v nichž bydlí báječná Baba-Jaga, spalující lidi (Арх. разв. 24). Jinak má však sloup v mohyle za příznak pohřbu normanského (Арх. разв. 14). Proč, nevím. Rosteh dokládá aspoň stavění popelnic na mohylu (*Harkavi,* Сказ. 265). Sloupy dřevěné se přirozeně nezachovaly a máme jen jakési stolovité konstrukce vedle dokladu Brandenburgem uvedeného ještě v středu Černé mohyly v Černigově z X. stol. (*Samokvasov,* Могилы 198). Srv. obr. 1. na tab. XIII. Podobný stůl z narovnaných kamenů našel se v mohyle u Gehren u Lukova (obr. 17 v textu). Zde se dotknu ještě jedné otázky. Před několika lety vznikl spor o to, zdali některé nevelike zetlelé dřevěné sloupy, nalezené Selivanovem při pohřebišti v Borkách u Rjazaně (Труды

dál: štíty, stély kamenné nebo dřevěné s nápisy,[1]) dále malé ohrady kolem hrobu (zahrádky) nebo konečně jakési stříšky, budky vztýčené nad hrobem.[2]) Tyto budky měly ovšem vedle účelu označo-

IX. арх. с. I., 81), dlužno pokládati za příznak zvláštního tamějšího rituálu ve smyslu letopiscově (tak vykládal A. Selivanov, Dm. Ilovajskij, A. Čerepnin), či za moderní zbytky železničních konstrukcí z r. 1874, jak dokazoval V. A. Gorodcov. Srv. o tom polemiku jmenovaných v Арх. Изв. и Замѣтки 1897, 390—402, 1898, 62, 64, 171 o které ovšem někomu, kdo situace a materiálu očitě nezná, rozhodovati nelze.

[1]) Dřeva s nápisy dokládá ovšem Fadlán jen o Rusech (srv. zprávu výše na str. 251), ale netřeba pochybovati, že podobná označení vznikla

Obr. 17. Kamenný stůl v mohyle u Gehren blíže Lukova.

po jejich příkladu i u Slovanů. Podle výkopů v mohylách gnězdovských zdá se, že občas nad mohylu stavěli plechem okovaný štít (Katalog hist. mus. 94).

[2]) *Antonovič* (Раск. древл. 6) našel v několika mohylách drevljanských nad hrobem blíže povrchu jakési dřevěné střechy (původně nad mohylou?) a týž badatel dí jinde (bez dokladu), že i Radimiči dělali střechy nad mohylou (*Chaněnko*, Древности V. str. V.). Jiných archaeologických dokladů neznám. Za to o jakési budově nad hrobem (ovšem prozatímním) zmiňuje se Fadlán u Rusů. Dále v jednom prologu XV. stol. u 11. července stojí: ,,Олга призва сына своего Святослава и заповѣда ему съ землею равно погрести ю а могилы не сути ни тризнъ творити, ни бдына дѣяти" (Prolog Іюл. 11. фр. 2. *Sreznĕvskij*, Матер. I. 47), k čemuž srv. v Žití Konstantina Muromského ,,дыну дѣяти", což patrně dlužno opraviti v ,,бдыну" a v Slově Jana Zlatoústého ,,бдѣлники" (*Vladimirov*, Памятн. III. 238). Co je *bdynъ*, není zcela jasno. *Sreznĕvskij* l. c. připisuje:

vati hrob ještě hlubší smysl a účel; totiž sloužiti duším zemřelých za příbytek a odpočinek k dočasnému pobytu, jak ukazuje řada analogií po celém světě.[1]) Označení ta přešla pak z větší části i na hroby křesťanské, ovšem s příslušnými křesťanskými nápisy a odznaky, mezi

---

дына — дыни — годины. *Kotljarevskij* (Погр. об. 121 sl.) vykládá „постройка надъ могилою" a odvozuje od *buda*, dovolávaje se toho, že v tom smyslu nalézá se slovo to jednou v Ipatějevském letopise k r. 1175: „вложимы и любо си въ буди, любо си въ гробъ" (*Srezněvskij*, Мат. I. 189), a že v ruštině буда dosud značí hrob (*Dal* s. v.). Podle Kotljarevského sluly tyto budky v staré Rusi буды, будынъ nebo i жалья, жалие, жупище (l. c. 256). Srv. též jak v „Сказание о началѣ Москвы" kněz Daniel najde srubec, pod nímž pohřben mrtvý (*Kotljarevskij* 122). Kotljarevského výklad nepokládám však filologicky za správný a výraz бъдынъ za derivat od kmene буд-. Spíše bych v něm viděl odvozeninu od kmene бъд- (stsl. бъдѣти, будити) a бъдынъ дѣяти bych vykládal buď za obřad jakýsi nad hrobem konaný ve smyslu volání duší zemřelých s obětmi spojený při umrlčím večeru (carmina diabolica in *excubiis funeris, vigiliis cadaverum* západoevropských církevních zákazů. Srv. výše str. 298 a *Zíbrt*, Seznam 12, 18), nebo zároveň za stánek, budku, při němž se podobné bdění s obětmi spojené konávalo. *Bъdyn* v tom smyslu by byl utvořen od *bъděti*, jako *mlýn* od *mlěti*. V tomto smyslu mohly by se konečně i Kosmovy *scenae* (srv. výše str. 277) vztahovati sem, kdybych nebyl dal přece přednost výkladu výše podanému. Také *P. Vladimirov* бъдынъ дѣяти, бдѣлникъ vykládá ve smyslu „бдѣнія при трупѣ до погребенія" (Памятн. древнер. церк. лит. III. 321). *Miklosich* (Lex. pal. 49) odvozuje slovo od kmene бъд-, ale překládá „monumentum," Faktum je, že se nejen dosud v Rusi staví budky na hroby, na př. v nižegorodské, kalužské, kostromské, černigovské gubernii, zvané голубецъ (*Kotljarevskij* 120, 250, 256), dále i v Bělorusi (*Bogusławski*, Dzieje 816), nýbrž že i staroruské památky znají slovo гóлбецъ nebo голубецъ ve smyslu pomníku nad hrobem, totiž přístřešku nad hrobem, do něhož se dávaly ikóny a v němž bydlila duše. Poprvé se to vyskytuje v literatuře v XIII. stol. ve zprávě, že Jaropolk Vladimirovič († 1139) pohřben byl „въ голубцѣ". Srv. *Šljapkin*, Зап. арх. VII. 2, 51. Nyní je zakázáno stavěti golubce nad hroby. Za to se setkáváme s „golubcem" v ruském domě. Sluje tak krytý vchod z izby dolů v podpolje, nalézající se vedle pece (*Šljapkin*, l. c., *Zelenin*, Archiv f. sl. Phil. 1910, 605, *Rhamm*, Beiträge II. 1, 408).

[1]) Zvyk tento je velmi rozšířen a dlužno jej všude vykládati z animismu, totiž vírou, stavěti pro duši příbytek in effigie, když musila dům vlastní opustiti. Týž zvyk vede ostatně mnohé divochy k tomu, aby pochovávali tělo v chýši a pak tuto opustili a přenechali duši mrtvého. Stavění chýší nad hrobem doloženo je po celém světě a dalo namnoze původ ke vzniku chrámů. Mezi sousedy slovanskými doloženo to na př. u Kalmyků (Изв. арх. Kazaň. X. 402) a na západě u Longobardů (*columbae* u Paula Diac. De gest. Lang. V. 34).

nimiž kříž nastupuje v Rusku asi v stol. XI.[1]) Také u nás v Čechách objevuje se asi od té doby.[2])

Ebbo připomíná, že Slované pomořští kladli na hroby jakési koly — *fustes*.[3]) Co tyto *fustes* znamenají, je těžko pověděti, a byly také různě vykládány.[4]) Jsou to buď desky na hrob kladené jako známé germánské *Totenbretter*, doložené už v starém zákoně bavorském,[5]) nebo dřevce, kterými zase turkotatarští kočovníci, na př. Kirgizové, označují občas hrob, stavíce je na něj.[6])

Byly-li stavěny u Slovanů už v době pohanské na hroby i sochy, totiž podoby zemřelých, zhotovené ze dřeva nebo z kamene, nemohu říci s bezpečností. Analogií je tolik, i blízkých Slovanům, a idea sama tak rozšířená a tak přirozená, že bychom je mohli právem očekávati i u Slovanů; máme také řadu zpráv, že se jakési figury našly i na kurhanech v oblasti jihoruských kmenů slovanských, na př. v kraji

---

[1]) O nejstarších křížích na hrobech v Kijevsku, ve Volyni a v Novgorodsku srv. *Spicyn*, Зап. арх. Petr. V. 203, XI. 273, 286, (pomýšlí, ale sotva správně, na původ normanský, gotlandský) a *J. Šljapkin*, tamže VII. 2, 50 sl. Že pohanský lid těch symbolů ještě v XI. stol. neměl v lásce, vidíme z Ústavu kn. Vladimíra a kn. Vsevoloda, v nichž se ustanovují tresty za posekání kříže, patrně na mohyle nebo při cestě (Srv. *Vladimirskij-Budanov*, Chrest. I. 213, 228, *Golubinskij*, Ист. р. ц. I[2]., 624).

[2]) V Čechách našly se vytesané kříže na náhrobních kamenech v Bystřici a na Hrádku v Prachovských skalách.

[3]) Ebbo Vita Ottonis I. 12 líčí těmito slovy zákazy, které biskup Otto uložil Pomořanům: „ne sepeliant mortuos christianos inter paganos in silvis aut in campis sed in cimiteriis sicut mos est omnium christianorum; ne fustes ad sepulchra eorum ponant, omnem ritum et pravitatem paganam abiciant, domos idolum non construant." Srv. i epištolu v kronice Ekkehardově *Pertz* MG. VIII. 263.

[4]) *Kotljarevskij* překládá палки сносить на могилу a sice ve smyslu dělati hranici v upomínku na bývalé spalování v době, kdy už vlivem křesťanství zavládlo pochovávání (Погр. об. 95). *Bartold* myslil na konstrukci sloupovou (Gesch. von Rügen, Hamburg 1839 I. 578), jinak zase *Giesebrecht*, Balt. Studien VI. 1, 156, XIII. II. 34. (cit. *A. Kotljarevskij* 97).

[5]) Lex bajuvar. XIX. 8: Cum cadaver humo inmissus fuerit et ligno insuper positus cunctis adstantibus (*Quitzmann*, Der Baiwaren Recht III. 2. 258, *Chlingensperg*, Gräberfeld von Reichenhall 66 sl., *Vinogradov-Vladimirskij*, Сборн. пам. (Изв. Унив. Kijev 1911, 161). Chlingensperg to vykládá za desky položené nad mrtvým na ochranu proti kamení, když se hlína házela do hrobu.

[6]) *Charuzin*, Киргизы Букеев. орды 105, 106, Изв. арх. общ. Kazaň X. 396. Střlat. *fustis* je doloženo i v tomto smyslu; na př. Tacitus G. 45. Srv. *Mierzyński*, Źródla mytologii litew. Varš. 1892, 21 sl.

severjanském[1]) a na západě Dněpra v gub. kijevské[2]) i na Podolí.[3]) Ale zvyk stavěti nad hroby kamenné nebo dřevěné figury lidské byl přece ve východní Evropě speciálně zvykem, který byl vlastní pozdějším turkotatarským kmenům, a jim také náležejí hojné t. zv. *baby* kurhanů, rozložených po jižním stepnatém pásu Ruska.[4]) Na druhé straně nevím, že by se u západních a jižních Slovanů bylo kdy našlo co podobného na hrobech.[5]) Proto je velmi pravděpodobné, že ve zvyku, stavěti na mohylu sochu nebo obraz zemřelého, pokud se objevuje u východních Slovanů, dlužno viděti působení vlivů turkotatarských z počátku II. tisíciletí po Kr. Ale Vl. Demetrykiewicz jde, myslím, zase příliš daleko, když vůbec veškeru starou skulpturu slovanských zemí, i kultovní v pohanských chrámech, uvádí na tento vliv a původ.[6]) Zde jistě vedle domácích představ a výtvorů působily především i vlivy nordické (na baltické a ruské Slovany). Ale o tom více v příslušné pozdější kapitole.

V. Konstrukce vnitřní.

Vnitřní konstrukce žárových mohyl u západních Slovanů je docela prostá. Země a kameny, někdy promíchané, někdy ve vrstvách na-

---

[1]) Nějaké sochy kamenné byly prý na mohylách smolenské gubernie. *Spicyn*, Зап. арх. XI. 185—6.

[2]) *Antonovič*, Карта арх. Кiев. губ. Ukazatel 15.

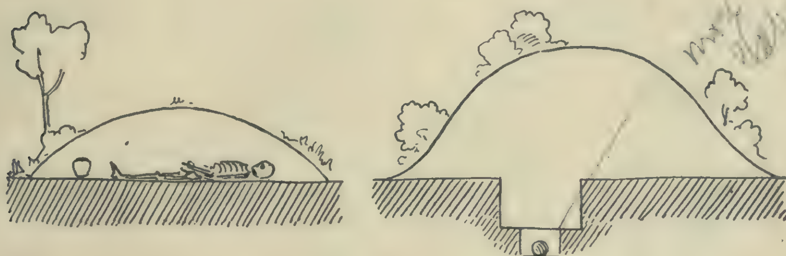
[3]) Kirkor našel we Wołkowcích nad Cygankou hrob, pokrytý deskou kamennou s hrubým reliefem lidské postavy. Jinak nebylo při kostře a ostatních kostrách nic než střepy (Zbiór III. 17). Při tom sděluje, že na Podolí podobné viděl v Babińcích, Bilczi, Raszkowcích, Zaściance a jinde, jenže tyto vesměs stály, kdežto ve Wołkowcích deska byla položena na hrob. V Bilczi stála baba na kurhanu, ale v něm uvnitř nebylo nic.

[4]) Stojí ovšem někde i nad kurhany skythosarmatskými, i nad pustými, a označovala asi dodatečné pozdější pohřby do boků těchto kurhanů (Srv. *Pokrovskij*, Изв. XII. арх. с. 190).

[5]) Vím pouze o zprávě Busbekově, podle níž Srbové v XVI. stol. stavěli kolem hrobu figury zvířecí, ze dřeva řezané (Rad XXXVII. 115: „erant in coemeteriis erectae in palos aut longurios pleraeque cervorum, hinnulorum et similium ferarum de ligno dedolatae effigies", srv. *Zíbrt*, Seznam 27). Takové figury, původně asi tyče s lebkami na ně nastrčenými, smíme podle vší pravděpodobnosti předpokládati už pro dobu starou.

[6]) *Demetrykiewicz W.*, Figury kamienne t. zw. bab w Azyi i Europie i stosunek ich do mitologii słowiańskiej (Spraw. Akad. Um. Krakow 1910. Lipiec).

rovnány byly do náležité výše. Úpravnějších vnitřních jam nebo komor není, nanejvýše bylo nad hromádkou popela nebo popelnicí sděláno jakési klenutí z větších kamenů, aby obsah chráněn byl před rozdrcením.[1]) Později, když zavládlo pochovávání, sestával pravidlem vnitřek hrobu z čtyřboké jámy nehluboké (0 5—2 *m*), v zemi vykopané, na jejíž dno byl položen mrtvý (častěji s kamenem pod hlavou nebo u hlavy) a nad niž nasypán byl, jak již bylo výše pověděno, neveliký rov. Úchylek od této jednoduché konstrukce je u západních Slovanů velmi

Obr. 18. Průřez mohyl u Kvasic a Jarohňovic na Moravě.

málo, nanejvýše setkáme se ještě s kamenným (částečným) obložením hrobu (o prknech zastupujících rakev a o skutečných rakvích viz dále str. 353). Ale o skutečných komorách hrobních nelze téměř mluviti.

V Čechách a na Moravě jsou typické jámy v řadách, občas s částečným kamenným obkladem,[2]) což jde i do záp. Německa[3]); podobně ve Slezsku a[4]) také v Polsku a Polabí jsou všude typické jámy stejné, opět občas provázené kamenným obkladem, jenž už na východě Polsky přechází ve skutečné skřínky kamenné.[5]) Také u jižních Slovanů vidíme

---

[1]) V Čechách bývá obyčejně popel jen nedbale uložen na povrchu; někdy je kolkolem jádro kamenné (*Píč*, Starož. III. 1, 14). Pouze od Netolic z IX. stol. znám jakési kamenné skřínky (Pam. XII. 147, 150, *Píč*, l. c. 29).

[2]) *Píč*, Starož. III. 1, 77, 329 sl. (na př. u Levého Hradce, Libic). Jámy hl. 2—3 *m* našly se i pod většími mohylami u Jarohňovic na Moravě, ale nedaleko v Tabarkách u Kvasic byly kostry na úrovni půdy (*Knies*, Č. Lid III. 546, *Červinka*, Pravěk 316). Srv. obr. 18. Dva obrazy z hrobů u Želenic z Pam. arch. viz dále na str. 366.

[3]) Srv. na př. hroby u Solkvic v Durynsku (Nachr. 1902, 67).

[4]) *Mertins*, Wegweiser 111.

[5]) Kamenný rámec našel se občas v hrobech meklenburských (*Beltz*, Alterth. 375). Srv. pohřebiště u Gamehlu, Wismaru (Nachr. 1895, 20, 21). V Pomořansku je obvyklá jáma bez obkladu (*Schumann*, Cultur Pomm. 102), ale i obklad se našel ,na př. u Ramínu blíže Leknice. V slovanských

stejnou konstrukci. V Krainburgu — pohřebiště to ovšem uvádím vždy s příslušnou reservou[1]) — jsou prosté jámy v řadách bez rakví, u V. Gorice též a rovněž v Sredné Vsi bohinjské, Bledu, Mannsburgu, Hohenbergu, Krunglu, dále u Vrliky a Biskupije.[2])

S úpravnější a rozmanitější konstrukcí mohyl, s komorami na úrovni nebo pod úrovní, setkáváme se na východě Slovanstva, kde na ni působily jednak vlivy nordické, jednak, a v tomto směru nejvíce, vlivy jižní, skythosarmatské, alanské, chazarské a pod. Ale i tu úpravnější konstrukce je pravidlem jen příznakem lidí bohatších, chudí i zde na východě spokojiti se musili s prostou mohylkou, lišící se od druhé chudé pouze tím, kde bylo uloženo tělo, zda na úrovni, nebo výše nad půdou, nebo v jámě pod úrovní.

Obr. 19. Typ hrobu v Żarnówce.

Sloužila-li mohyla jen k tomu, aby byla na ni postavena popelnice (třebas pod stříškou nebo na sloupci), podle zvyku doloženého letopisem u Radimičů, Vjatičů a Severjanů, byla přirozeně mohyla jen prostým násypem země, písku nebo kamení bez zvláštní vnitřní konstrukce. Měl-li býti však hrob uložen do mohyly, nebývala vždy popelnice nebo hromádka popela prostě zemí zasypána, nýbrž vnitřek mohyly byl zvláště k tomu účelu upraven, a tato úprava, různá podle dob a krajů, docházela časem a místy i ke konstrukcím značně komplikovaným a nákladným.

V starší době, když se mrtví v Rusi spalovali, není zvláštních a nákladnějších úprav. Sebrali popel po zemřelém a dali jej na hromádku nebo do popelnice a tu buď na úroveň půdy nebo pod úroveň do malé jámy, někdy kameny obložené, nebo konečně do některé vyšší vrstvy

---

hrobech XIII. stol. odkrytých v Hannoversku u Rassau, měly některé obklad nebo jen kameny u hlavy a u nohou (Praeh. Zs. I. 85). V Polsku sem náleží řada pohřebišť prozkoumaných a popsaných Fr. Tarczyńským a L. Rutowským (Turowo, Korzybie, Kranina, Romatowo, Koziminy, Blichowo, Strzeszewo) vesměs z gub. plocké. U Wierzbice (Plock) byl kamenný obklad (Światowit II. 20, V. 213, VII. 3 sl., 22, 39 sl., 43). Zde také, jak jsme slyšeli, nastupují už vyšší mohyly (Turowo, Romatowo, Rogowo, Blichowo, Strzeszewo v kraji płońském) z X.—XI. stol. Známé hroby u Żarnówky byly obloženy několika velkými kameny (srv. obr. 19) podle T. Luniewského (Pam. fiz. 1882 tab. XXXI.).

[1]) Srv. o něm mé SS. II. 506. Bylo pravděpodobně slovanské z doby po odchodu Langobardů r. 568.

[2]) Srv. SS. II. 522 sl.

mohyly, kterou pozůstalí mezitím nasypali. Jsou sice místa, kde se setkáváme se všemi těmito způsoby najednou, i s pohřbem v jámě, i na úrovni, i výše v násypu, ale celkem lze říci, že prvý způsob ovládal starší žárové mohyly na jihu Rusi. Hřbitovy u hradiště Pastěrského, Motroninského a Šargorodu v kijev. gubernii mají mohylky obyčejně s pohřbem na úrovni, méně v nehluboké jámě;[1]) v Brovarkách našel Č. Chvojka jamky s popelem.[2])

Obr. 20. Pohled na kurhany gnězdovské.

Rovněž žárové hroby u Čigirina mají jámy[3]) a výkopy J. Jarockého u Zubkovičů blíže Ovruče vykázaly popelnice v jámě.[4]) Naproti tomu Hamčenko u Miropola na Sluči našel zase popelnice na úrovni nebo

[1]) Труды XII. арх. с. I. 93 sl., 98, 101. Další výčet kurhanů žárových z kijevské gub. z doby IX.—X. stol. viz u *Spicyna*, Зап. арх. XI. 267.

[2]) Раск. мог. при с. Броварки 2—3, 4.

[3]) Арх. Лѣт. 1904, 1.

[4]) Арх. Лът. 1903, 176.

v násypu[1]) a také volyňské výkopy barona Steinheila v kraji luckém a rovenském ukázaly, že se dělo spálení těla buď na úrovni nebo na nízkém násypu.[2]) Velké černigovské mohyly mají žároviště na úrovni a nad ním ve vyšší vrstvě hromady spálených milodarů (srv. tab. XIII.), kdežto žárové mohyly z okolí Černigova mají popeliště buď na úrovni (mohyly u Sědněva a vlastní černigovské), nebo stojí uprostřed mohyly popelnice výše (Volokitino v gluchovském új., Marjanovka v putivlském, Kljukva, Alexandrovka na Sejmu, Sudža).[3]) Je vidno, že na nízkou nasypanou mohylu postavena byla urna a pak vše znovu zasypáno do výše 0·5—1 *m*. Podobné pozdní mohyly (popelnice mají vlnovku) prozkoumal v okolí Ljubeče Vl. Antonovič;[4]) u vsi Bogdanova (Gluchov) našel zase N. Běljaševskij popel v hromádce na niveau.[5]) V kurské gubernii jsou popelnice dosti vysoko v násypu.[6]) Patrně tu máme občas co dělati se zvykem, klásti popelnice původně na vrch mohyl, jako vzpomíná Letopis o Krivičích.[7])

Rovněž žárové kurhany smolenské dělaly se tak, že pozůstalí nasypali nejdříve okrouhlý násyp na ½ budoucí výše mohyly a pokryli jej vrstvou bílého písku (dnes místy ohněm do červena vypáleného). Potom postavili do prostřed hranici, na níž spálili tělo, a popel z části dali do hrnce, z části rozmetali kolem. Milodary zbylé uloženy byly vedle popeliště blíže ke kraji na hromádku. Byl-li mrtvý spálen jinde (obojí tento způsob byl zde konstatován), přineseny byly všechny zbytky do prostřed kurhanu; popelnice byla často obstavena i přikryta plochými

---

[1]) Изв. XI. арх. с. 148.

[2]) Арх. Лѣт. 1904, 148, 154. Mohyly u Peresopnice (Rovno), Kovalů a Rudni Borové (Luck).

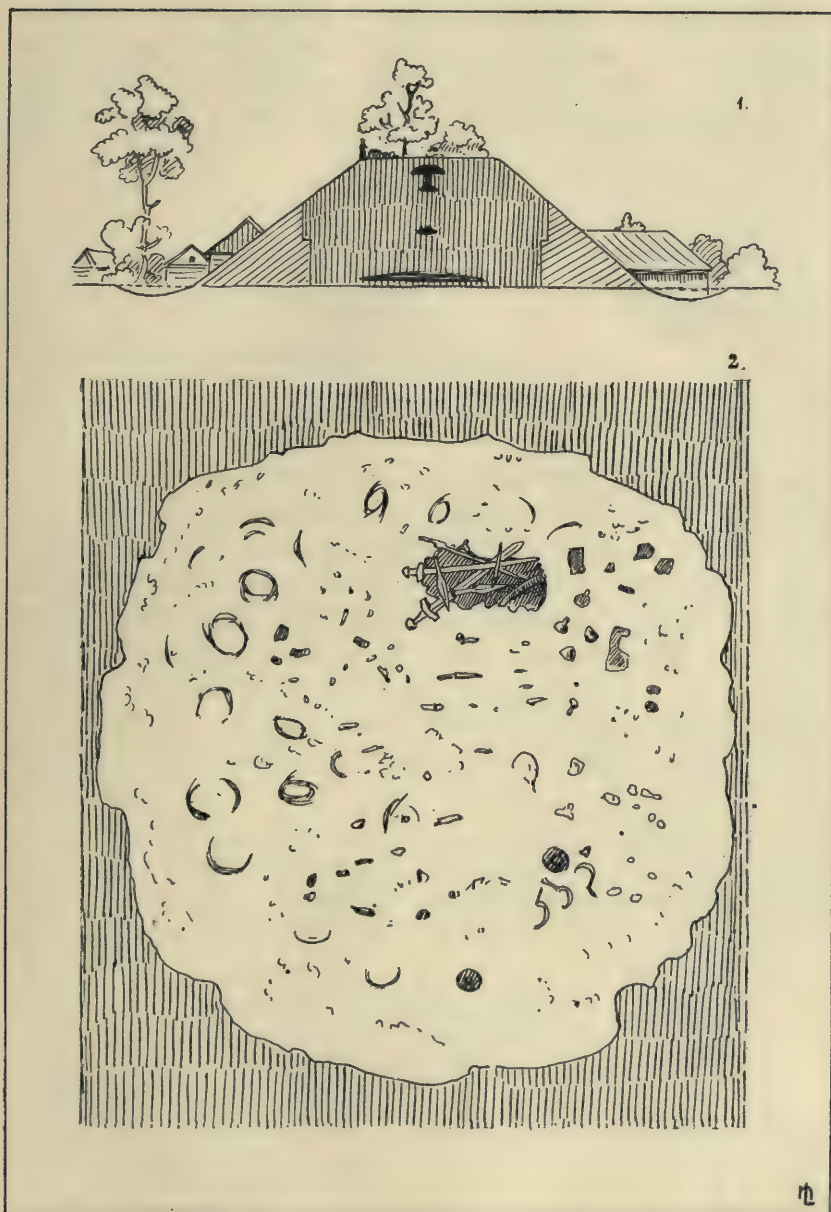
[3]) *Samokvasov*, Могилы 188 sl., 204, 213, Сѣвер. земля 14 sl. Původní popis jeho výkopů v severjanských mohylách viz v Trudech III. arch. sjezdu v Kijevě r. 1874. I. 185 sl.

[4]) Труды предвар. ком. XIV. c. (Moskva 1906) I. 28.

[5]) Арх. Лѣт. 1900, 147.

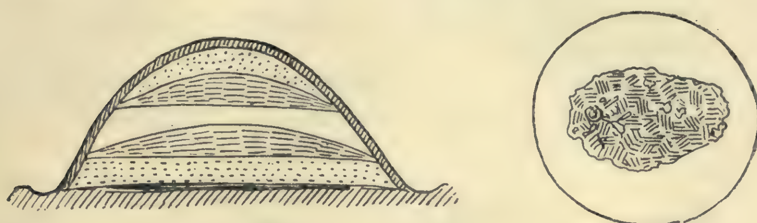
[6]) *Spicyn* Зап. арх. XI. 241.

[7]) Občas nalézají se popelnice hned pod drnem. I v gnězdovských mohylách našel Vl. Sizov doklady, že popelnice byly stavěny na vrchu mohyly (Смол. кург. 16). Také není vyloučeno, že vůbec tam, kde dnes popelnice stojí uprostřed kurhanu, původně stála na povrchu nízké mohyly a teprve pozdějším dosypáváním dostala se do prostřed. Spicyn vyslovil domněnku (Изв. арх. ком. XV. 7, 10), že v Gnězdovu obyčej dávati popelnici výše úrovně náležel Normannům, na samý vrch — Krivičům. Brandenburg konstatoval podobný zvyk pro IX.—X. stol. i v mohylách mezi Volchovem a Paší, ale slovanskost jich není zcela jistá (Труды VII. арх. с. Jaroslav I. 8 sl., 20).

Tab. XIII. Průřez Černé mohyly v Černigově a plán žároviště.

kameny.[1]) Celek zasypán různými vrstvami písku a země (srv. obr. 21.). Kurhany u sela Spasského (Gžatsk, Smolensk) jsou na úrovni,[2]) kurhany u sela Michajlovského (Jaroslav) mají popel buď v jámě nebo na úrovni,[3]) u vsi Feďaševé (Bélev, Tula) byl popel na zemi buď na hromádce nebo v popelnici, občas i v dubových skřínkách.[4])

Obr. 21. Průřez kurhanu v Gnězdově a plán s žárovištěm.

V gubernii minské nalézají se popelnice nad niveau země nebo na něm,[5]) tak i v grodněnské v új. bělském a v lubelské.[6]) Neslovanští kmenové západní Rusi mají popel také obyčejně na úrovni, řidčeji v jámě, na př. litevské v gub. vilenské.[7]) Ale hroby u Pasilna na Vindavě (ze XIII.—XIV st.) měly popel na hromádce v jámě [8]) a rovněž žárové hroby ljucinské měly jamky, někdy uvnitř upravené a s popelem do nich vysypaným. Žároviště bylo mimo hrob.[9])

Na severu v Přiladoží jsou hroby žárové výše úrovně a nikdy v jamách, a totéž platí o kurhanech mezi ř. Volchovem a Paší;[10]) nad

---

1) *Sizov*, Смолен. кург. 8, 17, 26 a *Spicyn*, Изв. арх. ком. 1905. XV. 7 sl. podle výkopů S. Sergějeva. Výjimkou, když v mohyle byly pohřby dva, postavena byla jedna popelnice do popeliště nebo vedle něho, druhá pak, menší, na vrch mohyly, tak že se dnes nalézá hned pod drnem (*Sizov* 16).

2) Зап. арх. VII. 1, 118.

3) *Gorodcov*, Изв. арх. ком. Прилож. къ VI. 85, къ IX. 15.

4) Арх. Изв. Зам. VI. 223. Většina kurhanů měla však kostry.

5) *Zavitněvič*, Зап. арх. X. 326, *Spicyn* XI. 289.

6) Зап. арх. XI. 293, Mater. II. 46, 53.

7) Srv. *Pokrovskij*, Труды IX. арх. c. Vilno. II. 138, *Spicyn*, Разв. 26, Зап. арх. VIII. 103.

8) Арх. Изв. Зам. IV. 35.

9) Люцин. мог. 9.

10) *Brandenburg*, Кург. Прил. 3, 6—8, Труды VII. арх. c. Jaroslav I. 8 sl., 11 sl. V přiladožských jsou spálené kosti obyčejně v některé vrstvě, někdy i na vrchu pod drnem (8). Uložení popela v nádobě jest řidčí a jen při Volchovu, a tu zase bývají nádoby skoro na vrcholu kurhanů, zřídka

úrovní nebo na ní jsou hroby v kurhanech v staroruském, valdajském a borovičském újezdě gub. novgorodské i v porchovském a toporeckém újezdě gub. pskovské. U Kljujeva (Veliké Luky) měla sopka skřínku s popelnicí nahoře v násypu.[1]) Také nově rozkopané mohyly žárové u Tichnina (Novgorod) měly hrob v různé výši nad niveau a spálení dálo se vždy mimo kurhan.[2]) Rovněž finské mohyly při samém Finském zálivu v okolí Sestrořěcka měly vždy popeliště na úrovni nebo nad ní.[3])

Z jiných detailů vnitřní konstrukce žárových mohyl zasluhují zmínky jen kamenné stolce nebo terrásky účele neznámého.[4])

Když nastalo pochovávání, shledáváme se s formami analogickými, ale poněvadž se mezi tím ujal zvyk nasypávati mohyly veliké a vysoké, bylo tím zároveň dáno více možnosti k rozmanitější úpravě vnitřku mohyly, tím spíše, že princip klásti do hrobu tělo nespálené vedl vůbec sám sebou k tomu, aby se více přihlíželo k úpravě a rozvoji místa pohřebního, než bylo při principu spalování, kde běželo jen o malou hro-

---

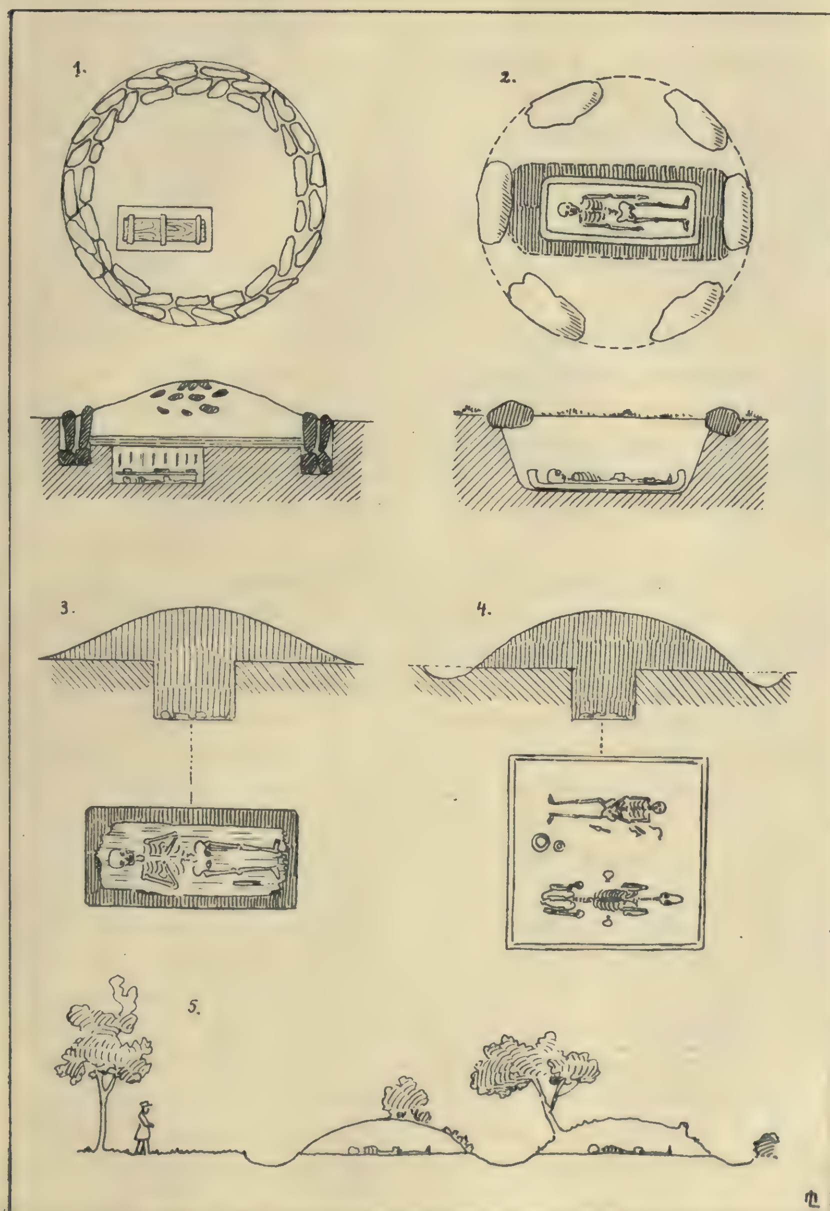
níže. Pohřební obřad obyvatelů mezi Volchovem a Paší popisuje Brandenburg takto (l. c.): Nejdříve se očistila půda, a po spálení těla (na jiném místě) vysypal se popel na vrstvu země vyšší než byla půda okolní, kolem se položily milodary a pak vše zasulo mohylou dnes 2—3 aršíny vysokou. Častěji se našly uvnitř mohyly i zbytky ohniště a různých spálených kostí a věcí. Brandenburg sám tyto kurhany má za finské, vesské (str. 20). za slovanskou má skupinu mezi Volchovem a Starou Ladogou a tam kde v kurhanech vyšších, ale chudých, jsou popelnice a jakési kamenné terrásky nebo stěny (str. 21).

[1]) Зап. арх. V. 1, 14 sl., VI. 1, 67, XI. 363.

[2]) Výkopy A. J. Kolmogosova podle předběžné zprávy v Praeh. Zs. III. 362.

[3]) *S. Hamčenko*, Зап. арх. VIII. 2, 38.

[4]) Tak na př. v Černé mohyle černigovské nad vrstvou popela a prvním násypem byl zdělán jakýsi stolec z kamenů s dřevěným sloupem uprostřed (*Samokvasov*, Могилы 198). Srv. obraz na tab. XIII. O kamenných terráskách některých volchovských kurhanů viz poznámku předcházející. Zvláštní terrásky z valounů a kamenný kruh v násypu bez zjevného účelu konstatovány byly též v některých sopkách novgorodské oblasti (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 143 sl.). Jakýsi podobný oltář našel i R. Mielke uprostřed mohyly nalézající se na hradišti u vsi Gehren. Pod ním byla vrstva popela (srv. obr. 17). Mielke to vykládá za hraniční kámen; kolem valů našly se zbytky ohnišť a příbytků (Berl. Verh. 1902, 38).

Tab. XIV. Další typy ruských kurhanů kostrových (1. Bolhan, 2. Myškov, 3. Černigov, 4. Černigov, skup. guščinská, 5. Uglič).

mádku popela, tak že vznik vysokých kurhanů může býti uveden také na tuto primární příčinu.

Přihlédneme-li k celému souboru mohyl s tělem nespáleným, vidíme před sebou opět trojí základní umístění mrtvého, resp. dnes jeho kostry: umístění v jámě, jež se nachází pod niveau půdy, umístění na povrchu půdy a konečně položení mrtvého nad niveau, tedy na nějakém zvýšeném násypu, nad nímž nový násyp vytvořil teprve vlastní mohylu. Všecky tyto typy, hlavně však první, vedly zároveň z prostého uložení těla v zem a jeho zasypání k vývoji zvláštní komory pohřební, ať už komory, která náležela speciálně tělu a s ním tvořila celek — tedy k rakvi, či ke komoře, která byla součástí mohyly.

Jest zajisté zajímavo, že, jakkoliv se s různými kombinacemi polohy a komor setkáváme promiscue v celém Slovanstvu a také v celé Rusi, přece se vytvořily jisté skupiny nebo oblasti, jimž jsou jednotlivé typy vlastní a pro ně charakteristické. Na západě a na jihu Slovanstva jsou to, jak jsme už výše slyšeli (str. 329), hřbitovy s jámami bez mohyl, jen s malými rovy.

Na jihu slovanské Rusi shledáváme se podobně a nejvíce s prostými jámami vyhloubenými 0·5—1 *m* (někdy i 2 *m*) pod nevysokou mohylou (srv. výše str. 309), ale i tu se vyskytují, ba místy i na témže hřbitově, kostry položené na úrovni půdy nebo nad úrovní. V mohylách volyňských, pokud je známe z výkopů Žitynského, Voljanského, kn. Lubomirského a hlavně J. Melnikové, N. Hamčenka a Vl. Antonoviče, vidíme nejčastěji tuto charakteristiku: na dně nevysokého kurhanu je jáma střední hloubky asi $^3/_4$ metru a v ní hrob s kostrou dřevěnými deskami obložený. Melniková našla mezi 252 kurhany jámu v 62%, tělo na úrovni v 21% a výše úrovně v 13%, mimo to však všechny typy promíšené na jednom pohřebišti, na př. u Poddubců nebo Borochova.[1]) Na velkém pohřebišti u Vel. Rykaň (Dubno) byly samé nehluboké jámy,[2]) v mohylách u sela Jemelčina a v sele Glumči (Novograd-Volynsk) také jámy s kostrou kameny přikrytou.[3]) Ve svých výkopech mohyl drevljanských našel Antonovič v 58% jámy, v 25% tělo na povrchu a v 17% výše úrovně, na vrstvě uměle nasypané,[4]) a také Hamčenkovy výkopy v okolí Žitomiru ukázaly převládání jam. Na řece Korčevaté a u Žitomira byly vesměs jámy s rakví uvnitř, u Miropole rovněž jámy

---

[1]) Труды XI. арх. с. I. 135, 482.
[2]) *Žitynskij*, Труды IX. арх. с. Prot. 70.
[3]) Изв. арх. ком. T. XXXIV. Прилож. 81.
[4]) Труды XI. арх. с. I. 26.

vyložené kamennými nebo dřevěnými deskami, nebo jámy vypálené,[1]) u Studence na Žitomirsku byly kostry na horizontě i v jamách.[2])

Naproti tomu čteme ve zprávách o výkopech barona F. Steinheila v kraji rovenském, luckém, žitomirském a ovručském stále o kurhanech s kostrami na úrovni nebo výše ní.[3]) J. Jarockij našel kostry na úrovni u vsi Podlubů blíže Novohradu, dále u Rokitna (Ovruč) a také u Olevska byla většina na niveau, kdežto zase u Zubkovičů, Lopatičů a na Ovručsku byly v jamách.[4]) Na úrovni byly hroby i u Gorodca a Teljukovky v kraji luckém.[5]) Od vsi Andrejevičů na hranici žitomirského a novohradského újezda ohlášeny jsou tři skupiny kurhanů, první s jamami, druhé dvě s pohřby na úrovni.[6]) Jsou to rozdíly časové či spíše rozdíl tradic rodových? Na Podolí příklad mohyl s jamami deskami obloženými poskytuje pozdní pohřebiště (slovanské?) u Bolhanu při Olhopoli, a jiné slovanské hroby v jamách bez kurhanů našel na haličském Podolí Ossowski u Myškova blíže Zaleščyků.[7]) Srv. připojené obrazy 1—2 na tab. XIV.

Na Kijevsku a dále na východě Dněpru jsou poměry podobné jako na Volyni. Kostry v jamách (někdy s dřevěným obkladem nebo v rakvích) nalezeny byly u Rossavy blíže Kaněva,[8]) na Vrchní Jurkovici v Kijevě,[9]) v Šargorodu a u Brovarek[10]) a na hradišti u Očakova,[11]) kdežto v Nežilovicích u Radomysle byly na úrovni.[12]) U sela Lipového a Mědvěžího (Romny, Poltava) byly kostry v jamách, u Romnů a

---

[1]) Труды IX. арх. с., Vilno II. 114, 128, 130, Изв. XI. арх. с. 149, Труды XI. арх. с. I. 355 sl. Prvý typ má Hamčenko za nejstarší.

[2]) Чтенія ист. общ. Нест. XIII. 1899, Арх. Лѣт. 1900, 126.

[3]) Арх. Лѣтопись 1904, 136 sl. Tak bylo při hrobech u vsi Rogačeva, Gorodca, Veselovky, Barašů, Iskorosti, Tatarnovičů, Norinska, kdežto u Studinky a Peresopnice z části i u Rogačeva (vše v rovenském kraji) byly jámy. Steinheil soudí v závěru (str. 170), že byly zde jámy obvyklé jen v bassinu Horyně. Srv. tamže 1899, 29.

[4]) Арх. Лѣт. 1903, 174 sl., 176, 182, 183, 191.

[5]) Арх. Лѣт. 1899, 214.

[6]) Арх. Лѣт. 1903, 329 sl.

[7]) Zbiór XIV. 69 (Bolhan) a tamže XV. 91, XVI. 92 (Myškov).

[8]) *Samokvasov*, Могилы 225.

[9]) Арх. Лѣт. 1899, 75. Povahu pohanských hrobů nalezených pod Desjatinnou církví nelze z popisu dobře zjistiti. Srv. Изв. арх. ком. XXXI. Прил. 69, 75 sl.

[10]) Труды XII. арх. с. I. 101, Раскопка мог. при с. Броварки 3.

[11]) *V. Gézay*, Арх. Лѣт. 1904, 82, 92.

[12]) Арх. Лѣт. 1900, 201.

Liplava (Zolotonoš, Poltava) též,[1]) u Glinska (Romny) střídaly se jámy s polohou na úrovni[2]) a tak i u Berezové Rudky nedaleko Pirjatina.[3]) U Perejaslavě jsou typické jámy, u Miropole jámy i kostry na úrovni. Tyto má však Samokvasov za neslovanské.[4]) V gub. charkovské našla Melniková u Nicachy na Vorsklici hroby většinou v jámě deskami obložené, méně na úrovni.[5]) Ale zde se už dostáváme do končin, kde se Slované silně mísili s cizími elementy a kde o národní příslušnosti hrobu bývá dosud těžko rozhodovati. Samokvasov v celku soudí, že v Podesní a Posemí jsou stejnorodé kurhany vesměs slovanské, ale na Sule, Pslu a Vorskle jsou už různorodé.[6])

V skupině mohyl černigovských, prozkoumaných Samokvasovem, byla kostra buď na úrovni (v mohylách gluchovského újezda, dále u sela Volokotina, u Sědněva,) nebo v jámě (u chutora Miškina blíže Černigova, v skupině guščinské a trojické, u Merinovky pod Starodubem, u Larinovky blíže Novgorodu Severského, u Bachmače, Krásného Beregu[7]), podobně jako v Ljubeči.[8]) Srv. obr. 3—4 na tab. XIV.

V radimičských kurhanech zkoumaných Vl. Antonovičem byly kostry pravidlem výše úrovně (78%) na násypu asi $^1/_2$ *m.* vysokém,[9]) ale v kurhanech suražského a novozybkovského újezda (Černigov) ležely pravidlem na úrovni (76%) a v jámě nebo výše horizontu jenom výjimkou, a to hlavně při ř. Iputi.[10]) To platí i o kurhanech rylského újezda gub. kurské.[11]) Také v kurhanech u Sudže a Putivli (Kursk) byla těla na úrovni,[12]) u Kochan v kalužské gub. na úrovni a pod ní[13]), u Feďaševé

---

[1]) *T. Kibalčič*, Выставка II. 97, *Makarenko*, Изв. арх. ком. XXII. 40, 43.

[2]) *Samokvasov*, Могилы 208.

[3]) Арх. Лѣт. 1900, 203.

[4]) *Samokvasov*, Сѣвер. земля 37—45, Выставка II. 243.

[5]) Изв. XII. арх. с. 183, Труды XII. арх. с. I. 692 sl. Detailní poměr na tomto důležitém slov. pohřebišti se 150 kurhany ukazuje asi 65% jam.

[6]) *Samokvasov*, Сѣвер. земля 69.

[7]) *Samokvasov*, tamže 37—45, Могилы 188 sl., 208, Выставка II. 180, 182, 243.

[8]) Katalog hist. mus. 149, 150.

[9]) *Antonovič*, Труды IX. арх. с. II. Prot. 48.

[10]) *Spicyn*, Радим. кург. 8, 26.

[11]) *Speranskij*, Арх. Изв. Зам. 1894, II. 263.

[12]) Srv. literaturu v pozn. 7. Sudžanské měl Samokvasov zprvu za neslovanské, z toho důvodu, že jsou na úrovni a pro ráz milodarů (Выставка II. 244). Později od toho upustil, vida, že je pohřeb na úrovni i jinde u Slovanů obvyklý.

[13]) *Ždanov*, Изв. арх. ком. IX. Прилож. 39.

(Bělev, Tula) na ní, i (méně) nad ní.[1]) V západní smolenské oblasti kurhany u Gorodku mají kosti v jamkách[2]) přikrytých deskami, kdežto na východě u Gžatska jsou vesměs na úrovni, pod. jako v sousedství u Volokolamska.[3]) V tverské gub. u Zaborje (Korčeva) našel Kelsijev kostry obyčejně v jámě, jen výjimkou nad úrovní,[4]) u Timerjova (Jaroslav) nebyla však ani jedna pod zemí.[5]) U Žukova (Uglič), u Kirjanova (Uglič) našel Ušakov[6]) a rovněž Nikolskij na řece Juchoti (Uglič) kostry na úrovni.[7]) Srv. schema ugličských kurhanů na tab. XIV., obr. 5. U vsi Duněněvé (Tver) byly kostry na niveau v mohylkách z X.—XI. stol.[8])

Dále ve středu Rusi nalézáme velké střídání a míšení hrobních typů, ale výsledky nepadají zatím na váhu, poněvadž rozlišování slovanských hrobů od neslovanských je zde nesnadné a teprve v počátcích. V moskevské gub. jsou kostry pravidlem na úrovni,[9]) v rjazaňské v kasimovském újezdě na úrovni,[10]) ale jinde (Pronsk, Jaraj, Rubcová, vesměs u Rjazaně) v jamách[11]), ve vladiměřské na úrovni i v jamách.[12]) Dále na východ zacházeti nechci, jen to bych podotkl, že zřejmě cizí, finská pohřebiště, která se zde objevila na východní hranici krivičské, na př. znamenitý ljadinský a tomnikovský mohylník v tambovské gubernii, vykazují z X.—XI. stol. jámy různé hloubky (½—2 arš.), ovšem bez kurhanů.[13])

---

[1]) Арх. Изв. Зам. VI. 223.

[2]) Katalog hist. mus. 118.

[3]) *Gatcuk*, Зап. арх. VII. 1, 107, 120, 127.

[4]) Выставка II. 347.

[5]) Выст. II. 307.

[6]) Выст. II. 286, 380, Katalog hist. mus. 213 sl., 223. Hroby podle mincí z X.—XI. stol.

[7]) Выст. II. 277.

[8]) *Spicyn*, Изв. арх. ком. VI. 6. 170.

[9]) *Bogdanov*, Матер. 13, Katalog hist. mus. 225.

[10]) *Nefedov*, Выставка II. Прилож. 58, Katalog hist. mus. 289, 292.

[11]) Арх. Изв. Зам. VI. 10, Зап. арх. X. 335, 341.

[12]) *Spicyn*, Изв. арх. XV. 99, Выставка II. 287. Spicyn v přehledu ruských mohyl uveřejněném v Зап. арх. XI. 203—293 praví, že kostromské kurhany mají kostry obvykle na úrovni (229), rjazaňské v jamách (234, 235), moskevské z části na úrovni, z části v jamách (203), kurské na úrovni (242).

[13]) *Jastrebov*, Лядин. мог. 3 (přičítá se Mordvinům, str. 55). Ale v nově professorem Gorodcovem prozkoumaném pohřebišti ze VII.—X. stol. u Podbolotni blíže Muroma — patrně finském — byly kostry nad niveau půdy (Изв. арх. XXXVII. Прил. 133, 1910).

Přejdeme-li z drevljanského a poljanského území na západě Dněpra na Pripeť a odtud dále k severu, vidíme rovněž zanikání hrobních jam.

Mohyly mozyrského újezda na Pripeti objevují úplné pomíšení typů, ale ještě s převládáním jam. U Skriglova na pravém břehu jsou uvnitř hřbitova jámy, na obvodu kostry na úrovni, na levém břehu u Vatožic jam je méně.[1]) Na černikovském pohřebišti při stoku Němanu a Usy (minský újezd), byly také všechny tři typy, ale v jádru už byly kostry na úrovni; tak i na uročišti Klenikách v új. ihumenském a u města Borisova při Berezině[2]). U Muravy (Ihumen) a u Syczů našel Titus Sopodžko hroby na úrovni,[3]) v kurhanech új. rohačevského, bychovského, klimovičského, čerikovského a mstislavského (gub. Mohilev) našli Fursov a Čolovskij všechny typy,[4]) St. Cerha kostry nad niveau.[5]) Ve veližském a lepelském újezdě vitebské gub. jsou kostry na povrchu země nebo častěji nad ním.[6])

Vcelku V. Zavitněvič, který v gub. minské prokopal na sta kurhanů, našel v 68% hroby na úrovni [7]), na Berezině v 73%, kdežto jen 12% mělo jámy.[8]) Všude tvoří základ hroby na úrovni na sever od čáry horní Něman, Minsk a Berezina.[9]) Také Szukiewicz dobře rozpoznal, že v Bělorusi je typická forma na úrovni a že jámy vnikají sem jednak z Volyně, jednak od západu,[10]) neboť i v království Polském střídá se typ na úrovni s typem jámovým.[11]) Pozdní mohyly grodněnské Černé

---

[1]) *Zavitněvič*, Кіев. Стар. 1890 V. 263.

[2]) *Zavitněvič*, l. c. 260. Srv. Этн. Обозр. 1893, 201.

[3]) Zbiór wiadom. XIII. 58, 59.

[4]) Древникъ разкопокъ. Srv. Арх. Изв. Зам. 1893, 112. Zde v jednom rohačevském kurhaně našli Fursov a Čolovskij jámu vyrytou v podobě kříže.

[5]) Mater. I. 94.

[6]) Katalog hist. mus. 158.

[7]) Форма погреб. обряда въ мозырскомъ, рѣчицкомъ и бобруйскомъ уѣ. Минской губ. Труды IX. арх. с. Vilno II. Prot. 47.

[8]) *Zavitněvič*, Зап. арх. X. 326. Srv. Арх. Изв. Зам. 1893, 60.

[9]) *Zavitněvič*, Кіев. Стар. 1890. V. 260. Na základě toho vyslovil Zavitněvič už r. 1890 domněnku, že Pripeť byl hranicí nejen dvou typů pohřebních, nýbrž zároveň hranicí kmenovou, že hroby na úrovni jsou dregovičské a v jamách drevljanské (l. c. 264). Dregoviči sahali mu až na Pripeť (Арх. Изв. Зам. 1893, 61). K přehledu nálezů kurhanů minské gub. viz i *Tatur G.*, О курганахъ Минской губ. Труды IX. арх. с. II. Prot. 115.

[10]) *Szukiewicz*, Rocznik Tow. prz. nauk. Vilno 1909, 84. Rovněž to dobře označuje Katalog hist. mus. 130.

[11]) *Spicyn* ohlašuje na př. hroby s kostrami v jamách a na úrovni z bělského újezda gub. grodněnské (Зап. арх. XI. 293). U Grodna samého

Rusi zkoumané Szukiewiczem a Wolterem mají přirozeně vesměs jámy.[1])

Rovněž dále na severu Rusi jsou jámy řídké a typickým je pohřeb na úrovni nebo výše v násypu. V gdovských kurhanech XI. stol. byly kostry na niveau půdy, někdy i výše a teprve v XII.—XIII. stol. nastupují jámy.[2]) Srv. tabulku XII. V novgorodské a pskovské gub. v újezdě staroruském a porchovském vidíme v kurhanech totéž (srv. na př. Vel. Gorki, Poddubí, Kamenka, Glubočicha) a opět teprve v pozdních žalnikách nastupují jámy. V Borkinu pod kurhany většinou jsou hroby na úrovni.[3]) Ve velikoluckém, cholmském a toropeckém újezdě našel V. Glazov v starších kurhanech kostry na úrovni nebo v jamách, v pozdních z XIII.—XIV. stol. opět jen v jamách,[4]) ale u Mamilové hroby z XIII.—XIV stol. vesměs na úrovni.[5]) V petrohradských kurhanech od Gatčiny, Carského Sela a Petěrhofu kostry leží nebo sedí na půdě. Jsou také výše, v násypu, ale v jámě téměř nikdy.[6]) U Ladogy gen. Brandenburg našel hroby v různých výškách, ale vždy nad niveau půdy, podobně jako tam bylo i při pohřbech žárových.[7])

Zde tedy na severu všude v X.—XI. stol. pochovávalo se na úrovni země nebo nad ní a teprve později, patrně vlivem křesťanství, zanikaly násypy mohylové a s nimi i tento typ pohřbu; v žalnikách přirozeně nastupovalo vyhlubování jam. Ostatně je možno, že tu místy od západu působil i vliv sousední oblasti litvolotyšské. Aspoň sousední hroby tohoto území vykazují už dříve, v IX.—XI. století, jámy pohřební, na př. znamenitý mohylník z IX.—X. stol. u Ljucina (Vitebsk) s 250 hroby, mezi nimiž bylo 83% koster v jamách hlubokých téměř 1 *m* a obložených na stěnách i na dně deskami.[8]) Podobně kurhany u Pa-

---

také byly mohyly s nehlubokými jámami (Арх. Изв. Зам. IV. 226). Podobně mají jámy kurhany u Zablocia a Wężowszczyzny (Vilno), jejichž národnosti (jsou-li slovanské nebo litevské) ovšem bezpečně určiti nelze (Światowit IV. 40 a I., 32).

[1]) *Spicyn*, Древн. Черной Руси (Зап. XI. 304.)

[2]) *Spicyn*, Гдов. Кург. 9, 14.

[3]) *N. Rerich*, Зап. арх. XI. 349—374. Srv. výkopy A. Kolmogosova u Tichnina (Novgorod) z IX.—XII. stol. (Praeh. Zs. III. 362).

[4]) *V. Glazov*, Зап. арх. V. 1, 44 sl., VII. 1, 97—100. U Lopatova blíže Pskova byly nad úrovní (Зап. V. 1, 74).

[5]) Зап. VII. 1, 139.

[6]) *Ivanovskij-Spicyn*, Кург. петр. 7, *Rerich*, Зап. арх. XI. 323 sl.

[7]) Кург. Прилад. 7 sl., 20.

[8]) Люцин. мог. 5.

kalnišek mají kostry v jamách[1]), podobně kurhany u Poszuszwi, obé v gubernii kovenské,[2]) a také hroby v Sałapiaciszkách (Lida, Vilno) měly kostry v jamách.[3]) Vůbec hrob s jamou pod kurhanem je typický pro kraj mezi Vilijí, dolním Němnem a západní Dvinou.[4])

Celkem vidíme, pokud lze dnes sledovati, že nebylo na konci doby pohanské u východních Slovanů jedné normální konstrukce mohylové. Dokud pohřbívali bez mohyl, pod nepatrnými jen rovy, dělali přirozeně jako Slované západní, jámy pro popel, resp. popelnici. Jáma v zemi vyrytá byla, zdá se, podle všeho původní i ve východním Slovanstvu, Když však na konci I. tisíciletí vyvinul se zvyk dělati mohyly vyšší, ba přímo vysoké, mohutné, přirozeně přestávala potřeba a důvod hloubiti jámy. Stačilo mrtvého nechati na úrovni. Starý zvyk kopati jámu udržel se až do počátku křesťanství typicky jen v jižnějších končinách Rusi. Naproti tomu na sever od Pripeti a Desny, kde vznikly známé nám vysoké kurhany (sopky), přestali vyrývati jámy a kladli normálně tělo buď na úroveň nebo nad úroveň na první násyp,[5]) ačkoliv, jak jsme viděli v podaném přehledu, i tu je dosti výjimek. Na konec ovšem, když zavládlo plně křesťanství, které zakazovalo „могилу творити" — ujal se pomalu všude (od XII. stol. povšechně) zvyk, klásti tělo do jam bez mohyl. Když nebylo násypu, odpadl přirozeně typ hrobu na niveau nebo nad ním. Myslím proto — ačkoliv to potřebuje ještě ověření —, že rozdíly forem v jedněch a týchž končinách v hrobech X.—XIII. stol., rozdíly, kterými se tolik obírali ruští archaeologové, bude dlužno především uváděti na tento moment chronologický.[6])

Takový byl obvyklý základní a ovšem zcela jednoduchý způsob vnitřní konstrukce.

Zvláštní a lepší vnitřní konstrukce nastupují tím, že buď jáma byla vyložena dřevěnými deskami a kládami, nebo na úrovni nad tělem složena jakási komora, která se místy přirozeně i v rozměrech i v konstrukci a půdorysu dále vyvíjela. Zprávy o bývalém dřevěném obkladu

---

[1]) *Majewski*, Światowit II. 92.

[2]) *Zaborski*, Światowit VI. 145.

[3]) *W. Szukiewicz*, Mater. X. 39, XI. 57.

[4]) *Spicyn*, Изв. арх. ком. II. 95.

[5]) Zdali však Spicyn správně vykládá tento poslední typ vlivem normanským, potřebuje teprve potvrzení dalším bádáním (Изв. арх. XV. 10).

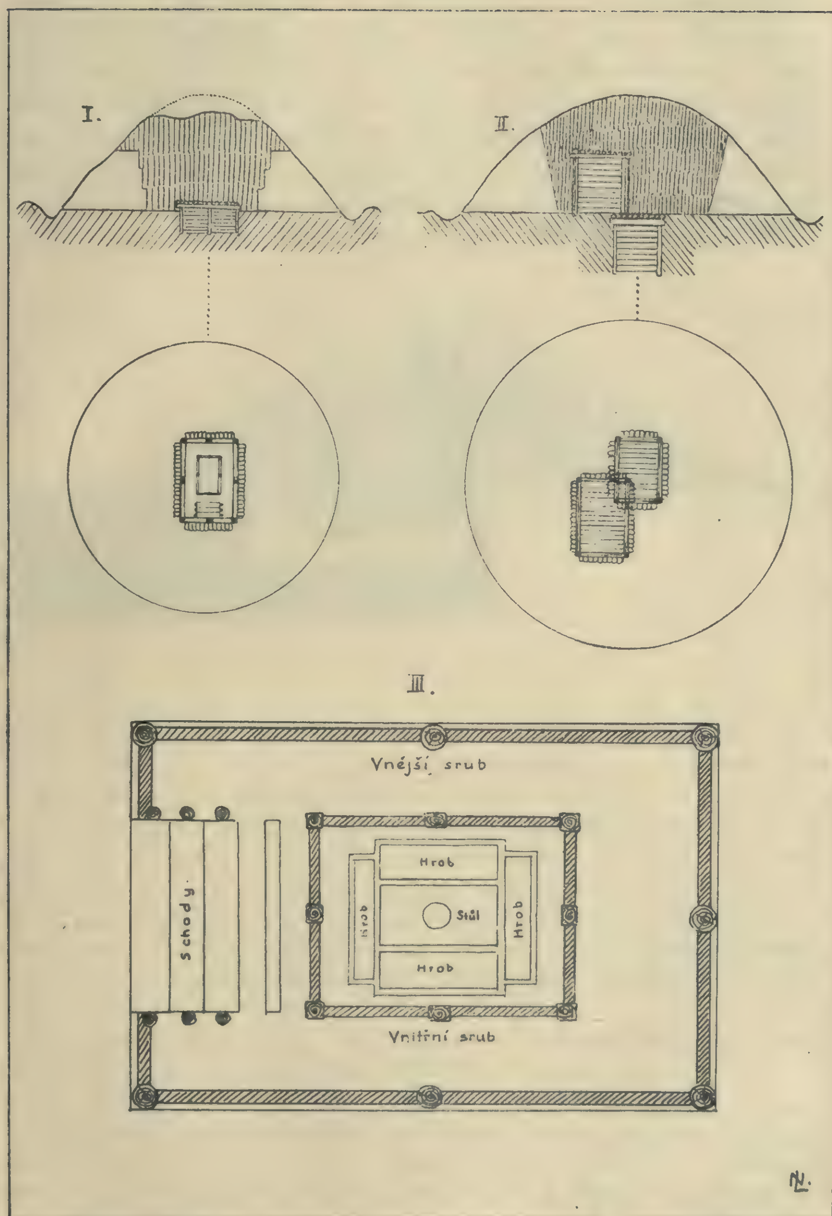
[6]) Tak soudí i Zavitněvič pro Bělorus, maje pohřby v jamách za pozdější (Зап. арх. X. 329). To platí i o severu jak na př. ukazují gdovské mohyly (*Spicyn* 9, 14).

hrobu jsou dosti hojné, zejména na jihu vystupuje to častěji,[1]) ač nelze vždy rozlišiti, běží-li o zbytky dřevěné rakve či obkladu stěn hrobních. Zde také na jihu setkáváme se občas ve zprávách se skutečnými většími komorami neboli sruby, zhotovenými ze silných desk a klad, místy i se vztýčenou střechou zvláštní (k odlehčení tíže) anebo s podpěrami na způsob sloupů. Domnívám se, jakkoliv vznik komor mohl býti a byl v jednotlivých případech, jak na západě Slovanstva, tak i na jihu a na severu, zcela spontánní a domácí — slavným lidem hotovilo se přirozeně vše velkolepější, i kurhan sám i hrob uvnitř,[2]) — že přece na jihu Rusi na hojnost a vývoj těchto srubů mělo vliv pohřbívání skythosarmatské. Slované zde na jihu viděli v starších dobách na své vlastní oči, jak Skythové a Sarmati (a po nich i jiní nomadi) pochovávali, jaké pohřební komnaty stavěli z břeven, se stropem sloupy podepřeným,[3]) v pozdější době při vylupování starých knížecích mohyl přicházeli ještě dodatečně na tyto vnitřní konstrukce a proto se je také naučili stavěti, byť v celku v míře menší a v menších rozměrech. Je ovšem těžko v kurhanech se sruby, roztroušených po celé Rusi, prováděti nějaké třídění a odlišení srubů od obložení pouhého, už proto, že ve zprávách schází obyčejně bližší popis a nákres konstrukce, a výrazu „sklep", „srub" užívá se ve velmi širokém významu; také je těžko

[1]) Srv. na př. zprávu Melnikové o mohylách volyňských (Труды XI. apx. c. I. 135, 482, 485, 486 a *Spicyn*, Зап. XI. 284), Chvojkovu o mohylách u Šargorodu (Труды XII. apx. c. I. 93), Hamčenkovu o mladších hrobech u Miropole na Sluči (Изв. XI. apx. c. 149), Obolenského o kurhanech u Andrejevky v cherson. gub. (Изв. Унив. Kijev. 1900. I. 83 sl.). Podle Chvojky už bohatší hroby v Čerňachově měly uvnitř dřevěné komory (Поля погр. 10) a dubové obložení měly i hroby žárové a kostrové v Ositnažce u Čigirina (Apx. Лѣт. 1904, 11). Také v několika kurhanech u Feďaševé bělevského új. (Tula) našel Gorodcov popel ve zvláštních dřevěných truhlíkách (*Spicyn*, Зап. XI. 197, Apx. Изв. Зам.. 1898, 223 sl.)

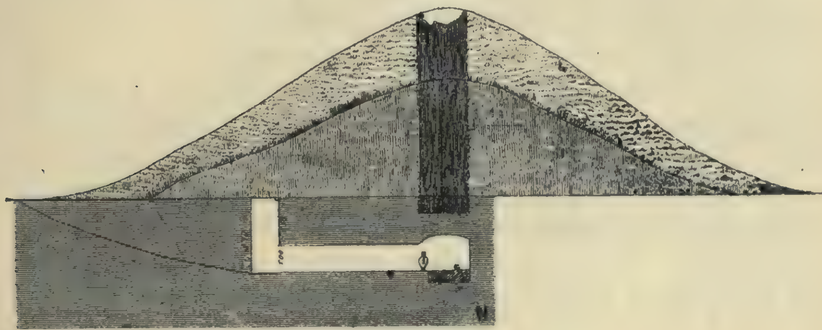
[2]) Ibn Rosteh připomíná i o Rusech, že bohatého ukládají do prostorné komnaty, kamž zavírají i ženu, kterou miloval; chudí patrně se musili pokojiti jen s malou mohylou (*Harkavi*, Сказ. 270). Podobným způsobem mluví stará píseň o prostorné komnatě pod mohylou, do níž s koněm a zbrojí zavřen byl bohatýr Potok Michajlo Ivanovič (*Kotljarevskij*, Погр. об. 244). Srv. výše str. 259.

[3]) Srv. příklad komor skythosarmatských z dvou kurhanů od Aksjutinců (Romny, Poltava) na tabulce XV., kreslených podle výkopů Dm. Samokvasova (Могилы 95 sl., kurhan č. III. má dvojitou komoru nad sebou) a pro srub o sloupech z mohyly na uročišti Krivorukovu u Čigirina (Изв. apx. ком. XIV. 14) na tab. XVI; jiný průřez sarmatské mohyly je na obr. 22. Pohřby v srubech z jekatěrinoslavské gub. popsal *V. Gorodcov*, Труды XIII. apx. c. 233; srv. též popis u *Anučina*, Сани 195 sl., 205.

Tab. XV. Průřezy a plány II. a III. kurhanu u Aksjutinců (Romny).

rozhodnouti v jednotlivých případech, je-li to hrob slovanský či neslovanský. V celku však netřeba pochybovati, že i u Slovanů samých vyvinulo se hotovení skutečných mohylových komnat. Jsou sruby menší, jsou i dosti veliké, se stropem vodorovným i skloněným v mohylách volyňských,[1]) kijevských,[2]) poltavských,[3]) voroněžských,[4]) jdou i do nitra Rusi[5]) a hojnější jsou i na západě v gub. minské a mohylevské. [6]) Na jižní slovanské hranici byly nalezeny v mohylách i střechy na sloupech, ale právě o těchto případech je těžko rozhodnouti, je-li to hrob skythosarmatský, či slovanský s vlivy sarmatskými v kon-

Obr. 22. Průřez kurhanu u Ryžanovky.

---

[1]) Sklepy různé velikosti ohlásila Melniková (l. c.). Střední délka byla 2·5 *m* při šířce 1 *m*, ale byly i 3·6 *m* dlouhé při šíři 2·6 m.

[2]) Na př. u Nežilovců (Radomysl) a Ositnažky u Čigirina (Арх. Лѣт. 1900, 201, 1904, 11) nebo na Šargorodu (Труды XII. арх. с. I. 101).

[3]) Na př. u Lipového (*Makarenko*, Изв. арх. ком. XXII. 39 sl.). U Brovarek (*Chvojka*, Раск. 1) jsou starší sarmatské kurhany se sruby vedle prostých kurhanů žárových, patrně slovanských a podobné poměry byly v Kijevsku u kurhanů na hradišti Pastěrském a Motroninském (Труды XII. c. Charkov I. 97, 98).

[4]) Труды XIII. арх. с. I. 233. Až k samé Voroněži jdou hroby sarmatského rázu (Изв. арх. ком. 1910. XXXVII. Прилож. 136).

[5]) Na př. do černigovské gubernie (Starodub, Sědněv, Levinky, Suraž). Vůbec v severjanské zemi jsou častěji, vlivem patrně sarmatským. *Samokvasov*, Сѣв. земля 17, 27. *Spicyn*, Радим. кург. 28. Z moskevské gub. srv. doklady u *Spicyna*, Зап. арх. XI. 203 a *Bogdanova*, Матер. 10.

[6]) *Spicyn*, Зап. XI. 289, *Zavitněvič*, Зап. X. 330, *Fursov-Čolovskij*, Этн. Обозр. 1893, 201, *Spicyn* podotýká (Зап. арх. V. 202), že dregovičské kurhany XI.—XII. stol. mají ve vnitřku přímo dřevěné sruby v podobě domku se střechou.

strukci i v inventáři, — jež tu, jak jsem už několikráte podotkl, aspoň pro první polovinu I. tisíciletí po Kr. musíme předpokládati.[1])

Za to nevím dosud, že by se v území slovanském a se slovanským inventářem byly našly hroby se zděnými sklepy kupolovitými, jaké jsou v sev. Podkavkazí,[2]) anebo hroby katakombové (komory s chodbami), vlastní opět Podkavkazí, Podoní a dolnímu Podněpří ze starších dob[3]) a jaké se našly z doby pozdější na Donci u Verchně-Saltova (Volčansk, Charkov), kdež podle všeho náležely kočovným Chazarům stol. VII.—IX.,[4]) nebo mohyly s komorami typu majackého mohylníka na Donu v gub. voroněžské.[5]) Srv. obr. 2—3 na tab XVI. Zvláštní sklepní konstrukce s výstupky a výklenky (také sloupy držené) a v nich hroby s kostrami odkryty byly Č. Chvojkou na úsadbě p. Petrovského v Kijevě a náležely patrně spolu s jinými tam objevenými konstrukcemi (pod Desjatinnou církví) k základům starého hradu kyjevského doby knížecí. Podle dosavadních zpráv nelze však přesněji určiti jejich stáří a bližší okolnosti. Zdá se, že mrtvé pochovávali při samém hradu v církvi v jakýchsi dřevem vyložených galleriích. Kostry, někdy kameny obložené, vesměs leží na znaku, někdy v sarkofagu (místy byly však už složeny jen kosti na hromádku) a náležejí z části době pohanské (IX. st.), z části křesťanské.[6]) Podobné sklepy s pohřbenými kostrami

---

[1]) Sem náležejí na př. některé mohyly u Rajgorodu a Prus u Čerkass, u Volkovců (Romny), u Parijevky (Lipovec), u Makijevky (Čerkassy). Srv. Арх. Лѣт. 1899, 90, 116, 119; 1900, 180; 1903, 257; 1904, 57. Jakési střechy na sloupech ohlásil Spicyn i u dvou kurhanů sela Ludkova v novozybkovském újezdě černigovské gub. (Радим. кург). Dvakráte „двускатную крышу“ našel Antonovič na Volyni (Изв. XI. арх. с. 26).

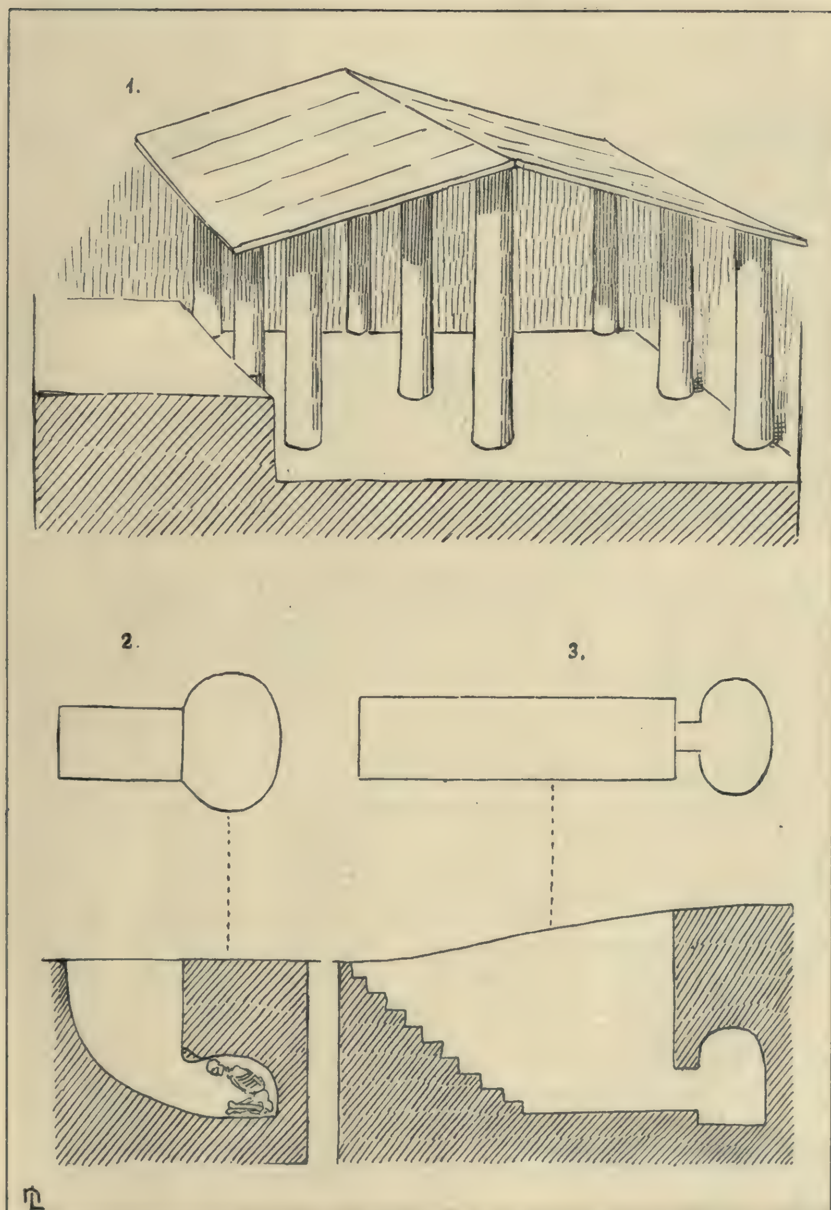
[2]) Srv. *Spicyn,* Разв. 29.

[3]) Srv. *Samokvasov,* Могилы 174 sl.; z jekatěrinoslavské gub. popsal řadu katakombových kurhanů V. Gorodcov z újezda bachmutského a izjumského (Труды XIII. арх. с. I. 221) a J. Evarnickij z Akimovky (tamže I. 117 a Изв. XIII. арх. с. 34).

[4]) Srv. hlavně referáty *A. M. Pokrovského* (Изв. XII. арх. с. 124, Труды XII. арх. с. I. 465, Изв. арх. ком. IX. прилож. 51 a XIX. 122) a *V. Babenka* (Труды XIII. арх. с. I. 381). Týž o shodě saltovských hrobů se severokavkazskými u Čmi, Balty, Kumbulty, Kobanu atd. (tyto jsou trochu rozmanitější) psal v Изв. арх. ком. прил. къ XXX. т. 38 sl. Proto se pokládá lid saltovský za přistěhovalý ze severního Kavkazu.

[5]) *Spicyn,* Разв. obr. 49 (str. 35).

[6]) Dosud mi není známa důkladnější zpráva o těchto svrchovaně zajímavých nálezech kijevských. Znám jen stručné předběžné referáty v Изв. арх. ком. Прилох. къ XXXI. т. 81, к XXXII. т. 124 sl.

Tab. XVI. 1. Hrobní sklep v mohyle u Krivorukova, 2. sklep v pohřebišti majackém na Donu, 3. sklep z Verchně-Saltova.

našly se r. 1909 i v Černigově na Kňaží hoře v základech chrámu ze stol. XI.—XII.[1])

Od jámy nebo komory prkny obložené je jen krok ke zvláštní rakvi, t. j. zvláštní truhle, do níž byl mrtvý vložen a v níž byl položen do mohyly nebo do jámy. Je to, slovem, jen přenosná, ne pevně umístěná, ze dřev sbitá komora, náležející tělu, kdežto jinak komora je součástí konstrukce mohylové. Takovéto uzavřené rakve vznikly však teprve později. V starší době bývala položena jen deska buď pod tělo nebo nad ně, nebo na obě místa, pak bývaly desky položeny i po stranách,[2]) — ale vše sestaveno jen volně, aniž by desky byly spojeny hřeby nebo kováním. Teprve později, počínajíc od XI. stol., — typicky však vystupují rakve hřeby sbité asi od XIII. st., ač ne všude — setkáváme se v hrobech vedle zbytků ztrouchnivělých prken i s hřeby, ukazujícími, že tělo bylo vloženo do uzavřené rakve hřeby sbité.[3]) Před touto dobou jsou hřeby v hrobech jenom výjimkou a je vždy nejisto, ne-

---

[1]) Изв. арх. ком. XXXII. Прилож. 104.

[2]) Podobných zpráv je celá řada ze všech stran Slovanstva: z Čech a Moravy (*Niederle*, Příspěvky I. 25, *Píč*, Starož. III. 1, 76), z Pomořanska (*Schumann*, Kultur Pommerns 102), z Meklenburska (*Beltz*, Alterth. 375, 378), z Krajiny (*Šmid*, Bericht 17), z Ruska: z gub. vileňské a minské (Zbiór XIII. 56, Światowit I. 34, Труды арх. с. Vilno II. Prot. 116, Зап. X. 330), z moskevské (*Bogdanov*, Мат. 10, 14, *Spicyn*, Зап. XI. 203). z černigovské (*Samokvasov*, Могилы 188 sl., 208, *Antonovič*, Труды IX. арх. с. II. Prot. 43 a Труды предв. ком. XIV. арх. с. 28, *Spicyn*, Радим. кург. 8, 28), z volyňské (Труды IX. арх. с. II. Prot. 70, *Antonovič*, Раск. древл. 7) atd. U drevljanských mohyl Antonovič v jedné čtvrtině mohyl našel zbytky obložených prken, v 3% skutečnou, hřeby sbitou truhlu. V Černé Rusi není rakví ani v hrobech XIII. a XIV. stol., nýbrž jen obklad z desek (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 304). V důležitém slovanském pohřebišti u Nicachy achtyrského új. (Charkov) našla Melniková jámy vyložené deskami bez hřebů (Труды XII. арх. с. I. 692).

[3]) Opět zpráv dosti z různých pohřebišť a jednotlivých hrobů mladšího rázu (vesměs už z doby křesťanské): v Čechách a na Moravě Přemyšlení, Letky, Malín, Blšany, Citov, Valtinov u Dačic, Horní Dunajovice, Stará Boleslav (*Červinka*, Pravěk 318, 320, *Píč*, Starož. III. 1, 76 dí, že našel rakev hřeby sbitou jen v Uherci), v Chorvatsku u V. Gorice (Vjesnik N. S. X. 123), v Hannoveru u Rassau (Praehist. Zs. I. 85 z XIII. stol; zde byly rakve u některých, jiné kostry ležely volně v zemi), v Záp. Prusku (Kaldus, Kosakov, *Lissauer*, Praeh. Denkmäler 175), na Volíně (Verh. Berl. 1892, 492), v Rusku v radimičských kurhanech (*Spicyn*, l. c. 8, 10, asi 26%), vladiměřských (*Spicyn*, Изв. арх. XV. 100), u Rossavy v kaněv. újezdě (*Samokvasov*, Могилы 224, 225), na ř. Korčevaté a u Žitomira

běží-li na př. o hřeb, který držel desky komory hrobní, nebo o nějakou jinou úpravu hrobu.[1]) Z XI. století máme však zprávu v Letopise Kijevském, že se v té době na Rusi už rakve hotovily a prodávaly.[2])

Zvláštní druh rakví, který v severní Evropě známe už z doby o 2000 let starší,[3]) tvoří dubové kmeny vydlabané, s otvorem deskou přikrytým. V území slovanském znám podobné doklady z Čech od Dymokur a Radimě[4]), z Rusi na př. z Černigovska, ze Žitomirska, z Charkovska, z Přiladoží,[5]) z Alp od Bledu.[6])

(*Hamčenko* Труды арх. с. Vilno II 131 a Чтенія общ. Нест. XIII 1 sl.), v černigovských (*Samokvasov* l. c. 188), v rjazaňských a jaroslavských (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 222, 223, 236, Выставка II. 380), v gdovských (nastupují v XIII. stol., *Spicyn*, Гдов. кург. 14), v přiladožských (*Brandenburg*, Прил. кург. 21. V X.—XI. stol jsou tu rakve jen velmi řídké), v minských (Зап. арх. X. 330, asi 20%). O volyňských dí Antonovič, že v nich rakví s hřebíky nenašel (Труды XI. арх. с. I. 135), také na Očakovském hradišti z XII. stol. jsou jen řídké (Арх. Лѣт. 1904, 92). Za to je našli občas Javorskij a Steinheil (Арх. Лѣт. 1903, 176, 182, 183, 187; 1904, 136, srv. i 1899, 29; 1903, 329).

[1]) V zemi Drevljanů, Poljanů a někdy i dále na Volyni byl na př. zvyk pokrývati tělo zemřelého v hrobě velkým kusem látky a tuto kolem dokola připevniti hřebíky buď k zemi, nebo k dřevěné podlaze. Srv. na př. nález v kurhanu u Peresopnice na Volyni (*Melniko á*, Труды XI. арх. с. Kijev I. 487, 492, 506, *Antonovič*, Раск. древл. 8). Podobně našel baron *Steinheil* řadu hřebíků rozložených polokruhem kolem kostry (a beze všech sledů dřeva) v mohylách u Iskorosti, u Tatarnovičů a Norinska, vesměs v kraji ovručském (Арх. Лѣт. 1904, 157, 161, 166, 178).

[2]) Let. lavr. 208[3] k r. 1092: В си же времена мнози человѣци умираху различными недугы, якоже глаголаху продающе корсты (ruk. radziwill. a duch. akad. mí кресты): »Яко продахомъ корсты оть Филипова дне до мясопуста 7 тысячь.« Кърьста, корства, коръста, къроста, кръста — rakev. Viz strus. doklady u Sreznĕvského Матер. I. 1411 (častěji корста мраморяна, камена). Srv. i *Anučin* Сани 178 sl. a *Miklosich* EW. 132.

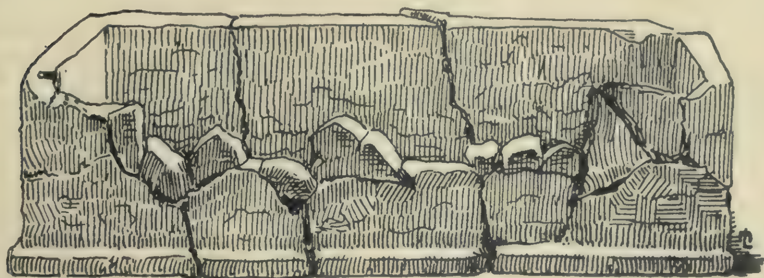
[3]) Na př. v bronzové době Dánska: *V. Boye* et *A. Madsen*, Trouvailles de cercueils en chêne de l'âge du bronze en Danemark. Kodaň 1896. O rozšíření jich v Evropě psal dále *Schumann* v Nachr. üb. d. Alterth. 1899, 8, Dr. *Landois* a Dr. *B. Vormann*, Westphalische Todtenbäume und Baumsargmenschen. Archiv f. Anthr. XVII. 339. Srv. Correspondenzblatt 1890, 151, 156 sl., Berl. Verh. XXXI, 454.

[4]) U Dymokur v lese Berně (*Kalina*, Heidn. Opferplätze 123, *Vocel*, Pravěk 532, *Píč*, Star. III. 1, 343), u Radimě (*Píč*, Star. III. 1, 76).

[5]) Hamčenko našel dubové vypálené kmeny v kurhanech žitomirských (Чтенія общ. Нест. XIII., 1; Арх. Лѣт. 1900, 126), *Brandenburg* v Přiladoží (Прил. кург. 21), *Melniková* u Nicachy v charkov. gub. (Труды XII. арх. с. I. 692). *Spicyn* (Радим. кург. 11) zmiňuje se o kostře ve vydlabaném kmeni u Ljudkova (Novozybkov, Černigov). Více srv. u *Anučina*, Сани 174 sl.

[6]) *Šmid*, Bericht, 26 (jedna kostra v dutém stromě mezi 150 hroby).

S tímto výkladem o přirozeném a domácím vzniku rakve u Slovanů není v nesouhlasu stanovisko těch filologů, kteří pokládají stsl. *raka*, **raky* (r. рака, č. *rakev*, slovin. *raka*, ch. *rakva*, srb. рака, bulh. ракь, ракла, vše z prasl. **orky*, **orka*) za přejetí z g. *ark*(*a*) — z lat. *arca* ve významu schránka, dřevěná truhla a rakev,[1]) nebo těch, kteří zase soudí na přímé přejetí tvaru románského.[2]) Neboť i kdyby tento filologický výklad byl správný (jsouť i jiné podány), nelze z toho usuzovati, že by Slované před tím, než poznali a přejali význam *arka*, nebyli používali sami při pohřbu podobných truhlic, tak jako nelze z řady jiných přejatých terminů souditi, že by nebyli dříve už věci samé znali nebo

Obr. 23. Sarkofag z chorvatského hrobu knížecího u Biskupije.

měli (srv. výše str. 184). Může tu běžeti o pouhé přejetí významu, nejspíše pro určitou, novou formu rakví, kterýžto význam a s ním i nová forma šířila se koncem I. tisíciletí po celém Slovanstvu.

Že Slované tam, kde se stýkali s římským světem, brzy přijímali i v tomto směru římské zvyky, vidíme z toho, že chorvatští velmoži, zemřelí v VIII. století v okolí Kninu a Biskupije, jsou sice z části pohováni do jam v prosté zemi, ale z části při basilice i do kamenných sarkofagů (obr. 23.) zcela podle vzoru římského.[3]) A také první zprávy,

[1]) Tak *Miklosich* EW. 272, Fremdw. 121, *Uhlenbeck*, Archiv sl. Phil. XV. 490, *Meillet* Idg. F. V. 332, *Loewe*, Kuhns Zs. XXXIX. 318, *Peisker*, Bez. 64, *Walde*, Lat. W. 41, *Karsten*, Idg. F. XXII. 294 (cit. *Mladenov*, Герм. елем. 104), dále *Janko* (Věstník Národ. 1907, 75), *Sobolevskij* (ЖМНП. 1911, V. 165). Naproti tomu *Meringer* pokládá za možné, že něm. *Sarg* přejato bylo z prasl. **sorka*, což ostatně Janko též připouští (l. c.).

[2]) Tak *Jireček*, Rom. I. 36, *Murko* (*Peisker*, Beziehungen 64), *Mladenov*, l. c. *Vasmer* vykládá z ř. ἄρκα, ἀρκίον a je proti germanskému prostředí (Эт. II. 271, III. 165).

[3]) Starohrv. Prosvjeta II. 71, III. 1, 31 sl., 37, IV. 113.

které máme o rakvích z ruských pramenů (už z prvních ruských letopisů), ukazují, že tím byla míněna zvláštní, umělá a ozdobná schránka pro tělo mrtvé, buď kamenná (рака камена, мраморяна) nebo dřevěná, okovaná (рака древяна).[1]) To byla nejspíše *arka z římského okruhu přejatá, jejíž název se později rozšířil na umrlčí truhlu vůbec.

V mohyle bývá obyčejně pohřbeno tělo jediné, jsou-li tam 2—3 kostry, je to obyčejně rodina, otec nebo matka s dítětem a každý z nich má svůj zvláštní hrob.[2]) Tu a tam se však později setkáváme s kurhany hromadnými, v nichž je uloženo několik i více koster vedle sebe nebo ve vrstvách nad sebou. Jsou to buď mohyly původně normální, do nichž teprve později dodatečně vkopány byly hroby pro nové mrtvé, s prvními beze vší souvislosti,[3]) nebo jsou to už původem mohyly hromadné, na př. kurhany rodové, do nichž byli členové rodu kladeni postupně

---

[1]) Srv. doklady u *Srezněvského*, Матер. III. 64. Z Ruska nejstarší nálezy sarkofagů znám ty, na které se přišlo r. 1908 v Kijevě při výkopech při základech Desjatinné církve a jež pocházejí z X.—XI. stol. Jsou to vesměs sarkofagy kamenné z červené břidlice, jejíž desky se sestavily teprve v jámě hrobní, načež se štěrbiny vylily olovem. Uvnitř byly ještě zbytky tkanin a obuvi. Byly to ovšem hroby knížecí, ale zdali přímo kněžny Olgy, jak hned někteří usoudili, musí zatím zůstati nerozhodnuto. Srv. o tom předběžné zprávy v Изв. арх. ком. XXXI. Прилож. 72—74, 77 sl., XXXII. Прилож. 8, 129 sl. K nejstarším sarkofagům na Rusi srv. vůbec stať *J. Šljapkina* v Зап. арх. VII. 2, 50 a spis *Altmannův* Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage (Berlin 1902). O sarkofazích Vladimíra a kněžny Anny v Kijevě podává svědectví Ditmar VIII. 74 (VII. 52) k r. 1018.

[2]) *Hamčenko* o žitomirských mohylách (Труды арх. c. Vilno II. 131), *Antonovič* a *Melniková* o volyňských (Труды XI. арх. c. I. 135, 482), *Antonovič* v drevljanských (l. c. 9, výjimek jen 5%), v radimičských (*Spicyn*, Радим. кург. 28), moskevských (*Bogdanov*, Матеріалы 14), v pohřebišti u Nicachy (dosti hojně po 2, po 3, po 4 až i po 5 a 7, Труды XII. арх. c. I. 694), v pskovských (*Glazov*, Зап. арх. V., 1, 41, 46), v minských (Katalog hist. mus. 130), v rjazaňských (dvojné hroby Зап. X. 336, 337, Выставка I. 354), v přiladožských (polovina dvojitých hrobů *Brandenburg* 13, 15, 19, 22). Mohyly s několika kostrami jsou i ve Vagrii (Pöppendorf, Neumünster. Berl. Verh. 1881, 44).

[3]) *Hamčenko*, l. c. Ve velkém kurhanu, který u Volchova kdysi prokopal Brandenburg a v jehož nitru byl chudý hrob žárový, nalezeno v bocích 14 později uložených hrobů kostrových z XI. stol. (Труды арх. c. *Jaroslav* I. 11, 16). Ve Valdajském lese našel zase N. Rerich velký kurhan

vedle sebe nebo nad sebe, tak že se utvořilo v kurhanu, přirozeně větším, i několik etáží hrobních (t. zv. etážovité kurhany, ярусные курганы[1]), nebo to jsou konečně kurhany hromadné, obsahující větší množství lidí zemřelých na ráz, na př. morem, nebo padlých v bitvě a podobně.

Hroby, které by nám byly archaeologickým dokladem zvyku pochovávati s pánem i ženu jeho a služebnictvo, jsou v slovanských zemích řídké a do značné míry sporné (srv. výše str. 252).

Zbývá ještě řada detailů, vížících se k pohřební úpravě těla samého, dále k jeho poloze, orientaci a pod.

Úprava těla nepozůstávala jen v tom, že mrtvý býval oblečen do svých šatů i výzbroje a v nich položen do hrobu, nýbrž, zejména tam, kde nebylo užíváno rakví (a před upotřebením truhel), vystupuje ještě jiná úprava buď těla samého nebo hrobu. Doklady toho máme opět hlavně od východních Slovanů.

Zde vidíme předně zvyk pod tělo upraviti zvláštní podložku (подстилька ruských archaeologů), a to buď z vrstvy žlutého nebo bílého říčního písku, nebo jinobarevné (hlavně žluté) hlíny, nebo z vrstvy popelu s pískem smíšeného, nebo konečně z nějaké organické látky (kus šatu?), po níž zbývají ovšem jen nepatrné stopy.[2]) Jinak však víme

---

u stanice Okulovky, kde nad zpodní vrstvou s 13 sedícími kostrami pod povrchem mohyly byl celý hřbitov 30 koster natažených, lícem k východu, asi z XV.—XVI. stol. (Изв. арх. ком. I. 60). Dodatečné pohřby do boku mohyl našel Sizov i v Gnězdovu (Смол. кург. 28, 33) a také na Volyni jsou příklady použití vyšších etáží pro hroby mnohem pozdější, na př. u Kacovščiny blíže Ovruče (Арх. Лѣт. 1904, 161) a jinde (tamže 1903, 136.)

[1]) Srv. kurhan s 39 kostrami v 9 patrech odkrytý Hamčenkem u vsi Korčevky blíže Žitomiru (Труды IX. арх. c. Vilno II. 114—120, 128, 130, 132). Jiný kurhan o 17 kostrách ve 3 patrech našel se u dědiny Peredků na Valdaji (Зап. арх. V. 1, 41). Jiný kurhan s 10 kostrami našel Antonovič u Jamiščů (Ljubeč, Černigov). Srv. Труды предв. ком. XIV, арх. c. 28. Další příklady hromadných hrobů z okolí Gdova viz na tab. XII. 5, 7, 10; XVII. 3, 4. Na západě, kde není kurhanů, vyskytují seo běas etažovité hřbitovy s jamami. Takové našly se (s 3 patry) na př. v Citově. Židlochovicích aRokytné na Moravě (*Knies* Č. Lid III 467, Sitzb. Akad. Wien 1854, 478, Čas. olom. mus. 1892, 51), v Želenicích a Uhercích v Čechách (Pam. XVI. 18 sl., Č. Lid III. 565 sl.).

[2]) Podložka z písku je na př. doložena častěji u kurhanů muromských a rjazaňských (*Kercelli*, Выст. II. 287, *Spicyn*, Зап. арх. XI. 211 235), někdy i v újezdě gžatském a volokolamském (Зап. VII. 1, 107, 120, 128), nebo na Volyni (Арх. Лѣт. 1903, 191). Popelovité podložky jsou velmi hojné a jak vznikly, vysvětlili jsme již výše na str. 296. Zbytky

z literatury, že tělo bývalo baleno do jakéhosi koberce, pro což podle výkladu Anučinova existoval v staré Rusi speciální termin „съпрятать тѣло“.[1])

Rovněž vidíme hojné vystlání hrobu kůrou, větvemi a listím březovým nebo dubovým, nebo tělo zcela zavinuté v kůru březovou.[2]) Tyto způsoby vyskytují se zejména hojně ve východních končinách

---

nějakých organických látek (hedbáv?) v podložce vedle vrstev popela našla Melniková na Volyni (Труды XI. арх. с. I. 488).

Zde je vhodno podotknouti, že vůbec se setkáváme někdy s mohylami, které jsou zdělány z různých vrstev hlíny, písku, popela a kamení. Obyčejně se mohyla budovala ze země nebo písku, jež byly při ruce (v příkopu kolkolem), ale někde očividně a úmyslně materiál přinášen byl odjinud. V zemi Drevljanů hřbitov u sela Minin má mohyly udělané z písku, jenž byl vybírán z říčky Tetereva (*Antonovič*, Раск. 6). Jiné mohyly jsou z hlíny přepálené („червоные“), jiné z kamení vzatého z půdy nebo z řeky (*Spicyn* Арх. разв. 12). Na Volyni samé, sluší dodati, není mohyl kamenných, jen na uročišti „Kňaže“ u Novgorodu Volyňského (Арх. Лѣт. 1904, 229).

[1]) Srv. letopisné „спрятавше тѣло, положиша его ..“ (passim. Srv. doklady u *Anučina* Древн. Моск. XIV. 84, 85, a *Srezněvského* Матер. III. 808). Nejstarší doklady máme z XI. stol. v Pandektu Antiocha list 199, v Jakubově Сказ. Бор. Глѣб. 62 a Nestorově Сказ Бор. Глѣб. 43. Anučin uvádí l. c. i mínění Fortunatovo, že съпрятать ve významu *deponere, componere ad sepulturam* (srv. *Miklosich* Lex. pal. 949) mělo původně význam svazování. V Rusi se ostatně dosud dosti hojně tělo mrtvé balí a ovazuje, a ještě v XVI. stol. pochovávali tak velkoknížata (*Anučin* 87). Tělo Vladimíra, zemřelého v Berestově, zabalili do koberce (обертѣвше в коверъ). Srv. Lavr. 127.

[2]) Tak na př. v kurhanech rjazaňských (Выставка II. Прилож. 38, Арх. Изв. Зам. VI. 10, Зап. арх. X. 336, 341, XI. 236), kalužských (Зап. XI. 192), moskevských (Зап. XI. 202), v minských a mohylevských (Зап. X. 330), černigovských (*Samokvasov*, Могилы 206 sl.), v charkovských (Изв. XII. арх. с. 183), v přiladožských žárových i kostrových (*Brandenburg*, Кург. Прилад. 11, 21) a stopy jsou i v gdovských žalnikách XIV. stol. (*Spicyn*, Гдов. кург. 16). Také na jihu to bylo ve zvyku. Na Volyni našla Melniková v 15 kurhanech podložku z březové kůry a v 6 případech tělo do ní zavinuté (l. c. 488), jednotlivé případy ohlásil i J. Jarockij (Арх. Лѣт. 1903, 182 a 1904, 178). Ostatně Chvojka našel březovou podstylku už v mohyle u sela Pastěrského (Čerkassy) u kostry z doby sarmatské (Труды XII. арх. с. I. 97). Melniková našla u Nicachy jedno tělo zavinuté v březoví, jedno obsypané žaludy (Труды XII. арх. с. I. 694). Starověrci v Rusi dosud pokrývají hroby břízou. Vedle břízy vyskytuje se občas vystlání i větvemi jiných stromů, jedle a jalovce, což na př. konstatoval Sizov na popelišti několika mohyl smolenských (Смолен. кург. 23) a baron Steinheil na Volyni (Арх. Лѣт. 1904, 178).

staré slovanské oblasti ruské, a poněvadž jsou doloženy i v pohřebních obyčejích ugrofinských,[1]) je dosti na snadě uvažovati, zdali zvyk tento nepřešel k východním Slovanům od Finnů. Kladné odpovědi nelze však na otázku tu dosud dáti, už vzhledem k tomu, že věc sama jest něco zcela přirozeného, a v takových případech netřeba vůbec pomýšleti na vlivy cizí, zde tím spíše, že je to doloženo i v končinách od Finnů dosti vzdálených. Nicméně tím finského původu tohoto zvyku a limine vylučovati nechci.

Do téže kategorie obyčejů náleží dále i obkládání těla vápnem, jež bylo konstatováno v několika hrobech podolských a vzniklo snad z důvodů hygienických.[2])

K dalším detailům hrobu náleží ještě orientace těla a poloha jeho vůbec. Orientaci těla a polohu lze ovšem sledovati jen u hrobů s těly nespálenými. A tu dlužno především konstatovati, že na konci I. tisíciletí po Kr. všichni Slované kladli normálně mrtvé do hrobu nohami k východu a hlavou k západu tak, aby obličej mrtvého a oči jeho pohlížely k východu, patrně proto, aby mrtvý byl obrácen lícem k vycházejícímu slunci. S touto orientací setkáváme se pravidelně a u všech Slovanů.[3]) Kde jsou zdánlivé odchylky od směru vypsaného, vznikly obyčejně tím, že slunce v různých dobách ročních vycházelo na různých místech obzoru.[4]) Zcela odchylná orientace, zejména na severu k jihu, je na slovanských pohřebištích výjimkou takovou,[5]) že v po-

---

[1]) Existuje dosud u ugrických Manzů v Zavolží, u Votjaků, Burjatů, Osťjaků (u Mordvinů ještě v XVII. stol.) a je také typické pro stará, zjevně neslovanská (finská) pohřebiště v kraji staré Mordvy a Muromy (*J. Smirnov*, Мордва. Изв. общ. арх. Kazaň X. 2, 179; srv. i 394, 395, *Gorodcov*, Изв. арх. ком. 1910. XXXVII. Прилож. 133), a v mohylníku ljadinském (*Jastrebov*, Лядин. мог. 3). Ostatně i na západě v Ljucině to bylo (Люцин. мог. 5—6).

[2]) Srv. nálezy Kirkorovy u Grodka a v Žnibrodech (Zbiór III. 21, 25), jež u Grodka na uročišti „Peczenyja" potvrdil i *Ossowski* (Zbiór XV. 40).

[3]) Je to tak normální, že vyčítám dále jenom výjimky.

[4]) Tak bych také vykládal nepřesný výraz Beltze, jenž dí o slov. hrobech meklenburských, že je při nich orientace „nejrůznější" (Altertümer 375).

[5]) Orientace od severu k jihu hlášena byla výjimečně u těchto pohřebišť v Čechách a na Moravě: Otmiky (Pam. arch. XII. 18), Stará Boleslav (*Buchtela*), Židovice, Ryběšovice (*Červinka*, Pravěk 323). V Rusku vidíme častěji hlavu na sever v kurhanech kostromských (*Spicyn*, Зап. XI. 229), v rjazaňské u Kasimova (tamže 236), výjimkou jsou hlášeny též z vladimirských výkopů hr. Uvarova (*Spicyn*, Изв. арх. XV. 99), což je zde zjevně příznak finský (srv. násl. poznámku). Jedna kostra

dobných hrobech máme spíše příslušníky jiných tradic, jiného původu, nebo aspoň projev vlivu cizího. A tu bych poukázal opět na to, že zejména Finnové a Turkotataři pochovávali velmi hojně s orientací od severu k jihu.[1]) Také nordický vliv to mohl býti.[2]) Častěji než poloha od severu k jihu vyskytuje se na slovanských pohřebištích směr sice východozápadní, ale s tělem obráceným tak, že nohy jdou na západ a hlava k východu. Objevuje se to nejvíce, pokud jsem mohl sledovati, v severní, z části i v centrální Rusi.[3]) Při tom je nad míru zajímavo,

---

hlavou k jihu byla i v Myškově a rovněž u Bolhanu blíže Olhopole (Zbiór XVI. 92, XIV. 73), jedna i u Rogowa v kraji plockém (Światowit II. 24). Na jih (na západ asi $^{2}/_{3}$) bývají obráceny kostry v mohylách přiladožských (*Brandenburg* 20), vyjimkou na východ nebo na sever. V staroruském újezdě a porchovském je podle N. Rericha normální poloha, ale tvář na jih obrácená také se vyskytuje (Зап. XI. 355, 359 360 Poddubí, Ljubitovo, Golovice, Borkino). Ve valdajském új. našel V. Glazov tvář k jihu obrácenou častěji a různé orientace i v jednom kurhaně (Зап. V. 1, 17 27 sl.). V petrohradské gub. vyskytuje se poloha k jihu podle Rericha ve 4—5% (Зап. XI. 323 sl., 355). Srv. i násl. poznámku. Rovněž dále na litevském území vyskytuje se občas orientace na sever, tak v Salapiaciszkách u Vilna (Światowit I., 32, VI. 145, Mater. X. 39. XI. 37), v mohylách v Poszuszwi u Kovna a rovněž v Ljucině (Люцин. мог. 8).

[1]) V mohylníku ljadinském byla většina koster hlavou k jihu a jen výjimkou jinak (*Jastrebov*, Лядин. мог. 3), v muromském pohřebišti u Podbolotni byly k severu nebo k západu (Изв. арх. ком. XXXVII. Прилож. 133). Také ve finských hrobech na Oce je poloha hlavou k severu a severovýchodu typická (Spicyn Зап. XI. 233), také v muromských u Urvanova a v znamenitém mohylníku u Maximova z XI. stol. (tamže 209). Jsou-li, jak praví předběžná zpráva, na nově odkrytém mohylníku u Tichvina v novgorod. gub. kostry položeny k jihu, je to rozhodný znak proti slovanskému původu (Praeh. Zs. III. 362). J. Smirnov sděluje, že ještě v XVII. stol. pohřbíval mordvinský kmen Erza hlavou k severu, kmen Mokša naopak hlavou k jihu (Изв. общ. арх. Kazaň. X. 2, 179). Doposud pak pochovávají hlavou na sever Jakuti, hlavou k jihu Burjati a Osťjaci a podle Pallasa i Kirgizi (tamže X. 85, 197, 396, 397, 399). Také v hrobech skythosarmatských shledáváme orientaci na sever (Зап. арх. XII. 291 sl.) a rovněž v pozdějších kočovnických z VIII.—IX. stol. (*Chaněnko*, Древности Придн. IV. 12 sl., *Brandenburg* a *Makarevič* Изв. XII. 291, 292), ač v nich jinak bývá i orientace slovanská (Арх. Лѣт. 1903, 87).

[2]) *Montelius*, Cultur 241.

[3]) V mohylníku u Fedova (Novgorod) mezi 44 kostrami 24 leželo hlavou k východu a 9 k západu (*Spicyn*, Изв. арх. XV. 1905). V gdovských kurhanech byly v 11 případech kostry s hlavou na východ, jednou s hlavou k jihu (*Spicyn*, Гдовскіе кург. 12 sl.). O kurhanech smolenské gub. viz násl. poznámku. V radimičských kurhanech Spicyn ze 153 případů našel 36 s hlavou k východu (Радим. кург. 28), v kurhanech novozybkov

Tab. XVII. Abnormální polohy těla v ruských kurhanech: 1. 2. typická poloha v kurhanech petrohradské gub. (podle Ivanovského) 3. Polišce, krestěckij új. 4. Patřějeva gora u Gdova; 5. 6. Lisino a Rabitici (petrohr. gub.), 7. Kamenka u Gdova.

že se poloha rozlišuje pohlavím,[1]) předpokládajíc ovšem, že příslušné anthropologické rozpoznání badatelovo bylo správné. Na severu Rusi vyskytují se častěji i různé orientace v jednom kurhaně.[2])

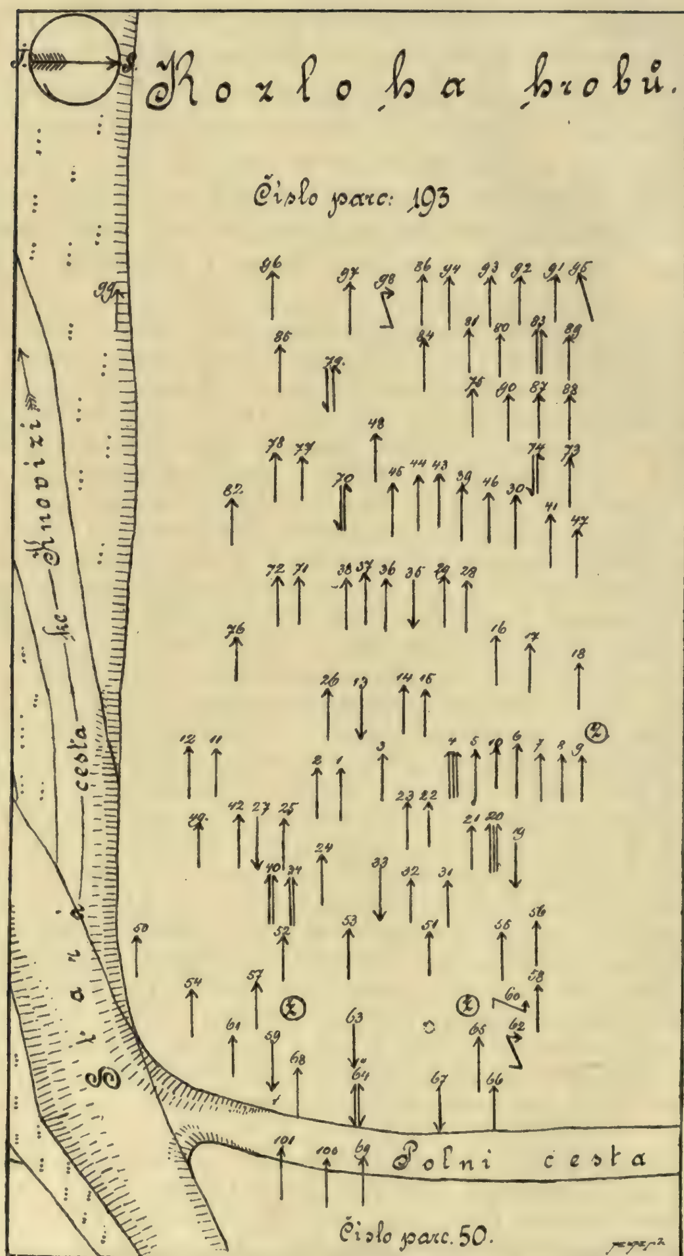
Je-li základní právě popsaná orientace zároveň i původem domácí, slovanská, či souvisí-li s vlivem křesťanského náboženství, je jiná otázka. Na předkřesťanský původ ukazovalo by v Rusku Žití Konstantina Muromského, v němž se nevěřící Rusové diví, proč po křesťansku pochovaný kníže Michal nedostal mohyly a nebyl pohřben „взнакъ на востокњ", t. j. na znak, lícem k východu.[3]) Na jisto

ského újezda v 105 kurhanech bylo jen 5 hlavou k východu a téměř všecky v bassinu Iputi. Podobný jediný případ našel Romanov v mohylev. gub. na Soži a v bychovském újezdě mezi Berezinou a Dněprem (*Spicyn*, l. c. 11). V kurské gubernii jsou doklady toho asi v 16% (*Spicyn*, Зап. XI. 242). V důležitém pohřebišti u Nicachy (Charkov) našla Melniková čtyřikrát orientaci k západu (Труды XII. арх. с. I. 694). V kalužské gub. u vsi Kochan jednou byla hlava na východ (*Ždanov*, Изв. арх. ком. Прил. IX. 39). Ve velikoluckém új. pskov. gub. našel Glazov u Dochina také jen jeden případ s hlavou k východu (Зап. V. 1, 51). V gžatském újezdě (Smolensk) našel S. Gatcuk jen u vsi Panova typicky polohu obrácenou, jinde byla normální (Зап. VII. 1, 114), z Volyně znám podobný doklad dvou orientací proti sobě z Olevska u Ovruče (Арх. Лѣт. 1903, 183). V minské gub., újezdě bobrujském našel Zavitněvič 10% koster naopak položených (Зап. X. 326, 328). Ještě pozdní mohyly na Černé Rusi z XIV. až XV. věku mají jen výjimkou kostry s hlavou na východ (*Spicyn*, Зап. арх. XI. 304). Na pohřebišti v Korzybii (Płońsk) našly se kostry s nohami k západu (Światowit V. 213), a u Rogowa (Plock) docela na západ, na východ i k severu (Światowit II. 24), podobně v Blichowě (tamže VII. 43). I jinde u Slovanů vyskytuje se to jen řídkou výjimkou. V Chorvatsku slov. hroby u V. Gorice blíže Záhřeba byly vesměs normálně orientovány až na jedinou kostru s obličejem k západu (Vjesnik n. s. X. 123). Z Pomořan znám 1 případ v hrobech u Raminu (Berl. Verh. 1898, 93); více dokladů poskytlo pohřebiště u Bobzinu v Meklenbursku (Nachr. 1895, 26).

[1]) Древности XI. 3, 87, *Spicyn*, Зап. арх. XI. 182. Ale v juchnovském újezdě, kde se také vyskytla dvojí orientace, leželi muži hlavou na východ (*Spicyn*, Зап. XI. 183) a také v radimičských (*Spicyn*, Радим. кург. 28). Rovněž v Ljucině byla prý přesně rozlišená orientace a to muži hlavou na východ, ženy na západ a jen výjimečně na sever i na jih (Люцин. мог. 8).

[2]) Srv. poznámky předešlé a na tab. XVII. obr. 3 (Polišče, krestěcký új. v novgorod. gub.) a 4. (Patrějeva gora u Gdova).

[3]) Srv. výše text na str. 246. Podle slov poslání pečerského mnicha Feodosia (о варяжской вѣрѣ) ve východní církvi, na rozdíl od latiníků, kladli mrtvé nohami na východ (*Porfirjev*, Ист. р. слов. I.[4] 378) a v Bosně u orthodoxních Srbů musí býti mrtvý tak položen (*Lilek*, Wiss. Mitth. Bosn. IV. 405), tak i u Bulharů (*Marinov*, Жива Стар. III. 253). Viděli

Ob. 26. Pohřebiště XI. věku u Želenic.

aspoň, byl-li, jak se zdá, pohřeb lícem k slunci už v domácí ideji národní, křesťanství zvyk této orientace upevnilo, tak že výjimky shledáváme řídké. Jediným mně známým pohřebištěm z XI.—XII. st., kde převažuje orientace obrácená, je mohylník fedovský na řece Mstě.[1])

Jinak leží normálně nespálené tělo nataženo na hřbetě, s rukama podél těla nebo na životě skříženýma, nebo i s jednou u prsou a druhou podél těla, ještě řídčeji s jednou pod hlavou. Nohy bývají nataženy vedle sebe nebo někdy skříženy. Všechny způsoby nalézáme promiscue i na jednom pohřebišti.[2]) Jiné polohy těla jsou řídké, a kde v archaeologických popisech čteme o polohách jiných: na straně nebo docela nepřirozených, na př. tváří do země,[3]) nebo s tělem stojícím,[4]) jsou to buď anomalie nebo prostý omyl, vzniklý rozrušením původní polohy při nedosti opatrném kopání.

Dvě odchylné polohy však zasluhují ještě několik slov. Předně je otázka, zda-li se neudrželo místy pochovávání v poloze skrčené na boku (totiž s nohama k životu přikrčenýma), které je tak typické pro starší praehistorické periody. Bylo kdysi všude v Evropě rozšířeno a všude primární polohou pohřební, jejíž vznik, ač je rozšířen po celém světě, není ostatně dosti jasný[5]), — potom pomalu zanikalo, až zaniklo v době římské. Ale jsou zprávy, že se jednotlivě obje-

---

jsme už napřed, že církev východní i jinak přejímala a zachovávala obyčeje pohanské. Ale i na západě Slovanstva křesťanská pohřebiště X.—XII. stol. mají tuto orientaci.

[1]) Srv. str. 360 pozn. 3.

[2]) Na př. ve volyňských mohylách našel Antonovič ruce nejčastěji podél těla (43%), potom položené na pánevních kostech (30%) nebo na životě (17%), Melniková našla v 50% podle těla (Труды XI. арх с. I. 136, 489), V. Gezay na hradišti očakovském zase téměř všechny s rukama na těle a zřídka podle těla (Арх. Лѣт. 1904, 92). Samokvasov v černigovských skupinách našel nejčastěji ruce složené na životě a hrudi nebo podle těla (Могилы 192, 208). V minské gubernii mají ruce obyčejně podle těla (Зап. арх. X. 331). V celku jest nejčastější položení rukou na těle, potom vedle těla.

[3]) Tak líčí starší zprávy nález u V. Týnice na Moravě (Čas. Mat. Mor. 1875, 13), v Čechách u Hředel (Pam. XI. 96, podle Pam. XI. 47 ležely na straně), na Podolí u Skrzyżawky (Zbiór XIII. 41) a pod.

[4]) Na Moravě v Ryběšovicích a Židlochovicích (*Dudik*, Sitzungsber. Akad. Wien 1854, 473, 478, Mitth. Centralcomm. 1875. XX.).

[5]) Srv. studie: *M. Wossinsky*, L'attitude repliée des morts aux temps préhistoriques (Paris 1891), *O. Schoetensack*, Über die Bedeutung des Hockerbestattung (Berl. Verh. 1901 522), *R. Andree*, Hockerbestattung (Archiv f. Anthr. XXXIV. 4, 1907) a stať *Červinkovu*, Starož. moravské II., 5—11.

vuje i na pohřebištích pozdějších, ba velmi pozdních. Je to přežitek? Či jsou to cizinci, kteří do té doby uchovali starý zvyk? Či je tu prostý omyl archaeologický, zaviněný nepřesným kopáním? O tento omyl

Obr. 27. a 28. Kostry v hrobech u Želenic.

běží jistě při leckterém ze starších nálezů a popisů, které i jinak nebývají věrohodné. Ale vedle toho máme doklady i z novějších a dobře zkoumaných pohřebišť[1]) a proto nezbývá, než konstatovati, že se občas z příčin nám blíže neznámých pochovávalo i v poloze skrčené.

---

[1]) V Čechách na př. doloženo u Libic (Pam. XV. 701) v Želenicích a Žižicích (*Píč*, Star. III. 1. 76). Starší, méně věrohodné zprávy máme

Ještě určitěji je dnes zjištěno, že se v některých končinách praktikoval další jiný způsob: vedle normální polohy pochovávali se mrtví i v poloze sedící, obyčejně lícem na východ.[1]) Také pro tento zvyk nejsou nám důvody známy, ale byla patrně místní tradice rodová, která k tomu vedla, poněvadž se to objevuje na některých místech hojněji, ba přímo typicky. Ale jinde, kde je to zřejmou výjimkou, jaký tam byl důvod, nevíme.[2]) Jakkoliv geografické rozložení této

---

o pohřebištích u Hradce Králové, na Hrádku v Prachovských skalách, u Hrázska, Dražkovic, Kouřimě, Tašnovic, St. Boleslavě, na Moravě u Příkaz, Nákla, v Cholíně, v Slezsku u Malé Týnice (Srv. mé Příspěvky k anthr. I. 26 a *Píč*, Starož. III. 1, 329 sl.), v Poznaňsku u Miloslavě (Schles. Vorz. III. 411). Na Volyni našla Melniková 3% koster s nohami skrčenými (Труды XI. арх. c.. I. 490) a v pohřebišti u Nicachy na Charkovsku 2 kostry na boku (Труды XII. арх. c. I. 694). Také v Čerňachově našel Chvojka vedle natažených 3 kostry skrčené (Поля погреб. 10). Na severu našel Brandenburg u Ladogy dva případy (Кург. Прилад. 20). V Krainburgu mezi sty kostrami byla jedna skrčeně vložena do malého hrobu (*Šmid*, Jahrbuch Centralcomm. I. 1, 56).

[1]) Srv. příklady na připojené tabulce XVII., obr. 1 a 2. představují typ kurhanů z pskovské, vitebské a petrohradské gub. podle výkopů L. Ivanovského, obr. 3. je kurhan z Polišče, új. krestěckého, obr. 5. kurhan z Lisina petrohradské gub. (nad kostrou vrstvy popela, ohniště), obr. 6. kurhan z Rabiticů tamže, obr. 7. žalničný hrob z Kamenky u Gdova asi z XIII. stol.

[2]) Se sedícími kostrami setkáváme se nejvíce v Rusku a tam nejčastěji na severu. V gdovských kurhanech XI. stol. našly se sice jen dva případy (*Spicyn*, Гдов. кург. 12), ale v okolí Petěrhofu, Jamburgu, Carského Sela kostry v hrobech obyčejně sedí s nohama k východu obrácenýma, řídčeji na sever (*Rerich*, Зап. арх. XI. 323, 401). Také na západ od Gatčiny našel Ivanovskij kostry sedící na vrstvě popela s nohami k východu (Петр. кург. 8). Zde udržel se zvyk tento až do XIV. a XV. stol. jako u Gdova (tamže 37 a Зап. арх. XI. 326, 401). V kurhanech u vsi Smolkala v újezdu petěrhofském téměř všechny kostry seděly (Изв. арх. ком. III. Прилож. 16). U stanice Okulovky ve Valdajském lese vykopal N. Rerich velkou mohylu, v jejímž středu nad silnou vrstvou uhlí a popela bylo 13 sedících koster (Изв. арх. ком. I. 60). Z okolí Valdaje uvádí týž badatel ještě tyto doklady: čtyři sedící kostry v kurhaně u Ljubitova na Šeloni, v žalniku u Solonicka (staroruský újezd), u Stamšiva, u Glubočichy a v kurhanech u vsi Djatlice nedaleko Gostilic (l. c. 67 a Зап. арх. XI. 355, 365, 368). Podobné našel V. Glazov s různou orientací v kurhanech u Polišče (krestěcký újezd), u Berezoviku, u Podolu, u Gory (Зап. V. 1. 17, 27, 29; Изв. арх. 1901, 60 sl.) a u samého Novgorodu blíže sela Kosického (Выставка II. 206, Katalog hist. mus. 164, *Spicyn*, Кург. петр. 36). Občasný výskyt sedících koster můžeme však sledovati i dále od tohoto centra. Tak podle Spicyna objevují se občas i v mohylách gub. kostromské (Зап. арх. XI.

anomalie — obyčej totiž vidíme koncentrovaný na severu Rusi, hlavně v gub. petrohradské, novgorodské a pskovské při hranici finského obyvatelstva — nabádá opět k úvaze, nemáme-li před sebou obyčej původu cizího, finského, myslím, že bude od toho upustiti, neboť Finnové v ljadinském a tomnikovském nebo podbolotninském mohylníku leží nataženi na znaku a rovněž Lotyšové v Ljucině. Zajímavo je ovšem velice, že se pohřbívání v sedě stalo obyčejem teprve v době křesťanské. Neboť typickým stal se tento způsob teprve od XII. stol. a udržel se do XIV.—XV.

---

229), rjazaňské (236), jaroslavské (223), kurské (242), orlovské (188), minské (289; srv. *Zavitněvič*, Зап. X. 326), vitebské (*Spicyn*, Кypr. петр. 36) a jdou na západ až ke Grodnu (*Spicyn*, Зап. XI. 293). Nemohu však kontrollovati, běží-li tu vždy o hroby doby slovanské. Z gub. mohylevské uvádím ještě nález u Votni (Katalog hist. mus. 117, 143, 144), Šapcyce (Mater. I. 98); v bobrujském kraji na Berezině našlo se jich 14% v mohylách XI. a XII. stol. (Зап. X. 326, 328). Ve vitebské gub. u Štirnan našla se sedící kostra s mincí XV. stol. (Зап. XI. 401). V gub. smolenské našel doklady Vl. Sizov u Buchovky (*Spicyn*, l. c. 182, Katalog hist. mus. 117), jiný pochází z kurhanu u Čufary, z tulské gub. ohlásil doklad F. Kitajev od dědiny Smedovky (*Spicyn*, Зап. XI. 197), a z kijevské Č. Neyman z kurhanu u vsi Jerčyk v kraji skvirském. Zde kolem sedící kostry leželo 12 jiných bez hlav (Zbiór VIII. 33). V nižegorodské gub. byly prý u děr. Baranikové na Volze (Изв. общ. арх. Kazaň. XI. 168). Slovanskost posledních dokladů je ovšem nejistá.

VI. Hřbitovy.

Přejdeme-li od jednotlivého hrobu k celému komplexu, tedy ke hřbitovu, a přihlédneme-li k detailům, které se poutají k tomuto celku, podotkl bych ještě následující.

Pokud se týče místa a polohy, kterou volili staří Slované pro své hřbitovy, zdá se podle některých příznaků, že původně také oni, podobně jak to hojně bývá u mnohých primitivních národů,[1]) pochovávali své mrtvé buď v příbytcích nebo hned vedle domu, ponechávajíce po případě dům nadále pro duši zemřelého. Nasvědčují tomu zmíněné analogie, dále obecná víra v duše domácích předků, které žijí i po smrti těla v příbytcích,[2]) a konečně snad i zvyk, místy doložený, pochovávati nekřtěné děti pod prahem.[3]) Archaeologické doklady jsou ovšem dosud velmi řídké nebo málo věrohodné,[4]) neboť jim chybí přesný průkaz současnosti hrobu s pozdní kulturou slovanskou. Za to se nedávno R. Meringer pokusil doložiti tento primární zvyk pohřební u Slovanů i cestou jazykozpytnou. Domnívá se totiž, že sl. *chlěv* nevzniklo pře-

---

[1]) Zvyk pohřbívati v chýších a pak je opouštěti (z obavy před návratem duše) je velice rozšířen. Srv. na př. množství dokladů z celého světa u *Waitze* Anthr. II. 195, 414; III. 387, 419, 467; V. 2, 153, 155; VI. 405, 406, 685, *Lubbocka*, Vorgesch. Zeit. I. 127, *Spencera*, Sociologie 244, 245, 306, 307, 309, *Lipperta*, Seelencult 12 sl.

[2]) Srv. dále příslušný odstavec o ctění penatů u Slovanů v kapitole o mythologii a *Máchal*, Nákres slov. bájesloví 89 sl.

[3]) Srv. *Kotljarevskij*, Погр. об. 231. Snad sem patří i zvyk místo člověka pochovati pod prah nebo pod podlahu zvíře, na př. kohouta, *Máchal*, l. c. 93.

[4]) Tak na př. popisuje a sděluje Červinka, že v jedné sídelní jámě staroslov. osady v Zbejšově u Brna nalezena byla opálená lebka a kosti lidské (Pravěk 330, *Knies*, Č. Lid. III. 464). U Uh. Hradiště našlo se 5 koster s hradištnou keramikou vedle jam (Čas. olom. 1897, 140, *Červinka*, Pravěk 322, 328). V Meklenbursku podle *Beltze* (Alterth. 377, 378) jsou hroby hned vedle sídelných jam, na př. ve Stove u Nov. Bukova a v St. Bukově, Podobně byly nalezeny v Braniborsku u Platika (Zs. f. Ethn. V. 156).

jetím z got. *hlija*, jak se dosud obyčejně soudilo, nýbrž z got. *hlaiw*, a sice již v době, dokud toto slovo u Germánův značilo obytný dům a zároveň hrob.[1]) Prof. J. Janko srovnává s tím i círksl. *sъkątati* — pohřbiti, vlastně: v domě uschovati a stč. *pokutiti* — pohřbiti.[2])

Vedle toho však už odedávna a později asi bez výjimky vyhledávali Slované pro své mrtvé vhodná místa opodál dědin, zejména od té doby, když se počali v průběhu I. tisíciletí po Kr. pevně usazovati.[3]) Bylo to obyčejně poblíže tekoucích vod, na zalesněných stráních a mírných výšinách nebo na temenech kopců, na hradištích. Zejména rozcestí byla oblíbeným místem pro pohřby.[4]) I později, když už zavládlo křesťanství a kněží odporučovali zakládati hroby kolem kostelů, uchylovali se ještě dlouho mnozí na místa, která posvětila stará tradice, a pochovávali nadále na polích a v lesích, tak že bylo občas třeba ostrých zákazů tohoto „pohanského“ způsobu pohřbívání. Známe takové zákazy z Čech z doby Břetislava I. r. 1039 a Břetislava II. r. 1092,[5]) z Pomořanska z r. 1125,[6]) z Ruska z r. 1534, 1548.[7]) a na Ukrajině ještě r. 1770 pochovávali v zahradách a vedle domů.[8]) Rovněž v Gemeru na Slovensku v XVII. století kladli mrtvé do lesů pod stromy přese všechny církevní hrozby a tresty [9]) a u Srbů ještě do nedávna vyhledá-

---

[1]) Idg. Forsch. XVI. 117.

[2]) *Janko*, Věstník Národopisný II. 66.

[3]) O této otázce srv. zatím výše str. 177.

[4]) O ruských Slovanech dokládá Letopis přímo, že pochovávají u cest — на путехъ (Letopis lavr.[3] 13, srv. výše str. 231). *Kotljarevskij* (Погр. об. 125) domnívá se, že podnětem k tomuto zvyku byla představa, že zde duše zemřelých chrániti budou majetek pozemkový, poněvadž cesty byly zároveň hranicemi majetků. O pohanském pochovávání „*in biviis et triviis*“ u starých Čechů srv. následující zákazy.

[5]) Kosmas II. 4 a III. 1. Srv. text výše na str. 232. Hájek v Kronice (147 *b*) parafrasuje to slovy: „mnozí pak po lesích a polích s rozličnými kouzly své mrtvé pohřebovali. Jiní stánky pohanským obyčejem na rozcestí činili“ . . . Srv. výše str. 276.

[6]) Ebbo Vita Ottonis I. 12: ne sepeliant mortuos inter paganos in silvis aut in campis sed in cimiteriis. Podobně čteme už v kapit. paderbornském r. 785 čl. 22.

[7]) V zákazech velkonovgorodských arcibiskupů Makaria a Feodosija z r. 1534 a 1548 vytýká se obyvatelstvu Votské pjatiny, že ukládá mrtvé do lesů s pohanskými zvyky („мертвыхъ своихъ кладутъ въ лѣсѣхъ по курганомъ и коломищомъ“, t. j. po žalnikách), místo na hřbitovy u kostelů (Допольненія къ Акт. Ист. I. 27, 57). Podobné zákazy z XV. stol. známe z Litvy (*Brückner*, Litwa 45).

[8]) *Konstantinovič* (Труды III. арх. с. I. 182).

[9]) Podle sdělení *Kr. Charváta* v Slov. Pohľadech XV. 24.

vali si hroby na místech, která měli nebožtíci za živa rádi, pod stromy a podél cest.[1])

Rozsáhlost pohřebiště řídila se počtem obyvatelů osady, resp. rodu. Máme zprávy o hrobech jednotlivě roztroušených, potom o malých skupinách, ale ponejvíce vidíme pohřebiště větší, ba jsou i mnohá s počtem hrobů do set jdoucím, která při nevelikém intervalu časovém, jak vidíme z poměrně jednolité kultury, svědčí na osady velmi četné. Už v době žárových polí popelnicových máme toho doklady, na př. z Čech (u Plátenic bylo více než 250 hrobů, u Dobřichova téměř 250), z Polabí (u Darzau bylo asi 4000 hrobů) nebo z Rusi (u Čerňachova 500—600 hrobů). Z pozdější doby vidíme rozsáhlé kurhanové hřbitovy v Rusi, zejména v jižní a centrální oblasti, kde dostupují až čísla 1000 kurhanů a ještě více.[2]) Na pohřebišti bývají mohyly častěji rozděleny v menší skupiny, patrné to hřbitůvky jednotlivých rodin.

O ohraničování celých hřbitovů zvláštním plotem nebo zdí, valem, nemáme starých zpráv, ale je pravděpodobné, že místy tak bylo. Archaeologicky doložen je tu a tam pouze společný val kolem hřbitova, resp. hřbitov býval někdy zakládán na starém hradišti.[3])

---

[1]) *Miličević*, Живот Срба 337 sl., 350. Utopence, náhle zemřelé a samovrahy dosud pochovávají u cest (l. c. 350).

[2]) Nevím, pokusil-li se kdo o úhrnou statistiku kurhanů v slovanském území Rusi. Ale údaje o jednotlivých krajích jdou do tisíců. V minské gubernii podle odhadu Taturova je kolem 30.000 kurhanů, Antonovič v drevljanské zemi spočetl jich 7400, skupina smolenských v okolí Gnězdova jde do tisíců (*Sizov* 5), ve Volyni napočteno jich přes 5760 (Сборникъ топогр. св. о кург. и город. въ Россіи. Волын. губ. Petr. 1888). V letech 1851—1854 dal rozkopati hr. Uvarov mezi Rostovem a Vladiměří 7729 kurhanů a ještě jich tam zbylo dosti. Pokud se týče síly jednotlivých hřbitovů, uvádím aspoň některé příklady. Na Volyni mohylník u Suraže (Kremenec) měl přes 300 kurhanů, u Rykaň přes 800, u Krásného (obé v új. dubenském) 220, v zemi drevljanské u sela Buk 200, u Grubska 900, u Žitomiru přes 300, u Jagnjatina přes 1000, u Miropole 464 (*Antonovič*. Раскопки древл. 1, Труды IX. арх. с. Prot. 70, XI. арх. с. I. 134, *Hamčenko*, Изв. XI. арх. с. 148). U Snětina bylo podle Samokvasova docela v jedné skupině 1700 mohyl (Сѣвер. земля 43).

[3]) Jinak dí Spicyn (Разв. 46), že v Rusi staré hřbitovy s jamami a pole popelnicová nikdy nebyly ohraničeny valy nebo zdí. Z Čech známe řadu pohřebišť na starých hradištích, na př. na Hrádku u Čáslavě, v Budči, v Dřevíči, na Hrádku u Sudoměře, v Hradišti nad Bělinou, na Levém Hradci, u Lštění, u Piňova, na Hrádku v Praze a v Prachovských skalách u Jičína, u Štítar, u Žabonos, blíže Peček, na vrchu sv. Jana u Netolic atd. Srv. *Píč*, Starož. III. 1, 329 sl. V Rusi na př. na hradišti Očakovském (Kaněv), u Slobidky (Zolotonoš), na Pastěrském (Čerkassy), Šargorodu (Vasilkov) atd.

Nebylo-li zvykem stavěti hranici pro mrtvé tělo nad hrobem samotným a tam ji spáliti (srv. výše str. 240), nalézalo se po straně hřbitova jedno nebo více míst (obyčejně neckovitých jam), určených pro spalování mrtvých; na nich se pak popel sebral a odnesl na místo pro hrob určené. Zoveme je žároviště nebo ustriny z lat. *ustrina*, též *ustrinum* — místo pro pálení mrtvol.[1]) Oba tyto způsoby spalování, na hrobě i mimo hrob, praktikovali Slované v IX.—XI. stol. současně, jak ukazují některá pečlivěji probádaná ruská pohřebiště,[2]) a je úkolem dalšího bádání vyšetřiti, zdali druhý způsob — společné žároviště mimo hrob — byl jim zprvu cizí a přejat teprve vlivem nordickým, jak se domnívá A. Spicyn.[3]) První je každým způsobem domácí.

---

[1]) O římských ustrinách (řec. καύστρα νεκρῶν) srv. na př. *Blümner*, Privataltertümer. 499. Jinak o ustrinách vůbec (hlavně z východního Německa) psal *Olshausen* v Berl. Verh. 1892, 129 sl. Z dob starších polí popelnicových jsou žároviště konstatována uprostřed hřbitova, na př. u Podolí na Moravě (*Černý*, Pole popel. 19), u Gače blíže Przeworska (*Hadaczek*, Teka kons. III. 2, str. 3) nebo vedle pohřebišť (*Píč*, Starož. II. 3, 1, dále na př. u Pouchova, Dobřenic, Blešna). *Max Ebert* nedávno popsal a rekonstruoval takovouto ustrinu u vsi Cosilenzien, blíže Liebenwerdy (Zs. für Ethnol. 1909, 940). Výklad je ovšem trochu násilný. Jinak jsou ustriny ve vých. Německu dosti hojné (Wilmersdorf, Rüdersdorf, Woltersdorf, Oderburg-Bralitz, Mixdorf atd. L. c. 944, 945).

[2]) V kurské gub. dálo se pálení téměř vždy mimo hrob (*Spicyn*, Зап. XI. 241), v kijevské se dálo obojím způsobem (tamže 265), ve volyňské dálo se na hrobě (289), v grodněnské mimo hrob (popeliště uvnitř bylo jen jednou, *Spicyn* 293). V Gnězdovu konstatoval Sizov oba způsoby (*Sizov*, Смолен. кург. 8, 26). Z 78 kurhanů zkoumaných S. Sěrgějevem 31 mělo žároviště v mohyle, 13 mimo mohylu, 24 bylo vůbec pustých (*Spicyn*, Изв. арх. XV. 9), pod. vidíme u Arefina v smolenské gubernii (Katalog hist. mus. 113 sl.). V minské gub. byl též obojí způsob (*Zavitněvič*, Зап. X. 326). Z hrobů pelavinských (novgor. gub.) soudí Rerich, že žároviště bylo mimo hrob (Зап. V. 1, 20). Radimiči spalovali na hrobě (*Spicyn*, Радим. кург. 21), v Černigově však v Gulbišči je patrno, že žároviště bylo jinde (*Samokvasov*, Могилы 196), podobně u Sědněva. Spicyn sděluje, že v Kijevě našla se pec na spalování mrtvých s popelnicemi a mincemi X. stol. (Зап. арх.. XI. 267).

[3]) *Spicyn*, Изв. арх. XV. 9. Sizov má spalování mimo mohylu za oslabení původního zvyku páliti hranici nad hrobem (l. c. 27). Proti domněnce Spicynově svědčí však to, že společná žároviště jsou doložena už vedle popelnicových polí předřímské i římské periody.

VII. Hrobní a hřbitovní terminologie.

Ke konci chceme se ještě zmíniti o staré slovanské terminologii hrobní a hřbitovní. Pro jednotlivé druhy hrobů (stsl. a všesl. *grobъ*[1]) od *greba*, *greti*) vyskytuje se řada speciálních názvů, starých i později vzniklých, z nichž důležitější probrali jsme už výše v textu (*mohyla* str. 303,[2]) *sopka* str. 313, *majdan* str. 307, *žalnik* str. 319). Jinak sledovati a vykládati názvy pro hrob a hřbitov, které se nalézají v dnešních jazycích slovanských, se mně, nefilologu, vymyká.[3]) Jen o ruském terminu *kurhan*, dnes obecně užívaném, připomínám, že je původu cizího, nejspíše tureckého a značilo původně místo valem ohrazené, — později

---

¹) *Berneker* EW. 353, *Miklosich* EW. 76. O domnělém germánském původu tohoto slova srv. *Mladenov*, Герм. елем. 51.

²) Zde bych ještě podotkl, že ve starých pramenech pomořanských rozeznává se *mogila* a *dupna mogila* (ad montem lapideum dupna muggula sclavicali more sic nominatum. *Dreger*, Codex. Nr. 242 ad a. 1254), což označuje dutou mohylu (srv. stsl. *dupina* — cavitas, *dupьnъ* — cavus, *dupъka* — díra, *duplъ, duplь* — dutý. *Miklosich* EW. 52, *Berneker* EW. 237).

³) Srv. na př. ruské (resp. jinorodské) názvy: бугоръ, думовище, покутъ, куча, мары, калмы, пауки, гноище, коломище, скуделница, кладбище, погостъ, буй, буйвище, жальбище, мазарка, обо, барсъ, могильникъ, сопки, копцы, западни, батарей (*Kotljarevskij*, Погр. об. 21, 222, 232, *Dal*, Слов. s. v., *Spicyn*, Разв. 22, *Köppen*, О курганах, v Изв. тавр. арх. ком. 1908, Nr. 42, str. 17, *Smirnov*, Изв. арх. общ. Kazaň X. 176, 177). Ve vitebské gub. užívá se o kurhanech slova волотовка, což je v souvislosti s tradicí o Volotech — obrech (srv. germ. Hünengräber): Srv. *Köppen*, l. c. 18 (též v Gnězdově, srv. *Sizov*, Смол. кург. 6). V jižní Rusi mají kurhany občas jméno баба, бабица podle kamenných figur turkotatarských (srv. výše str. 327). Srv. Арх. Лѣт. 1903, 58, 211, Труды XIII. арх. с. I. 137. Ale v Karpatech slují tak i jednotlivé vrchy. V záp. a vých. Prusích říkají mohylám *czubatky* (Nachr. 1896, 17; Światowit I. 80, 81). Později se u velké části Slovanů ujal církevní název ř. *κοιμητήριον*, lat. *cimeterium*, *coemeterium* (slovin. cintor, ch. cimiter, cimitor, cintor, sloven. cintor, pol. cmentarz, malor. цмынтар, цвынтар, цинтор, maď. czínterem, (*Berneker* 129, *Miklosich* EW. 147).

hrob s mohylou.[1]) Celé hřbitovy označovali staří asi nejvíce plurálními formami *hroby*, *v hrobech*, *mohyly*, *v mohylách*,[2]) také *kopce*, *v kopcích*,[3]) vedle čehož vznikla však i označení odvozená od *žalь* — dolor, *želeti* — lugeo,[4]) a pak od kmene *mrěti*, stupň. *mor-*.[5]) Pro toto svědčí řada názvů zachovaných po celém Slovanstvu: buď *Žale*, *Žaly* (na *Žalech*), *Želenice*, *Želenky*, *Žalov*, *Želany*, *Žalkov*, *Želim*, *Želinci*, *Žalka*, (*Žalky*), *Žaliky*, *Žalín*, *Žaliny*, *Žalné*, *Žalno*, *Žalnik* atd.,[6]) nebo *Moráně*, *Mořiny*,

---

[1]) Srv. *Miklosich* (Türk. Elem. im Slaw. Denkschr. Akad. XXXIV. 337) jenž odvozoval od pers. *gúrcháne*, *górchanah* — hřbitov, náhrobní dům, později od tur.-kuman. *kurgan* (Denkschr. XXXVII. 67, EW. 148). V turečtině značí podle *Vámberyho* (Etym. Wörterb. 86. I.) *kurgan* místo „ohrazené" od *kurga* — opevňovati. Také *T. Korš* soudil na původ turecký a na původní význam pevnost, hradiště (Archiv f. sl. Phil. IX. 514) a *Krek*, (Einleitung 434). Podobně jako Miklosich vykládal už *Köppen* z tatar. *kür-chane* (О курганахъ 10). *Krek*, l. c. soudí, že výraz předali Rusům Polovci nebo Kumáni.

[2]) Srv. české názvy místní ponejvíce s odkrytými praehistorickými pohřebišti: Hroby, Hrobice, Hrobičany, Hrobčice, a trati: V hrobech U hrobů, V hrobcích, Na hrobce, Hrobce (srv. *Jelínek*, Památky slovanského pravěku v místních názvech. Č. Lid. III. 161 sl., *Píč*, Starož. II. 3. 331). Jiná skupina jmen je odvozena od *mohyla* a *homole*: Homola, Homole, Na homolí, Na homolce, Mohylík, Mohelno, Mohelnice. Na Moravě užívá prý se slova *mugle* Č Lid 545, Čas. ol. 1892, 105; „Mugeln" říkali mohylám i v Dol. Rakousích (Mitth. anthr. Ges. Wien. I. 325). Srv. k tomu i starý pagus Mogelini, Mogelinia urbs u Míšně v zemi srbské (Dětmar IV. 4, V. 22). Také řeky dostaly častěji od mohyl názvy, na př. v Čechách a Sasku Mohylnice, Mohelka. V Słowniku geograf. król. polskiego (Varšava 1885) našel jsem v díle VI., str. 577 spoustu názvů místních odvozených od *mogila*, řek a dědin: Mogilanka, Mogielnice, Mogilany, Mogilna (Mogilnia), Mogilnica (7 vsí, 4 potoky a říčky), Mogilno (6 vsí a město), Mogila, Mogilka, Mogilki nebo Mogily nečítajíc v to celou řadu tratí a strání nesoucích tyto názvy. Ovšem u mnohých nalezeno přímo pohřebiště. Také názvy od *grob* jsou v Polsku dosti hojné: Grobce, Grobek, Grobki (častěji), Grobice, Grobin, Grobka, Grobla, Grobre (Słownik geogr. II. 810 sl.). U alpských Slovanů jsou názvy od Gomile, Groblje, Grobišče, Grobnik, Grobice. K srbským srv. Rječnik akad. III. 265: Gomilica, Grob, Grobište, Groblje, Grobljice, Grobnice, Grobovi, Grobovica.

[3]) Název „*kopce*" pro hřbitov mohylový našel jsem doložen v gub. lubelské (Mater. II. 43, 53) a v Prusku v pow. morąském (Światowit I. 80, 81), na Slovensku (Čas. Olom. 1888. 38).

[4]) *Miklosich* EW. 406. Je však též stsl. *žalь* — břeh. Srv. chorv. žalo, srb. жал (ibidem).

[5]) *Miklosich* EW. 190.

[6]) V Čechách srv. Želenice, Želenky, Žely, Želevice, Želevčice, Žaly, Želejov, Žalník, Želenec, na Želivě, Želivsko, Žalany, Žalov, Želany, Žalkov, Želim, Na Želeném se starými pohřebišti (*Jelínek*, l. c. 162,

Mory,[1]) ač už lid sám si ani vědom není, jaký mělo místo původní význam. Pro hřbitovy, kde se spalovali mrtví a kde byla žároviště, objevují se občas i speciální jména, odvozená od slova *hořeti* (stsl. *gorěti*), *páliti* (stsl. *paliti* od kmene *pel-*), *péci* (stsl. *pešti*), *žár* (stsl. *žeravъ*, *požarъ* od km. *žer-*), při nichž ovšem dlužno rozeznávati, běží-li vskutku o jméno starého žárového pohřebiště,[2]) či o mýtiny lesní, kdysi ohněm vypálené. Jména odvozená od *terbъ*, stsl. *trěbъ*, *trěbiti*, sem však sotva kde patří, pro jiný původní význam slova (*purgare*), třebas se u nich občas nacházejí také stará a velká pohřebiště.[3]) Jiná serie jmen hřbitovních odvozena je od adj. *smutný*, od stsl. *męsti* — turbare.[4])

Píč, III. 1, 402). V polském geograf. Słowniku (XIV. díl), naše, jsem opět spoustu názvu vsí, řek a tratí, sem spadajících: Žal, Žale, Žel lanka, Žaleniki, Žaliki, Žalimy, Žalin, Žalina, Žalowo, Žalinowo, Žalnie-Žalka, Žalkowce, Žalno Žalo, Žałość. Slovem Žalka Žalki a Žale označeny jsou trati s pohřebištěm. Místy v Polsku prý docela lid i staré popelnice zove žalkami (*Boguslawski*, Dzieje 812). Na jihu v Krajině máme stará pohřebiště označena jmény Na Želah, Žale (*Šmid*, Bericht 17, 26). O rozšíření názvu жальникъ pojednali jsme už výše na str. 320.

[1]) Srv. v Čechách Mořina, Na Mořině, Na Moráni, Na Moráku (*Jelínek*, l. c., *Píč*; Star. II. 3, 347). V polském geogr. Słowniku (VI. 686 sl.) jsou uvedena jména vsí a tratí Mory, Moryń, Moryńce, Morzewo, Morzyce, Morzylki, Morzynek (patří-li všechny sem).

[2]) Srv. v Čechách Hořánky, Hořín (jméno to vykládal správně už *Dobrovský*, Begräbnissart 348), Hořejany, Na Horkách; Pálenina, Na spáleném, Na spálené, Palčice, Popálenice (*Červinka*, Pravěk 30, 197, 198, 238, *Píč*, Star. III. 1, 32, *Kmet*, Sitno, Ružomberk 1901, 53, 57), Peklo, Peklany, Pekliny, Na Peczenyi, Peczenyja, Pečenice, Печища (*Kmet*, l. c. 54, 57, *Köppen*, l. c. 19, Zbiór XV. 8, 39, Арх. Лѣт. 1904, 15); Na Žďárách u Rosic, Žiare (*Kmet* 52, 56, 57). Spoj ní těchto jmen s pohřebištěm je však leckdy nejisté.

[3]) Srv. na př. v Čechách Třebickou u Dobřichova, Třebechovice na Hradecku a Třibřichy, kde se všude našly žárové hřbitovy (*Píč*, Star. II., 3, 29).

[4]) Srv. Na Smutném u Želenic, potok Smutný u Bechyně, Na Smutnoušku u Nebovid. K různým těmto názvům v Čechách a na Moravě srv. ještě *Čermák* Sl. Ortsnamen (Berl. Verh. X. 357) a *Ed. Peck* (Čas. olom. 1894. 31).

Přídavek.

Ahmeda ibn Faḍlána vylíčení pohřbu ruského z r. 922.

Přeložil z originálu prof. Dr. R. Dvořák.[1])

A říkalo se mi, že dělají s pohlaváry svými při smrti věci, z nichž nejmenší je spálení. I přával jsem si to poznati, až došla mne (zvěst o) smrti muže váženého z nich. Toho tedy dali do hrobu a sklenuli nad ním střechu pro deset dnů, co by hotovi byli s přistřižením a ušitím šatů pro něho. (Umře-li) totiž muž chudý z nich, udělají pro něho malou loďku, dají jej do ní a spálí ji. U bohatého však seberou jeho jmění a rozdělí je na tři díly. Třetina je pro jeho lidi, za (druhou) třetinu ušijí mu šaty a za třetí nakoupí vína, které pijí v den, kdy se jeho otrokyně sama usmrtí a je spálena se svým pánem. Jsoutě náruživě oddáni vínu, pijíce je dnem i nocí, takže často umře z nich někdo s pohárem v ruce.

Umře-li pohlavár z nich, řeknou jeho lidé jeho otrokyním a sluhům: Kdo z vás umře s ním? Tu řekne některý z nich: Já. A jak to vyřkl, už je to pro něho nezbytno, takže nepřísluší mu naprosto od toho ustoupiti, a kdyby i to chtěl, nenechá se. Většinou dělají to otrokyně.

Když tedy umřel ten muž, o němž jsem se prve zmínil, řekli jeho otrokyním: Kdo umře s ním? I řekla jedna z nich: Já. Hned odevzdali ji dvěma otrokyním, aby ji hlídaly a byly s ní, kamkoli by šla, takže často myly jí i nohy svýma rukama. A jali se starati se o něho (nebožtíka), šíti mu šaty a připravovati, čeho bylo pro něho třeba, zatím co otrokyně co den popíjela a prozpěvovala si, veselá a jakoby veselou zvěst očekávajíc. Když potom přišel den, kdy měl být spálen on a jeho otrokyně, dostavil jsem se k řece, na níž byla jeho loďka, a hle, ta byla již vytažena ven a udělány pro ni čtyři sloupy ze dřeva chalendžového a j., a kolem ní rovněž uděláni jakoby velcí lidé ze dřeva. Potom natažena,

---

[1]) Originál zachován je v slovníku Jakútově *Mu' džam al-buldán*. Překlad pořízen podle vydání Wüstenfeldova (Lipsko, 1866 l).

až dostala se na to dřevo. A oni chodili semo tamo a mluvili řečí, jíž jsem nerozuměl. A on (zemřelý) byl nadále v hrobě, aniž vyndali jej. Potom přinesli křeslo (trůn) a položili je na loď a pokryli je matracemi z rúmského (byzantského) brokátu a polštáři z rúmského brokátu. Po té přišla žena stařena, jíž říkají anděl smrti (mal'ak-ul-mauti), a prostřela na křesle, o němž jsme se zmínili; nebo ona má na starosti šití pro něho a jeho úpravu a ona zabíjí i otrokyně. A viděl jsem, že je to tlustá, zamračená babizna.

Když potom dospěli k jeho hrobu, odhrnuli zemi se dřeva a odstranili i dřevo a vyňali jej v zástěře (izár), v níž umřel. I viděl jsem že byl již počernalý studeností kraje. A do hrobu byli dali s ním i víno a ovoce a tamburinu; i vyndali to všecko a hle, nic z toho se nezměnilo, vyjma jeho barvu. A oblékli jej do sarávílů (kalhot) a punčoch (rán) a polobotek (chuff) a kurtky (kurtak) a chaftánu brokátového se zlatými knoflíky a dali mu na hlavu vysokou čepici (kalansuvat), z brokátu, kožešinou lemovanou. A nesli jej, až vnesli jej do kupole, která byla nad loďkou, a posadili jej na pohovku a podepřeli jej polštáři. A přinesli víno a ovoce a voňavky a položili je u něho; a přinesli chléb a maso a cibuli a hodili je před něho; a přinesli psa a rozřízli jej ve dví a vrhli ho do loďky. Potom přinesli všecky jeho zbraně a položili je po boku jeho; potom vzali dva soumary a hnali je, až se spotili, potom rozsekali je meči a hodili jejich maso do loďky; potom přivedli dvě krávy, rovněž je rozsekali a hodili je do loďky; potom přinesli kohouta a slepici a zabili je a vhodili je do ní. A otrokyně, jež měla býti usmrcena, odcházela a přicházela vstupujíc po jednotlivu do jejich stanů, i obcoval s ní jeho pán a pravil: Rci svému pánovi: tohle udělal jsem jen z lásky k tobě.

Když potom nadešla doba odpolední ('asr) dne pátečního, přivedli dívku k něčemu, co urobili jako rám dveří i vložila své nohy do rukou mužů a vylezla na ten rám a promluvila něco, načež ji sundali. Potom ji vysadili po druhé i učinila jako učinila ponejprv. Potom ji sundali a vysadili po třetí, i učinila jako učinila, po oběkráte. Potom jí podali slepici, i uřízla jí hlavu a odhodila, oni pak vzali slepici a vhodili ji do loďky. Tu tázal jsem se tlumočníka po jejím konání, i odpověděl. Po prvé pravila: Tuhle vidím svého otce a svou matku; a pravila po druhé: tuhle vidím všecko své mrtvé příbuzenstvo sedící; a pravila po třetí: tuhle vidím svého pána sedícího v krásné zelené zahradě ve společnosti mužů a hochů (sluhů), a on mne volá; pospěšte se mnou k němu.

Tehdy přešli s ní směrem k loďce, i sňala oba náramky, jež měla, a podala je ženě stařeně, která zove se posel smrti, a ona jest to, která ji

měla zabíti, a sňala i oba obroučky, které měla na sobě, a dala je dvěma otrokyním, které ji obsluhovaly, a byly to dcery té, jež známa jest jako posel smrti. Potom ji vysadili na loďku, kterou ještě nevsunuli pod klenbu. Tu přišli mužové se štíty a dřevy a podali jí pohár vína; i zapěla nad ním a vypila jej. Tehdy pravil mi tlumočník: Tím se loučí se svými družkami. Potom byl jí podán druhý pohár, i chopila jej a zpívala dlouho, zatím co stařena ji nabádala, by jej vypila a vešla do kupole, v níž jest její pán. Tu viděl jsem, jak byla již pomatena a chtěla vstoupiti do klenby, i vsunula hlavu mezi kupoli a loďku. Tu chytila ji baba za hlavu a vtáhla ji do kupole a vstoupila s ní. A muži jali se tlouci dřevem na štít, aby nebylo slyšet její hlasný křik a neodstrašily se jiné z dívek, takže by nechtěly vyhledávati smrt se svými pány. Potom vstoupilo do kupole šest mužů a obcovali všickni s otrokyní. Potom položili ji po straně jejího mrtvého pána a chopili se dva její nohou a dva její rukou, co baba zvaná posel smrti dala jí provaz na krk s protivných stran a dala jej dvěma, aby táhli. Sama přistoupila majíc velký handžar se širokým hrotem a vrazila jí jej mezi žebra a vytáhla jej, co oba muži ji rdousili provazem, až zemřela. Potom přistoupil ten, kdo byl nejblíže k mrtvému, a vzal kus dřeva a zapálil jej na ohni. Potom šel po zpátku ve směru jeho hlavy k loďce, maje ten kus dřeva v ruce jedné, co druhá (ruka spočívala na jeho zadku, a on byl nahý), aby zapálil dříví nakupené pod loďkou. Potom přišli lidé s dřívím tvrdým i palivem, každý maje kus dřeva, jehož hořejší část byl zapálil, a házeli je k tomu dříví. A oheň zachvacoval nejprve palivo, potom loďku, potom kupoli a muže a dívku a vše, co tam bylo.

Potom zavanul silný, děsný vítr, takže plamen zmohutněl a jeho plápol se roznítil. Po mém boku byl muž z Rusů, i slyšel jsem hovořiti jej s tlumočníkem, který byl vedle něho. Otázal jsem se tedy tohoto, co mu povídá, i řekl: Praví: Vy Arabové jste hloupí. Vy vezmete toho, kdo je vám nejmilejší z lidí a nejctěnější u vás, a vhodíte ho do země, aby žral ho hmyz a červi, co my spalujeme jej v okamžiku, takže vejde v tu chvíli do ráje. Potom zasmál se příšerně a pravil: Že ho měl pán jeho rád, poslal vítr, by ztrávil jej v hodině. Také neuplynula opravdu hodina, a loď, dříví, mrtvý muž i dívka stalo se drobounkým práškem. Potom vystavěli na místě loďky, když ji byli vytáhli z řeky, něco, co se podobalo kulatému pahorku, a uprostřed vztýčili velkou kládu chadangovou (populus alba[1]) a napsali na ni jméno muže a jméno krále ruského, načež obrátili se (odešli). —

[1]) Perské chadang, před tím chalendž, je hláskoslovně identické s naším klen.

Doplňky a opravy k svazku I.

Na str. 15 ř. 14 zdola čti: kap. VI. a VII.

Na str. 20 připoj zkratku: *Hoops J.* Reallexicon — Reallexicon der germ. Altertumskunde I. Strassburg. Vychází od r. 1911. Za to ze seznamu zkratek dlužno vypustiti na str. 17 *Aksakov* Др. быть.

Na str. 39 připoj do literatury o botanickém a zoologickém obrazu dávné Polsky přednášku *J. Rostafińského* Polska z czasów przedhistorycznych Krakov 1887.

Na str. 45 k seznamu všesl. jmen ptačích a rybích připoj ještě: Kaňa (B. 483, M. 110), korstělь (B. 375, M. 132), kosъ (B. 585, M. 134), kavka (kava B. 495, M. 113), krahuj (*korgujь B. 570, M. 130), kapr (*korpъ B. 575, M. 131).

Na str. 59 do pozn. 2 připoj: Nejvíce materiálu nově vydal *Dr. Z. Kuzelja* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа (Мат. до укр. руської етнол. VIII—IX. 1906—7), kterážto kniha do tisku 4. archu nebyla mi přístupna. Srv. hlavně vstupní úvahy o těhotenství a porodu v VIII. svazku Materialů str. 1—59. Srv. též *Bartels P.*, Fortpflanzung, Wochenbett etc. in Brauch und Glauben der weißruss. Bevölkerung. Zs. f. Volksk. XVII. 160.

Na str. 61 ř. 9. sdola doplň: Frauen II. 90, 94.

Na str 64 ř. 13 zdola připoj: *Kirste* Indogerm. Gebräuche beim Haarschneiden (Analecta Graez. Wien 1893, 51 sl.) str. 58, srovnávaje staré postřižiny indické s dnešními srbskými, hledá v nich allegorii zániku rostlinstva přenesenou z přírody na člověka.

Na str. 66 k pozn. 3 připoj ještě následující doklady o postřižinách na Balkáně: O bulharských postřižinách, kde slují стрижба, наплитанье, подстригванье, настригванье, svr. ještě *Marinov* Жива стар. III. 202. Podle něho církevní postřihy dějí se křížem na hlavě při křtu, druhé (od kmotra) před dovršením roku. Do té doby dítěti vlasů nestříhají. Dále mne upozornil prof. L. Miletič laskavě ještě na Сборникъ нар. цм. II. Крит. отд. 208—210, VI. 227, Пер. Сп. LI. 384, Бълг. Пр. I. 390, II. 155, *Šapkarev* Сборникъ III. kn. VII. (1891) 35, začež mu díky vzdávám. Obyčej téměř všude vymírá.

Na str. 67 k pozn. 1. připoj: Podle D. Marinova dospívá u Bulharů chlapec v 15—16 letech, ale žení se v 20, kdežto dívka ve 14 letech i dříve (Жива Старина III. 8, 14).

Na str. 74 k pozn. 6. připoj: Prof. Zubatý v Archiv f. sl. Phil. XVI. 405 ukazuje, že snad kořen *vedh-* sám značí původně odvedení násilné (srv. stin. vivadhá-s — jho, vívadhá — pouto).

K str. 76 a násl. připoj: Teprve po vytištění stati o svatbě dostal se mi do rukou popis bulharské svatby uveřejněný *D. Marinovem* v jeho díle Жива Старина (Ruščuk 1892) III. 5—162. Vyjímám z něho následující data na doplnění dokladů výše uvedených: O únosu dívek (str. 47), a o dívkách uteklých za ženichem bez vůle rodičů (пристануша, пристанванье, 33), o družině svatební (69), o přípravě svatebního praporce s květy a nabodnutými jablky (оруглица 72), o přivedení nevěsty do domu ženicha (момата е доведена), kde je vítána chlebem a solí, dostane do rukou malé děcko, přestupuje prah a rozhazuje obilí nebo proso a kde s ženichem obejde třikráte krb (96), o hotovení svatebního pečiva (кравай 108), o chůzi „lady" pro vodu (117), o církevním věnčení (вѣнчаванье 121), o příchodu do domu ženichova (124), o uvedení mladomanželů do čertogu s konstatováním pannenskosti nevěstiny (чиста е, 129), o chůzi k studni a umývání hostí (136), o sejmutí věnců a začepení nevěsty (забражданье, невѣстата е забражена, забрадка 141), o ženách řádně neprovdaných (невенчана жена, наложница 156, блудница 158). Objemný a zajímavý nový popis svatby z Černigovštiny (doplněk k Volkovově studii) podala *P. Litvinova* v Матер. 90 укр. рус. этнол. III. K literatuře, jež mi zůstala nepřístupna, připoj ještě *Chr. Jaščuržinskij* Свадьба малорусская какъ религ. бытовая драма (Кіев. Стар. 1896 LIV. 234).

Na str. 85 ř. 1 shora: Obraz ukrajinského korovaje a hilce viz v právě uvedené studii Litvinové, str. 83, 85, 86, běloruského u *Šejna* Мат. I. 2 (tab.), bulharského u *Marinova* l. c. 108.

Na str. 97 k pozn. 7: O tom, pokud v Ukrajině dosud existují sňatky konané s obřadem veselí, ale bez církevního věnčení, srv. *P. Litvinovou* v studii uvedené 170 sl. (t. zv. невінчаний шлюб nebo жите на віру).

Na str. 99 připoj: Proti pojímání dalších žen svědčí také list papeže Jana VIII. knížeti Kocelovi z r. 873: „Gozili comiti. Poro eos, qui uxores suas dimiserunt vel ad alias illis viventibus migraverunt nupcias, tam diu cum consentaneis eorum excommunicamus, quousque posterioribus remotis priores penitendo receperint . . . Precipue cum hec pessima consuetudo ex paganorum more remanserit, quorum in talibus non alius nisi ipse diabolus erat magister et doctor". (*Friedrich*, Codex dipl. I. 11.) Bigamie připomíná se, rovněž jako *bigami mariti*, mezi klérem českomoravským ještě z r. 1143 (tamže I. 138).

Na str. 103 k pozn. 1 připoj: Také Boleslav český r. 992 nařídil: „separare coniugia, que infra parentelam contra sacram legem coniuncta esse seperirentur" (*Friedrich*, Codex dipl. I. 43 ex codice XII. s.).

Na str. 112 k pozn. 4 připoj: V jihoruském Žití sv. Vladimíra (Sborník XVII. stol. mosk. publ. bibl.) dí se o ctění Kupala: „которому-то Купалѣ богу, або рачей бѣсу, по нѣкоторыхъ сторонахъ и теперъ памятку отправуютъ а особливе въ навечеріе рожества св. Іоанна. Предтечи такимъ способомъ: въ вечеръ зобравшыся младенцы и панны, плетутъ собѣ вѣнки. . . . берутся за руки и около огня

скачутъ, спѣваючи пѣсни въ которыхъ часто споминаютъ Купала. А потомъ черезъ огонь прескакуютъ бѣсу оному Купалѣ офѣруютъ сами себе и иныхъ много вымысловъ бѣсовскихъ бридъкихъ на той часъ на оныхъ соборыщахъ чинятъ, що неслущная и писмомъ подати.“ (ed. *Sobolevskij* Сборникъ въ память крещ. Руси. Kijev 1888, 42).

Na str. 120 ř. 17 připoj: Proti tomu, že D. Marinov popisuje lásku bulharských mladých lidí jako čistou ideální, a o seděnkách (седенкьи) nepřipomíná žádných pohlavních přestupků (Жива Старина III. 18, 21, srv. II.). Jako doplněk k studiu ruských dosvitek srv. i článek *M. Dikareva* „Програма до збірання відомостей про громади і збірки сільської молоді“ (Мат. до укр. р. этн. III.), v němž pointuje styky se svatbou, religiosní význam schůzek i styky pohlavní (14).

Na str. 143 ř. 16 sdola připoj: na Moravě u Hrubčic (Čas. Olom. XXII. tab. VII.).

Na str. 166 odst. 1 srv. ještě daň vypsanou r. 949 císařem Ottonem I. Slovanům v Braniborsku: „deliberantes prelibate episcopo ecclesie singulis annis servitium impendi ab abbate Magadaburgensis monasterii in tribus vero locis *Bidrici*, *Burg* scilicet et *Mocranici* in unoquoque eorum tres medones, duasque cervisas, sex modios tritici, duos porcellos, duas anseres, decem gallinas sex quoque frissingos et sex carradas annone pastui equorum“ (Codex Pomer. dipl. Greifswald 1862. I. 20). Také srbský lid podle listiny z r. 948 platiti měl do Míšně desátky z dobytka (Cod. dipl. Sax. I. 1, 238.)

Na str. 173 pozn. 1 připoj, že velkou bohatost pobřeží pomořanského na vegetalie, dobytek a zvěř všeho druhu dosvědčuje také listina pomoř. vévody Kazimíra I. z r. 1170 (Cod. Pom. I. 70).

Na str. 174 k pozn. 1 připoj o chovu husí a slepic doklad citovaný výše z rozkazu císaře Otty I. r. 949.

Na str. 180 k pozn. 3 připoj, že spálenou pšenici, ječmen, proso našel v jamách sídelních Chvojka na hradišti Motroninském a na Šargorodu (Труды XII. арх. с. I. 99, 100).

Na str. 182 ř. 6 zdola: O kolivu při slavnostech bulharských srv. *Marinov* Жив. Стар. III. 250. Je z vař. pšenice, bez rži smíšené s ořechy a medem.

Na str. 186 ř. 16 zdola: Pec připomíná už slov. legenda o sv. Methodiovi z konce IX. st. v kap. 9 (ed. *Pastrnek* 231).

Na str. 187 ř. 4 shora připoj: Legenda o sv. Demetriu 108 (ed. *Tougard*; srv. SS. II. 227). připomíná, že Slované prchajíce od Soluně odnášeli si obilí a zeleniny: „*καὶ ἦν θεωρῆσαι τοὺς φυγάδας . . . . φέρειν σῖτον, ὄσπρια καὶ ἄλλας ἀποσκευάς*“. Vztahuje se na VII. století. *”Οσπριον* značí luštěninu, hlavně bob.

Na str. 189 k pozn. 7 připoj že též *kapusta* doložena je v staré ruštině častěji v XI. stol. a následujících. (*Sreznĕvskij* Мат. I. 1195).

Na str. 196 ř. 22 shora čti: srv. hebr. *kolbāšār* — různé maso místo fr. *calebasse* (*Berreker* EW 542).

Na str. 208 k dokladům o medovině připoj rozkaz Otty I. z r. 949 (výše citovaný k str. 166).

Na str. 211 k dokladům o pivě (*cervisia*) připoj týž doklad uvedený zde dodatečně k r. 166. Dále čteme v stsl. legendě o sv. Václavu, že Boleslav, chtěje bratra zadržeti v Boleslavi na hostinu, pravil mu: „пиво цѣло имѣю" (v novlj. ruk. „пиво цело имамь"). Srv. *Pastrnek*, Věstník král. spol. nauk 1903, 65 (31). Doklad náleží X. století.

Na str. 216 k pozn. 1 sluší dodati, že domácí slov. výraz pro révu byl *loza* (srb. chorv. bulh. лоза, pol. łoza, č. sloven. loza; stsl. ve smyslu *palmes, prouti*). Srv. *Miklosich* Ew. 174, *Budilovič* Слав. I. 128, 324.

Na str. 228 ř. 2 zdola: citát Thietmarův je IX. 3.

Na str. 247 k pozn. 2. připoj: Oplakávání nad hrobem sluje v Srbsku také кукање, кукњава (Срп. Етн. Зб. XIV. 246, 252), v Bělorusi причитаніе, голошеніе, вытье, a ženy плакальщице (*Šejn* Матер. I. 2. 506, 511, 520, 525, 533, 538, 543, 564, 568, 612. Sbírku nářku viz tamže 631 sl.).

Na str. 279 pozn. 1. Nejnověji ukazuje Fr. Pospíšil, jak i u nás jako na Balkáně rusadlné hry končily bitkami (u nás při honění králů). Zajímavý je i doklad z německého území u Kaplic v Čechách. Čas. Olom. mus. XXIX. 10 sl.

Na str. 280 ř. 20 zdola připoj u citátu z Regina: De eccl. I. 71 (*Migne* PL 132, 190).

Na str. 220 k pozn. 4 připoj, že *A. Sobolevskij* sl. *čuma* (nádor) podle *Miklosische* (Die türk. Elem. 1. 43) pokládá za přejaté z turečtiny. (Лингв. и арх. набл. II. Varš. 1912. 18.)

Na str. 323 k pozn. 2 připoj: *Tres lapides terrae affixi* připomínají se též v listině zvěřínského biskupa Bernona r. 1173 (také jeden a dva kameny). Srv. Cod. Pomer. ipl. I. 87, 93.

Na str. 326 pozn. k výkladu o *bdynu* připojuji, že nejnověji prof. A. Sobolevskij rozbíral toto slovo. Připojil ještě jeden doklad z I. novgorodského letopisu při r. 1016, stojí дымъ na místo бдынь, zavrhuje etymologii od *buda* a vykládá bdyn za přístřešek na hrobě. Srv. též jméno bulh. města Бъдынь v listině cara Jana Asěna z r. 1218 a v Evangeliu XIV. st. (Лингв. и арх. наблюденія II. Varšava 1912. 10. Otisk z РФВ 1911—1912).

Na str. 339 ř. 8 zdola připoj: Nové výkopy (dosud neuveřejněné) Č. Chvojky v drevljanských mohylách u Iskorosti vykazují pod kurhany různě vysokými tělo na úrovni (v některých však je ještě popel těla spáleného buď nasypaný na zemi nebo v nádobě postavené na úrovni).

Na str. 353 k pozn. 2. připoj, že kostru v jakési skřínce z kamenů našel Knies u Bořitova (Č. Lid. III. 467).

Index.

Obsah svazku I.

